T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANTIK BİLİM DALI

Doktora Tezi

GALEN'İN MANTIK ANLAYIŞI VE MANTIK-TIP İLİŞKİSİ

Mehmet ÇAVDAR
17937002

Danışmanı
Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Diyarbakır 2023

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANTIK BİLİM DALI

Doktora Tezi

GALEN'İN MANTIK ANLAYIŞI VE MANTIK-TIP İLİŞKİSİ

Mehmet ÇAVDAR
17937002

Danışman
Prof. Dr. Nazım HASIRCI

Diyarbakır 2023

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Galen'in Mantık Anlayışı ve Mantık-Tıp İlişkisi" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

23/03/2023

Mehmet ÇAVDAR

ÖN SÖZ

Mantık; kanunları olan ve düşünürken zihni hataya düşmekten alıkoyan bir sanattır. Bu sanat, diğer ilimler için de doğruya ulaştıran bir alettir. Bu açıdan mantık sadece bir alana ve bir ilme hasredilemez. Çünkü mantık pek çok filozof ve mantıkçı tarafından diğer bütün ilimlerin aleti olarak görülmektedir. Bu anlayışa sahip kişilerden biri de günümüzde daha çok hekim kimliği ile tanınan Galen'dir.

Çalışmamızda, Galen'in mantık ilmini basit bir alet olarak değil de kanıtlamanın en iyi yöntemi olarak kabul edip tıp sanatını bu yönteme göre değerlendirme ve şekillendirmesi incelenmiştir. Ayrıca Galen'in tıp sanatıyla ilgili eserleri incelenerek mantığı pratikte nasıl kullandığı örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

Galen'in mantık ilmine olan ilgisi tamamen mantık ilminin doğru ve kesin bilgiye ulaşma noktasındaki öneminden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Galen genel anlamda uygun bir bilimsel metodu özel anlamda da kanıtlamayı savunurken mantık ilminde iyi bir eğitim almanın ve pratik yapmanın üzerinde ısrarlı bir şekilde durmaktadır. Onun bu ısrarı sadece bir retorik değildir. Ayrıca Galen'i basit bir pratisyen hekim olarak görmek eksik bir anlayıştan ibaret olur. Galen tıp sanatıyla ilgili pek çok araştırmasını mantık ilminin sınırları içerisinde yapar. Özellikle de psikoloji, ahlak, anatomi, fizyoloji, patoloji ve tedavi bilimi (*terapötik*) ile ilgili çalışmalarında bu açıkça görülmektedir. Mesela; *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* (*Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn/On the Doctrines of Hippocrates and Plato*) ve *Θεραπευτικῆς μεθόδου* (*Therapeutikēs methodou/De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method*) vb. eserlerinde bilimsel yöntem ve kanıtlama noktasındaki görüşlerini sistematik bir şekilde ortaya koyar ve bu konuda örnekler verir. Bununla beraber kendisinden önceki pek çok delili, akıl yürütmeyi ve açıklamayı mantıkçı kimliğiyle en ince ayrıntısına kadar değerlendirir.

Galen, mantığı sadece formel bir ilim olarak da görmez. O, bilimsel, doğru ve kesin bilginin hem form hem de içerik olarak tutarlı olması gerektiği üzerinde önemle durur. Bu yüzden yapılan her akıl yürütmenin hem form hem de içerik açısından geçerli olması gerektiğini vurgular.

Galen, amacına uygun olarak mantık ilminden faydalanmaktadır. Çünkü o bilgi elde etmek için yapılan akıl yürütmelerde öncelikle bir düzenin olması gerektiği üzerinde durur. Kendisine muhalefet eden kişileri eleştirdiği nokta sistemsizlikleridir. Akıl yürütmelerde bir sisteme göre hareket etmemek döngüselliğe ve varsayılan iddiayı ispatlanmış gibi kabul ederek çıkarımlarda bulunma yanlışına sebep olur. Galen'e göre metodik, uygun ve doğal bir akıl yürütme bir şeyin nereden ve nasıl meydana geldiğini kesin bir şekilde açıklığa kavuşturur. O, bilimsellik ve kesinlik anlayışına binaen bir sistem üzere işleyen akıl yürütmelerin sonuçlarının kontrol edilmesi gerektiğini de savunur. Bu doğrultuda akıl yürütmeler açık, tutarlı, eksiksiz ve sonuçsal olmalıdır. Bu durum aslında Galen'in bilimselliğe ve kesinliğe ne kadar önem verdiğini göstermektedir. İşte bu noktada Galen kendisinden önceki iki önemli geleneğin (*Meşşâî ve Stoacı*) bilimsellik ve kesinlik noktasındaki farklılıklarından önemli derecede faydalanır. Özellikle de Aristoteles'i takip ederek kanıtlayıcı (*apodeiktikon*) veya bilimsel (*epistêmonikon*) öncülleri diğer üç türden (*diyalektik, retorik ve sofistik*) ayırır. Galen için bir argümanın kanıtlayıcı olması, akıl yürütmenin geçerliliğinden ve öncüllerin doğruluğundan daha fazlasıdır. Çünkü öncüllerin uygun, incelenen konunun özüyle ilgili ve akla veya algıya hitap edecek şekilde açık ve görülebilir olması gerekmektedir.

Tıp eserlerinin yanı sıra mantık alanında da birçok eser yazdığı hatta yüklemli kesin kıyasın dördüncü şekli ona atfedildiği halde Ülkemizde Galen'in mantık anlayışı ile ilgili akademik bir çalışmaya rastlayamadık. Bu çalışmanın, Galen'in mantık anlayışına ve bu anlayışla tıp sanatını icra etmesine ışık tutacağı, Galen'in mantık tarihinde önemli bir konuma sahip olduğunun anlaşılmasına ve bu hususta hak ettiği değeri görmesine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgilerinden ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamın bilimsel temeller

ışığında şekillenmesine vesile olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Nazım HASIRCI'ya teşekkürlerimi sunmaktan mutluluk duyarım. Ayrıca çalışmayla ilgili yaptığımız görüşmelerde çalışmanın hem şekil hem de içerik yönüne dikkat çeken ve bu hususlarda tecrübelerinden faydalandığım hocam Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK'a, araştırma boyunca varlığıyla beni destekleyen ve fikirleriyle çalışmanın sınırlarını ortaya koymama yardımcı olan değerli hocam Prof. Dr. Necmi DERİN'e, Tez İzleme Komitesinde yer alarak yaptığı isabetli tespitler ve yönlendirmeler ile çalışmaya katkı sağlayan Prof. Dr. Muhammed Tayyib KILIÇ'a, metni büyük bir özveri ile baştan sona okuyup dikkat çektiği hususlar ve yaptığı düzeltmelerle çalışmanın olgunlaşmasına katkı sunan ve Almanca metinlerin anlaşılması noktasında yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir COŞKUN'a, çalışmanın özgün hale gelmesinde fikirlerinden faydalandığım ve kaynaklara erişim hususunda kütüphanesini bize sunan Dr. Öğr. Üyesi. Alaattin TEKİN'e, Grekçe metinleri okurken karşılaştığım zorlukları aşmama yardımcı olan Dilan TAŞTEKİN'e, süreç içerisinde çalışmamı okuyarak katkı sağlayan Dr. Arş. Gör. Ömer TAY'a, Dr. Öğr. Üyesi. Mehmet ÖZTÜRK'e, Dr. Arş. Gör. Aldülbaki KINSUN'a, Arş. Gör. M. Tahir GÜNDÜZ'e, Arş. Gör. Özkan ŞİMŞEK'e ve Arş. Gör. Hakan CAN'a teşekkür ederim.

Tezin yazım süreci boyunca karşılaştığım zorluklarda her zaman yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen değerli eşime, aileme ve yakın dostlarıma şükranlarımı sunarım.

Mehmet ÇAVDAR

Diyarbakır-2023

ÖZET

Bu çalışmada, Galen'in mantık anlayışı ve mantık ile tıp sanatı arasında kurmuş olduğu ilişki incelenmektedir. Galen, mantık ilmini ele alırken kendisinden önceki mantık geleneklerinden faydalanmış ve onları objektif bir tavırla değerlendirmiştir. Aynı şekilde tıp sanatında da kendisinden önceki tıp ekollerini eleştirel bir tavırla ele almıştır. Bu değerlendirmeler ve incelemeler sonucunda tıp sanatının ancak mantıkî temeller üzerine inşa edildiğinde tam manasıyla başarılı olabileceği sonucuna varmıştır. Bu açıdan Galen, tıp sanatını bir beden, mantık ilmini ise bu bedenin her tarafına dağılmış ve onu diri tutan sinirler gibi düşünmektedir. Dolayısıyla çalışmamızda Galen'in tıp sanatıyla ilgili eserleri bu bakış açısıyla incelenmektedir.

Galen'in mantığı pratik amaçlar doğrultusunda ele alması ve mantık ilmini kullanarak tıp sanatına rasyonel bir boyut kazandırmasını göz önünde bulundurarak çalışmamızı giriş, üç bölüm ve bir sonuç halinde oluşturduk.

Giriş bölümünde, çalışmanın konusu, amacı, önemi, sınırları, yöntemi ve çalışmada başvurulan birincil ve ikincil kaynaklar özel olarak ele alınmaktadır. Özellikle yöntem kısmında çalışma boyunca karşılaşılan ve çalışmanın içeriği ve formuyla ilgili hususlar tartışılmaktadır.

Birinci bölümde, öncelikle mantık ve tıp sanatı ilişkisinin arka planı daha sonra ise Galen'le birlikte oluşan farklılıklara değinilmektedir. Bu farklılıklara değinildikten sonra Galen'in bilgi ve yöntem anlayışına ışık tutulmakta ve ilim elde etme noktasında yanlış yöntemlere başvuran filozof ve hekimlere yönelik eleştirilerine yer verilmektedir. Ayrıca Türkçede Galen ile ilgili yapılacak akademik çalışmalara zemin hazırlamak amacıyla başta felsefe, mantık, ahlak ve tıp olmak üzere bütün eserleri içerikleriyle birlikte ele alınmaktadır.

İkinci bölümde, Galen'in mantık anlayışının daha iyi anlaşılabilmesi için Aristoteles ve Stoa mantığına değinilmekte, Galen'in mantık anlayışının bu iki mantık geleneğiyle benzer ve farklı yönlerine dikkat çekilmekte ve Galen'in mantık ilmine olan katkıları vurgulanmaktadır. Ayrıca dördüncü şeklin aidiyeti problemi açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

Üçüncü bölümde, öncelikle Galen'le birlikte bir bütün halinde ele alınmaya başlanan mantık ve tıp sanatı ilişkisi ile Galen'in tedavi noktasında mantıktan faydalanma yöntemine ve şekline değinilmektedir. Daha sonra ise Galen'in tıp sanatıyla ilgili eserlerinden yola çıkılarak bu eserlerde mevcut olan mantık konularıyla ilgili örnekler sistemli bir şekilde sunulmaktadır.

Sonuç bölümünde ise Galen'in mantık anlayışı ve mantık-tıp ilişkisi hususunda elde edilen bulgular zikredilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Mantık, Tıp Sanatı, Mantık-Tıp İlişkisi, Yöntem, Galen

ABSTRACT

In this study, Galen's understanding of logic and the relationship he established between logic and the art of medicine are examined. While dealing with the science of logic, Galen benefited from the logic traditions before him and evaluated them in an objective manner. Likewise, in the art of medicine, he dealt with the previous schools of medicine with a critical attitude. As a result of these evaluations and examinations, he concluded that the art of medicine can only be fully successful when it is built on logical foundations. In this respect, Galen considers the art of medicine as a body, and the science of logic as the nerves scattered throughout this body and keeping it alive. Therefore, in our study, Galen's works on the art of medicine are examined from this point of view.

Considering Galen's handling of logic for practical purposes and his use of logic to give a rational dimension to the art of medicine, we have formed our study as an introduction, three parts, and a conclusion.

In the introduction, the subject, purpose, importance, limits, method of the study and the primary and secondary sources referenced in the study are discussed. Especially in the method part, the issues encountered during the study and related to the content and form of the study are discussed.

In the first chapter, firstly the background of the relationship between logic and art of medicine and then the differences that occurred with Galen are mentioned. After these differences are mentioned, Galen's understanding of knowledge and method is shed light on, and his criticisms of philosophers and physicians who use wrong methods in obtaining knowledge are included. In addition, since there are no tidy studies on Galen's works in Turkish, all his works, especially philosophy, logic, morality and medicine, are discussed together with their contents.

In the second chapter, Aristotle and Stoic logic are mentioned in order to better understand Galen's understanding of logic, attention is drawn to the similar and different aspects of Galen's understanding of logic with these two logic traditions and Galen's contributions to the science of logic are emphasized. In addition, the problem of belonging to the fourth shape is tried to be clarified.

In the third chapter, the relationship between logic and medical art, which was started to be considered as a whole with Galen, and Galen's method and way of benefiting from logic at the point of treatment are mentioned. Then, based on Galen's works on the art of medicine, examples of logic issues in these works are presented in a systematic way.

In the conclusion part, the findings about Galen's understanding of logic and the relationship between logic and medicine are mentioned.

Keywords

Logic, Art of Medicine, Relation between Logic and Medicine, Method, Galen

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **IV**

ABSTRACT ..... **VI**

İÇİNDEKİLER ..... **VIII**

KISALTMALAR ..... **XI**

GİRİŞ **1**

1. ÇALIŞMANIN KONUSU **2**

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ **4**

3. ÇALIŞMANIN SINIRLARI **5**

4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ **6**

5. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI **7**

BİRİNCİ BÖLÜM **12**

GALEN **12**

1.1. ANTİK ÇAĞDA FELSEFE, MANTIK VE TIP BİRLİKTELİĞİ **12**

1.2. BİR HEKİM VE FİLOZOF OLARAK GALEN **20**

1.3. BİLGİ ANLAYIŞI **34**

1.4. YÖNTEM ANLAYIŞI **42**

1.5. GALEN'İN HEKİM VE FİLOZOFLARA ELEŞTİRİLERİ **48**

1.6 ESERLERİ **52**

1.6.1. Giriş Niteliğindeki Eserleri 53

1.6.2. Felsefe-Mantık ve Ahlâk İlmine Dair Eserleri 60

1.6.3. Tıbba Dair Eserleri 79
1.6.4. Hipokrates'in Kitaplarına Dair Yazdığı Eserler.....116
İKİNCİ BÖLÜM.....125
GALEN VE MANTIK 125
2.1. ARİSTOTELES VE STOA MANTIĞI 126
2.1.1. Aristoteles Mantığı 127
2.1.2 Stoa Mantığı.....130
2.2. GALEN'DE MANTIK 137
2.2.1. Beş Tümel 138
2.2.2. Kategoriler 140
2.2.3. Önermeler.....158
2.2.4. Akıl Yürütme.....172
2.2.5. Beş Sanat.....243
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 260
GALEN'DE MANTIK-TIP İLİŞKİSİ 260
3.1. MANTIKÎ-TIBBÎ YÖNTEM.....265
3.2. TEDAVİ YÖNTEMİNİN İŞLEYİŞ ŞEKLİ 271
3.2.1. Bölme Yöntemi 272
3.2.2. Sınıflandırma Yöntemi 275
3.2.3. Kanıtlama Yöntemi.....279
3.3. TIP SANATINDA TÜMELLER VE TİKELLER 280
3.4. MANTIĞIN TIP SANATINDA KULLANIMI 288
3.4.1. Beş Tümel 288
3.4.2. Tanım.....294
3.4.3. Kategoriler 299
3.4.4. Yüklemli Kesin Kıyas.....302

3.4.5. Bitişik Şartlı Kıyas.....304
3.4.6. Ayrık Şartlı Kıyas.....317
3.4.7. Hulfî Kıyas.....323
3.4.8. Analoji 326
SONUÇ.....330
KAYNAKÇA.....338

KISALTMALAR

Bk. : Bakınız
b. : Bin, İbn (Oğlu)
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
Ed. : Editör
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Erişim : Erişim Tarihi
MS : Milattan Sonra
MÖ : Milattan Önce
MEB : Millî Eğitim Bakanlığı
YEK : Yazma Eserler Kurumu
Nşr. : Neşreden
No : Numara
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
Thk. : Tahkik Eden
öl. : Ölüm Tarihi
s. : Sayfa
S. : Sayı
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğerleri
vd. : Ve devamı
vol. : Volume
vr. : Varak
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Bergamalı Galen (MS 129-216 [?]) antik dönemin en önemli bilginlerindendir. Hem kendi döneminde hem de kendi döneminden itibaren günümüze kadar geçen süreçte daha çok hekim kimliği ile tanınmıştır. Ancak Galen hekim kimliğinin yanında, genel anlamda antik felsefe tarihinde özel anlamda da mantık tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Son yıllarda yapılan akademik çalışmalarda Galen'in felsefeci ve mantıkçı kimliği de ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Söz konusu bu çalışmalar Galen ve düşüncesinin aydınlatılması noktasında en önemli gelişmelerden biri sayılabilir. Galen'in kendi çalışmaları ve bu çalışmalar üzerinden onun felsefeci ve mantıkçı kişiliğini ortaya koymanın pek de kolay bir şey olmadığı da söylenebilir. Zira onun nazari yönünü gösteren felsefeci ve mantıkçı kişiliği ile ameli yönünü gösteren hekim kişiliği bir bütünlük arz etmektedir. Bu bütünlüğün felsefî ve mantıkî bölümlere tasnif edilerek müstakil bir çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca pek çok noktada Platona (MÖ 427-347), Meşşâîlere ve Stoacılara değindiği için onların felsefî ve mantıkî anlayışlarına da hâkim olunması zorunluluk arz etmektedir.

Platon'dan pek çok noktada etkilenen Galen bu etkinin izlerini teleolojisinde, üçlü ruh teorisinde, üçlü ruh teorisinin vücuttaki üç konumunda, Platoncu diyalogların özetlerinde ve bütün bunlarla birlikte eserleri boyunca edebi hatıralarında yansıtmaktadır. Benzer şekilde Aristoteles'in (MÖ 384-322) de Galen'de özel bir yeri vardır. Çünkü o, Aristoteles'in mantığını ve hayvanlar üzerine yazdığı çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde incelemiş bulunmaktadır. Aristoteles'in evrenin oluşumu ve yapısı hakkındaki görüşlerini de bedene dair olan görüşlerine uyarlamaktadır. Khrysippos (MÖ 279-206) ve diğer Stoacılar hakkında ise derin ve eleştirel bir tavır sergilemektedir. Onun erken yaşlardaki felsefî eğitimi göz önünde bulundurulduğunda felsefecilerin ve felsefe okullarının ilkelerine olan bu aşinalığı anlaşılır niteliktedir. Ancak Galen, tüm bu felsefecilerin ve felsefe okullarının görüşlerinin bir aktarıcısı ve yorumlayıcısı olmaktan çok daha öte bir konumdadır.

Zira çağdaşı olan filozoflarla yaptığı tartışmalarda, kendisini herhangi bir okula nispet etmeyi ya da asılsız bir anlayış olarak gördüğü bir meselede kesin bir pozisyon almayı reddederek bağımsız bir şekilde hareket etmektedir.

Galen hem bir hekim hem de bir filozof olarak bilinmektedir. Onun hekim ve filozof kimliğini ayrı ayrı düşünmek iki kimlik arasında oluşturduğu verimli etkileşimleri gözden kaçırmaya neden olabilir. Ayrıca iki alandan sadece tıp düşüncesini ya da mantık düşüncesini merkeze alarak Galen'in çalışılması da bütünsel bir okuma yapmaya engel teşkil edecektir. Çünkü o, analitik becerilerini karşılaştığı tıbbî sorunlara ve araştırdığı fenomenlere kolay şekilde uygulayan biridir. Ancak Galen'in filozof ve mantıkçı yönü ortaya çıkarılmak isteniyorsa hekim Galen'in de bir kenara bırakılmaması gerekmektedir. Bu anlamıyla onun mantık ve tıp mirası birlikte değerlendirilmeyi haketmektedir.

1. ÇALIŞMANIN KONUSU

Bu çalışmanın konusu, Galen'in mantık anlayışı ve mantığı tıp sanatında uygulama keyfiyeti ile ilgilidir. Galen'in mantık anlayışı incelenirken kendisinden önceki mantık gelenekleri de araştırmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Mantık, Galen'in akla ve tecrübeye dayanan tüm faaliyetlerinin merkezinde yer alan bir ilimdir. Otobiyografi niteliğinde yazdığı *Περί τῶν ιδίων βιβλίων* (*Peri tōn idiōn bibliōn/On My Own Opinions/Kendi Eserlerim Üzerine*) eserinde mantık üzerine yaklaşık kırk beş eserin yanı sıra özel olarak Platon, Aristoteles ve Stoacıların fikirleriyle ilgili yirmi yedi eser listeler. Bu eserler incelendiğinde kendisinden önceki mantık ve tıp geleneklerine son derece vakıf olduğu görülmektedir. Onun, bu iki geleneği bilmekle kalmayıp ikisini bir arada mezcettiği anlaşılmaktadır. Kanıtlamayla ilgili on beş makalede ele aldığı eserini başta tıp pratiği olmak üzere her ilim için temel kabul ederken mantığa giriş niteliğinde yazdığı eserinde de tıp sanatından örneklere yer vermektedir.

Galen açısından bakıldığında tartışılmayacak olan şeyin tıp sanatı için manktıksal akıl yürütmenin zorunluluğu olduğu söylenebilir. Bu durum *Θεραπευτικῆς μεθόδου* (*Therapeutikēs methodou/On the Therapeutic Method/Tedavi Yöntemi*) eserinde yer verdiği klinik uygulamaya ilişkin açıklamalarında vurguladığı

bir hususdur. Bu eserin giriş kısımları hastalıkla ne kastedildiğini anlamak için felsefî ve mantıkî bir giriş işlevi görmektedir. Gerçeğe giden yolun başlangıcı olarak addettiği *Περὶ της ἀποδείξεως* (*Peri tes âpodeîkseos/On Demonstration/Burhân*) eseri, yalnızca makul olandan "sağlam", "güvenli" veya "kesin" olarak değerlendirdiği bilgiye geçmenin yollarını ararken merkezi bir noktada yer almaktadır. O, tümdengelim yoluyla öncüllerden kanıtlanabilir sonuçlara ilerleyen geometrik akıl yürütmeyi model olarak kabul etmektedir. Bu türden mantıksal akıl yürütmelerin başarılı örneklerini sadece felsefe ve mantıkla ilgili eserlerinde değil diğer eserlerinde de görmek mümkündür. Ona göre bu akıl yürütmeler hem doğru olan hem de herkes tarafından kabul edilen veya ilk ilkelerden ya da duyu algısı için kanıt gerektirmeyecek kadar açık olan öncüllerden hareket etmelidir. Çeşitli seçenekler arasından neyin uygulanabilir bir öncül olduğunu ya da olmadığını ayırt etmek, dikkatli bir mantıksal kanıtlamayla takip edilecek olan sürecin ilk aşamasını oluşturmaktadır.

Doğruyu yanlıştan ayırmanın bir aracı olarak, özellikle de bireysel bir hastanın durumu gibi belirli önermelerle uğraşırken, kanıtlama Galen'in bir yandan şüpheciliğe, öte yandan dogmatizme karşı kullnadığı en önemli silahtır. Bu akıl yürütmeler neticesinde vardığı sonuçlar sadece teorik değil, deneysel testlere de açıktır. Hesaplama işleriyle uğraşan birisinin yaptığı hesaplamaların doğruluğunu gerçekteki duruma göre değerlendirmesinde olduğu gibi filozof-mantıkçı-hekim Galen de yaptığı bu akıl yürütmelerle hastalarına koyduğu teşhislerin doğruluğunu hastalarının mevcut durumunda aramaktadır. Bu hususta yakîniyatın dışında kalan öncüllere yer yoktur. Bu kanıtlayıcı bilimsel yöntemin faydaları ve onu takip etmeyenlerin yanlışları, Galen'in eserlerinde, özellikle de *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* (P*eri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn/On the Doctrines of Hippocrates and Plato/Hipokrates ve Platon'un Doktrinleri Üzerine*) eserinde Stoacılara ve bilhassa Khrysippos'a (MÖ 279-206) yönelik eleştirilerinde uzun uzadıya ele alınmaktadır.

Kanıtlama hususunda Galen'in zorunlu kabul ettiği şey tümel bir öncülün varlığıdır. Ona göre varılan sonucun kesinliği akıl yürütmelerde seçilen öncüllerin kesinliğine bağlıdır. Zira pek çok değişkenin mevcut olduğu hastalıklara dair tıbbî

uygulamalarda Galen'in teşhis sonuçları, seçtiği öncüller sayesinde kusursuz bir şekilde çıkmaktadır.

Galen'in mantık ve tıp sanatı noktasında iki amacı vardır. Bunlardan birincisi; hekim için acil tıbbî durumu daha iyi anlamasına ve değerlendirmesine olanak sağlayacak mantıksal düşünme yolları sağlamaktır. Diğeri ise elindeki tıbbî bilgileri ve eleştirileri, başkalarının vardığı sonuçları çürütmek veya en azından değiştirmek ve yeni yaklaşımlar önermektir. Bu iki husus Galen'in "hekimler arasında ilk ve filozoflar arasında benzersiz" olarak övülmesine olanak sağlamıştır. Bundan ötürü çalışmanın konusu Galen'in mantık anlayışı ve mantığı tıp sanatında uygulama keyfiyeti olarak belirlenmiştir.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Çalışmanın amacı Galen'in mantık ilmini ne şekilde ele aldığını aydınlatmak ve mantığı tıp sanatında ne şekilde kullandığını ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla Galen'in mantık anlayışı mantık ve tıp eserleri üzerinden tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bunun yanında Meşşâi ve Stoa mantık gelenekleri genel bir taslak halinde sunulduktan sonra Galen'in mantık anlayışının söz konusu mantık gelenekleriyle benzer veya farklı yönlerine dikkat çekilmektedir. Mantık hem teoride hem de pratikte insanı, doğruyu yanlıştan ayırıp, doğruya nasıl ulaşacağı hususunda disipline etmektedir. Galen'in mantığı bu faydasından dolayı çokça önemsediği ve her ilimden önce öğrenilmesini zorunlu gördüğü şeklindeki görüşleri ön plana çıkarılmaktadır. Böylece Galen'in mantık ilminde bir konuma sahip olduğu vurgulanmakta ve bu konum, mantığı tıp sanatında kusursuz bir şekilde kullandığına dair örneklerle pekiştirilmeye çalışılmaktadır.

Galen'e dair mevcut ilmî çalışmalara bakıldığında Galen'in mantık anlayışı ve mantık ile tıp sanatı arasında kurduğu ilişkiye binaen yapılan araştırmaların hem az hem de bazı yönlerden yetersiz olduğu görülmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların Galen'in belli eserlerine odaklandıkları, onun salt tıp ya da felsefesine yönelik çalışmalar oldukları söylenebilir. Özellikle de Galen'in mantık ilmindeki yeri ve tıp sanatını mantıkî temeller üzerine inşa etmesi söz konusu olduğunda gerek Türkçe gerek yabancı dillerde çok az çalışma bulunmaktadır. Bu anlamda

çalışmamız Galen'in mantık ilmindeki yerini, mantık ilmine katkılarını ve tıp sanatında işlenen her hususu mantık terazisinde tartarak tıp sanatını mantığa göre değerlendirmeye tabi tutmasına ilişkin girişimlerini ortaya koyması açısından oldukça önem arz etmektedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Galen'in mantık anlayışıyla ilgili John S. Kieffer, *Galen's Institutio Logica: English Translation, Introduction and Commentary*; Ben Morison, *Logic*; Aḥmed 'Abdul Ḥalîm' Aṭiyye, *Câlînûs fi'l-fikri'l-ḳadîm ve'l-mu'aṣır*; Jonathan Barnes, *A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations*, "*Galen, Christians, Logic*", "*Galen on Logic and Therapy*" ve "*Logic*"; Susanne Bobzien, "*Pre-Stoic Hypothetical Syllogistic in Galen's Instıtutio Logica*; Richard Durling, *Method in Galen;* Robert J. Hankinson, *Galen and the Logic of Relations*; Matyáš Havrda, *The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration*; Paul Henle, *On the Fourth Figure of the Syllogism*; Karl Kalbfleisch, *Uber Galen's Einleitung in Die Logik*; G. E. R. Lloyd, *Theories and Practices of Demonstration in Galen*; Jürgen Mau, *Galen Eınführung in Die Logik: Kritisch-exegetischer Kommentar mit deutscher Übersetzung*; Nicholas Rescher, *Galen and The Syllogism*; J. W. Stakelum, *Why 'Galenian Figure'?* ve *Galen and The Logic of Proposition* gibi çalışmaların mevcut olduğunu tespit ettik. Ancak bu çalışmaların hiçbiri ne Galen'in mantık anlayışını bir bütün olarak ortaya koymakta ne de Galen'in mantık ve tıp sanatı arasında kurmuş olduğu ilişkiye değinmektedir.

3. ÇALIŞMANIN SINIRLARI

Çalışmamızın başlığını oluşturan kavramlardan hareketle çalışmamızın sınırları çizilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda Galen'in mantığı alımlayışı ve bir yöntem olarak mantığı tıp sanatına uygulaması incelenmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Galen'in felsefe, mantık, ahlak ve tıp eserleri merkeze alınmıştır. Bununla birlikte onun mantık ve tıp sanatı anlayışıyla ilgili yapılan çalışmalar da dikkate alınmıştır. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve temellendirilebilmesi için Galen öncesi mantık gelenekleri ve tıp anlayışları çalışmanın kapsamına dahil edilmesi zorunluluk arz etmiştir. Bu durum göz önünde bulundurularak çalışmanın sınırları belirginleştirilmiştir. Bu amaçla öncelikle Galen öncesi tıp anlayışları genel hatlarıyla incelenmiş ve Galen'in ilim sahnesine çıkmasıyla tıp sanatında oluşan

değişimler ve dönüşümler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu husus mantık-tıp ilişkisinin temellendirilmesi açısından önemli olduğu için en genel şekliyle tasvir edilmiştir.

4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Burada başından itibaren çalışmamızı şekillendiren ve çalışmamıza yön veren bazı hususlardan bahsetmek yerinde olacaktır.

Galen'in ismiyle ilgili farklı kullanımlar mevcuttur. Galen isminin aslı Grekçedir. Grekçede, "*Κλαύδιος Γαληνός* (*Klaûdios Galēnos*)", Latincede "*Claudius Galenus"*, Arapçada ise "*Câlînûs"* şeklindedir. İngilizcede ise "*Galen"* ismiyle şöhret bulmuş ve bütün kaynaklarda bu şekilde zikredilmektedir. Çağdaş kaynaklarda çoğunlukla Galen şeklinde kullanımlar mevcut olduğu için biz de çalışmamızda bu ismi tercih ettik.

Çalışmada Galen'in yaşadığı dönem, aldığı eğitim, ilişkili olduğu kişi veya kişiler, felsefeye, mantığa, filozoflara, mantıkçılara karşı olan tutumu, tıp sanatındaki konumu, Galen ismi etrafında şekillenen ve şekillendirilen hususlar ve Galen'e ait eserler içerikleriyle birlikte tanıtılmaya ve aydınlatılmaya çalışıldı. Çalışmamızla ilgili ilk kaynaklara müracaat etmeden önce bunları anlamamıza yardımcı olan konuyla ilgili eserler tespit edilip genel okumalar yapıldı. Bu bağlamda doğrudan felsefe, mantık ve tıp sanatına ait eserlerin yanında tali olarak nitelendirilebilecek kaynaklardan da yararlanıldı. Böylece konular ve olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisi göz önünde bulundurularak düşünce sistemine ve çalışmamıza yön veren metinler kendi bağlamları içinde anlaşılmaya çalışıldı. Bu hususta kişi, kavram ve konular üzerine yazılmış telif eser, makale, tez, sözlükler ve ansiklopedi maddeleri gözden geçirildi. Galen'in eserleri noktasında modern dönemde mevcut olan çalışmalar ile klasik tabakat kitapları incelenip aradaki farklılıklar ve benzerlikler tespit edilerek konuya dair kapsamlı açıklamalar yapıldı. Buradan hareketle asıl hedefimiz olan kaynaklara ve klasik eserlere gidildi. Bu kaynaklardan pek çoğu çalışmanın sıhhati açısından birçok defa okundu ve ilgili konuda uzman kişilere müracaat edildi. Bu çabalar sonucunda klasik metinlerin düşünce örgüsüne ve bu metinlerde ele alınan pek çok konunun inceliklerine ancak nüfuz edilebildi. Bütün bunlarla birlikte çalışmanın son aşamasına kadar bu metinler ve konularla olan

münasebet canlı tutularak çalışmanın içeriği hakkındaki kanaatler güncellenmeye çalışıldı.

Bir fikir taşıyıcısı olan kavramların ve çalışmayı şekillendiren tartışmalı konuların doğru anlaşılması, kişilerin ve sistemlerin düşünce dünyalarının, ilmî anlayışlarının açıklığa kavuşturulması ve problemlerin kavranması bakımından önem arz eder. Bu amaçla kavramlara, bu kavramlar çerçevesinde ele alınan kişilere ve konulara değinilirken düşünce tarihi içinde kişilere ve dönemlere göre oluşan farklılıklara temas edildi. Konuların doğru anlaşılması noktasında öncelikle konuların üzerine inşa edildiği kavramların lügat anlamları açıklandı. Daha sonra ise kişiler ve sistemler tarafından nasıl anlaşılıp ele alındığı üzerinde duruldu. Böylece kişilere ve sistemlere göre oluşan ayrımlar belirginleştirilerek klasik kaynaklardan bu kullanımlara değinildi.

Galen'in eserleri ele alınırken öncelikle eserlerin Grekçe isimleri tespit edilmeye çalışıldı. Bu çaba neticesinde ulaşılan eserler, Galen'in eserleriyle ilgili kaynaklar göz önünde bulundurularak Grekçe, Grekçe okunuşları, Arapça okunuşları ve İngilizce yazılışlarıyla birlikte zikredildi. Dipnotlarda ise eserlerin Latinceleri de verilmeye çalışıldı. Bütün eserler kronolojik tarzda ve çalışmayla ilişkileri dikkate alınarak ele alındı. Ayrıca Grekçe eserlerin Türkçeleri sadece ilk geçtikleri yerde parantez içinde yazıldı. Sonraki yerlerde ise sadece Grekçeleri ve Grekçe okunuşları ile belirtildi.

Tıp ve mantık ilişkisinin henüz kurulmadığı döneme değinirken Galen öncesi dönemde kalmaya çalışıldı. Kişilerin ve akımların düşünce farklılıklarına değinilerek dipnotta açıklamalarla beraber kaynaklara işaret edildi. Böylece Galen'in konumu ve etkinliği gösterildi. Galen'in felsefe, mantık, ahlak, fizik ve tıp sanatına olan ilgisinin nedeni onun bilimdeki birlik, süreklilik ve ilerleme anlayışından hareketle değerlendirilmeye çalışıldı.

5. ÇALIŞMANIN KAYNAKLARI

Galen'in mantık anlayışını ve mantıkla tıp sanatı arasında kurduğu ilişkiyi incelediğimiz bu çalışmada kaynak bolluğu yanında bunların anlaşılma güçlüğü en çok zorlandığımız yerlerden biri olmuştur. Öncelikle konuyla ilgili tali kaynaklar

okunmaya çalışılmış ve ayrıca konuyu anlamayı kolaylaştıran diğer pek çok eserden faydalanılmıştır.

Çalışmamızda müracaat ettiğimiz birincil kaynaklar Galen'in kendi eserleridir. Bu bağlamda onun başta *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē/Introduction to Logic/Mantığa Giriş), Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Hoti ho aristos iatros kai philosophos/The Best Doctor is also a Philosopher/En İyi Hekim Ayrıca Filozoftur), Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserleri olmak üzere *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (Anatomikaî ênkeiriseis/Anatomical Procedures/Anatomik Süreçler Hakkında), Εἰς τὸ Ἱπποκράτους προρρητικῶν (Eis to Hippokratous prorrētikōn/On Hippocrates' Prorrhetics/Hipokrates'in Tahminleri Hakkında), Εἰς τὸ περὶ διαίτης ὑγιεινῆς τῶν ἰδιωτῶν Ἱπποκράτους (Eis to peri diaitēs hygieinēs tōn idiōtōn Hippokratous/On Hippocrates' Regimen in Health/Sağlıkta Hipokrat Rejimi Üzerine), Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (Hippokratous peri diaitēs okseōn nosēmatōn kai Galēnou hypomnēmata/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases/Akut Hastalıklarda Hipokrat Rejimi Üzerine), Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας (Peri aristēs didaskalias/On the Best Method of Teaching/En İyi Öğretim Yöntemi Üzerine), Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἁμαρτημάτων (Peri diagnōseōs kai therapeias tōn en tēi hekastou psykhēi hamartēmatōn/On the Diagnosis and Cure of the Errors of the Soul/Ruhun Hatalarının Teşhisi ve Tedavisi Üzerine), Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν (Peri diagnōseōs kai therapeias tōn en tēi hekastou psykhēi idiōn pathōn/The Passions of the Soul/Ruhun Tutkularının Teşhisi ve Tedavisi Üzerine), Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (Peri diaphoras nosēmatōn/Differences of Diseases/Hastalıkların Farklılıkları Üzerine), Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν (Peri diaphoras sphygmōn/Differences of Pulses/Nabzın Farklılıkları Üzerine), Περὶ προγνώσεως διὰ σφυγμῶν (Peri prognōseōs dia sphygmōn/Prognosis by Pulses/Nabızla Prognoz Üzerine), Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἱρέσεως (Pros Thrasyboulon peri aristēs haireseōs/On the Best Sect/En İyi Ekol Üzerine), Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (Ei kata physin en artēriais haima periekhētai/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries/Kanın Doğal Olarak Arterlerde Bulunup Bulunmadığı Üzerine), Εἰς τὸ Ἱπποκράτους κατ' ἰητρεῖον βιβλίον ὑπομνήματα (Eis to Hippokratous kat' iētreion*

biblion hypomnēmata/On Hippocrates' Surgery/Hipokrates Cerrahlığı Üzerine Şerh), Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀγμῶν (Eis to Hippokratous peri agmōn/On Hippocrates' Fractures/Hipokrates'in Kırıklar Eseri Üzerine), Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀρθρῶν (Eis to Hippokratous peri arthrōn/On Hippocrates' Joints/Hipokrates'in Eklemler Eseri Üzerine), Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (Eis to Hippokratous peri tēs tou anthrōpou physeōs/Hippocrates' Nature of Man/Hipokrates'in İnsanın Doğası Eseri Üzerine), Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τροφῆς (Eis to Hippokratous peri trophēs/On Hippocrates' Nutriment/Hipokrates'in Beslenme Eseri Üzerine), Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou), Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (Hippokratous aphorismoi kai Galēnou eis autous hypomnēmata/On Hippocrates' Aphorisms/Hipokrates'in Aforizmaları Üzerine Şerh), Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (Hippokratous peri diaitēs okseōn nosēmatōn kai Galēnou hypomnēmata/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases/Akut Hastalıklarda Hipokrat Diyeti Üzerine), Ἱπποκράτους προγνωστικὸν καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτὸ ὑπομνήματα (Hippokratous prognōstikon kai Galēnou eis auto hypomnēmata/On Hippocrates' Prognostic/Hipokrates'in Prognoz Eseri Üzerine), Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (Peri haireseōn tois eisagomenois/On Sects for Beginners/Yeni Başlayanlar İçin Tıp Ekolleri Üzerine), Περὶ ἀντιδότων (Peri antidotōn/On Antidotes/Panzehirler Üzerine), Περὶ ἀνωμάλου δυσκρασίας (Peri anōmalou dyskarias/On Uneven Distemper/Kötü Mizaç Üzerine), Περὶ ἀρίστης κατασκευῆς τοῦ σώματος ἡμῶν (Peri aristēs kataskeuēs tou sōmatos hēmōn/The Best Constitution of our Bodies/Vücudumuzun En İyi Yapısı), Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn/On the Natural Faculties/Doğal Yetiler Üzerine), Περὶ κράσεων (Peri kraseōn/On Mixtures/Mizaçlar Üzerine), Περὶ μελαίνης χολῆς (Peri melainēs kholēs/On Black Bile/Melankoli Üzerine), Περὶ σπέρματος (Peri spermatos/On Semen/Meni Üzerine), Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (Peri stoikheiōn kath' Hippokratēn/On the Elements According to Hippocrates/Hipokrates'e Göre Unsurlar Üzerine), Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata gene/On the Composition of Drugs according to Kind/Türüne Göre İlaçların Terkibi Üzerine), Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata topous/On the

Composition of Drugs according to Places/Yerlerine Göre İlaçların Terkibi Üzerine), Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν (Peri tōn en tais nosois kairōn/Opportune Moments in Diseases/Hastalıklarda Uygun Vakitler Üzerine), Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (Peri tōn peponthotōn topōn/On Affected Parts/Etkilenen Kısımlar Üzerine), Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (Peri khreias anapnoēs/On the Use of Breathing/Solunumun Gerekliliği Üzerine), Περὶ χρείας σφυγμῶν (Peri khreias sphygmōn/On the Function of the Pulse/Nabzın İşlevi Üzerine), Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων (Peri khreias tōn en anthrōpou sōmati moriōn/On the Utility of the Parts/İnsan Bedeninin Parçalarının Faydası Üzerine), Πρὸς Πατρόφιλον περὶ συστάσεως ἰατρικῆς (Pros Patrophilon peri systaseōs iatrikēs/On the Composition of the Art of Medicine/Tıp Sanatının Oluşumu Üzerine), Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē/The Art of Medicine/Tıp Sanatı) gibi eserleri araştırmamıza kaynaklık etmiştir.

Bunların yanında bu kaynakları anlamamızı kolaylaştıran Jonathan Barnes'in *A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations, Galen, Christians, Logic, Galen on Logic and Therapy, Logic, Medicine, experience and logic,* Aileen R. Das'ın *Galen and the Arabic Reception of Plato's Timaeus*, Susanne Bobzien'in *Pre-Stoic Hypothetical Syllogistic in Galen's Instıtutio Logica*, Gerrit Bos'un *The Alexandrian Summaries of Galen's On Critical Days: Editions and Translations of the Two Versions of the Jawâmi', with an Introduction and Notes,* Vêronique Boudon-Millot'un *Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge". Galen and the World of Knowledge,* Riccardo Chiaradonna'ın *Galen and Middle Platonism* ve *Galen on What is Persuasive (Pithanon) and What Approximates to Truth,* Richard Durling'in *Method in Galen* ve *'Endeixis' as a Scientific Term: Endeixis in Authors Other Than Galen and its Medieval Latin Equivalents,* R. J. Hankinson'ın *Epistemology, Galen on the limitations of knowledge, Galen On The Therapeutic Method Books I and II, Galen's Philosophical Eclecticism, Galen's Reception of Aristotle, Philosophy of nature, The man and his work, Art and Experience: Greek Philosophy and the Status of Medicine, Galen and the Logic of Relations, Galen's Concept of Scientific Progress* gibi çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Kavramların anlaşılması ve kaynakların tespiti konusunda başta *Greek Word Study Tool*, *Wikipedia*, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* olmak üzere *Encyclopedia of Islam*, *Encyclopedia of Philosophy* ve *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*'nün ilgili maddelerinden yararlanılmış ve bibliyografyaları göz önünde bulundurulmuştur.

Galen'in eserlerine ulaşma ve onları inceleme noktasında ise *A Digital Corpus for Graeco-Arabic Studies*'ten ve Karl Gottlob Kühn'ün *Claudii Galeni Opera Omnia* isimli çalışmasından faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GALEN

1.1. ANTİK ÇAĞDA FELSEFE, MANTIK VE TIP BİRLİKTELİĞİ

Tarih boyunca felsefe, mantık ve tıp üçlüsü yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Hatta Hipokrates (MÖ 460 [?]-375 [?]) külliyatında felsefe, mantık ve tıp sanatının iç içe olması gerektiği ile ilgili tavsiyeler bulunmaktadır.[1] Bu yüzden felsefe tarihinin, tıp tarihi olmaksızın anlaşılamayacağı vurgulanmaktadır.[2] Felsefede doğrudan varlık ön plandayken tıpta; insan, insan bedeni, bu bedenin hastalık veya sağlık durumu ve tüm bunların sebepleri ele alınmaktadır. Bu durum felsefenin, tıbbın konusunu da kapsadığını göstermektedir.

Öncelikle hikmet, hekim ve filozof kavramlarına değinmek gerekmektedir. Zira bu kavramlar birbirleriyle yakın ilişki içerisindedirler. Bu kavramlardan özellikle de hikmet kavramıyla ilgili olarak düşünce tarihi boyunca pek çok tanımlama yapılmıştır. Bu tanımlamalardan biri de tümel bilgiye delalet etmesi açısından felsefî bilgi olarak şeklindedir. Nitekim Arapça'da filozof kavramı için hikmet sahibi anlamına gelen "hakîm" kavramı kullanılmaktadır. Zaten Grekçe kökenli olan felsefe kavramı philo-sophia yani "hikmet sevgisi" anlamındadır.[3] Hem hikmet hem hakîm hem de hekim kavramları Arapça'da h-k-m kökünden gelmektedir. Hakîm ve hikmet kavramları Arapça'da "cehalete, sapık fikir ve inançlara engel olan" anlamına gelirken hekim kavramı ise "hastalığa engel olan"

[1] Michael Frede, *Essays in Ancient Philosophy* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), 225.

[2] John Burnet, *Early Greek Philosophy* (London: Adam And Charles Black, 1908), 201; Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 225; Max Wellmann, *Die Fragmente der sikelischen Arzte Akron, Philistion und des Diokles von Karystos* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901), 1/10.

[3] İsmail Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 19; İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Mayıs 2022); Mahmut Kaya, "Felsefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Mayıs 2022).

manasına gelmektedir.[4] Bu analizlerden de anlaşılacağı üzere bu kavramlar bir şeye engel olma noktasında ortaktırlar. Filozoflar; evrenin, varlığın vb. şeylerin kanunlarıyla ilgilenirken hekimler de insana, insan bedenine dair şeylerle ilgilenir. Evrenin kanunları ile insan bedeninin kanunları arasında eşitlik ilişkisi mevcut olduğu için filozofların hekim, hekimlerin de filozof olduğu kabul edilebilir.[5]

Hekim, her ne kadar bedene arız olup açıkça görülen şeyleri duyularla idrak edebilse de bu şeylerin asıl sebeplerine onlarla vakıf olamaz. İşte bu noktada hekim için gerekli olan, doğru bilginin ölçütü kabul edilen mantık devreye girmektedir. Nasıl ki anatomi (*teşrih*) ilmi bilinmeden hiçbir organın tabiatı tam manasıyla bilinemiyorsa ve tabiat ilmi bilinmeden her bir organın görevinin ve faydasının ne olduğu bilinemiyorsa mantık ilmi bilinmeden de bir şey hakkında doğru ve kesin bilgiye ulaşılamaz. Çünkü bir şeyi inceleyen her araştırmacı mantık ilmi sayesinde açık hususlardan ortaya çıkan sonucun ne olduğunu kesin bir şekilde öğrenir ve hiçbir durumda da ne başkası tarafından ne de kendisi yüzünden hataya düşmez. Galen hekim kimliği ile ön plana çıkıp mantık ilminin önemine vakıf olan ve bu alanda sivrilen bir filozof ve mantıkçıdır denilebilir.

İleride görüleceği üzere Galen'in eğitim hayatı felsefe ve mantık ile başlar. Ancak daha çok onun hekimliğine ve hekimlik noktasında aldığı eğitime değinilmektedir. Bu mevcut anlayışın Galen'in filozof ve mantıkçı kimliğini arka plana ittiğini söylemek mümkündür. Yine de Galen'in başta felsefe ve mantık olmak üzere bütün eserlerinde ön planda tuttuğu ilim hekimlik değil felsefe ve mantıktır. Zira *Περί τῶν ἰδίων βιβλίων* (*Peri tōn idiōn bibliōn)* eserinde felsefeyi teorik yönünü ön planda tutarak övmekte ve kendisinin daha çok felsefenin gerçek hayatta sunduğu kolaylıkları ele aldığını belirtmektedir.[6] Tıp sanatı alanındaki eserleri incelendiğinde bile hekimliğe dair konular işlenmiş olsa da en temelde felsefe ve mantık eğitiminin yattığı gözlemlenebilir. Galen, mantığın hekimlik noktasındaki öneminin tartışma konusu olmasının bile abes olduğunu dile getirmektedir.[7] Bu minvalde mantığın

[4] Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, 22.
[5] Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, 23.
[6] Vivian Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome* (London/New York: Routledge, 2020), 78.
[7] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, çev. Özcan Akdağ - Osman Bayder (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 53.

hekimlik sanatının icrası noktasındaki önemine ve gerekliliğine değinmeden önce hekimlik sanatının Galen'den önceki ve Galen dönemindeki tarihi seyrine değinmek yerinde olacaktır.

Galen öncesi dönemlerde tıp sanatı kemiklerin kaynaştırılması başta olmak üzere birçok hastalığın tedavisi de daha çok pratik olarak uygulanmaktaydı. Özellikle de Mısır, Hint ve Çin diyarlarında pratik tıbba önem verilmiştir. Grek/Yunan tıbbı da Fenikeliler aracılığı ile bu diyarlardaki tıbbî anlayıştan esinlenmiştir.[8] Bu yüzden Galen öncesi dönemlerde tıp ilminin tam manasıyla teorik izah seviyesine ulaştığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Galen öncesi dönemlerde pratik tıp anlayışı dışında dinsel tıp ve efsunlu tıp anlayışlarından da söz edilmektedir.[9] Zira hastaların çoğu tedavi için tapınaklarda bulunan rahiplere götürülmüştür. Sara hastalığı gibi durumlarda ise hastanın bedeninin bir tanrı tarafından ele geçirildiğine inanılmıştır.[10] Hastalıkları tedavi edenler de genelde tanrılara yakın olduğu kabul edilen yetkin kişilerdir. Hatta bu kişilere tanrı gözüyle bakılmıştır.[11] Bu dönemde hastalığın sebeplerini gösteren, belirtilerini açıklayan ve ilaçların hasta üzerindeki tesirini denetleyen kapsamlı tıp teorisi henüz ortaya çıkmış değildir.[12] Grekler, dine ve sihre dayalı tıbbî anlayıştan sıyrılma gayreti içerisine girmiş ve doğayı gözetleyip inceleyerek akla uygun bir tıbbî anlayış oluşturmaya çalışmışlardır.[13]

Kıyas, tecrübe ve metot kavramları çerçevesinde rasyonalist, ampirik/empirik ve metodik tıp ekollerinin ortaya çıkmasıyla rasyonel tıbba doğru adımların atıldığı söylenebilir.[14] Hatta bu durumun Hipokrates ile başladığı çünkü onun Sokrates'ten (MÖ 470-399) etkilendiği belirtilmektedir.[15] Galen, bu ekollere dair bir eser yazmış

[8] Emine M. Atabek - Şefik Görkey, *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1998), 105.
[9] İlter Uzel, *Anadolu Tıp Tarihi'ne Giriş* (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2008), 17-21.
[10] Jacques Jouanna - Caroline Magdelaine, *Hippokrates Külliyatı*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 26; Hakan Kızıltan - Rainer Brömer, "Tıp Felsefesinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği", *Hekimin Filozof Hali*, ed. M. Bilgin Saydam - Hakan Kızıltan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 19.
[11] Faik Çelik, "Tanrı Hekimden Standart Hekime", *Hekimin Filozof Hali*, ed. M. Bilgin Saydam - Hakan Kızıltan (İstanbul: İthaki Yayınları, 2018), 132.
[12] Neşet el-Hamârine, "İslam Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", *Şarkiyat Mecmuası*, trc. Eyyüp Tanrıverdi, 20 (2012-1): 156.
[13] Atabek - Görkey, *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*, 105.
[14] Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 261-262.
[15] Çelik, "Tanrı Hekimden Standart Hekime", 132.

ve bunları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.[16] Kaynaklarda rasyonalist ekol MÖ 400 civarında Hipokrates'in oğlu Thessalus (MÖ V. ve IV. yüzyıl) ve üvey oğlu Polybus (MÖ IV. yüzyıl) tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Bu ekol diğer iki ekole kıyasla daha yaygın bir etkiye sahiptir. Empirik ekol İskenderiyeli Serapion (MÖ III. yüzyıl) ve Koslu Filinos (MÖ III. yüzyıl) tarafından MÖ III. yüzyılda kurulmuştur.[17] Bu ekolün mensuplarına göre hastalıkların belirgin sebeplerini tespit etmek tedavi için yeterlidir.[18] MÖ I. yüzyılda Laodikeialı Themison (MÖ 123-43) tarafından oluşturulan metodik ekol ise rasyonalist ve empirik ekolleri tedavi yöntemlerinden dolayı eleştirmiştir. Bu ekolün mensuplarına göre hastalığın mahiyeti ile bu hastalığa uygulanacak tedavi eş zamanlıdır. Yani hekim bir hastanın şikayetinin farkına vardığında tedavi sürecini hemen başlatmaktadır.[19]

Batı dünyasında John Philoponus olarak bilinen Yahyâ en-Nahvî (MS 490-570), tıbbın I. Asklêpios (?) (Yunanlıların şifa tanrısı olarak kabul edilir[20]) ile başladığını ve Galen'e kadar da Gûrûs (?), Mînos (?), Parmenides (MÖ 515-460), Platon, II. Asklêpios (?) ve Hipokrates'in yaşadığını belirtmektedir.[21] Ayrıca I. Asklêpios'un tecrübeye dayalı tıbbı icat eden ilk kişi olduğu, tanrı soyundan geldiği ve şifa veren tanrılar adına yapılan tapınaklarda hekimlik yaptığı belirtilmektedir.[22] I. Asklêpios'un tanrı-hekim olarak adlandırıldığı da ifade edilmektedir.[23] Hipokrates ve Galen öncesi dönemde dinin kendisi kurumsallaşmaya başlayınca tıp sanatı da onunla birlikte bu tapınaklara taşınmaya başlanmıştır. Tıbbın babası olarak kabul edilen Hipokrates'in de tanrı soyundan geldiği kabul edilmektedir. Ancak onun, daha önce ifade edildiği üzere diğer hekimler gibi şifa tanrılarından değil çağdaşı olan

[16] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, trc. Özcan Akdağ-Osman Bayder (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 24-59.

[17] Mustakim Arıcı (ed.), *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 22-23.

[18] Uzel, *Anadolu Tıp Tarihi'ne Giriş*, 8.

[19] Bu ekoller hakkında daha detaylı bilgi için bk., Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 261-278; Arıcı, *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, 23.

[20] Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2016), 49.

[21] Franz Rosenthal, "Ishaq b. Hunayn's Ta'rih al-atibba'", *Oriens* 7/1 (1954), 75; Franz Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam* (London/New York: Routledge, 1994), 33; Arıcı, *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, 21.

[22] Arıcı, *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, 30.

[23] Çelik, "Tanrı Hekimden Standart Hekime", 132; Tıp ilmini I. Asklêpios ile başlatmanın pek doğru olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Mezopotamya'da, Mısır, Hint, Çin bölgelerinde tıp ilmi ile ilgili önemli bilgiler ve bulgular mevcuttur. Detaylı bilgi için bk.; Atabek - Görkey, *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*.

Sokrates'den etkilendiği vurgulanmaktadır. Bu etkiyle beraber tıpta daha bilimsel bir yol tutulmaya başlandığı ve tıbbın tapınaklardan yeryüzüne indiği ifade edilmektedir.[24] Hatta ilk defa Hipokrates'in hastalıkları tanrısal ifadelerle değil alınan gıdaya, harekete, çevresel koşullara vb. şeylerle yani daha çok insanî ve dünyevî şeylerle tanımladığı aktarılmaktadır.[25] Bu açıdan Hipokrates, hiçbir hastalığın ilahî veya semavî yani tanrı tarafından ortaya çıkarılan bir şey olmadığı düşüncesindedir.[26]

Tıp sanatının teorik seviyeye kâinatın ve hayatın olgularını açıklamaya çalışan eski Grek düşünürleri sayesinde ulaştığı söylenebilir. Platon bu alanda yazılmış literatürü incelediğinde tecrübenin tek başına kötü ve tehlikeli olduğunun, kıyasın da tek başına doğru sonuç vermediğinin farkına vararak her iki görüşün birlikte doğru olduğu kanaatine varmıştır.[27] Bu yüzden o, bu iki metottan sadece birine bağlı kalınarak telif edilen eserleri ya terk etmiş ya da yakmıştır. Platon vefat ettiğinde kendisinden sonra tıp sanatı ile öğrencilerinden, ev halkından ve çocuklarından altı kişinin ilgilendiği belirtilmektedir.[28] Tıp sanatı bu altı kişi ve bunları takip eden kişilerle birlikte II. Asklepios ortaya çıkıncaya kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. II. Asklepios, tıp sanatıyla ilgili kendisinden önce mevcut olan bütün eski görüşleri gözden geçirip bunlardan Platon'un görüşünün takip edilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. II. Asklepios öldükten sonra ev halkından Heracleides'in oğlu Hipokrates'in, Megareus'un ve Euergos'un tıp sanatını devam ettirdiği ifade edilmektedir.[29] Megareus ve Euergos öldükten sonra Hipokrates kendi zamanında önemli bir tıp bilgini olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Hipokrates, kıyas ve tecrübe metodunu yaptığı çalışmalarla daha mükemmel hale getirmiştir. Tıp sanatının yok olmaması için bildiği her şeyi pek çok kişiye öğretmeye çalışmıştır. Hipokrates öldükten sonra bu çabası netice vermiş gibi gözükmektedir. Zira ölümünden sonra onun ev halkından ve diğer kişilerden pek çok kişi tıp sanatıyla ilgilenmeye devam etmiştir. Tıp sanatı bu kişiler vasıtasıyla Galen'in ortaya çıkışana

[24] Çelik, "Tanrı Hekimden Standart Hekime", 132.
[25] Atabek - Görkey, *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*, 1.
[26] Ubeydullah İbn Bahtişû, *Tıp Sanatı ve Nefsin Halleri*, çev. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 52.
[27] Arıcı, *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, 31.
[28] Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 29.
[29] Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 30.

kadar süregelmiştir. Hipokrates ve Galen arasında pek çok hekimin olduğu onların içinde farklı görüşler ileri süren, tıp sanatına dair metodik eserler kaleme alan, insanları kıyas ve tecrübe metotlarından uzaklaştırmaya çalışan bir kişinin de bulunduğu belirtilmektedir.[30] Galen ortaya çıktığında ise bu kişinin[31] öne sürdüğü bütün görüşleri reddedip çürütmüştür. Bu şekilde sağlık, hastalık ve ölüm dahi tecrübe ve akıl ile açıklanabilir hale gelmiştir denilebilir. Bu sayede tıp sanatı, tabiatta insanın çevresinde meydana gelen ve onun bedenini etkileyen olguları açıklamaya çalışan genel felsefî ilkelere dayanmış olmaktadır. Bu nedenle tıp sanatının genel ilkelerinin Yunan felsefesinden doğduğu söylenmektedir.[32] Tüm bu gelişmelerle beraber tıbbın, teorik tarafını felsefeden alan bir sanat olduğu ifade edilmektedir.[33]

Galen öncesinde tıp sanatı ve felsefe arasındaki ilişkinin -her ne kadar Platon ve Hipokratesle beraber ilk adımlar atılmış olsa da- başlangıç seviyesinde olduğu söylenebilir. Galen, tıp sanatını öğrenebilmek için pek çok kişiden dersler almıştır. Bunların başında Numisianus (MS II. yüzyıl), Pelops (MS II. yüzyıl) ve Satyrus (?) gelmektedir. Galen öncelikle Bergama'ya gitmiş, orada dogmatist ve polemikçi Pelops ile anatomi uzmanı Satyrus'un yanında çalışmıştır. Daha sonra Quintus'un (?) en ünlü öğrencisi Numisianus'un yanında çalışmak için Korinth ve İskenderiye'ye seyahat etmiştir. Bu kişilerden öğrendiği bilgilerle de tıp sanatı geleneğine Hipokratesçiliğin en yalın bir türünü kazandırmaya çalışmıştır.[34] Onun teorik ve pratik tıbba yaklaşımı sentezci bir yapıdadır. Galen, tedavi noktasında sadece teoriye önem veren hekimlerin yapmış oldukları hatalara karşı aşırı derecede tahammülsüz olsa da en iyi teorik sentezi ortaya koyabilmek için onların görüşlerinden faydalanmıştır. Bu yüzden Hipokrates'in metinlerinden, Praxagoras (MÖ 340), Philinus (MÖ üçüncü yüzyıl) ve Diocles'ten (MÖ 375/295), Empiriklerden, anatomi

[30] Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 30.
[31] Bu kişinin kim olduğuna ulaşamadık.
[32] el-Hamârine, "İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", 156; Uzel, *Anadolu Tıp Tarihi'ne Giriş*, 63.
[33] Dimitri Gutas, "Medical Theory and Scientific Method in the Age of Avicenna", *Before and After Avicenna: Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group*, ed. David C. Reisman - Ahmed H. al-Rahim (Leiden/Boston: Brill, 2003), 145-162; Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, çev. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2010), 229-245.
[34] R. J. Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", ed. Wolfgang Haase - Hildegard Temporini, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Rise and Decline of the Roman World)* 2/36 (1992), 3507.

noktasında Marinus'tan hatta Erasistratus (MÖ 304-250), Herophilus (MÖ 335-280), Pnömatist Attaleia'lı Athenaeus'tan (MS I. yüzyıl) ve İskenderiyeliler'den öğrendiği şeyleri sentezci bir yapıda sergilediği belirtilmektedir.[35]

Galen'le beraber tamamen rasyonel bir şekilde ele alınan tıp sanatının Galen'den sonra Latin dünyasında gerileme dönemine girdiği aktarılmaktadır. Bu durumu fark eden İskenderiye okulu mensupları teorik tıbbı tekrar canlandırma girişimlerinde bulunmuşlardır. Bunun için öncelikle tıbbın temel eserlerinden yirmi tanesini bir araya getirmişlerdir. Bunlardan dördü Hipokrates'e diğerleri ise Galen'e aittir.[36] Galen'e ait olduğu söylenen bu eserler sırasıyla *Kitâbu fî firaki't-tıb*, *Kitâbu fî'l-Ustukussât*, *Kitâbu fî'l-mizâc*, *Kitâbu fî'l-edviyeti'l-müfrede*, *Kitâbu fî'l-edviyeti'l-mürekkebe*, *Kitâbu fî'l-'ilel ve'l-emrâd*[37], *Kitâbu fî'l-'azâi'l-bâtine*, *Kitâbu fî hîletü'l-bur'*, *Kitâbu fî'l-kuvâ et-tabî'iyye*, *Risâle ilâ Ağlûkun*, *Kitâbu fî ittifâki ârâi Bukrât ve Eflâtun*, *Kitâbu fî'l-buhrân*, *Kitâbu fî eyyâmi'l-buhrân*, *Kitâbu fî'l-hummeyât*, *Kitâbu fî esnâfi'l-hummeyât*, *Kitâbu f'i'n-nabd ilâ tûserâ*[38] olarak bilinmektedir.[39] Bu on altı eser *Fihrist*'te farklı bir şekilde zikredilmektedir.[40] Bu eserler İskenderiye Okulu hocaları tarafından öğretim amaçlarına uygun olarak sıralanmış ve "*Cevâmiu'l-İskenderâniyyîn*" adıyla hulâsa edilmiştir. Bu eser ile Galen'in anatomiye dair eserleri İslâm tıbbının gelişmesinde önemli bir yer edinmiştir.[41]

Galen'in tıp veya hekimlik anlayışı tıbbın ilk ve en önemli rasyonel türüdür.[42] Hatta *Θεραπευτικῆς μεθόδου* (*Therapeutikēs methodou)* isimli eserini bu metodun

[35] Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3508.
[36] el-Hamârine, "İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum", 164.
[37] Bu eser, bazı kaynaklarda *Kitâbu fî'l-'ilel ve'l-'arâz* olarak da geçmektedir. Ancak kitabın içeriği hastalıkların sebepleri ile ilgili olduğu için *Kitâbu fî'l-'ilel ve'l-'arâz* şeklinde değil de *Kitâbu fî'l-'ilel ve'l-emrâd* şeklinde yazılması daha doğrudur.
[38] Bu eser bazı kaynaklarda *Kitâbu'n-nabdi's-sağîr* olarak da geçmektedir. Bk., *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ'*, 134.
[39] İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü'l-eṭıbbâ' ve'l-ḥükemâ'*, ed. Fuad Seyyid (Beyrut: Müessesetü'l-risâle, 1985), 42.
[40] Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 918; Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Mehmet Yolcu, çev. Mehmet Yolcu vd. (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 741-742.
[41] Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 32.
[42] Vêronique Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", *Galen and the World of Knowledge*, ed. Christopher Gill vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 175.

temel ilkeleri üzerine inşa etmiştir.[43] Geç antik çağda Galen tıbbı; tarih, retorik ve felsefe ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğu gibi o dönemin ilim dünyasına da büyük katkılar sunmuştur.[44]

Galen, mantık ve tıp sanatı arasındaki ilişkiyi felsefe üzerinden oluşturmaktadır. Zira ona göre iyi bir hekimin felsefeyi en iyi şekilde bilmesi gerekmektedir. Ayrıca kendisinden önce ruhun yetilerinin bedenin mizacına bağlı olduğu veya bedenin mizacının ruhun yetilerine bağlı olduğu ile ilgili yapılan tartışmalardan yola çıkarak bu konu üzerine *Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἕπονται (Hoti tais tou sōmatos krasesin hai tēs psykhēs dynameis hepontai/The Faculties of the Soul follow the Mixtures of the Body/Ruhun Yetileri Bedenin Mizacına Tabidir)* isimli bir eser kaleme almıştır. Tıp sanatının felsefe ve mantık ile olan ilişkisini bu eserinde açık bir şekilde dile getirmektedir. Ona göre eğer ruhun yetileri bedenin mizacına bağlı ise ruh ve beden arasında herhangi bir itidalsizlik meydana geldiğinde bu itidalsizlik, tıbbî tekniklerle özellikle de diyet ile yani yeme, içme ve egzersiz yoluyla düzeltilebilir.[45] Bu bağlamda genellikle bir araç ilmi olarak zikredilen mantık ilminin bilinmesi onun için oldukça önem arz etmektedir. Ruh ve beden arasındaki bu itidalsizliği düzeltmek için gerekli olan diyet bir yöntem olarak mantık ilminin bilinmesiyle en iyi şekilde icra edilir.

Galen'in, tıp ilminin her bir kısmını mantıkî kurallar çerçevesinde öğrenmek için çaba sarf etttiği söylenebilir. Bu durum bedenin yönetici kısmına dair yaptığı incelemelerde bariz bir şekilde kendisini göstermektedir. Eğer yönetici kısmın kalp olduğu varsayılırsa kalbin bütün özelliklerine -öncelikle temel yapılarına ve cinslerine daha sonra kısımlarına ve türlerine- sırasıyla değinmek gerekmektedir. Tüm bunlardan sonra kalbin konumu, boyutu, yapısı, şekli, durumu ve hareketi bilinmiş olur. Özellikle bu tür konularda Galen'in mantıktaki tanımlama, bölme ve sınıflandırma gibi yöntemleri kullandığı söylenebilir.

---

[43] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1825), 10/1-1021.

[44] Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", s. 175.

[45] Christopher Gill vd. (ed.), "Introduction", *Galen and the World of Knowledge* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 15.

Galen'in mantık ilmi ile olan münasebetinin hangi boyutlarda olduğunu öğrenmek için hayatına değinmek önem arz etmektedir. Zira hayatının hangi döneminde mantıkla karşılaştığı ve ilmî kişiliğinin şekillenmesinde mantığın öneminin olup olmadığı hayatı üzerinden açıklığa kavuşturulabilir.

1.2. BİR HEKİM VE FİLOZOF OLARAK GALEN

Galen'in hangi dönemde yaşadığı ile ilgili farklı açıklamalar vardır. Muhammed b. İshak en-Nedîm (öl. 385/995 [?]), Galen'in, Hipokrates'in vefatından 665 sene sonra doğduğunu ve Mulûk-i Tavâif (Beylikler) döneminde Kubâz b. Şâbûr b. Eşğân iktidarı sırasında yaşadığını[46], Sâid el-Endelüsî (öl. 462/1070) ise *Tabakâtü'l-Ümem* eserinde Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin (öl. 345/956), Galen'in Hz. İsa'dan iki yüz yıl kadar, Hipokrates'den altı yüz yıl kadar ve İskender'den de beş yüz küsur yıl kadar sonra yaşadığını ifade etmektedir.[47] Bazı kaynaklarda ise Hz. İsa ile Galen arasında elli dokuz yıl olduğu[48] veya Galen'in Hz. İsa'dan yaklaşık iki yüz yıl sonra doğduğu belirtilmektedir.[49]

İbn Ebû Usaybia'ya göre ise Galen, MS 129'da Anadolu'nun İyonya kıyısındaki Bergama'da refah seviyesi yüksek bir ailede doğmuştur.[50] Hem babası hem de babasının babası seçkin ve eğitimli kişilerdi.[51] Babası, Nicon adında bir mimardır. Galen'i matematik, gramer, mantık ve felsefe gibi ilimlerde eğitmiş[52], iyi bir eğitim imkânı sunmuş, ahlakî ve entelektüel bir yaşam için örnek olmuştur.[53] Galen, birçok eserinde babasından övgüyle bahsetmektedir.[54] Baba Nicon, 149

---

[46] en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2019, 916.

[47] Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Metin Şeşen (İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 92.

[48] Arıcı, *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*, 33.

[49] Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakī, *Tetimmetü Ṣıvâni'l-ḥikme*, ed. Muhammed Kürd Ali (Paris: Dâru-Bîblion, 2007), 44; Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâḥ*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 700-701; Alaattin Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022), 24.

[50] İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, ed. Nizâr Rızâ (Beyrut: Daru'l-Mektebeti'l Hayat, ts.), 109-124.

[51] George Sarton, *Galen of Pergamon* (Lawrence, Kansas: University of Kansas Press, 1954), 15.

[52] G. E. R. Lloyd, *Greek Science After Aristotle* (London: Chatto & Windus Ltd, 1973), 136; Kate Kelly, *Early Civilizations: Prehistoric Times to 500 C.E. (The History of Medicine)* (New York: Facts On File An Imprint of Infobase Publishing, 2009), 121-122.

[53] Vivian Nutton, *Ancient Medicine* (New York: Routledge, 2013), 223.

[54] R. J. Hankinson, "The man and his work", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 2; R. J. Hankinson, "İnsan ve Eseri",

yılında Galen yirmi yaşındayken ölmüş ve ona büyük bir miras bırakmıştır. İsminin aslı *Γαληνός (Galēnos)*'tur. Galēnos, Grekçede sakin[55] Arapçada ise faziletli anlamına gelmektedir.[56]

Galen, babasının kendisine sağlamış olduğu ahlakî ve entelektüel eğitimi hayatının her alanına uygulamıştır. Bu durum üzüntüden kurtulma üzerine yazdığı eserinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu eserinde Galen, köleleri arasında vebanın çıkması ve 192 yılında Roma'daki Palatine tepesine yakın olan civar yapıları ve Barış Tapınağı'nı yok eden yangında kitaplarını, ilaç malzemelerini ve tıbbi aletlerini de kaybetmesi karşısında üzüntüden kendisini kaybetmeyip metanetli kaldığı için kendisine hayranlık duyan isimsiz bir arkadaşının mektuplarına cevap vermektedir. Bu yangında Galen'in Aristoteles, Theophrastos (MÖ 371-287), ve Khrysippos üzerine yazdığı eserlerinin yanı sıra nadir olarak bulunan ve arkadaşları için yazdığı eserlerinin kopyalarının da yandığı ifade edilmektedir.[57] Galen'in tıp külliyatına, tıbbî aletlere sahip olması hem kendi eserlerinin hem de önceki yazarların eserlerinin kopyalarını oluşturması onun entelektüel seviyesini göstermesi açısından önemlidir.

Hem hekim hem de filozof olarak kabul edilen Galen seksenli yaşlara kadar felsefe, mantık, tıp, dilbilim ve edebi eleştiri gibi pek çok alanda eser yazmıştır. İlgilendiği ilimlerde temel amacı her zaman doğruyu bulmak ve uygulamak olmuştur. Mantık ilmiyle ilişkisi on dört yaşında başlamıştır. Ancak yazdığı eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan eserlerinden bazıları eksik veya çoğu yeri silik haldedir. Mantık ile ilgili eserlerine kendi eliyle yazmış olduğuna inanılan *Περί τῶν ἰδίων βιβλίων (Peri tōn idiōn bibliōn)* ve *De ordine librorum propriorum (The Order of My Own Books/Kendi Eserlerimin Okunma Sırası Üzerine)* isimli iki eserinde değinir.[58] Bu eserler günümüze eksiksiz haliyle

çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 23; Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3504-3506.

[55] Greek Word Study Tool, "γαληνός" (Erişim 14 Aralık 2022).

[56] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 129.

[57] Galen, *Galien: Ne Pas Se Chagriner*, çev. Vêronique Boudon-Millot - Jacques Jouanna (Paris: Les Belles Lettres, 2010), 2-8; Vivian Nutton, "Avoiding Distress", *Galen Psychological Writings*, ed. P. N. Singer (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 78-84.

[58] Hankinson, "The man and his work", s. 1; Hankinson, "İnsan ve Eseri", 22.

ulaşmıştır ve bu eserlerde Galen, kendi eserlerini ve eserlerinin okunma düzenini aktarmaktadır.[59]

Galen'in felsefe ile ilişkisi babasının ahlakî erdemlerinden dolayı tercih ettiği Platoncu, Aristotelesçi, Stoacı ve Epikürcü büyük okulların öncüleri üzerinden başlamıştır. Galen'in ahlak noktasında daha çok Platon'dan, mantık ve yöntem noktasında Aristoteles'ten ve dil noktasında ise Stoacılar'dan etkilendiği belirtilmektedir.[60] Galen'in hem teorik hem de pratik olarak mevcut olan bütün eylemlerinin temelinde mantık yer almaktadır. Hatta tıp sanatına dair bütün eserleri mantık sanatı üzerine inşa edilmiştir.[61] O, dikkate değer bir mantık savunuculuğu da yapmaktadır.[62]

Hayatını ve eserlerini ele aldığı çalışmasında mantık üzerine kırk beş eser yazdığını belirtmektedir. Bunların yanı sıra özellikle Platon, Aristoteles ve Stoacıların fikirleriyle ilgilenen yirmi yedi tane daha eserinden bahseder.[63] Bunlardan bir kısmı kısa bir kısmı ise hacimlidir. Tıp sanatının pratiği dahil olmak üzere her araştırma ve inceleme için temel kabul ettiği ve on beş makalede ele aldığı *Περὶ της ἀποδείξεως (Perî tes âpodeîkseos)* eseri bazı Arapça alıntılar, imalar ve fragmanlar dışında günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin günümüze ulaşmamış olması onun mantık ve felsefeyi tıp sanatında ne derece ve nasıl kullandığını bilmekten bizi yoksun bırakmaktadır. Bu dağınık kısımlar bile onun Aristoteles'ten ve Aristoteles'in en yakın öğrencilerinden Stoacılara kadar tüm büyük mantıkçılarla olan ilişkisini ve bunların yetersizliklerinin farkında olduğunu göstermektedir.[64] Bu nedenle *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde Aristotelesçi kategorik ve Stoacı varsayımsal kıyaslara ek olarak, "bir ilişki yoluyla ortaya çıkan" ve "aritmetik ve hesaplama yapanlar için çok yararlı bir şey" olduğunu söylediği üçüncü bir kıyas

[59] Evan Hayes - Stephen Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher* (Oxford: Faenum Publishing, 2014), 3-109.
[60] Aḥmed 'Abdul Ḥalîm 'Aṭiyye, *Câlînûs fi'l-fikri'l-ḳadîm ve'l-mu'aṣır* (Kahire: Dâr Ḳabâʾ, 1999), 49-112.
[61] 'Aṭiyye, *Câlînûs fi'l-fikri'l-ḳadîm ve'l-mu'aṣır*, 73.
[62] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 53-54.
[63] Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 79.
[64] Riccardo Chiaradonna, *Physics and Philosophy of Nature in Greek Neoplatonism*, "Le traité de Galien Sur la Démonstration et sa postérité tardo-antique", *Philosophia Antiqua* 115 (2009), 43-77.

türüne değinir.[65] Bu konu ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Galen, tüm bunların yanında Stoacılara karşı çıkarak "se-sa" ile ortaya konan her öncülün koşullu olarak nitelendirilmek için yeterli olmadığını savunur. Ayrıca mantıkta "zorunluluk" ile ne kastedildiğine dair yaptıkları yorumlar yüzünden Theophrastus'un takipçileriyle tartışmaya girer.[66]

Galen ve mantık ilişkisine dair en önemli şeylerden biri onun hekimlik için mantıksal akıl yürütmenin önemi üzerindeki ısrarıdır. Bu durum onun *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserindeki klinik uygulamasına ilişkin açıklamalarında, sebepler üzerine yazdığı kısa incelemelerinde ve başka yerlerde vurgulanan bir husustur.[67] Onun bu eserinin başlangıç kısımları hastalığın ne anlama geldiğini anlamak için felsefî bir giriş görevi görmektedir.[68] "Doğruya/gerçeğe giden yolun başlangıcı[69]" olarak isimlendirebileceğimiz *Περὶ της ἀποδείξεως (Perî tēs âpodeîkseos)* eserinde ise akla uygun, sağlam, güvenli ve kesin bilginin yolları üzerinde durur.[70] O genellikle tümdengelim yoluyla, öncüllerden kanıtlanabilir sonuçlara doğru bir işleyiş sergileyen tümdengelimsel akıl yürütme yöntemini kullanır. Bu türden tümdengelimsel akıl yürütmelerin başarılı örneklerini yalnızca mantık ve felsefeye dair eserlerinde değil diğer bütün eserlerinde de görmek mümkündür.[71] Galen'e göre bu kanıtlamalar hem doğru hem de herkes tarafından

---

[65] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, ed. Karl Kalbfleisch (Leipzig: B. G. Teubner, 1896), 38; Jonathan Barnes, "Galen, Christians, Logic", *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*, ed. Timothy Peter Wiseman (Oxford/New York: British Academy, 2002), 400-401.

[66] Nicholas Rescher - Michael E. Marmura, *Alexander Against Galen on Motion* (Islamabad: Islamic Research Institute, 1965), 69-70; Ben Morison, "Logic", *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 94-95; Ben Morison, "Mantık", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 130-131; Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 79.

[67] Jonathan Barnes, "Galen on Logic and Therapy", *Galen's Method of Healing*, ed. Fridolf Kudlien - Richard J. Durling (Leiden: E. J. Brill, 1991), 1/50-102; R. J. Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II* (Oxford: Clarendon Press, 1991), XXIV.

[68] Vivian Nutton, "Style and Context in The Method of Healing", *Galen's Method of Healing*, ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien (Leiden: E. J. Brill, 1991), 1-25.

[69] Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 80.

[70] Matyáš Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", *Early Science and Medicine* 20/3 (2015), 265-287; Richard Durling, "Method in Galen", *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam* 15 (1995), 41-46; G. E. R. Lloyd, "Theories and Practices of Demonstration in Galen", *Rationality in Greek Thought*, ed. Michael Frede - Gisela Striker (Oxford: Oxford University Press, 1996), 255-277.

[71] Barnes, "Galen on Logic and Therapy", 1/65-72; G. E. R. Lloyd, "Mathematics as a Model of Method in Galen", *Philosophy and The Sciences in Antiquity*, ed. Robert W. Sharples (New York: Routledge, 2005), 110-130; R. J. Hankinson, "Epistemology", *The Cambridge Companion to*

kabul edilen veya ilk ilkeler olan ya da duyu algısı için kanıta ihtiyaç duymayacak kadar açık olan öncüllerden yola çıkmalıdır.[72] Böyle bir mantıksal akıl yürütmenin ilk aşamasını çeşitli seçeneklerden hangisinin geçerli bir öncül olup olmadığını ayırt etmek oluşturur.[73] Galen için kanıtlama; sadece bir hastanın durumuyla uğraşırken değil ayrıca doğruyu yanlıştan ayırmanın bir aracı olarak bir yandan şüpheciliğe diğer yandan da dogmatizme karşı en güçlü silahtır. Kanıtlamanın sonuçları da sadece nazari değil ameli deneylere de açıktır. Nasıl ki arazi araştırmacılarının ve geometricilerin, hesaplamalarının doğruluğu alan ölçümlerinin doğruluğuna göre test ediliyorsa aynı şekilde hekim-filozof Galen için de teşhisinin doğruluğu hastasının akıbetine bağlıdır. Bu noktada Galen, cedelî, retorik, poetik ya da sofistik öncüller olarak adlandırılan önermelere itibar edilmemesi gerektiğini de dile getirmektedir.[74]

Galen kanıtlayıcı yani bilimsel yöntemin faydalarını ve onu takip etmeyenlerin düştüğü hataları, başta *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* (*Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eseri olmak üzere pek çok eserinde özellikle de Khrysippos ve diğer Stoacılar ile olan tartışmalarında ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.[75] Bu yöntem sayesinde çok fazla değişkene sahip olan herhangi bir vakanın tıbbî pratiğinde bile Galen'in koyduğu teşhisin sonuçları, seçtiği öncüllerden dolayı her zaman doğru çıkar.[76] Diğer önemli bir şey de Galen için sadece hekimin değil hastanın da mantığı bilmesi gerektiğidir. Çünkü ona göre felsefede özellikle de mantıkta iyi bir şekilde eğitilen herhangi bir hasta sadece

GALEN, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 157-183; R. J. Hankinson, "Bilgi Felsefesi", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 203-234.

[72] Morison, "Logic", 70-83; Riccardo Chiaradonna, "Galen on What is Persuasive (Pithanon) and What Approximates to Truth", *Philosophical Themes in Galen*, ed. Peter Adamson vd. (London: University of London, 2014), 61-88.

[73] Teun Tieleman, "Galen and Doxography", *Aëtiana IV Papers of the Melbourne Colloquium on Ancient Doxography*, ed. Jaap Mansfeld - David Runia, Philosophia Antiqua (Leiden/Boston: Brill, 2018), 148/453-472.

[74] Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 80.

[75] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 5/181-805; Teun Tieleman, *Galen and Chrysippus on The Soul: Argument and Refutation in The De Placitis Books II-III* (Leiden: E. J. Brill, 1996); Lloyd, "Theories and Practices of Demonstration in Galen", 255-277.

[76] Barnes, "Galen on Logic and Therapy", 1/50-102; Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 80.

hekimin söylediklerine ve yaptıklarına dayanmaz. Ayrıca kendisi de hastalığı hakkında sağlam hükümler verebilir.[77]

Aslında Galen, bütün hayatını ve entelektüel kişiliğini felsefenin birer kısmı olarak gördüğü başta mantık olmak üzere tabiat felsefesi ve ahlak üzerine inşa eder. Mantık onun için hem günlük hayatta hem de eğitim noktasında doğru ve kesin sonuçlar elde etmek için bilinmesi gereken en temel kriterdir. Önemle üzerinde durduğu ve her fırsatta kesinlik noktasındaki önemini dile getirdiği mantığı bir yöntem olarak en çok hekimlik kişiliğine ve eğitimine yansıttığı söylenebilir.

Galen, yukarıda değindiğimiz felsefenin üç branşındaki eğitimini tamamlayıp filozof olarak belli bir seviyeye geldiğine kanaat getirdikten sonra babasının isteği doğrultusunda tıp sanatına yönelmiştir. Tıp sanatının icrasında felsefî eğitiminin izleri açık bir şekilde görülmektedir. Zira ona göre hekim iyi bir felsefî eğitime sahip olmalıdır. Kendisi bu durumu felsefenin temel branşlarından mantık, fizik ve ahlak ile ilişkilendirerek üç maddede açıklamaktadır:[78] (i) Öncelikle hekim, bilimsel yöntem konusunda eğitilmiş olmalıdır. Burada kastedilen yöntem sadece elde edilen verilerin değerlendirilmesinden ibaret değildir. Hekimin ayrıca mantığı bilmesi, doğru bir ispatlama yapabilmesi ve geçerli bir kanıtlamayı geçersiz bir kanıtlamadan ayırt edebilmesi gerekmektedir. (ii) Bedeni oluşturan unsurların ve organların araştırılmasında olduğu gibi tıp sanatının nazari yönüne tekabül eden her şey doğayı incelemeye dayanır. Doğa en iyi şekilde felsefede incelendiğine göre hekim tüm bunlardan önce felsefeyi bilmelidir. (iii) Son olarak hekimin ahlakî bir şekilde mesleğini icra edebilmesi için felsefeyi bilmesi gerekmektedir. Ona göre hekim kâr gütmemeyi ve parayı küçümsemeyi bilmelidir. Bu da ancak ahlak ilminin öğrenilmesiyle mümkündür.[79] Sonuç olarak Galen'in tıp sanatını, konusu itibariyle yüce bir ilim olan felsefeye benzetme çabası içerisinde olduğu açık bir şekilde ifade edilebilir.

Galen, felsefe okullarından edindiği bilgilerden hareketle farklı hekimlerden eğitim almak için araştırma yapmaya başlamıştır. Öncelikle hekim Pelops (MS ikinci

[77] Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 99.
[78] Jacques Jouanna, *Greek Medicine From Hippocrates to Galen*, ed. Philip J. Van Der Eijk, çev. Neil Allies (Leiden/Boston: Brill, 2012), 280.
[79] Lloyd, *Greek Science After Aristotle*, 137.

yüzyıl) ile çalışmak için İzmir'e -burada aynı zamanda Platoncu Albinus'un (MS 150) derslerine de katılmıştır- sonra da dönemin önde gelen anatomistlerinden Numisianus'u (MS II. yüzyıl) bulmak için Korinth'e son olarak da İskenderiye ve başka yerlere gittiğini daha önce de ifade etmiştik. Galen, 157 yılında Bergama'ya geri dönüp burada Satirus[80] (MS III. yüzyıl) ile çalışmış ve anatomiyi ondan öğrenmiştir.[81] Ayrıca kendisine Bergama'da gladyatör okulunda hekimlik yapması teklif edilmiş ve bu teklifi kabul etmiştir. Hankinson'un ifadelerine göre Galen, kendisinin en çok hekimlik mesleğinde başarılı olduğunu belirtmiştir. Zira ondan önceki hekimler birçok hastayı kaybetmesine rağmen kendisi neredeyse hiçbir hastasını kaybetmemiştir.[82]

Galen, Bergama'da bir süre kaldıktan sonra Roma'ya gitmiştir. Bunun ardındaki sebep, görünüşe göre orada (Bergama'da) meydana gelen siyasi huzursuzluklardır. Ama bu durumun ardındaki gerçek sebep muhtemelen tıbbî araştırma yapmaktır. Zira Roma'ya gelmeden önce yerel otları ve mineral tedavilerini araştırmak için Doğu Akdeniz'i geniş ölçekte gezmiş ve gözlemlediği şeyleri de not etmiştir. Trakya ve Makedonya'da tahıl bitkilerinin isimlerini kaydetmiş, Kıbrıs'ı faydalı mineralleri araştırmak için ziyaret etmiş ve bu bölgede maden bulmak için bakır madenine gitmiştir. Hatta Ölü Deniz civarında bulunabilen zift/katran ve tıbbî olarak faydalı diğer maddeleri araştırmak için de Filistin'e kadar gitmeyi göze aldığı belirtilmektedir.[83]

Galen, Roma'ya geldikten sonra elde ettiği sosyal ve mesleki yükselişi kendi dehası ve görkemine bağlamaktadır. *Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην* (*Peri tou progignōskein pros Epigenēn)* eserinde değinmiş olduğu çeşitli olaylar bu durumu

[80] Seçkin bir meşşai filozof ve tarihçidir. Herculaneum papirüsünden öğrenildiğine göre Callatis Pontica'dan gelmiştir. Muhtemelen MÖ üçüncü yüzyılın başlarında yaşamıştır. Yazmış olduğu biyografiler daha çok krallar, devlet adamları, hatipler, şairler ve filozoflar gibi seçkin insanlarla ilgilidir. Ayrıca İskenderiye nüfusu ve mizaçlar ile ilgili eserler yazmıştır. Atina'lı ünlü drama yazarı Euripides ile ilgili biyografisinin parçaları yirminci yüzyılın başlarında Oxyrhynchus'ta keşfedilen bir papirüs parşömeninin sonunda bulunduğu belirtilmektedir. Detaylı bilgi için bk., Wikipedia, "Satyrus the Peripatetic" (Erişim 27 Kasım 2020).

[81] Julius Rocca, "Anatomy", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 243; Julius Rocca, "Anatomi", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 304.

[82] Hankinson, "The man and his work", 4; Hankinson, "İnsan ve Eseri", 27.

[83] Hankinson, "The man and his work", 5; Hankinson, "İnsan ve Eseri", 28.

destekler niteliktedir.[84] Bu duruma nispeten geç dönemde yazdığı belirtilen *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων* (*Peri tōn peponthotōn topōn)* eserindeki bir rivayet de kanıt olarak gösterilebilir. Bu rivayete göre bir süreliğine Roma'ya ilk defa gittiğinde ayırıcı tanı konusundaki üstün bilgisi ve yeteneği tanınmış bir hekim olma yolunda oldukça fayda sağlamıştır. Bu süre zarfında sokakta şans eseri filozof Glaukon (?) ile karşılaşmıştır. Glaukon ondan ishalden acı çeken ancak işinin ehli olmayan hekimler tarafından dizanteri teşhisi konulan bir hastayı ziyaret etmesini istemiştir. Bu hastayı tedavi etme şeklinden dolayı da Glaukon'un hayranlığını ve desteğini kazandığı belirtilmektedir. Çünkü Galen, usulüne uygun olarak dışkıdaki kanlı sıvının karaciğer hastalığının bir belirtisi olduğu, hastanın karnını elle muayene ederek, nabzı ve karaciğerin zayıflamayıp aslında iltihaplandığı sonucunu elde etmesini sağlayan diğer belirtilerden yola çıkarak ortaya koyduğu teşhis gibi birkaç önemli gözlem yapmıştır.[85] Bu yükselişin ardındaki diğer bir sebep de hasta olan bir hekimi tedavi etmiş olmasıdır. Bu hekim kendisine akciğer zarı iltihabı teşhisi koymuştur. Galen, zufa otu ve bal suyu karışımıyla hastayı tedavi etmiş. Glaukon, Galen'in bu teşhisi yalnızca nabızdan yola çıkarak koyduğunu düşündüğü için oldukça şaşırmıştır. Çünkü Galen, hastaya acı hissettiği yeri açık bir şekilde söyleyebilmiştir. Bu durumun Galen'in Glaukon'u daha fazla etkilemesine sebep olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Galen belli belirtilerden yola çıkarak birçok doğru tahmin yapmış ve sonuç olarak hastanın kendi kendisine koyduğu teşhisin yanlış olduğunu göstermiştir. Galen, tüm bunlardan sonra Glaukon'un kendisini ve tıp sanatını yüksek bir derecede desteklediğini ifade etmektedir.[86] Tıp sanatındaki başarılarından dolayı hükümdarlar nezdinde önemli bir şahsiyet konumuna gelen Galen saraylara tedavi için gitmeye başlamıştır. en-Nedim'in belirttiğine göre tedavi için gittiği sarayların birinde Alexander Aphrodisous (MS II. yüzyılın ortaları ve III. yüzyılın ilk yarısı) ile karşılaşmış, Alexander Aphrodisous başının büyüklüğünden/uzunluğundan dolayı ona "re'su'l-bağl (katır başlı)" demiştir.[87]

---

[84] Claude Galen, "Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)", Claudii Galeni Opera Omnia, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 14/599-673.

[85] Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 8/361-366.

[86] Galen, "Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)", 8: 366.

[87] en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2019, 820, 916.

Galen hem teoride hem de pratikte bir hekim olarak ciddiye alınmayı önemsediği kadar filozoflar tarafından da bir filozof olarak önemsenmeyi istemektedir. Çünkü ona göre iyi bir hekimin aynı zamanda iyi bir filozof olması gerekmektedir.[88] Galen'in bir filozof olarak bilinme isteğiyle ilgili Âmirî (öl. 381/992) şöyle demektedir:

"Galen (Câlînûs), yazdığı eserlerin sayısı artınca, kendi zamanında, hikmet ile nitelenmesi için çaba gösterdi. Yani kendisine "tabîb" değil de "hakîm" denilmesini istedi. Fakat insanlar bundan dolayı onunla dalga geçtiler ve şöyle dediler: "Sen merhemlerle, kabızlık gideren ilaçlarla, yaraları iyileştiren ve yüksek ateşi (humma) gideren ilaçlarla uğraş. Çünkü ilâhî hikmet, onun muhtevasından en ufak bir şüphesi olan bir insanın anlayamayacağı ince bir meseledir. Nitekim her kim, âlemin kadîm (ezelî) mi yoksa muhdes [sonradan yaratılan] mi olduğuna, ahiretin doğru mu yoksa yanlış mı olduğuna, ruhun (nefs) cevher mi yoksa araz mı olduğuna dair şüpheleri bulunduğu hususunda kendi aleyhine şahitlik ederse, kendisine hakîm denilemeyecek kadar mertebesi, gururu ayaklar altında demektir."[89]

Âmirî'nin yukarıda Galen için söylediklerinin doğru olduğu söylenemez. Zira Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων* (*Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn*) eserinde Âmirî'nin bahsettiği konularda kendi fikrini belirtmez sadece bunların filozoflar arasında tartışmalı konular olduğunu ve duyusal algılarla bu konulara dair kesin hükümler verilemeyeceğini ifade etmektedir.[90] Ayrıca, Galen'in filozof olarak anılma isteği, Batı kaynaklarında John Philoponus olarak anılan Ya'kūbî dil bilgini, Aristo şârihi ve teolog Yahyâ en-Nahvî tarafından kabul görmüştür.[91] Yine antik dönemin önemli filozofu ve Galen'in de çağdaşı kabul edilen Alexander Aphrodisous'un da Galen'in filozof kişiliğine itibar ettiği görülmektedir.

---

[88] Galen, *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus/The Best Doctor is also a Philosopher)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/53-63; Peter Bachmann, *Galens Abhandlung darüber, daß der vorzügliche Arzt Philosoph sein muß* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1965), 1/14-26.

[89] Ebü'l-Hasan el-Âmirî, *Kitâbü'l-Emed Ale'l-Ebed*, çev. Yakup Kara (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 40; Ebû Süleyman es-Sicistânî, *Ṣıvânü'l-ḥikme*, ed. Abdurrahman Bedevî (Paris: Dar Byblion, 2004), 85.

[90] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/181-805; R. J. Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", *Galen and the World of Knowledge*, ed. Christopher Gill vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 228.

[91] Ioannes Philoponus, *De Aeternitate Mundi Contra Proclum*, ed. Hugo Rabe (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, ts.), 599-600.

Çünkü Alexander Aphrodisous, Galen'in imkân öğretisine ve Aristoteles'in hareket doktrinine yönelik eleştirisine karşı birçok makale yazmıştır.[92]

Galen'e göre hekim, hastalığın seyrini takip etmekle beraber onun sebebini de bilmek zorundadır. Bu konuda Roma'da Eudemus'un (?) tedavisiyle ilgilenmeye başladığı dönemde diğer hekimlerle fikir ayrılığına düşmüştür. Ona göre Eudemus'un hastalığının sebebi yeni başlayan ve dört günde bir olan ateştir ve bu ateşe sebep olan şey ortadan kaldırılmadığı sürece hastalık devam edecektir. Diğer hekimler ise bu durumun sebepleriyle ilgilenmeyip doğrudan ilaç tedavisine başlamayı düşünmüşlerdir. Ancak Eudemus, Galen'e güvenmiş ve sonuçta da Galen'in tahmininin doğruluğu kanıtlanmıştır.

Galen'in hayatı boyunca yaşadığı bu ve buna benzer durumlarda felsefeyle beraber kendisi için asıl olanın sebepleri bilmek olduğu düşüncesini önemsemesinin hekimlik kariyerinde kendisine oldukça katkı sağladığı görülmektedir. Bu durum Galen'in Meşşaî felsefeye verdiği önemi de göstermektedir. Galen'in başarısında Eudemus ve Glaukon'un etkisi oldukça önemlidir. Ayrıca Aristoteles felsefesini takip eden Sergius Paulus (MS I. yüzyıl) ve Boethus (?)[93] da Galen'in başarılarında önemli bir yere sahiptirler. Boethus, Galen'e "konuşmanın ve nefes almanın nasıl ve hangi organlar tarafından oluşturulduğunu" ortaya koyması için davet göndermiştir. Boethus pek çok noktada Galen'e hami olmuş ve bu yüzden Galen birçok eserini ona atfederek yazmıştır.[94]

Galen, hayatının büyük bir bölümünü Roma'da geçirmiştir. Roma'daki başarılarıyla doğru orantılı olarak düşmanları da artan Galen, belli bir süre sonra

---

[92] Albert Dietrich, *Die Arabische Version Einer Unbekannten Schrift Des Alexander Von Aphrodisias uÜber Die Differentia Specifica* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964), 96, 99; Shlomo Pines, "Omne quod movetur necesse est ab aliquo moveri: A Refutation of Galen by Alexander of Aphrodisias and the Theory of Motion", *Isis* 52/1 (1961), 21-54; Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 280.

[93] Burada bahsedilen Boethus; Flavius Boethius, Stoacı Boethus Of Sidon ve Meşşaî Boethus of Sidon değildir. Çünkü Flavius Boethius MS 487 civarında vefat etmiştir. Stoacı Boethus of Sidon MÖ II. yüzyılda ve Meşşaî Boethus of Sidon da MÖ I. yüzyılın sonlarında yaşamıştır. Bu yüzden burada bahsedilen Boethus bahsi geçen üç kişinin dışında başka birisi olmalıdır. Ancak Galen ile çağdaş olduğu söylenen Boethus'la ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. John S. Kieffer, *Galen's Institutio Logica* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1964), 93; Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics 1.1-7*, ed. Richard Sorabji, çev. Jonathan Barnes vd. (London: Bloomsbury Academic, 1991), 6.

[94] Hankinson, "The man and his work", 8; Hankinson, "İnsan ve Eseri", 33.

tedaviye dair konuşmalarını açık bir şekilde halka sunmaktan vazgeçmiştir. Muhtemelen bu dönemde Roma'daki tıp ekollerinin rekabetinden hareketle tıp sanatı ile uğraşanlar için rehber niteliğinde *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις* (*Peri haireseōn tois eisagomenois)*, *Περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας* (*Perî tēs îatrikēs êmpeirîas/On Medical Experience/Tıbbî Tecrübe Üzerine)* ve *Outline of Empiricism* eserlerini yazmıştır.[95] *On Prognosis* eserinde Eudemus'a Roma'nın yozlaşmasından dolayı mümkün olan en kısa sürede oradan ayrılmak istediğini bildirmektedir.[96] *Περί τῶν ἰδίων βιβλίων (Peri tōn idiōn bibliōn)* eserinde de Roma'dan ayrılışının veba salgınından kısa bir süre sonra gerçekleştiğini belirtmektedir.[97] 166 yılının yazında başka bir şehre gidecekmiş gibi yaparak Roma'dan kaçıp Brindisi'ye gelmiş ve buradan da Adriyatik kıyıları boyunca Korinth'e, son olarak da Küçük Anadolu'ya yani Bergama'ya geri dönmüştür. Galen'in Bergama'ya döndükten sonraki birkaç yılı pek belirli değildir. Bu dönemde sadece hastaları tedavi etme, yazma ve araştırma ile ilgilendiği varsayılmaktadır. Ayrıca şifalı bitkiler aramak için Likya ve Kıbrıs'ı ziyaret ettiğini söylemek de makul görünebilir. Yaklaşık iki buçuk yıl sonra Galen, İmparator Lucius Verus (MS 130-169) ve Marcus Aurelius'un (MS 121-180) Tuna'daki Cermen kabilelerine karşı yaptıkları seferberlik çağrısına olumlu yanıt verip onlara katılmıştır.[98]

Galen, hiçbir durumda hekimlik sanatına hizmet etmekten geri durmamıştır. Roma'dan kaçıp Bergama'ya gelmeden önce tedavi için kaynak sağlama umuduyla Ionia kıyı şeridinden Thessaloniki'ye[99], Troas'a[100] ve tıp sanatı için önemli bitkilerin yetiştirildiği Limni adasına gitmiştir. Ancak bazı sebeplerden dolayı gerekli

[95] Roy Macleod, *İskenderiye Kütüphanesi Antik Dünya'nın Öğrenim Merkezi*, trc. Elif Derviş (Ankara: Dost Kitabevi, 2014), 136.

[96] Galen, "Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)", 1827, 14/599-673.

[97] Hankinson, "The man and his work", 14; Hankinson, "İnsan ve Eseri", 42.

[98] Hankinson, "The man and his work", 14; Hankinson, "İnsan ve Eseri", 42.

[99] MÖ 315 yılında Makedonya kralı Kassandros tarafından Makedonya tahtında hak iddia etmek için evlendiği Büyük İskender'in kız kardeşi Thessalonike'nin adını bu kente vermiştir. Günümüzde ise Selanik olarak bilinen yerdir.

[100] Troad; günümüzde Çanakkale Boğazının ikiye böldüğü Anadolu ve Rumeli bağlantısının güneyinde yer alan Biga Yarımadası'dır. Troad veya Troas isimleri bölgedeki dünyaca ünlü Troya kentinden gelir. Troas arkeolojik olarak bölgeyi belirtmek için yaygın şekilde kullanılır. Bu tarihsel isim aynı zamanda bölgede Büyük İskender adına kurulan bir kentin adının diğer Alexandria kentleriyle karışmaması için kullanılır. Bu antik şehir Alexandria Troas adıyla tanınmaktadır.

kaynakları toplayamadığı belirtilmektedir.[101] Limni adasından Trakya'ya geçen Galen, daha sonra Makedonya'ya seyahat etmiş 168-169 kışında da yürüyerek Aquileia'ya[102] ulaşmıştır. Galen'in bu yolculuğu daha önceden de değindiğimiz veba salgınına denk gelmiştir. Lucius Verus ve Marcus Aurelius, Galen ve diğer hekimleri sert kış şartları ve hastalıkla baş etmeleri için geride bırakıp salgından dolayı Roma'ya dönmeye karar vermişlerdir. Ancak İmparator Lucius Verus'un yolda aniden öldüğü belirtilmektedir. İlkbaharda kısa bir süre Roma'da hayatta kalan İmparator Marcus Aurelius'a yeniden katılan Galen daha önceki çekincelerine rağmen İmparatorluk ailesiyle sıkı bir ilişki içerisine girmiştir. Genç prens Commodus'un (MS 161-192) ortağı olan Sextus Quintilius'u (MS 180) tedavi etmesi de ya bu dönemde ya da Marcus'un uzun süren Cermen savaşları sırasındaki yokluğunda veya Marcus'un 176 yılında savaştan dönüşünden sonraki süreçte gerçekleştiği söylenebilir.[103] Marcus daha sonra yaptığı seferde Galen'den kendisine katılmasını istemiştir. Ancak Galen, bir önceki kış döneminde tecrübe ettiği askeri yaşamın korkusundan dolayı kurnaz bir şekilde Tanrı Asklepios[104]'tan bu sefere katılmaması gerektiğine dair emirler aldığını belirterek bu daveti kibarca reddetmiştir. Sefer yedi yıl sürmüş, bu süre zarfında Galen, genç Commodus'un tıbbî ihtiyaçlarıyla ilgilenmiş ve onu -sağlığı hakkında hiçbir endişe duymadan ziyaret eden- kuzeni Annia Faustina'nın çevresindeki hekimlerin önerdiği şeylerin tam aksine bir şekilde bademcik iltihabı ve ateşli hastalıklardan üç gün gibi kısa bir sürede tedavi etmiştir. Galen, bu ve buna benzer birçok başarısından mütevazı bir şekilde bahsetmektedir.[105]

---

[101] Claude Galen, "Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)", *Claudii Galeni Opera Omnia*, ed. Karl Gottlob Kühn, 22 c. (Leipzig: Cnobloch, 1826), 11; Claude Galen, "Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων VII-XI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus VII-XI/On the Powers of Simple Drugs VII-XI)", *Claudii Galeni Opera Omnia*, ed. Karl Gottlob Kühn, 22 c. (Leipzig: Cnobloch, 1826), 12.

[102] Aquileia (Furlan Aquilee, Slovence Oglej), kuzey-doğu İtalya'da Friuli-Venezia Giulia Bölgesi'ne bağlı Udine ili içinde bulunan tarihsel bir yerleşke ve yerel idare itibariyle bir komündür. Aquileia bir antik Roma şehridir. 1998'den itibaren "Arkeolojik Bölge ve Patriklik Aquileia Bazilikası" UNESCO Dünya Mirasları İtalya listesinde bulunmaktadır.

[103] Hankinson, "The man and his work", 15.

[104] Asklepios, (Asclepius) (Yunanca Ἀσκληπιός, Latince Aesculapius) Yunan Mitolojisi'nde tıbbın ve sağlığın tanrısıdır.

[105] Hankinson, "The man and his work", 15-16; Matthew Nicholls, "Galen and the Last Days of Commodus", *Galen's Treatise Περὶ Ἀλυπίας (De indolentia) in Context*, ed. Caroline Petit (Leiden/Boston: Brill, 2019), 245-262.

Galen, 169 senesinin kışından kısa bir süre sonra veya muhtemeldir ki İmparator'un 176'da Roma'ya dönmesinden sonra,[106] imparatorluk çevresinden birine gerçekten dikkat çekici olarak nitelendirdiği bir tedavi uygulamıştır.[107] Hem Marcus hem de onun güvenilir hekimleri hastada ani bir krizin başladığı görüşünde olmuşlar. Ancak sonraki iki gün boyunca böyle bir şey meydana gelmediği için Galen şöyle demektedir:

"Üç doktor şafak vaktinde ve öğleden sonra 13:00-15:00 saatleri arasında onu muayene etmiş, nabzını ölçmüş ve görünüşe göre bunun bir hastalık nöbetinin başlangıcı olduğu noktasında da hemfikir olmuşlardı. Sessizce beklediğimde de İmparator bana baktı ve diğerleri hastanın nabzını ölçerken benim öyle yapmamamın sebebini sordu. Ben de zaten nabzı iki defa ölçtüklerini ve nabızdaki tuhaflıkların da hastanın kendisiyle çokça seyahate çıkan doktorlar tarafından edindikleri tecrübeler gereği bilindiğini, hastanın mevcut durumundan dolayı da onların benden daha iyi teşhis koyacaklarını umuyordum şeklinde cevap verdim. Bunu duyunca benden nabzı ölçmemi emretti. Nabız, her yaş ve bünye için geçerli olan genel ilke ile kıyaslandığında bir nöbetin başlangıcını göstermekten çok uzaktı ve ben de bu yüzden burada ateş nöbeti gibi bir durumun söz konusu olmadığını ancak midesinin atılmadan önce balgama dönüşen ve daha sonra kendini gösteren yiyeceklerle dolu olduğunu söyledim."[108]

Tüm bu gelişmelerden sonra Galen, imparatorluk çevresinde hekimlik noktasında büyük bir şöhrete kavuşmuş imparatorun yokluğunda ve Commodus'un tedavisiyle uğraştığı durumlarda bile yazma eylemini gerçekleştirmeye devam etmiştir.[109] Galen'in Roma'da geçirdiği bu dönem hayatının en verimli dönemi olarak nitelendirilebilir.

Galen'in bundan sonraki hayatıyla ilgili açık ve net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Marcus Aurelius 180'de öldükten sonra yerine zalim ve kaprisli oğlu Commodus geçmiştir. Commodus da suikaste uğradığı 192 yılına kadar hüküm sürmüştür. Daha sonra da imparatorluk Pertinax'a (MS 126-193) teklif edilmiştir.[110]

---

[106] Hankinson, "The man and his work", 17.
[107] Galen, "Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)", 1827, 14/657.
[108] Galen, "Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)", 1827, 14: 658-659.
[109] Hankinson, "The man and his work", 19.
[110] Hankinson, "The man and his work", 19.

Muhtemelen Galen bu süre zarfında Bergama'nın iç taraflarına doğru seyahate çıkmış ve 190'da da Limni'de tıbbî malzemelerini ikmal etmek için durmuştur. Daha sonra tekrardan Bergama'ya geri dönmüştür. Bunun sebebi kütüphanesini yanında taşıyamaması olarak gösterilebilir. Çünkü o, Hipokrates'in metinleri üzerine yorum yazmaya başladığında Roma'da kitapları yanında olmadığı için diğer yorumcuların yapmış oldukları hataları hafızasından düzeltmeye çalıştığını belirtmektedir.[111] Galen'in bu çalışmalardan sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

Galen'in ölüm tarihi ve öldüğü yer ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşamadık. İshâk b. Huneyn (öl. 298/910) *Târîḫu'l-eṭıbbâʾ ve'l-felâsife* eserinde Galen'in seksen yedi yıl yaşadığını ifade etmektedir.[112] Bu ifade göz önünde bulundurulup Galen'in 129 yılında doğduğu kabul edildiğinde onun 216 yılında vefat ettiği ortaya çıkmaktadır. Bizans kronografları (süreyazar) da Galen'in 211-217 yılları arasında hüküm süren İmparator Caracalla (MS 188-217) döneminde vefat ettiğini not düşmektedirler.[113] Bu tür ifadelere rağmen Galen'in ölüm tarihi ile ilgili olarak farklı rivayetler mevcut[114] olduğu için doğum tarihi gibi ölüm tarihi konusunda da kesin bir tarih söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Galen'in doğduğu yer konusunda kesin bir bilgiye sahibiz. Ancak aynı şeyi öldüğü yer için söyleyemiyoruz. Çünkü bu konuda kesin bir bilgiye rastlayamadık. İbn Fâtik (V./XI. yüzyıl) *Muḫtârü'l-ḥikem* adlı eserinde Galen'in Mısır bölgesinin sonunda Yeşil Deniz (البحر الاخضر)[115] üzerinde bulunan el-Farma şehrinde öldüğünü aktarmaktadır.[116] Hatta Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (öl. 300/912-13), kabrinin de bu şehirde olduğunu ifade etmektedir.[117] Bazı kaynaklarda bu şehrin Mısır bölgesinin sahil kenarında bulunduğu ve Doğu Mısır'ın girişi[118] olduğu belirtilmektedir.[119]

---

[111] Hankinson, "The man and his work", 20.
[112] Rosenthal, "Ishaq b. Hunayn's Ta'rih al-atibba'", 76.
[113] Nutton, *Ancient Medicine*, 233; Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 39.
[114] Lloyd, *Greek Science After Aristotle*, 137.
[115] Bu deniz Atlas denizi olarak bilinmektedir.
[116] İbn Fâtik, *Muḫtârü'l-ḥikem*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Osman Güman (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 540.
[117] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 123-124; Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,* ed. M. J. De Goeje (Leiden: Brill Matbaası, 1889), 220.
[118] Wikipedia "**الفرما**" (Erişim 4 Mart 2021).
[119] Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân* (Beyrut: Daru's-sadr, 1993), 4/255-256; İbn Fâtik, *Muḫtârü'l-ḥikem,* 540.

İbn Ebû Useybia herhangi bir isim belirtmeden bazı kişilerin Galen'in Sicilya'da ciğer veya mide hastalığından öldüğünü, kabrinin burada olduğu şeklinde ifadeler kullandıklarını söylemektedir.[120] İbn Ebû Useybia'nın bahsettiği bu kişiler muhtemelen Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelüsî (öl. 384/994 [?]) ve Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956)'dir. Çünkü Mes'ûdî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* eserinde, İbn Cülcül ise *Ṭabaḳātü'l-eṭıbbâʾ ve'l-ḥükemâʾ* eserinde[121] Galen'in Sicilya'da vefat ettiğini ve kabrinin de burada olduğunu belirtmektedirler. *The Encyclopaedia of Islam*'da ise Galen'in 199 civarında Roma'da öldüğü ifade edilmektedir.[122] Biz çalışmamızda İshâk b. Huneyn ve Bizans kronograflarının kabul etmiş oldukları tarihi(leri) dikkate alacağız. Çünkü Galen'in bazı eserlerini 201 yılından sonra kaleme aldığı delillerle ispat edilmektedir.[123]

Sonuç olarak klasik ve modern kaynaklarda Galen'in doğumu ve ölümüyle ilgili hem tarih hem de mekân itibariyle çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Zannımızca doğum ve ölüm tarihi ile ilgili doğruya en yakın kanı onun 129 ile 216 yılları arasında yaşadığıdır. Aynı şeyi öldüğü yerle ilgili söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü hem kaynak eksikliği hem de mevcut kaynakların farklı yerleri işaret etmesi buna imkân tanımamaktadır.

1.3. BİLGİ ANLAYIŞI

Bilgi felsefesi veya epistemoloji; bilgi, bilgiyi elde etme araçları, bilginin doğruluk kriterleri vb. şeyler üzerine inşa edilir. Bilgi edinme, insanın en temel ayırıcı vasfıdır. Bunun arka planında ya insanın, varlığını sürdürmek için doğayı anlama, çevresini tanıma, eşyaya ve diğer varlıklara hükmetme arzusunun bulunduğu ya da bu durumun Aristoteles'in söylediği gibi tamamen doğal bir bilme eğiliminden[124] kaynaklandığı söylenebilir. Bilginin ne olduğu, nasıl elde edildiği, doğru bilginin kriterlerinin neler olduğu gibi hususlar insanlık tarihi kadar eskidir.[125]

---

[120] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 124.
[121] İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü'l-eṭıbbâʾ ve'l-ḥükemâʾ*, 42.
[122] "Djâlînûs", *The Encyclopaedia Of Islam New Edition*, ed. B. Lewis vd. (Leiden: E. J. Brill, 1991), 2/402.
[123] Nutton, *Ancient Medicine*, 233; Nutton, *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*, 39.
[124] Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2014), 75.
[125] Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Adres Yayınları, 2012), 47.

Bilgi ile ilgilenen herkes mutlaka bu tarihi süreci bilerek hareket eder ve kendisinden önceki kişilerin bilgi anlayışlarına olumlu veya olumsuz bir yaklaşım sergiler.

Bilgi, doğru bilgi, doğru bilginin araçları üzerinde önemli araştırmalar ve açıklamalar yapan kişilerden biri de Galen'dir. Galen'in bilgi anlayışını kendisinden önceki filozoflardan veya felsefî anlayışlardan bağımsız bir şekilde ele almak pek mümkün değildir. Birçok eserini Hipokrates, Erasistratus, Glaukon, Julian, Lycus, Platon, Aristoteles vb. ilim adamlarına atfederek yazmıştır. Bu eserlerde kendinden önceki ilim adamlarının eserlerini ve ilim anlayışlarını ansiklopedik bir tarzda ele aldığı görülmektedir.[126] Galen, bu anlayışı ile kendisinden önceki ilmi anlayışların varlığını taze tutmuş ve kendi değerlendirmeleriyle de bunlara farklı bir boyut kazandırmıştır.

Bilgi noktasında etkilendiği ilim adamlarının başında Platon ve Aristoteles gelmektedir. Galen'in zihin dünyasında Platon'un büyük bir felsefî statüye sahip olduğu söylenebilir. Hatta Galen'in Orta Dönem Platonculları'ndan sayılıp sayılmayacağına dair tartışmalar da mevcuttur.[127] On dört yaşındayken babası Nicon'un isteğiyle Epikürcü, Platoncu, Meşşâî ve Stoacı öğretmenlerin derslerine katıldığını daha önce ifade etmiştik. Bu dönemde Platonculuğun bir türü ile tanışmıştır. Galen, bu öğretmenlerin adını hiçbir eserinde zikretmemekte sadece bu öğretmenlerinden üç tanesinin hocasından bahsetmektedir. Bunlar; Platoncu Gaius (MS II. yüzyıl), Meşşâî Aspasius (MS 80-150) ve Stoacı Philopator'dur (?). Her ne kadar Platon, Galen nezdinde büyük bir konuma sahip olsa da Platoncuların onda herhangi bir hayranlık uyandırmadığı söylenebilir. Çünkü Platoncuların titizlikten uzak ve anlamsız şeyleri tartıştıklarını belirtmektedir[128]. Bazı modern dönem bilginleri Galen'in sadece Platon'a değil yaşadığı dönemde etkileşim halinde olduğu Platonculuğa bile bağlı olduğunu iddia etmektedir. Hatta Pierluigi Donini, Orta Platonculuğun Galen'in felsefî zemininin temel bileşeni olduğunu ifade etmektedir.

[126] Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 279-298.
[127] Riccardo Chiaradonna, "Galen and Middle Platonism", *Galen and the World of Knowledge*, ed. Christopher Gill vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 243.
[128] Chiaradonna, "Galen and Middle Platonism", 243.

Onlar kendi iddialarını Galen'in kullanmış olduğu Tanrı, Tanrının inayeti, ahlak ve bilgi kavramlarıyla desteklemektedirler.[129]

Galen'in Platon veya Platonculuk ile ilişkisini temelde üç açıdan ele almak mümkündür. Bunlardan biri dünyanın oluşumu, ikincisi *Timaios* diyaloğu üzerinden oluşturduğu epistemolojisi, sonuncusu ise üçlü ruh anlayışıdır. Galen, Platon'dan daha çok tıp ilmine dair bilgilerin keyfiyeti noktasında *Timaios* diyaloğu üzerinden etkilenmiştir. Ancak bu etkilenmenin tamamen bilgi noktasında olduğunu söylemek doğru değildir. Zira bu diyalog ile ilgili *Kitâbun fîmâ ẕikruhu Eflâṭun fi kitâbihi'l-ma'rûf bi Ṭîmâus min 'ilmi'ṭ-ṭıbb* ve *Cevâmi' kitâbi Ṭîmâus fi'l-'ilmi'ṭ-tabî'î* isimli eserleri kaleme almıştır. İlk eserde varlık ve varoluşun kökeni üzerinden hastalıkların oluşumu ve tedavi yöntemlerini ele almaktadır. Galen'e göre hastalıklara dair belirtiler hastalığın tedavisi için birer bilgi kaynağıdır.[130] Bu noktada bizim için önemli olan Platon'un varlık ve varoluş kuramının bilgi kuramından bağımsız olmamasıdır.[131] Çünkü Galen, *Timaios* diyaloğu ile ilgili eserinde varlığın oluşumundan hareketle dolaylı bir şekilde de olsa hem anatomi hem de hastalıklara dair bilginin nasıl elde edilebileceğini işlemektedir. İkinci eser Platon'un doğa felsefesini İslâm dünyasına aktarmış olması bakımından önem arzetmektedir.[132]

Platon, duyular ile elde edilen bilgiye bir değer atfetmez[133] hatta ona göre duyuların kendinde bir gerçekliği yoktur.[134] Galen'e göre ise duyuların kendinde bir gerçekliği olduğu için duyu bilgisi -özellikle hastalıklara dair doğrudan bir deneyim sağladığından- önem arzetmektedir. Ayrıca Platon, bilginin insanda doğuştan varolduğunu ve öğrenmenin de onu hatırlamaktan başka bir şey olmadığını savunurken[135] Galen, temel ilkeler dışında diğer bilgilerin duyu ve akıl yoluyla elde

[129] Chiaradonna, "Galen and Middle Platonism", 244.
[130] Fahrettin Olguner, *Batı ve İslâm Dünyasında Platon'un Timaios'u* (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2019), 18-107.
[131] Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014), 2/297.
[132] Aileen R. Das, *Galen and the Arabic Reception of Plato's Timaeus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).
[133] Platon, *Theaitetos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2018), 92; Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 2/299.
[134] Platon, *Theaitetos*, 93; Platon, *Phaidon*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 54-57; Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 2/311.
[135] Platon, *Menon*, çev. Özlem Bayoğlu (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 45-55; Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 2/307.

edildiğini savunur. Galen, birçok noktada Platon'un düşüncelerinden hareket ediyor gözükse de onun tam olarak Platoncu olduğu söylenemez. Zira ister Platoncular isterse diğer felsefe okulları ile olan ilişkisi göz önünde bulundurulsun, Galen'in amacı farklı felsefî ekoller tarafından savunulan ilkelerin en doğrusunu seçmektir. Bu yüzden Platoncular, Aristotelesçiler veya Stoacılar ile ilgili yazdığı eserlerden yola çıkarak onun bu felsefî akımlardan birinin mensubu olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Mesela Galen, Platon'un ilahi bir yaratıcı fikrini savunurken Aristoteles'in fizik anlayışını ve fizik ile ilgili tanımlarını eleştirmektedir. Bu durum Galen'in kendi içinde tutarsız olduğunu göstermez çünkü Platon'un ilahi bir yaratıcı fikrini kabul etmesi onun nedensellik anlayışı ile ilgiliyken Aristoteles'in fizik anlayışını eleştirmesi ise onun doğada bir düzenin olduğu anlayışı ile ilgilidir.[136]

Galen'in, Platon'dan ziyade, Platonculara eleştirdiği söylenebilir. Çünkü kendine Platoncu diyenleri küçümserken Platon'u Hipokrates'ten sonra muteber ikinci kişi olarak addetmektedir.[137] Ona göre bu gruba mensup olan kişiler dikkatli bir araştırmanın sonucu değil de tesadüfi olarak bu grubu benimsemişlerdir. Platon'a dair herhangi bir soru ile karşılaştıklarında ise cevap verememektedirler. Bu yüzden sözde Platoncular, Platon'un ruh ve beden ile ilgili görüşlerini anlamamışlardır ve onlar ölümsüz olan ruhun, kan çekildiğinde veya zehir içildiğinde neden bedeni terk etmek zorunda olduğunu açıklayamamışlardır.[138] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde "Zenon, Platon'u takip etseydi bizim felsefemizin bir ortağı olurdu"[139] ve *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI* (*Peri khreias tōn en anthrōpou sōmati moriōn)* eserinin üçüncü bölümünde ise okuyucuların "Platon ve Hipokrates, doğaya hayran olanlar ve doğada bir kusur olduğunu savunanlar gibi gruplardan hangisine katılacaklarını düşünmeleri gerekir" gibi ifadeler kullanmaktadır.[140] Bu gibi ifadelerden yola çıkarak bazı modern dönem araştırmacıları Galen'in ikinci yüzyıl

[136] Chiaradonna, "Galen and Middle Platonism", 252.
[137] Phillip De Lacy, "Galen's Platonism", *The American Journal of Philology* 93/1 (1972), 27.
[138] De Lacy, "Galen's Platonism", 27-28.
[139] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/478.
[140] Galen, *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI (De Usu Partium I-XI/On the Utility of the Parts I-XI)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 3/236; Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3509-3510.

Platoncuları ve daha özel olarak Platon ile Aristoteles ve hatta Stoacılar arasında geniş ortak zeminler bulmaya çalışan Platoncular arasında olduğunu belirtmektedir.[141] Galen'in Platoncu gruplar arasında olduğunu kesin bir dil ile ifade etmek pek mümkün olmasa da bazı noktalarda kendisini Platon ile bir gördüğü söylenebilir. Bunun en bariz örneği *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (Anatomikai enkeiriseis)* eserindeki şu ifadesidir:

"Eğer ben ve Platon tarafından ikna edilmişseniz, her zaman isimleri küçümseyeceksiniz ve her şeyden önce şeylerin bilgisini takip edeceksiniz. Daha sonra bunları bir başkasına öğretmeye çalıştığınızda Platon'la benim elimizden gelenin en iyisini elde etmek için uğraştığımız gibi kesinlik için çaba sarf edeceksiniz."[142]

Bununla beraber Galen'e göre Platon önemli ilkelerinin çoğunu Hipokrates'den almıştır. Bunların başında da nefsi üçe ayırma ve bölme yöntemi gelmektedir.[143] Yine de Galen, tıp sanatına nazari bir zemin hazırlamak için Platon'un ortaya koyduğu ilkeleri kullanmıştır.[144] Sonuç olarak Galen'in bir Platoncu olduğu söylenirse bu durumu çağdaş felsefî okulların bağdaştırıcı ve Meşşâî ile Stoacıların ilkelerini öğrenmeye olanak tanıyan eğilimlerden bağımsız bir şekilde düşünmemek gerekir.[145]

Galen'in bilginin kaynağı noktasında Platon'dan ziyade Aristoteles'ten etkilendiğini söylemek mümkündür. Çünkü Aritoteles duyumun bilgi olduğunu ve duyusal şeylerin birer bireysel gerçeklik olduğunu belirtmektedir.[146] Ancak Aristoteles'e göre duyusal bilgi, gözlem veya deney sadece anda mevcut olanın bilgisini verir ama o anda var olan şeyin varlık sebebini vermez.[147] Galen, hastalıkların sınıflandırılması ve ilaç ile tedavi etme konusundaki tartışmalarında Aristotelesçi fikirleri, kavramları, metodolojik araçları ve mantıksal ayrımları

[141] De Lacy, "Galen's Platonism", 29.
[142] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/581.
[143] De Lacy, "Galen's Platonism", 37.
[144] De Lacy, "Galen's Platonism", 39.
[145] Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3507.
[146] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 1/225, 257; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 95-96; Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014), 3/79-80.
[147] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*, 3/106.

kullanmıştır. Çünkü Aristoteles'in mantık ve bilim felsefesi üzerine çalışmaları, özellikle bilimsel kanıtlama konusundaki fikirlerini açıkladığı *Kategoriler* ve *İkinci Analitikler,* Galen'in evrensel bilgiye dayalı tıp sanatının başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli olduğu düşüncesi ile örtüşmektedir.[148] Hatta Galen'e göre mantık ve epistemolojiye hâkim olmak tıp sanatının uygulanması için temel teşkil etmektedir.[149] Bu yüzden Aristoteles'in bilgiye dair yaklaşımları Galen için büyük önem erzetmektedir. Ayrıca Galen, yukarıda da belirttiğimiz üzere Aristoteles'in önerme eseri üzerine *Tefsir li'l-kitâbi'ş-şânî min kutubi Arisṭûṭâlis ellezî yusemmâ Bârîmânîs* isimli bir şerh kaleme almıştır. Bunun dışında Galen, mantığa giriş ve burhân ile ilgili eserler de yazmıştır.

Galen'in Aristoteles'i eleştirmesi genelde anatomi, fizyoloji, sinir sistemi, beyin, kalp ve karaciğerin rolleri bağlamındadır. Bu eleştirilerinin en bariz örneği *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde mevcuttur. Burada Aristoteles'in sinirlerin merkezinin kalpte olduğuna dair düşüncesini ve organlardaki benzerlik ve farklılıkları cismanî şekilleri üzerinden değil de hareketleri ve kullanımları üzerinden ayırt etme niyetini eleştirmektedir.[150] Ayrıca *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI (Peri khreias tōn en anthrōpou sōmati moriōn)* eserinin üçüncü bölümünde Aristoteles'i beynin ve sinir sisteminin amacını tam olarak anlamadığı için tenkit etmektedir. Aristoteles, beynin kalbi soğutmak için var olduğunu savunurken Galen, beynin kendisinin zaten çok sıcak olduğunu ve böyle bir amacının olamayacağını aktarır.[151] Yine aynı eserin aynı bölümünde Aristoteles'in; "duyuların araçlarının tamamı beyne kadar uzanmaz" düşüncesini eleştirmektedir.[152] Ancak bazı noktalarda Aristoteles'i değil Aristotelesçileri, Aristoteles'i anlayamadıkları için eleştirdiği de görülmektedir. Bu durum Galen külliyatında Aristoteles veya Aristotelesçi karşıtlığının döllenme ve

[148] Philip J. Van Der Eijk, "'Aristotle! What a thing for you to say!' Galen's engagement with Aristotle and Aristotelians", *Galen and the World of Knowledge*, ed. Christopher Gill vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 265.

[149] Van Der Eijk, "'Aristotle! What a thing for you to say!' Galen's engagement with Aristotle and Aristotelians", 271.

[150] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/200-203.

[151] Galen, *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI (De Usu Partium I-XI/On the Utility of the Parts I-XI)*, 3/620.

[152] Galen, *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI (De Usu Partium I-XI/On the Utility of the Parts I-XI)*, 3/623-625.

fetüsün oluşumu gibi konularda en şiddetli örneklerini içeren *Περὶ σπέρματος (Peri spermatos)* eserinde açıkça görülmektedir.[153]

Galen'in bilgi anlayışının tamamen gerçek dünya ve gerçek dünyayı anlayabilecek aracı şeylere bağlı olduğu söylenebilir. Gerçekliği elde etmek isteyen kişiye çaba, dürüstlük, zekâ ve uygun mantıksal araçlar gibi şeyler ihsan edilmelidir. Yoksa gerçek dünyayı anlamayı amaç edinemez. Bilgi noktasında çıkmaza düşmemek için geometri, aritmetik ve matematiğin gerçeklerine sıkı bir şekilde bağlı olmak gerekir. Galen'e göre bilginin kesinliği için akla açık olan gerçekler ve algıya açık olan gerçekler şeklinde iki önemli kriter bulunmaktadır.[154] Galen, şeylerin bilgisini elde etmeye çalışırken o şeyleri doğrudan tecrübe eder ve taklit ile ikna olmayan bir anlayışa sahiptir.[155]

Galen, deneycilerden olmasa bile[156] her şeyin duyuların kanıtlamasından başladığını belirtmektedir. Hatta Sofistleri, duyu algısının değerini düşürdükleri için eleştirmektedir. Ayrıca MÖ dördüncü yüzyılda Pyrrho (öl. 365/360) tarafından kurulan Pyrrhonism/felsefî şüphecilik okulunun mensupları, duyulardan elde edilen en açık bilgilerden bile şüphe etttiği için Galen'in eleştirilerine maruz kalmışlardır. Ona göre duyular doğru ve yanlışı değerlendirmek için var olan en doğal ölçütlerdir. *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde duyular gibi doğal ölçütler olmadan hayvanların kendilerini korumak için tehlikelere dair değerlendirmeler yapamayacaklarını ve eğer duyular güvenilmez ise duyular üzerine kurulan bilimlerin de güvenilmez olacağını belirtmektedir.[157] Ona göre duyuları terk edersek kanıtlamanın hiçbir türüne sahip olamayız.[158] Duyularla algılanan şeyler bize apaçık temel şeyler sağlar. Akıl, bir şeyi kanıtlamak istiyorsa bize daha uzak olan şeylerden değil de bunlardan başlamalıdır.

---

[153] Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/516-519.

[154] Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", 213.

[155] İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü'l-eṭıbbâʾ ve'l-ḥükemâʾ*, 43; İbnü'l-Kıftî, *İḫbârü'l-ʿulemâʾ bi-aḫbâri'l-ḥükemâʾ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005), 100.

[156] Hermann Schöne, "Eine Streitschrift Galen's gegen die empirischen Ärzte", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 2 (1901), 1258-1263.

[157] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/765; Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3511.

[158] Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", 215.

Çünkü bu tür şeyler hem kendinde hem de elde edilmek istenen gaye için de ikna edicidir. Ancak Galen her ne kadar duyu algılarına önem verse de akıl ilkeleri ve mantık olmadan bunlarla bilimsel bir kanıtlama yapılamayacağını da ifade etmektedir. Yani ona göre duyu algısı bilgi noktasında temel şeyleri sağlasa da tasdik noktasında akıldan sonra başvuracağımız bir ölçüttür. Bir şeyin gerçekten sıcak mı yoksa soğuk mu olduğunu bilmek istiyorsak onu hissetmemiz gerektiğini belirtir.[159] Bu noktada Galen'in bilgi anlayışında tamamen Aristoteles'den etkilendiğini söylemek mümkündür.

Akıl ve mantık Galen için bilginin tasdik noktasıdır. Hatta Hristiyanları erdemler için temel teşkil eden aklî ilkelerden yoksun bir inanca sahip oldukları için eleştirmektedir.[160] Galen'e göre bilgiyi elde etmenin en iyi metodu Hristiyanların inancında olduğu gibi ilahi otorite değil rasyonel kanıtlamadır.[161]

Galen, bilgi konusunda eklektik bir anlayışa sahiptir. Onun için güvenli bilginin veya kesin kanıtlamanın iki temel noktası vardır. (i) Bunların ilki kesin mantıkî aksiyomlardır. (ii) Diğeri ise birer doğal ölçüt olarak kabul ettiği duyuların açık verileridir. "Hiçbir şey yoktan var olmaz, eşit miktarlardan eşit miktarlar çıkarılırsa eşitlik bozulmaz" gibi kesin mantıkî aksiyomlara, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)*[162] ve *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)*[163] eserlerinde değinmektedir. Hatta *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde bu tür aksiyomlara daha çok örnek vermektedir.[164]

Sonuç olarak Galen için hem duyular hem de akıl ve mantık, bilgi edinme noktasında önemli araçlardır. Hatta kendisi *Περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας (Peri tēs iatrikēs ēmpeırias)* eserinin girişinde tıp sanatının aklın ve tecrübenin birlikteliğinden meydana geldiğini ve ancak bu iki yöntemi birlikte uygulayan birinin başarılı

[159] Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", 219.
[160] Gary Ferngren, "Galen and the Christians of Rome", *History of Medicine* 2/3 (2015), 255-261.
[161] Ferngren, "Galen and the Christians of Rome", 259.
[162] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 3; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 31.
[163] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/37.
[164] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/795-797; Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3512.

olabileceğini söylemektedir.[165] Galen, bilgi noktasındaki bu düşüncesiyle İslâm dünyasında "*İstidlâl bi'ş-şâhid ale'l-gâîb*" olarak bilinen metodun öncüsü kabul edilmektedir.[166] Zira Galen'in bilgi değeri atfettiği tecrübe bilinen/görünen kısmına, akıl ise bilinmeyeni/görünmeyeni keşfetme kısmına denk gelmektedir. Aynı şey mantık ilmi açısından düşünüldüğünde öncüller bilinen, sonuç ise bilinmeyen kısımdır. Zaten akıl yürütme bilinenleri tertip edip bilinmeyenlere ulaşmaktır. O, bu hususta Platon'un varlık, fizik ve anatomi gibi düşüncelerini benimserken duyularla ilgili düşüncelerini benimsememektedir. Diğer yandan Aristoteles'in özellikle de anatomi ve fizyoloji ile ilgili düşüncelerini eleştirirken bilgiyi elde etme noktasında mantığı temele almasını takdir etmektedir. Bilgi noktasında duyuları önemsemesinden tamamen deneyci olduğu ve akıl ile mantığı önemsemesinden de tamamen rasyonalist olduğu söylenemez. Çünkü daha önce de değindiğimiz üzere deneycileri eleştirmiştir.[167] Bazı noktalarda kendisini rasyonalist olarak yansıtsa da sadece rasyonalistliğin bir türünü benimsediği görülmektedir.[168]

1.4. YÖNTEM ANLAYIŞI

Metot kelimesi; Grekçe yol, yöntem, sistem, taraf, seyahat gibi anlamlara gelen *ὁδός* (*hodos*)'tan türemiş olup genellikle tecrübe edilmeyle ilintili olarak kullanılmaktadır.[169] Bu kelimeyi ilk defa Hipokrates, "doğru yol" anlamına gelecek şekilde kullanmıştır. Galen ise bu doğru yolun "mantıksal yol" olduğunu dile getirmektedir.[170] Galen'in amacı doğru ve kesin bilgiye ulaşmaktır. Bunun için de bir metodolojiye sahip olunması gerektiğini belirtmektedir. Hatta Galen'e göre bilimsellik iddiasında bulunan birinin öncelikle bilimsel kanıtlamalarda kullandığı metodu göstermeli daha sonra da bu konuda nasıl eğitildiğini açıkça beyan etmelidir.[171] Bazı kaynaklar Galen'in burhân ile ilgili yazdığı eserinde metodolojisini

---

[165] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, çev. Richard Walzer - Michael Frede (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1985), 49; Schöne, "Eine Streitschrift Galen's gegen die empirischen Ärzte", 1258.

[166] al-Fârâbî, *Syllogism: An Abridgement of Aristotle's Prior Analytics*, ed. Richard Sorabji - Michael J. Griffin, çev. Saloua Chatti - Wilfrid Hodges (London: Bloomsbury Academic, 2020), 78.

[167] Galen, *Περὶ διαγνώσεως σφυγμῶν (De Dignoscendis Pulsibus/Diagnosis by Pulses)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 8/856.

[168] Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 287.

[169] John Taylor, *Greek to GCSE* (London: Bloomsbury Academic, 2016), 2/346.

[170] Durling, "Method in Galen", 45-46.

[171] Durling, "Method in Galen", 45.

"kanıtlama/burhân" kelimesi üzerine inşa ettiğini aktarmaktadır.[172] Çünkü Galen için önemli olan bilinmek istenen şey veya şeylerle ilgili en kesin bilgiye ulaşmaktır. Kanıtlama ise doğru öncüllerden çıkan sonuçtur.[173]

Galen'in metot anlayışının şu üç aşamadan meydana geldiği söylenebilir:

(i) İlk olarak kanıtlanmak istenen sonuca uygun olan öncülleri araştırma noktasındaki problem açıklanır. Bu problem yani araştırma için oluşturulan önerme daima belirli bir isimle isimlendirilen bir nesneyle ilgili olur. Galen'e göre bir araştırmacının yapması gereken ilk şey bu ismin anlamını açıklamaktır. Bu açıklama, araştırmaya katılan herkesin anlayabileceği ve mutabık olduğu bir tarzda olmalıdır. Bu durum bazen kavramın tanımı olarak da adlandırılmaktadır. Bu açıklama sayesinde de araştırılan şey hakkındaki yanlış sonuçlar düzeltilir. Ancak kanıtlayıcı bir delil sunan kişinin probleme uygun öncüller bulması önem arzetmektedir. Öncüllerin kanıtlayıcı olması için de doğru ve açık olmaları, araştırılan şeyin özüne tekabül etmeleri gerekmektedir. Eğer öncüller bahsedilen tarzda olursa o zaman anlam araştırmasını öz araştırması takip eder.

(ii) Araştırmanın bundan sonraki adımı tamamen araştırılan temel yüklemlerin türüne bağlıdır.[174] Yani araştırma kategorilere göre şekil kazanmaktadır. Bu yüzden bir şeyin rengi veya şekli araştırılıyorsa nitelik kategorisine, miktarı araştırılıyorsa nicelik kategorisine ait olacaktır. Galen, bedenin hangi kısmının ruhun yönetici kuvvesi olduğunu yani algı, akıl yürütme, iradi hareket ve hayal ile hafıza gibi bu hareket türüyle ilintili olan şeylerden sorumlu kuvveyi araştırdığı *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde tamamen mekân kategorisine dayalı bir araştırma yapmaktadır.

(iii) Son aşama ise araştırmaya dair elde edilen her şeyi kıyas şeklinde ele almadır. Zaten Galen, bütün bunları kıyas formuna getirmektedir. Bu son aşama Galen'in ruhun yönetici kuvvesinin beyinde olduğunu kanıtlamaya çalışırken açık bir şekilde kendini göstermektedir.

---

[172] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 267.
[173] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 42.
[174] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 269.

Galen'e göre başarılı bir hekim olmak için felsefenin temel branşlarından mantık, fizik ve ahlâk alanlarında tam bir temele sahip olmak gerekmektedir.[175] Bu durum onun ilimde kullanmış olduğu yönteme de yansımıştır. Ayrıca uğraşılan ilim hangisi olursa olsun öncelikle mantığın ve bilimsel metodolojinin kuralları, özellikle de bölme gibi bilginin araçları, şeylerin cins veya türlerine göre analiz edilmesi ve tanımların kullanılması hakkında sağlam bir kavrama yetisine sahip olmak gerekmektedir. Gerçekte var olup ama açık bir şekilde belli olmayan işaretleri iyi anlamak ve birbirleriyle ilişkili olan şeylere dair doğru kararlar verebilmek için doğru olan genel tedavi ifadelerini de bilmek elzemdir. Tüm bu soyut kuralların ve ilkelerin bireysel vakalara nasıl uygulanacağını, bireysel vakaları doğru bir şekilde tanımayı ve tanımlamayı ve bunları daha genel bir modelle ilişkilendirebilmeyi bilmek gerekir. Bir hekim de tedaviyi, iyileştirmeye çalıştığı bireysel hastanın gereksinimlerine ve koşullarına göre ayarlama esnekliğine sahip olmalıdır.[176] Bunların hepsi ancak mantıksal bir yol izlendiğinde mümkün olmaktadır.

Galen, teorik olarak her ilmin temelinde bilimsel ve felsefî olarak nitelendirdiği mantıksal bir yöntemin bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yöntemin pratiğe yansıması ise rasyonel ve kanıtlayıcı tarzdadır. Yöntem noktasında onun üzerinde durduğu en önemli şey akıl ve tecrübedir.[177] *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinde "Hüküm vermek için ya akıl ya da tecrübe kullanılır. Çünkü burada ister ilim için ister yaşam için üçüncü bir araç mevcut değildir[178] şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē) eserinin başında mantıkî yöntem ile ilgili olarak da şöyle demektedir:

---

[175] R. J. Hankinson, "Philosophy of nature", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 210; R. J. Hankinson, "Doğa Felsefesi", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 263; Mübahat Türker-Küyel, "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli Olarak Galenos", *Erdem Dergisi* 5/11 (1988), 501-524.

[176] Philip J. Van Der Eijk, "Therapeutics", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 284; Philip J. Van Der Eijk, "Tedavi Bilimi", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 348.

[177] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους VII-X (De Compositione Medicamentorum secundum Locos VII-X/On the Composition of Drugs according to Places VII-X)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 13/116-117; Paul T. Keyser, "Science and Magic in Galen's Recipes (Sympathy and Efficacy)", *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*, ed. Armelle Debru (Leiden: Brill, 1997), 175-198.

[178] Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", s. 182.

"Burada her birinin sırasıyla kendi yeri olan üç tür öğretim [*διδασκαλία/didaskalia*] vardır. Birincisi, tahlil yoluyla gaye [*τέλος/têlos*] kavramından elde edilen şeydir. İkincisi, tahlilin terkibinden elde edilir. Üçüncüsü, tanımın bölümlenmesinden [*διάλυσις/diâlysis*] elde edilir."[179]

Galen'in, daha çok uygulamaya dayalı olan tıp sanatında kapsam, öğrenim, zihinsel boyut ve derleme açısından antik çağda eşi benzeri olmayan sistematik ve tutarlı tıbbî bir sentez inşa ettiği söylenmektedir. Bu tıbbî-sentezci sistemi başta Hipokrates ile Platon'u örnek alarak, Kuramcılar (Metodistler) ve Deneyciler (Empiristler) gibi diğer antik tıp gelenekleri ile tartışarak oluşturduğu belirtilmektedir.[180] Bunu o kadar başarılı bir şekilde gerçekleştirmiş ki sadece kendisinin tıp anlayışı için değil rakiplerinin tıp anlayışı için de ana kaynak olmuştur. Galen'in, tıbbî pratikler ve kendi kişisel araştırmaları ile topladığı verileri mantıksal kanıtlama süzgecinden geçirdiği ve bunun sonucunda vardığı temel kanıları; Platon, Aristoteles ve Hipokrates'i referans göstererek tasdik ettiği söylenebilir.

Galen'in kullanmış olduğu yöntem yaşamından ayrı ele alınamaz. Çünkü yaşam, yöntemin en sadık ve en samimi yansımasıdır.[181] Yaşamının ilk yıllarında birçok okulda çalışmış ve birçok ilim adamı ile etkileşim halinde olmuştur. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu ilim adamlarının çoğu filozoftur.[182] Ancak Galen bu filozofların aynı fikirde olmayıp birbirlerinin iddialarını çürütme girişiminde bulunduklarını anladığında kanıtlama metodu için araştırma yapmaya karar vermiştir.[183] Bu konuda *Περὶ κυουμένων διαπλάσεως* (*Peri kyoymenon diaplaseos*/*On the Formation of the Foetus*/*Fetusun Oluşumu Üzerine)* eserinde şöyle demektedir:

"Geometride öğrendiğimle aynı türden kanıtları kendisinden duyma umuduyla, öncelikle filozoflardan birine tabi oldum. Ama geometrik tarzda ispatlar üretmekten oldukça

[179] Claude Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", *Claudii Galeni Opera Omnia*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/305-306; Muḥammad Salīm Salim, *al-Ṣināʿah al-ṣaġīrah li-Ǧālīnūs* (Cairo: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1988), 3/1-2.

[180] G. E. R. Lloyd, *The Revolutions of Wisdom: Studies in The Claims and Practice of Ancient Greek Science* (California: University of California Press, 1987), 158-159,161-162; G. E. R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science: Selected Papers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 398-416; Gill vd., "Introduction", s. 3.

[181] Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", s. 181.

[182] Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", s. 178.

[183] Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", s. 179.

uzak ve retorik ispatlar bile söyleyemediğini anladığımda, bir başkasının yanına gittim. O da kendi kişisel varsayımlarından yola çıkarak önceki filozofun söylediklerinin tersini kanıtlamaya çalıştı. Ben de bir üçüncüyü ve dördüncüyü denedim ve dediğim gibi hiçbirinden kusursuz bir kanıtlama duymadım."[184]

Muhtemelen Galen filozofların kendi aralarındaki tutarsızlıklarından dolayı en iyi ve kesin olan yöntem arayışına girmiştir. Kendisi böyle bir yöntem için de gözlem ve düzenli bir uygulama şeklinin gerekli olduğunu savunmaktadır.

Galen'in kullanmış olduğu yöntem noktasında önemli birkaç kavram bulunmaktadır: Bunlardan biri kanıtlamadır. Kanıtlama, Galen için anahtar bir kavramdır. Çünkü ona göre her yöntemin temel şartı kanıtlayıcı olmasından ileri gelmektedir. Bu yöntem tümel bir ilke gibidir, kullanan herkes için aynı durum geçerlidir. İyi bir hekim veya şifacı, otoritelerin hiçbir baskısını kabul etmemeli, apaçık bir kanıt beklemeli ve gerekirse de o kanıtı kendisi bulmaya çalışmalıdır. Galen'in kanıtlama olmadan fikirlerimizin kabul edilmesinin ancak bir Tiran olmamıza bağlı olduğunu söylediği belirtilmektedir.[185]

Galen'in kariyerinin başlangıcında yazdığı *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tes apodeikseos)*, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* ve *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserleri yönteme dair en önemli olanlarıdır. Galen'e göre hiç kimse olaylardaki gizli sebepleri anlama ve bulma noktasında tanımlama, bölme, taksim ve belirtilerden sonuç çıkarma gibi mantıksal/rasyonel yöntemlerden vazgeçemez. Mantıksal yöntemler de her zaman deneyim ile kontrol edilmelidir. Akıl ve deneyim hem keşif hem de keşfedilen şeyi denetleme araçlarıdır. Galen'in burada kastettiği deneyim teknik bir deneyimdir. Zira bilginin tamamen duyumlara ve tecrübeye dayalı olduğunu savunan kişileri eleştirmektedir.[186] Çünkü o her ne kadar deneyime önem verse de tamamen ona bağlı kalınmaması gerektiği kanaatini taşımaktadır. Mesela Galen MÖ üçüncü yüzyılda Herophilus ve Erasistratus gibi Helenistik tıp

[184] Galen, *Περὶ κνουμένων διαπλάσεως (De Foetuum Formatione/On the Formation of the Foetus)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/695.

[185] Teun Tıeleman, "Methodology", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 49.; Teun Tieleman, "Yöntembilim", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 77.

[186] Tıeleman, "Methodology", 54.

bilimcileri tarafından başlatılan anatomik deneyim türüne dayalı olan yöntemle oldukça sıkı bir şekilde ilgilenmiştir.[187] Ancak Galen deneyimleme yöntemine önem vermiş olsa da bir şeyin doğruluğunu kanıtlamak için her halükârda mantıksal yöntemi kullanmıştır. Bunun en bariz örneği insan bedeninde -sinirlerin merkezi neresi ise orası yönetici kısmın merkezidir- yönetici kısmın yeri ile ilgili yapmış olduğu akıl yürütmedir. Bu akıl yürütmenin kıyas şekli şöyledir:

> *Sinirlerin merkezi neresi ise orada yönetici kısım vardır;*
> *Sinirlerin merkezi beyindir;*
> *Bu yüzden beyinde yönetici kısım vardır.*[188]

Galen'in kullanmış olduğu metodun en belirgin niteliği hepsinin temelinde 'Doğa sebepsiz hiçbir şey yapmaz.' gibi genel ve zorunlu bir ilkenin bulunmasıdır.[189] Bu akıl yürütme de 'aktif olan her şey kendi kaynağına/ilkesine bitişiktir' temel aksiyomuna dayanmaktadır.[190]

Galen için önemli olan diğer bir kavram da tanımdır. Var olan bir şeyin öncelikle tanımlanması gerekmektedir. Yapılan bu tanımlama üzerinden de sebeplere gidilmektedir. Burada Galen için önemli olan ikincil sebepler değil, birincil veya asıl sebeplerdir. Bir şeyi sebepleri ve ilişenleri üzerinden açıklığa kavuşturmak da Aristoteles'in kategori anlayışına dayanmaktadır.

Eşyanın hakikatinin bilgisi talep edilirken dört türlü yol izlenmektedir. Bunlar sırasıyla bölme (taksîm), çözümleme (tahlil), tanım (had) ve burhân'dır. Bölme yoluyla cinslerin hakikatleri türlerden ve türler de fertlerden ayırt edilir. Çözümleme ile de fertlerin hakikati bilinir. Tanım yoluyla türlerin hakikati, burhân yoluyla da tümel ve akledilir varlıklar olan cinslerin hakikati bilinir. Ancak bu tür konular mantığa ait olduğundan onları ikinci bölümde ele alacağız.

---

[187] Tıeleman, "Methodology", s. 54.
[188] Tıeleman, "Methodology", 56.
[189] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/286; Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/722; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, çev. David J. Furley - J. S. Wilkie (United Kingdom: Princeton University Press, 1984), 167; Lloyd, *The Revolutions of Wisdom: Studies in The Claims and Practice of Ancient Greek Science*, 165-166.
[190] Jonathan Barnes, *Truth, etc.: Six Lectures on Ancient Logic* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 425-426; Tıeleman, "Methodology", 56.

Buraya kadar ele aldığımız bütün konular aslında Galen'in zihin yapısını ve zihin yapısının pratiğe nasıl yansıdığını göstermektedir. Çünkü eğitim hayatına başlarken Galen'in zihninde şekillenen en temel gerçek bir şeye veya konuya dair herhangi bir bilginin nasıl öğrenilmesi ve öğretilmesi gerektiğidir. Diğer yandan o duyu verilerine önem atfetmekle beraber bu verilerin aklî bir süreçten geçirilmesini söyleyerek bilgi ve yöntem anlayışını da ortaya koymaktadır. Aslında hem bilgi edinme hem de o bilgiyi değerlendirme kriterlerini akıl ve duyu olarak belirlerken değineceği konuların ve bu konular özelinde yazacağı eserlerin işleniş şekline dair bir ipucu da vermektedir. Bu yüzden o öncelikle felsefe, mantık, fizik, ahlak ve tıp başta olmak üzere ilgilendiği bütün ilimler için giriş niteliğinde eserler kaleme almıştır. Yani onun bütün eserleri "öncelikle bir şeyin bilinmesi ardından nasıl olması gerektiği" tarzındaki yöntem anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Kısacası bu bölüm Galen'in ilmi kişiliğine, zihin dünyasına, bilgi ve yöntem anlayışına dair bir tanıtım niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu bölüm Galen'in gerçeğe ulaşma merakını ve çabalarını da ön plana çıkarmaktadır. Bu minvalde Galen için ön plana çıkan ilim mantıktır. O, mantık ilmini bir kanıtlama yöntemi olarak ele almaktadır. Tüm bu sebeplerden ötürü Galen'in mantık ilmine karşı olan tutumlarının belirlenmesi önem arz etmektedir.

1.5. GALEN'İN HEKİM VE FİLOZOFLARA ELEŞTİRİLERİ

Galen'in eserlerinin önemli bir kısmı kendisinden önce ve kendi döneminde yaşamış olan gruplar veya kişilerle ilgili yorumlamalar veya eleştiriler içermektedir. Onun; felsefe, mantık, ahlak, psikoloji, fizyoloji, anatomi, patoloji, farmakoloji ve tedavi alanındaki çalışmalarının pek çok yönüne bu yorumlar ve eleştiriler üzerinden değinilebilir. Dolayısıyla bu başlık düşünüldüğünden daha çok kapsayıcıdır. Bu kapsamın içine Galen'in selefleri, çağdaşları, selefi ve çağdaşı olan hekimler ve filozoflar dahil edilecektir. Bu kapsamın içinde ayrıca Galen'in arkadaşları ve rakiplerine de değinilecektir.

Galen hem kendisinden önceki kişilerle hem de çağdaşlarıyla genelde hekimlik, felsefe ve ahlak konularında birçok tartışmaya girmiştir. Onun bu tartışmalardaki temel amacı tartıştığı kişilere bir şeyler öğretmektir. Bu durumun bir örneğini çağdaşı olan Erasistratusçular'la yaptığı tartışmadır. Zira Galen, onlardan

kendisine kandan arındırılmış bir damar göstermeleri için meydan okumuştur ki bu durum bir öğretim amacını da taşımaktadır. Rakipleriyle yaptığı gayrı resmi tartışmalar, eserlerinin çoğunu sakladığı ve 192 yılında çıkan yangında harap olan Barış Tapınağı'nda cereyan etmiştir. Hatta rakiplerinden bir grubun düzenli olarak bu tapınakta buluştuğu ve tüm zamanlarını Galen'i kötülemek için harcadıkları belirtilmektedir.[191] Bunlardan biri 102 ve 104 yılları arasında öldüğü tahmin edilen Martialius'tur. Galen, onun kötü niyetli ve düşmanca bir kişiliğe sahip olduğunu aktarmaktadır. Martialius, Galen'in bir mezhebinin olmadığını belirtir ve onu bir köle olarak görür. Hatta Erasistratus'un sanatın bütün alanlarında özellikle de anatomide üstün olduğunu ilan etmiştir. Bu durum Galen'i tahrik etmiş olmalı ki Hipokrates'in anatomisi üzerine yazdığı altı kitabı ve Erasistratus'un anatomisi üzerine yazdığı üç kitabı daha kavgacı bir uslûpla yazdığı aktarılmaktadır.[192] Ayrıca Martialius'un düşmanı olup Galen'e dost olan biri Galen'den bir konu belirleyip bu konu hakkında detaylı çalışma yapmasını ve hastaları incelerken bunu Martialius'a karşı kullanmasını istemiştir.[193]

Galen'in çağdaşlarından bir diğeri Eudemus'tur. Galen, *Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (Peri tou progignōskein pros Epigenēn/Prognoz Üzerine)* eserinde Eudemus'u Meşşaî bir filozof olarak tanımlamaktadır.[194] Galen'in onu geçirmiş olduğu ateşli bir hastalıktan tedavi ettiği belirtilmektedir.[195] Hatta Eudemus'un sonbahar mevsiminin sonlarında hızlı ilerleyen bir hastalığa (akut hastalık) yakalanan bir kişiyi tedavi etmeleri için en iyi hekimleri çağırdığı ve içlerinde uygun tedavi yöntemini uygulayanın Galen olduğu ifade edilmektedir.[196] Diğer bir çağdaşı Boethus'dur. Galen ondan Aristoteles felsefesinin bir öğrencisi olarak bahsetmektedir. G. E. R. Lloyd, *Galen and his contemporaries* isimli çalışmasında Galen'in çağdaşları arasında Alexander Damascius ismiyle birini

[191] G. E. R. Lloyd, "Galen and his contemporaries", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 38.; G. E. R. Lloyd, "Galenos ve Çağdaşları", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 64.

[192] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 15.

[193] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 36.

[194] Galen, *Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 14/605-606.

[195] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 39.

[196] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 39.

zikretmektedir. Lloyd'un "Damascius" nisbesiyle zikrettiği bu kişinin Galen'in Meşşaî çağdaşlarından biri olan Alexander Aphrodisous olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, İbn Ebû Usaybia *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâʾ* adlı eserinde ve İbn Fâtik de *Muḫtârü'l-ḥikem* adlı eserinde Alexander Aphrodisous'dan "Dımaşkī" nisbesiyle bahsetmektedirler.[197] Galen gırtlakta bulunan sinirleri incelerken Alexander Aphrodisous'un kendisine müdahalede bulunduğu ve öncelikle duyulardan gelen kanıtların kabul edilmesi gerektiğini söylediği belirtilmektedir.[198] Zaten Galen'in Roma'da bulunduğu zamanlarda imparatorların tedavisi için saraya gidip gelirken Alexander Aphrodisous ile çokça karşılaştıklarını daha önce zikretmiştik.

Hayatının büyük bir kısmını Roma'da geçiren Galen burada hekimlerden pek arkadaş edinememiştir. Bu durumun eleştirel kişiliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Zira hocası olan Pelops'a saygı duyduğunu belirtmesine rağmen onu da pek çok noktada eleştirmiştir. Numisianus, Efesli Rûfus (MS I. yüzyılın sonraları ile II. yüzyılın başları)[199] ve diğerlerini ise bazen övmektedir.[200]

Galen, tıp sanatı öğreniminin ömür boyu sürmesi gerektiğini belirtirken kendisiyle çağdaş olan metot ehlinden bazı kimseler ise bu öğrenimin sadece altı ay gibi kısa bir sürede mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Galen bu görüşlerinden ötürü onlardan şeytanî niteliklerle bahsetmektedir. Ancak çağdaşı olarak zikredip eleştirdiği metot ehline mensup bu kişilerin kimler olduğu hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Bu sert tavrı ve şeytanî ifadeleri muhtemelen sadece metot ehli mensuplarına karşı sergilemiştir. Çünkü kendisinden önce yaşamış olan ve tıp sanatı ile ilgili pek çok noktada kendisinden farklı düşünen Erasistratus, Herophilus (MÖ 335-280), Proxagoras (MÖ 340) ve Diocles'i (MÖ IV. yüzyıl) hiç eleştirmemiştir. Hatta bu kişilerin çeşitli inanç noktalarında metodistleri ve septikleri eleştiren Galen'e ilham kaynağı oldukları bile ifade edilmektedir.[201] Ancak Erasistratus'u, kendi döneminde yaşayan Erasistratusçuları eleştirmek için bir araç

[197] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 106; İbn Fâtik, *Muḫtârü'l-ḥikem*, 543.
[198] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 44.
[199] İbn Nedim'in Fihrist eserinde belirttiğine göre Rûfus, Efes'li olup Galen'den öncedir. Tıp sanatında öncü biridir ve Rûfusîler içinde en üstün kişidir. Bk. İbn Nedim, *Fihrist*, s. 745.
[200] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 100.
[201] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 43.

olarak kullanmıştır. Ayrıca Herophilus'un düşüncelerini anlama noktasında Archigenes'e[202] (MÖ II. yüzyıl) minnettarlığını dile getirmektedir. [203]

Galen'in öncüleri arasında Herophilus ve Erasistratus'un yanısıra Marinus ve Quintus (MÖ 102) da bulunur. Marinus, anatomi üzerine yirmi ciltten oluşan bir çalışma yapmıştır. Galen, bu çalışmayı dört ciltte özetlemiştir.[204] Birçok kaynakta birey olarak değil de grup olarak Dogmatikler, Deneyciler ve Kuramcıların da onun öncüleri aynı zamanda çağdaşları oldukları aktarılmaktadır.[205]

Galen'in etkileşimde bulunduğu meslektaşları arasında hekimlerin yanı sıra filozoflar da bulunmaktadır. Onun filozoflarla olan etkileşimi hekimlerle olan etkileşiminden pek farklı değildir. Ona göre filozoflar genellikle kendilerinden önceki atalarının fikirlerini kullanırlar. Tıp sanatı ile felsefe arasında zannettikleri kadar da büyük bir farklılık bulunmamaktadır. Galen, genel olarak bu sebeplerden dolayı filozofları eleştirmektedir. Bu noktada en çok eleştirdiği isim ise Stoacı Khrysippos'tur. Onu, özellikle dört temel unsur konusunda eleştirmiştir. Çünkü Galen dört temel unsuru ve onların nitelikleri ile ilgili problemleri çözen kişinin Hipokrates olduğunu belirtmektedir.[206]

Tüm bunlardan yola çıkarak Galen'in filozofları eleştirmesinin birçok sebebinin olduğu söylenebilir. En temel sebep kendi akıl yürütmeleriyle tutarlı bir sonuca varamayıp kendilerinden önce ortaya konmuş öğretileri taklit derecesine varacak şekilde savunmuş olmalarıdır. Bu düşünce temelinde ister çağdaşı olsun ister olmasın hemen hemen her kişiyi ve grubu eleştiren Galen Platoncuları, Aristotelesçileri ve Stoacıları, Martialius veya Lycus (?) kadar sert bir şekilde eleştirmiştir.[207] Ayrıca Galen, Plutarch (MS 46-119), Favorinus (MS 80-160), Lucian

[202] Archigenes ismi *Fihrist*'te ''Ercîcânus'' ve ''Ersîcânus'' olarak farklı şekillerde zikredilmektedir. Her iki yerde de Galen'den önce yaşadığı ve Galen'in kendi eserlerinde ondan bahsettiği ifade edilmektedir. İbnü'l-Kıftî'nin *İḫbârü'l-ʿulemâʾ bi-aḫbâri'l-ḥükemâʾ* eserinde ise ''Aristicâlis'' şeklinde geçmektedir. Ayrıca *Tabî'ati'l-İnsan* eseriyle bilindiği belirtilmektedir.
[203] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 40.
[204] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, ed. Mehdî Muhakkık (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005), 23.
[205] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 42.
[206] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 43.
[207] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 43-44.

(MS 125-180) ve Philostratus (MS 170-247/250) gibi isimlerin etkin olduğu dönemde yaşadığı için bu isimler de onun çağdaşı sayılabilir.[208]

Yaşamının erken dönemlerinde felsefe, mantık ve tıp sanatı ile ilgilenmeye başlayan Galen, bu alanlarda öne çıkan kişilerden dersler almış ve bunları kendi zihin potasında mantıkî kurallar çerçevesinde yoğurmuştur. Galen yazmış olduğu eserlerin çoğunda kendisinden önceki ilim adamlarının görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca bunlara kendi görüşlerini de ekleyerek ele aldığı konuları daha net ve anlaşılır hale getirdiğini söylemek de mümkündür. Bu perspektifle Galen'in eserlerini ele almak önem arz etmektedir.

1.6 ESERLERİ

Galen'e dört yüz'den fazla eser nisbet edilmektedir. Bunların çoğu kaybolmuştur. Yüz kırk civarında eseri ise tamamen veya kısmen Grekçe orijinalleriyle günümüze ulaşmıştır. Ayrıca kendisine ait olmadığı halde şöhreti nedeniyle ona nispet edilen eserler de mevcuttur. Örneğin tıbba dair on dokuz eserinin şüpheli, kırk beş tanesinin ona nispetinin uydurma olduğu kabul edilmektedir.[209] Huneyn b. İshâk, Galen'e ait eserlerle ilgili bir bibliyografya oluştururken oldukça ihtiyatlı davranmaktadır. Zira ona göre *fî Teşrîhi âlâti's-savt, fî Teşrîhi'l-'ayn, fî Edvâri'l-hummeyâti ve terâkîbihâ, Cumletu'l-kitâbi'l-kebîr fi'n-nabd* gibi pek çok eserin Galen'e aidiyeti kesin olmadığı halde bu eserler ona nispet edilmiştir.[210]

Galen'e ait eserlerin eksiksiz bir Latince koleksiyonu C. G. Kühn tarafından *Claudii Galeni Opera Omnia* başlığıyla yirmi iki cilt halinde neşredilmiştir. Galen ve eserleri ile ilgili Johann Georg Wenrich'in, *De Auctorum Graecorum Versionibus Et Commentariis Syriacis, Arabicis, Armeniacis, Persicisque Commentatio* eseri ve Herman Diels'in *De Galeni Historia Philosophia* eseri mevcuttur.

---

[208] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 44; Susan P. Mattern, *The Prince of Medicine: Galen in The Roman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 32-257.

[209] İlhan Kutluer, "Câlînûs", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/34.

[210] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 26.

Galen'in eserlerini; Galen, *Πίναξ/Περί τῶν ἰδίων βιβλίον (Pînaks/Peri tōn idiōn bibliōn*), Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* Fuat Sezgin (1924-2018), *Târiḫü't-türâsi'l-'arabî,* John Redman Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen* gibi belli başlı eserlerden yola çıkarak ele almaya çalışacağız.

1.6.1. Giriş Niteliğindeki Eserleri

Öncelikle Galen'in giriş niteliğinde ve kendi eserlerinin okunma düzeni ile ilgili yazdığı eserleri zikretmek gerekmektedir. Zira bu eserleri okuyan biri Galen'in eserlerinin içeriği ve genel yapısı hakkında temel bilgiler edinebilir.

1) Πίναξ/Περί τῶν ἰδίων βιβλίον (Pînaks/Peri tōn idiōn bibliōn/Kitâbu Fîneks): Galen'in bu eserdeki amacı yazdığı eserleri neden yazdığını, kim için yazdığını ve ne zaman yazdığını açıklamaktır. İki makaleden oluşmaktadır. İlk makalede tıp sanatı, ikinci makalede ise mantık, felsefe, belagat ve nahiv ilmi ile ilgili eserlerini ele almaktadır.[211] Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî (öl. 260/873) bu iki makalenin bazı Grekçe nüshalarda tek bir makale olarak ele alındığını ve kendisinden önce bu eseri el-Ebreş olarak bilinen İshâk b. Ali Eyyûb er-Ruhâvî'nin (öl. 319/931'den önce) Süryaniceye daha sonra kendisinin de Sâlih Dâvûd el-Mutatabbib[212] (?) için Süryanîceye, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (öl. 232/847'den sonra) için de Arapçaya tercüme ettiğini ifade etmektedir.[213] Galen bu eserinde, eserlerinin tamamını zikretmemektedir. Huneyn b. İshâk, bunun sebebini açıkladığını ve Galen'in zikretmediği bu eserlerden gördüklerini ve okuduklarını sırasıyla yazdığını belirtmektedir. Ayrıca Huneyn b. İshâk iki makaleden oluşan bu esere üçüncü bir makale daha ilave etmektedir.[214]

---

[211] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 134.

[212] Fuat Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, çev. Mahmud Fehmi Hicazi (Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983), 3/118; Mutatabbib kavramı, "tabip geçinen veya kendini tabip olarak addedenlere" verilen bir isimdir. Bk., Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, 24.

[213] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* ed. Mehdî Muhakkık (Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005), 4; Eyyüp Tanrıverdi, "Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12/23 (Şubat 2007): 101.

[214] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 4.

Eserin Grekçesinin günümüzde mevcut olduğu belirtilmektedir.[215] Ayrıca bu eser *On My Own Books* ismiyle İngilizceye tercüme edilmiştir.[216] Galen, bu eserinde bazı eserlerini arkadaşlarının ricası üzerine yazdığını ve kendisi için hiçbir kopyasını saklamadığını belirtmektedir.[217] Zikrettiği eserlerden bazısı ahlaksız/ilkesiz kişilerin eline geçmiş ve bu kişiler de bu eserlerde değişiklikler yaparak kendi eserleri gibi göstermişlerdir. Galen, bunları 169 yılından sonra Roma'daki ikinci döneminde keşfetmiştir. Bundan dolayı bu eserleri yeniden düzenlemeye başlamış ve bazı eserlerinin başına ''yeni başlayanlar için'' başlığını eklemiştir.[218]

2) Περί τῆς τάξεως των ίδίων βιβλίον (Peri tēs takseos tōn idiōn bibliōn/Kitâbun fi merâtibi ḳırâati kutubihi/Kendi Eserlerimin Okunma Sırası Üzerine): Tek bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk bu eseri oğlunun Buhtîşû' ailesi için Süryanice'ye kendisinin de Ebû Hasen Ahmed b. Mûsâ (öl. 264/878) için Arapçaya tercüme ettiğini belirtmektedir. Galen, bu eserinde eserlerinin sırasıyla baştan sona kadar nasıl okunması gerektiğini açıklamaktadır.[219]

Eserin Grekçesi günümüze ulaşmıştır.[220] Fuat Sezgin, günümüzde Ahmed b. Mûsâ için yazılan Arapça nüshanın da mevcut olduğunu aktarmaktadır.[221]

3) Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Hoti ho aristos iatros kai philosophos/Kitâbun fi enne'ṭ-ṭabîbe'l-fâżıl feylesûfen): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde hastalığın cinsleri ve türleri üzerinden her hekimin mantık ve felsefe (burhân) bilmesi gerektiği, bunları bilmeyen bir hekimin ise tedavi noktasında başarılı olamayacağı anlatılmaktadır. Galen, felsefe ve tıp sanatı arasında önemli bir farklılığın olmadığını kanıtlamak için bu eseri kaleme almıştır. O, bu eserde kendi dönemindeki hekimlerin -mantık ilminden çok uzak oldukları için- bu ilimle

[215] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/118.
[216] P. N. Singer, "New Light and Old Texts: Galen on His Own Books", *Galen's Treatise Περὶ Ἀλυπίας (De indolentia) in Context*, ed. Caroline Petit (Leiden/Boston: Brill, 2019), 91-131.
[217] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 3-79.
[218] Lloyd, "Galen and his contemporaries", 35.
[219] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḫuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 4; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/119; Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 83-109.
[220] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 83-109.
[221] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/119.

(mantık) uğraşanları abesle iştiğal ediyormuş gibi eleştirdiklerini dile getirmektedir.[222] Galen bu durumu eserinde üç ana zeminde tartışmaktadır: (i) Hekim, mantığa ihtiyaç duyar ve kanıtlayıcı akıl yürütme noktasında eğitilmelidir. (ii) Fiziksel nesnelerin temel bileşenleri gibi soruların cevaplarını sağlama noktasında fiziğe yani doğa felsefesine ihtiyaç duyar. (iii) Son olarak sadece iyilik ve erdemin dayandığı şey hakkında bilgi sahibi olmak için değil iyi olmak için ahlaka ihtiyaç duyar. Bu noktada da tedavi etmekle uğraştığı hastaların onun kendisini bu sanata ve pratiğe adadığını bunu sadece para kazanmak için değil özellikle insanlık adına yaptığını bilmesi gerekmektedir.[223]

Bu eseri öncelikle Eyyûb er-Ruhâvî Süryaniceye, daha sonra Huneyn b. İshâk, oğlu için Süryaniceye, İshâk b. Süleymân (öl. 341/953'ten sonra) için de Arapçaya tercüme etmiştir.[224] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur. Eserin Grekçesi orta seviyede Grekçe bilen öğrencilere okuma kitabı olarak da okutulmaktadır.[225] Eserin Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır.[226] Eser ayrıca Türkçeye de tercüme edilmiştir.[227]

4) Kitâbun fi cumeli't-tecrube (Tecrübe Ekolü Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Cibril b. Buhtîşû' için Süryaniceye tercüme edilmiştir.[228] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

5) Περί αίρέσεων τοίς είσαγομένοις (Peri haireseōn tois eisagomenois//Kitâbun fi'l-firaḳ/On Sects for Beginners): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen; tıp sanatını öğrenmek isteyenlerin ilk önce bu kitabı okuması gerektiğini belirtir. Onun bu eserdeki amacı cins olarak birbirinden farklı olan

[222] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 62.
[223] Galen, *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus/The Best Doctor is also a Philosopher)*, 1/53-63; Bachmann, *Galens Abhandlung darüber, daß der vorzügliche Arzt Philosoph sein muß*, 1/14-26; Lloyd, "Galen and his contemporaries", 42-43.
[224] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 54; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145.
[225] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 113-133.
[226] Bachmann, *Galens Abhandlung darüber, daß der vorzügliche Arzt Philosoph sein muß*.
[227] Türker-Küyel, "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli Olarak Galenos", 515-524; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*.
[228] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 56-57.

tecrübe, kıyas ve hiyel/metot ehli dediği her bir fırkanın görüşlerini ve birbirlerine yönelttikleri eleştirilerini açıklamaktır.[229]

Huneyn b. İshâk bu eseri, sahte bir tabip olarak addettiği Şîrîşû‘ b. Kutrub (?) için birçok kısmı eksik olan Grekçe bir nüshadan Arapçaya tercüme etmiştir.[230] Ayrıca Huneyn, Kerh ehlinden İbn Suhedâ (?) olarak bilinen bir adamın kendisinden önce bu eseri Süryaniceye tercüme ettiğini ancak tercümesinin zayıf olduğunu ifade etmektedir. Huneyn daha sonra öğrencisi Hubeyş b. el-Hasen el-A‘sem ed-Dımaşkī'nin (MS IX. yüzyıl) isteğiyle bu eseri kendisinin yanında mevcut olduğunu söylediği birkaç Grekçe nüshadan yola çıkarak düzelttiğini ve düzgün Grekçe bir nüsha oluşturduğunu bu nüshayı da Ebû Ca‘fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî için Arapçaya tercüme ettiğini belirtmektedir.[231] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 003701, 3588 ve 3557 numaralarda ve Qatar National Library, Arundel Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen Summarised by Yaḥyá the Grammarian* mecmuasının 3r-5v varakları arasında bulunmaktadır. Bu eser Richard Walzer tarafından *The Sect For Beginners* ismiyle İngilizceye ve Özcan Akdağ ile Osman Bayder tarafından *Tıp Ekolleri* ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.[232]

6) Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē/Kitâbun fi'ṣ-ṣınâ‘ati'ṣ-ṣaġîra): Bir makaleden oluşmaktadır. Galen bu eserde, diğer eserlerde şerh edilen ve özet niteliğinde olan eserlerine yer vermektedir.[233]

Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda[234] ve Arapça yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3711, 3588 ve 3702

---

[229] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/64-105; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 5.

[230] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 5; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 741.

[231] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 5.

[232] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, trc. Özcan Akdağ-Osman Bayder (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021).

[233] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 134.

numaralarda ve Qatar National Library, Arundel Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen Summarised by Yaḥyá the Grammarian* mecmuasının 5v-9r varakları arasında bulunmaktadır. Ayrıca John Walbridge bu eseri *The Small Art of Medicine* ismiyle İngilizceye tercüme etmiştir.[235] Eserin İngilizcesinin yanında Arapçası da verilmiştir. Eser yirmi sekiz bölümden oluşmaktadır ve her bölüm ayrı bir organ ve konuya ayrılmıştır.[236]

7) Προς Γλαύχωνα θεραπευτιχών (Pros Glaykhona terapeutikhōn/ Kitâbun ilâ Aġlûḳun/Glaucon'un Tedavi Yöntemi Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı eserlerini okuyup bunların keyfiyetine dair şaşkınlık yaşayan bir filozofun kısa bir şekilde sorduğu sorular üzerine insanlara çokça arız olan hastalıkların tedavi şekillerini açıklamaktır.[237]

Huneyn b. İshâk'tan önce Sergios (öl. 536)[238] eseri Süryaniceye tercüme etmiştir. Daha sonra Huneyn'in kendisi Salmeveyh b. Bûnân için Süryanice'ye ve aynı dönemde Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (öl. 232/847'den sonra)) için de Arapçaya tercüme etmiştir.[239] Eserin hem Grekçesi hem de Arapçası günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 numaralı *Cevami' el-İskenderaniyyin* mecmuasında ve Qatar National Library'de Arundel Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yahyâ the grammarian*" mecmuasının 17r-41v varakları arasında ve Add MS 23407 numaralı *Alexandrian Summaries of eight medical treatises by Galen* mecmuasının 72v-157r varakları arasında bulunmaktadır.

---

[234] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", *Claudii Galeni Opera Omnia*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821); Muḥammad Salīm Salim, *al-Ṣināʿah al-ṣaġīrah li-Ǧālīnūs* (Cairo: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1988).

[235] John Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen* (Utah: Brigham Young University Press, 2014), 1: 50.

[236] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/305-412.

[237] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1826), 11/1-146.

[238] Sergius de Reschaina'nın Galen'in otuz yedi eserini tercüme ettiği ancak bunlardan sadece birinin günümüze ulaştığı aktarılmaktadır. Bk., Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 46.

[239] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 7-8; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 136.

8) Περὶ τῶν τῆς ἰατρικῆς μερῶν (Perî tôn tês îatrikes/Kitâbun fi 'ecza'i'ṭ-ṭıbb): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde tıp sanatı bölmenin farklı türlerine göre sınıflandırılmıştır. Huneyn b. İshâk, eseri Feyyûmî olarak meşhur olan ve Alî ismiyle bilinen biri için Süryaniceye ve ayrıca eserin ilk kısmını Arapçaya tercüme ettiğini ifade etmektedir. İshâk b. Huneyn de eserin geriye kalan kısmını Arapçaya tercüme etmiştir.[240]

Eserin Arapça tercümesi, ilk kısmı Huneyn b. İshâk'a, ikinci kısmı ise İshâk b. Huneyn'e ait olmak üzere günümüze ulaşmıştır.[241]

9) Περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας (Peri tēs iatrikēs empeirias/Kitâbun fi't-tecrubeti'ṭ-ṭıbbiyya): Eser bir makaledir. Galen, eserde tecrübe ve kıyas ehlinin iç içe olan delillerini zikretmektedir. Huneyn b. İshâk, eseri Buhtîşû' için Süryaniceye tercüme ettiğini söylemektedir.[242] Eserin Grekçesinden sadece altı sayfası günümüze ulaşmıştır. Bu altı sayfa Hermann Schöne tarafından *Eine Streitschrift Galen's gegen die empirischen Ärzte* ismiyle yayınlanmıştır.[243] Huneyn b. İshâk, eserin Arapça'ya tercüme edilip edilmediğine dair bilgi vermemektedir. Ancak Richard Walzer ve Michael Frede, Hubeyş'in bu eseri, Süryanice'den Arapça'ya tercüme ettiğini aktarmaktadırlar. Kendileri de bu nüshayı İngilizceye tercüme etmişlerdir.[244]

10) Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας (Protreptikos logos epi tas tekhnas/Kitâbun fi'l-ḥa<u>ss</u>i 'alâ ta'allumi'ṭ-ṭıbb/Sanata Teşvik): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eserde Menodotus'un (MS II. yüzyıl) tıp sanatının öğretimi ile ilgili eserini geçersiz kılmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Cibril

---

[240] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 38; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 132; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/175.

[241] Malcolm C. Lyons, *Galen On the Parts of Medicine, On Cohesive Causes, On Regimen in Acute Diseases in Accordance with the Theories of Hippocrates* (Berlin: Akademie-Verlag, 1969), 2/24-48.

[242] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 56; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 146.

[243] Schöne, "Eine Streitschrift Galen's gegen die empirischen Ärzte".

[244] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, çev. Richard Walzer - Michael Frede (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1985), 49-105.

b. Buhtîşû‘ için Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[245]

Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[246] Ayrıca Georg Kaibel de eserin Grekçesini yayınlamıştır.[247] Fuat Sezgin, eserin Arapça tercümesinin de günümüze ulaştığını belirtmektedir.[248]

11) Kitâbun fi'l-'esmâ' el-ṭıbbiyye (Tıbbî Kavramlar/İsimler): Eser beş makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı hekimlerin kullanmış olduğu isimleri hangi anlamlarda kullandıklarını açıklamaktır. Huneyn b. İshâk sadece ilk üç makaleyi Süryaniceye tercüme etmiştir. Bu üç makaleden ilk makaleyi de Hubeyş Arapçaya tercüme etmiştir.[249] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

12) Προς Πατρόφιλον περί συστάσεως ιατρικής (Pros Patrophilon peri sustaseōs iatrikēs/Kitâbun fi ḳıvâmi'ṣ-ṣınâ‘â): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk eserin Grekçesinden belirli fragmanlarını bulduğunu ifade eder. Ayrıca Huneyn, eseri Galen'in Aristoteles'in felsefesi ile ilişkilendirilen eserlerini zikrederken ele alacağını bu yüzden eser hakkında bilgi verme noktasında kendisini zorlamayacağını aktarmaktadır.[250] John Redman Coxe, Galen'in eserlerini ele aldığı eserinde bu eserin içeriği hakkında önemli bilgiler vermektedir.[251] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[252]

---

[245] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 56; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 146; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/218.

[246] Galen, *Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας (Adhortatio ad Artes Addiscendas/Exhortation to the Arts)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/1-39.

[247] Georg Kaibel, *Claudii Galeni Protreptici quae supersunt* (Berlin: Weidmann, 1894), 1-22.

[248] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/218.

[249] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 57-58; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 146.

[250] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 59; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147.

[251] John Redman Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen* (Philadelphia: Lindsay and Blakiston, 1846), 484-485.

[252] Galen, *Πρὸς Πατρόφιλον περὶ συστάσεως ἰατρικῆς (De Constitutione Artis Medicae ad Patrophilum/On the Composition of the Art of Medicine)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821); Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/221.

13) Kitâbun fi miḥneti 'afżali'l-'eṭibbâ' (Erdemli Tabiplerin Karşılaştıkları Zorluklar Üzerine: Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser, en iyi hekimlerin karşılaştığı zorlukları ele almaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Cibril b. Buhtîşû' için Süryaniceye, Muhammed b. Mûsâ için de Arapçaya tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk, Galen'in eseri *Fihrist* olarak adlandırılan eserinde zikretmediğini belirtmektedir.[253] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

1.6.2. Felsefe-Mantık ve Ahlâk İlmine Dair Eserleri

Bu başlık altında Galen'in felsefe ve felsefenin birer parçası kabul ettiği mantık ve ahlak ilmiyle ilgili eserlerine yer verilmektedir.

1.6.2.1. Felsefe

1.6.2.1.1. Platon Felsefesine Dair Olanlar

1) Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἕπονται (Hoti tais tou sōmatos krasesin hai tōs psukhēs dynameis hepontai/The Faculties of the Soul follow the Mixtures of the Body/Kitâbun fi enne ḳuvâ'n-nefs tâbi'atun li-mizâci'l-beden: Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk ile Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[254]

Huneyn b. İshâk, ahlak ilmi ile ilgili Galen'in Platon'un eserlerini ele aldığı ve sekiz makaleden oluşan başka bir eserini daha bulduğunu belirtmektedir. Bu eserdeki dört makale Galen'e aittir. İlk makalede *Cevâmi' Kutubi Eflâṭûn* eseri ele alınmıştır. Bu eserde *İḳrâṭilis fi'l-esmâ'*, *Sûfisṭîs fi'l-ḳısmet*, *Bûlîṭîḳûs fi'l-mudebbir*, *Barmenîẕis fi'ṣ-ṣuver*, *Ûsîẕîmis* isimli eserlere yer verilmiştir. İkinci makalede Platon'un siyaset ile ilgili dört kitabına yer verilmiştir. Üçüncü makalede siyaset ile ilgili geriye kalan altı makalenin tamamı ve *Kitâbun bi Ṭîmâus fi'l-'ilmi'ṭ-ṭabî'i* eserine yer verilmiştir. Dördüncü makalede ise Platon'un hayatı ile ilgili on iki makalenin özetine yer verilmiştir. İlk üç makaleyi Huneyn b. İshâk, Ebû Ca'fer

[253] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 57; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 146.

[254] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 61; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 147.

Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[255] Eserin Grekçesi günümüze ulaşıp Kühn edisyonunda mevcuttur.[256]

2) Περί τών εν τώ Πλάτωνος Τιμαίος (Peri tōn en tō Platōnos Timaios/Kitâbun fîmâ ẕikruhu Eflâṭun fi kitâbihi'l-ma'rûf bi Ṭîmâus min 'ilmi'ṭ-ṭıbb/Platon'un Timaios'u Üzerine): Eser dört makaleden oluşmaktadır.[257] Huneyn b. İshâk, ilk makaleyi önce Süryaniceye ardından Arapçaya, İshâk b. Huneyn de geriye kalan makaleleri Arapçaya tercüme etmiştir.[258] Eser günümüze ulaşmış olup Aileen R. Das tarafından *Galen and the Arabic Reception of Plato's Timaeus* ismiyle İngilizceye tercüme edilmiştir.[259] Eser Türkçeye de tercüme edilmiştir.[260]

3) Περί της Πλατωνος αιρεσεως (Peri tēs Platōnos aireseōs/The Platonist sect/Platoncu Ekol Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[261] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

4) Προς τους έταιρους ή Πλατων περί των ίδιων δοξαντων (Pros tous hētairous hē Platōn peri tōn idiōn doksantōn/To those whose opinion on the Forms differs from that of Plato/İdelar Hususunda Platon'dan Farklı

[255] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 61-62; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147.

[256] Galen, *Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἕπονται (Quod Animi Mores Corporis Temperamenta Sequantur/The Faculties of the Soul follow the Mixtures of the Body)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/767-822.

[257] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, çev. P. N. Singer (Oxford/New York: Oxford University Press, 1997), 71.

[258] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 61; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/199; Max Meyerhof, *Über Echte Und Unechte Schriften Galens Nach Arabischen Quellen* (Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, 1928), 544.

[259] Das, *Galen and the Arabic Reception of Plato's Timaeus*.

[260] Aileen R. Das, *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*, çev. Merve Nur Yaman (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021).

[261] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.

Düşünenler Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[262] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

6) Περί της κατά Πλατωνα λογικης θεωριας (Peri tēs kata Platōna logikēs theōrias/Plato's logical theory/Platon'un Mantıksal Teorisi): Galen eserin içeriğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir.[263] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

7) Πλατωνικων διαλογων συνοψεως (Platōnikōn dialogōn sunopseōs/Summary of Plato's dialogues/Platon'un Diyaloglarının Özeti): Eser sekiz makaleden oluşmaktadır.[264] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

8) Περί των έν Φιληβω μεταβασεων (Peri tōn en Philēbō metabaseōn/Analogical procedures in the Philebus/Philebus Diyaloğundaki Analojik Yöntemler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[265] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

9) Περί των της ψυχής μερων και δυναμεων (Peri tōn tēs psukhēs merōn kai dynameōn/The parts and faculties of the soul/Ruhun Parçaları ve Yetileri Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[266] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

10) Περί των Ίπποκρατους και Πλατωνος δογματων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn/Kitâbun fi ārâ' Buḳrâṭ ve Felâṭun): Galen

[262] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[263] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[264] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[265] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[266] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.

eserin dokuz makaleden oluştuğunu ifade etmektedir.[267] Ancak Huneyn b. İshâk, İbn Ebû Usaybia ve Fuat Sezgin eserin on makaleden oluştuğunu aktarmaktadırlar. Galen'in eserdeki amacı Platon'un görüşlerinin çoğunun Hipokrates'in görüşleriyle örtüştüğünü, Aristoteles'in onlara muhalif olduğu noktalarda hatalı olduğunu, kendisiyle fikir, tevehhüm ve hatırlamanın oluştuğu yönetici nefsin kuvvesinin durumunu, kendisi ile bedenin yönetildiği kuvvenin ortaya çıktığı üç ilkenin durumunu ve daha farklı şeyleri de açıklamaktır.[268] Eser ayrıca felsefe ve tıp arasındaki ilişkilerin büyük bir araştırması ve Stoacıların bütüncül psikolojisine bir eleştiri niteliğindedir. Eserin ilk altı makalesi Boethus'a atfedilmiştir.[269]

John Redman Coxe, eserin dokuz makaleden oluştuğunu, genellikle de Aristoteles, Erasistratus, Praxagoras, Khrysippos, Meşşâîler ve Stoacılar gibi kendisinden öncekileri eleştirdiğini ve bu durumun daha çok aklın yeri ile ilgili metafiziksel konulara dair olduğunu belirtmektedir.[270]

Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[271] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur. Eser ayrıca iki kısım halinde İngilizceye de tercüme edilmiştir.[272]

---

[267] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 71; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 31; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/163.

[268] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/181-805; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 31; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/163.

[269] Hankinson, "The man and his work", 11.

[270] Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 538-544.

[271] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 31; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/163.

[272] Galen, *On the Doctrines of Hippocrates and Plato First Part: Books I-V*, ed. Phillip De Lacy (Berlin: Akademie-Verlag, 1981), 5/64-359; Galen, *On the Doctrines of Hippocrates and Plato Second Part: Books VI-IX*, ed. Phillip De Lacy (Berlin: Akademie-Verlag, 1981), 5/360-609.

1.6.2.1.2. Aristoteles Felsefesine Dair Olanlar

1) Περὶ ἑρμηνείας ὑπομνήματα (Perî hermēneias hypomnēmata/ Commentary on interpretation/Önerme Üzerine Şerh): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[273] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

2) Προτερων ἀναλυτικων ὑπομνήματα (Proterōn analytikōn hypomnēmata/Commentary on prior analytics/Birinci Analitikler Üzerine Şerh): Eser sekiz makaleden oluşmaktadır.[274] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

3) Δευτερων ἀναλυτικων ὑπομνήματα (Deyterōn analytikōn hypomnēmata/Commentary on posterior analytics/İkinci Analitikler Üzerine Şerh): Eser on bir makaleden oluşmaktadır.[275] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

4) Δεκα κατηγοριας ὑπομνήματα (Deka katēgorias hypomnēmata/ Commentary on ten categories/On Kategori Üzerine Şerh): Eser dört makaleden oluşmaktadır.[276] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

5) Περὶ καταφασεως και ἀποφασεως Θεοφραστου ὑπομνήματα (Peri kataphaseōs kai apophaseōs Theophrastou hypomnēmata/Commantary on Theophrastus Affirmation and Denial/Theophrastus'un Doğrulama ve

[273] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[274] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[275] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.
[276] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76-77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21.

Yanlışlama Eseri Üzerine Şerh): Eser altı makaleden oluşmaktadır.[277] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

6) Περὶ του ποσαχως ὑπομνήματα (Peri tou posakhōs hypomnēmata/The number of different ways/Farklı Yolların Sayısı Üzerine Şerh): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[278] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

7) Πρωτον κινουν ἀκινητον αυτο (Prōton kınoun akineton auto/The first mover is itself unmoved/Kitâbun fi enne'l-muḥarriki'l-evvel lâ yeteḥerrek/Hareket Etmeyen İlk Hareket Ettirici Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[279] Eser Huneyn b. İshâk tarafından Ebû Ca'fer el-Vâsıḳ-Billâh (ö. 847) döneminde Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya daha sonra da Süryaniceye, Îsâ b. Yahyâ ve Hubeyş ikilisi tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[280] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

8) Περὶ λεξεως Ευδημου ὑπομνήματα (Peri lekseōs Eydemou hypomnēmata/On Eudemus Speech/Eudemus'un Konuşması Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[281] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

9) Περὶ τῶν παρὰ τὴν λέξιν σοφισμάτων (Peri tōn para tēn leksin sophismatōn/On Linguistic Sophisms/Dilbilimsel Safsatalar Üzerine): Eser bir

[277] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 21-22.
[278] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.
[279] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.
[280] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 62; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147.
[281] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

makaleden oluşmaktadır. Eser günümüze ulaşmış olup kühn edisyonunda mevcuttur.[282]

1.6.2.1.3. Stoa Felsefesine Dair Olanlar

Bu başlık, Galen'in felsefe hususunda Stoacılarla olan farklılıkları ele aldığı eserleriyle ilgili bilgileri içermektedir.

1) Περὶ της κατά Χρυσιππον λογικης θεωριας (Peri tēs kata Khrysippon logikes theōrias/On Khrysippos logical theory/Khrysippos'un Mantıksal Teorisi Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[283] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

2**) Της Χρυσιππου συλλογιστικης πρωτης ὑπομνήματα (Tēs Khrysippou syllogistikēs prōtēs hypomnēmata/Commentary on Khrysippos first syllogistic/Khrysippos'un Birinci Kıyası Üzerine Şerh):** Eser iki makaleden oluşmaktadır.[284] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

3) Της Χρυσιππου συλλογιστικης πρωτης δευτερας ὑπομνήματα (Tēs Khrysippou syllogistikēs deyteras hypomnēmata/Commentary on Khrysippos second syllogistic/Khrysippos'un İkinci Kıyası Üzerine Şerh): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[285] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

4) Περὶ της λογικης δυναμεως και θεωριας (Peri tēs logikēs dynameōs kai theōrias/On the power and theory of logic/Mantığın Gücü ve Teorisi

[282] Galen, *Περὶ τῶν παρὰ τὴν λέξιν σοφισμάτων (De Sophismatibus penes Dictionem/On Linguistic Sophisms)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 14/582-598; Sarton, *Galen of Pergamon*, 47.

[283] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

[284] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

[285] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

Üzerine): Eser yedi makaleden oluşmaktadır.[286] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

5) Περὶ της χρειαστων είς τους συλλογισμους θεωρημάτων (Peri tēs Khreiastōn eis tous syllogismous/The employment of the theorems relevant to syllogisms/Kıyaslarla İlgili Teoremlerin Kullanımı Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır.[287] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

6) Ὅτι ἡ γεωμετρικη ἀναλυτικη ἀμεινων της των Στωικων (Hoti hē geōmetrikē analytikē ameinōn tēs tōn Stōikōn/Analytical geometry is better than that of the Stoics/ Analitik Geometri Stoacılar'ın Teorisinden Daha İyidir): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[288] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Galen, Platon, Aristoteles ve Stoa felsefesine ilaveten Epikür (MÖ 341-270) felsefesiyle ilgili eserler de kaleme almıştır. Bu eserler şu şekilde sıralanabilir: *Περὶ της κατ' Ἐπικουρον ευδαιμονος και μακαριου βίου* (*Peri tēs kata Epikoyron eydaimonos kai makariou biou/On the happy, blessed life according to Epicurus/Epiküros'a Göre Mutlu ve Kutsanmış Yaşam Üzerine*), *Περὶ της κατ' 'Επικουρον ἀμαυρουμενης ἡδονης* (*Peri tēs kata Epikoyron amayroymenēs hēdonēs/Epicurus indistinct pleasure/Epiküros'un Belirsiz Hazzı Üzerine*), *Ὅτι τα ποιητικα της ἡδονης ἑλλιπως 'Επικουρω λελεκται* (*Hoti ta poiētika tēs hēdonēs hellipōs Epikoyrō lelektai/The conditions of pleasure are inadequately described by Epicurus/Hazzın Şartları Epiküros Tarafından Yetersiz Bir Şekilde Tanımlanmıştır*), *Περὶ της ἡδονικης αιρεσεως* (*Peri tēs hēdonikēs haireseōs/The hedonist sect/Hazcı Ekol Üzerine*), *Εἰ ἡ φυσιολογια χρεσιμος είς την ἠθικην φιλοσοφιαν* (*Ei hē physiologia khresimos eis tēn hēthikēn philosophian/Whether a knowledge of natural*

[286] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.
[287] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.
[288] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 77; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

science is useful for moral philosophy/*Doğa Bilimleri Bilgisinin Ahlak Felsefesi İçin Yararlı Olup Olmadığı Üzerine*), *Περὶ των προς τους σοφιστας ἐννέα Μητροδώρου* (*Peri tōn pros tous sophistas ennea Mētrodōrou/On Metrodorus nine volumes to the sophists/Metrodorus'un Sofistlere Karşı Eseri Üzerine*), *'Επιστολη προς Κελσον 'Επικουρειον* (*Epistolē pros Kelson Epikoyreion/A Letter to Celsus the Epicurean/Epikürcü Celsus'a Mektup*), *'Επιστολη Πουδεντιανου 'Επικουρειου* (*Epistolē Poydentianou Epikoyreıou/A Letter to Pudentianus the Epicurean*/*Epikürosçu Pudentianus'a Bir Mektup*).[289] Bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Galen ayrıca Bitinyalı Asclepiades'in (MÖ 129/124-40) nefsle ilgili görüşlerine dair *Kitâbun fi cevheri'n-nefs mâ huve 'alâ re'yi İsḳlîbiyâẕis* isimli bir eser yazmıştır. Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk tarafından Cibril b. Buhtîşû' için Süryaniceye tercüme edilmiştir.[290] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

1.6.2.2. Mantık

1) Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē/Kitâbun fi'l-medḫal ile'l-manṭıḳ): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eserde burhân ilminde ihtiyaç duyduğu ve faydalandığı şeyleri açıklamaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye ve Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[291] Galen, esere kategorik önermenin konusunu ortaya koyan ideoloji ve kanıtlamanın tanımıyla başlar. Bu önerme ile hipotetik önermeyi karşılaştırır daha sonra da hipotetik kıyası açıklar. Ardından önermeler ile kıyasın karşılaştırılmasına değinir ve Khrysippos'un ortaya koymuş olduğu hipotetik kıyasların modlarını zikreder. Sonraki bölümde kategorik kıyasın üç şeklini ve bu şeklin doğrudan ortaya konulabilen on dört modu ile dolaylı bir şekilde ortaya konulabilen beş modunu ele alır. Bundan sonraki bölümde ise üçüncü bir faydalı kıyas sınıfını, yani bağıntısal akıl yürütmeyi eklediği hem kategorik hem de varsayımsal kıyasların pratik

[289] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 78; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

[290] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 56; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 146.

[291] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 62; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147.

uygulamasını sunmaktadır. Eser, Galen'in faydasız olduğunu düşündüğü çeşitli kıyas biçimlerinin reddedilmesiyle sona erer.[292]

Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Karl Kalbfleisch tarafından yayınlanmıştır.[293] Eserin Arapça tercümesinin ise günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ayrıca eser John Spangler Kieffer tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.[294]

Eser Galen'in mantık anlayışını ortaya koyma noktasında önemli bir yere sahiptir. Ancak eserin Galen'e aidiyeti noktasında farklı düşünceler mevcuttur. Çünkü Kühn'ün Galen'in eserleriyle ilgili olarak 1821-1833 yılları arasında yayınladığı edisyonda mevcut değildir. Bunun sebebi, Kühn'ün Galen'in eserleriyle ilgili koleksiyonunu tamamladıktan sonra 1841-1842 yılları arasında Minoides Minas tarafından keşfedilmiş olmasıdır.[295] Minas, bu eseri Paris'te düzeltmiştir. Ama James Stakelum, Minas'ın bu düzeltmeyi özensiz bir şekilde yaptığını ve dolayısıyla da eserin Galen'e aidiyeti noktasında var olan şüpheleri gidermediğini dile getirmektedir.[296] Carl Prantl, *Geschichte der Logik* eserinde bu eserin Galen'e aidiyetini kesin bir dille reddetmekte ve sahte Galen'e atfetmektedir.[297] Karl Kalbfleisch 1896 yılında eseri Minas'tan sonra tekrar düzeltmiştir. Eserde var olan eksiklikleri giderdikten sonra eserin Galen'e ait olduğunu savunmak için 1897'de *Uber Galen's Einleitung in Die Logik* isimli bir makale kaleme almıştır. Bu makalede Prantl'ın iddia ettiği bütün görüşleri çürütüp eserin kesinlikle Galen'e ait olduğunu ispatlamıştır.[298] Bundan sonra tüm felsefî çevrelerde bu eserin Galen'e ait olduğu kabul edilmiş ve günümüzde de formel mantığın ender bir kaynağı olarak anılmaktadır.[299] Eserin Grekçesinde bazı eksiklikler mevcuttur. Ancak Karl

[292] James W. Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition* (Romae: Pars Dissertationis Ad Lauream İn Facultate Philosophiae Apud İnstıtutum "Angelicum" De Urbe, 1940), 16.
[293] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*.
[294] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*.
[295] Morison, "Logic", 84.
[296] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 15.
[297] Carl Von Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande* (Leipzig: Verlag Von S. Hırzel, 1855), 1/591.
[298] Karl Kalbfleisch, "Uber Galen's Einleitung in Die Logik", *Jahrbücher für classische Philologie. Supplementband* (Leipzig: B.G. Teubner, 1897), 23/681-708; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 16.
[299] Johannes Ab Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta* (Lipsiae: Stutgardiae In aedibus B.G. Tuebneri, 1964), 2/83-84; Jan Lukasiewicz, "Zur Geschichte der Aussagenlogik", *Erkenntnis* 5

Kalbfleisch, bu eksiklikleri metnin akışına ve konunun bütünlüğüne göre tamamlamaya çalışmıştır. Jonathan Barnes eserin Grekçesindeki bu eksiklikleri mantığa çok vakıf olmayan bir kâtibin dikkatsizce eseri yazmış olmasına bağlamaktadır.[300] Tüm bunlardan hareketle eser Galen'in mantık anlayışını ele alacağımız ikinci bölümde en temel kaynağımız olacaktır.

2) Περὶ ἑρμηνείας Αριστοτέλους (Peri hermēneîas Aristotêlous/Tefsir li'l-kitâbi'ş-şânî min kutubi Arisṭûṭâlis ellezî yusemmâ Bârîmânîs/Aristoteles'in Önermeler Eseri Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır.[301] Huneyn b. İshâk, eserin sadece eksik bir nüshasını bulduğunu belirtmektedir.[302] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

3) Kitâbun fi'l-ḳıyâsâti'l-vaż'iyye (Olumlu Kıyaslar Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk, eser ve eserin içeriğine dair hiçbir bilginin mevcut olmadığını aktarmaktadır.[303] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

4) Περί του των συλλογισμων άριθμον (Peri tou tōn syllogismōn arithmon/Kitâbun fi 'adedi'l-meḳâyîs/The number of syllogisms/Kıyasların Sayısı Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye ve İshâk b. Huneyn tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[304] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

5) Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs): Eser on beş makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı, Aristoteles'in *Organon* eserinin dördüncü kitabında amaçladığı açıklanması zorunlu olan şeyleri açıklamaktır. Cibril b.

(1935), 111-131; Susanne Bobzien, "Pre-Stoic Hypothetical Syllogistic in Galen's Instıtutio Logica", *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 77 (2002), 57.

[300] Jonathan Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", *Modern Thinkers and Ancient Thinkers*, ed. R. W. Sharples (London: University College London Press, 1993), 173.

[301] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 68; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 19.

[302] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 63; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 148.

[303] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 59; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147.

[304] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 63.

Buhtîşû‘ eserin bir nüshasını elde etmeyi çok istemiştir. Huneyn b. İshâk ilk başta, hiç kimsenin eserin Grekçe nüshasını elde edemediğini aktarmaktadır. Hatta kendisinin eseri bulmak için ada ülkelerini, Suriye'nin tamamını, Filistin, Mısır hatta İskenderiye'yi dolaştığını buna rağmen eserin varlığına dair hiçbir şey bulamadığını zikretmektedir. Ancak en nihayetinde Huneyn b. İshâk Şam'da bu esere dair Grekçe bir şeyler bulduğunu fakat bunların da sıralı ve tam olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Cibril b. Buhtîşû‘'un da eserin bazı Grekçe makalelerini bulduğunu ancak tam olmadığını aktarmaktadır. Eserin bulunan makaleleri Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Eserin tamamını elde etmeden tercüme etmeyi düşünmediğini belirten Huneyn b. İshâk ise daha sonraları ikinci makalenin kolay kısımlarını, üçüncü makalenin büyük bir kısmını, dördüncü makalenin ilk kısımlarının yarısını ve dokuzuncu makalenin son kısımlarını -çünkü ilk kısımları eksikti- Süryaniceye tercüme etmiştir. Daha sonra Huneyn b. İshâk on beşinci makalenin son kısımları hariç eserin bütün makalelerini bulduğunu, İsâ b. Yahyâ'nın ikinci makaleden on birinci makaleye kadar olanları ve İshâk b. Huneyn'in de on ikinci makaleden on beşinci makaleye kadar olanları Arapçaya tercüme ettiğini ifade etmektedir.[305] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Iwan von Müller, Galen'in diğer eserlerinden yola çıkarak bu eseri yeniden düzenlemeye çalışmıştır.[306]

Galen, *Περὶ της ἀποδείξεως* (*Peri tēs apodeikseōs*) eserinden sonra mantık ilmiyle ilgili bir dizi eser daha yazdığını söylemektedir. Onları şu şekilde sıralamaktadır: *Περί των άναγκαιων είς τας άποδεξείς* (*Peri tōn anankaiōv eis tas apodekseis/What is necessary for proof/Kanıtlama İçin Gerekli Olan Şey Üzerine*), *Περί των παραλειπομενων προτασεων έν τη λέξει των άποδειξεων* (*Peri tōn paraleipomenōn protaseōn en tē lêksei tōn âpodeikseōn/The omission of premisses in the presentation of proofs/Kanıtların Gösterilmesinde Öncüllerin İhmal Edilmesi Üzerine*), *Περί των ίσοδυναμουσων προτασεων* (*Peri tōn isodunamoysōn protaseōn/Premisses of equal weight/Eşdeğer Öncüller Üzerine*), *Περί των κατά το "διότι" άποδειξεων* (*Peri tōn katâ to dioti apodeikseōn/Proofs with*

[305] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 58-59; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 146-147.

[306] Iwan von Müller, *Über Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis* (München: Verlag der K. Akademie, in Commission des G. Franz'schen Verlags (J. Roth), 1895), 20/403-478.

"because"/Çünkü İle Yapılan Kanıtlamalar Üzerine), *Περί παραδειγματος* (*Peri paradeigmatos/On example/Mukaddem Üzerine*), *Περί έπαγωγης* (*Peri hepagōges/On induction/Tümevarım Üzerine*), *Περί είκονος* (*Peri heikonos/On simile/Tasvir-Benzerlik-Analoji Üzerine*), *Περί όμοιοτητος* (*Peri homoiotetos/On similarity/Benzerlik Üzerine*), *Περί των εξ ύποθεσεων άρχων* (*Peri tōn heks hypoteseōn arkhōn/?*), *Περί των κατά το γενος και το ειδος και των συζυγουντων αυτοις σημαινομενων ήμιν κατά την αυτοματον φωνην* (*Peri tōn kata to genos kai to eidos kai tōn syzygountōn autois sēmainomenōn/What is meant by "species" and "genus" and terms used in conjunction with them in ordinary speech*/*Günlük Konuşmada Tür ve Cinsle Kastedilen Şey ve Bunlarla Birlikte Kullanılan Terimler Üzerine*), *Περί του δυνατου* (*Peri tou dynatou/The possible/İmkân Üzerine*), *Περί των πολλαχων λεγομενων* (*Peri tōn pollakhōn legomenōn/Words used in more than one sense/Eş Sesli Kelimeler Üzerine*), *Περί των ήν ταις τεχναις κοινων και ιδιων* (*Peri tōn hēn tais technais koinōn kai idiōn/The general and the specific in arts/Sanatlarda Tümel ve Tikel Üzerine*), *Περί των έαυτους περιτρεποντων λογων* (*Peri tōn heaytoys peritrepontōn logōn/Arguments which undermine themselves/Kendi Kendini Çürüten Deliller Üzerine*), *Περί των ένδεχομενων προτασεων* (*Peri tōn endekhomenōn protaseōn/Acceptable premisses/Tasdik Edilmiş-Uygun Önciller Üzerine*), *Περί των έκ μικτων προτασεων συλλογισμων* (*Peri tōn êk miktōn protaseōn syllogismōn/Syllogisms by mixed premisses/Bileşik Öncüllerle Yapılan Kıyaslar Üzerine*), *Όπως χρη δίακρινείν την πραγματικην ζητησιν της κατά όνομα και σημαινομενον* (*Hopōs khrē diakrinein tēn pregmatikēn zētēsin tēs katâ onoma kai sēmainomenon/How to distinguish the enquiry of practical importance from the verbal and semantic/Pratik Öneme Sahip Sorgulama Sözel ve Anlamsal Sorgulamadan Nasıl Ayırt Edilir?*), *Περί Κλειτομαχου και των της άποδειξεως αυτου λυσεων* (*Peri Kleitomakhou kai tōn tēs âpodeikseōs autou lyseōn/Klitomachou and the solutions of his proof/Clitomachus ve Kanıtlamasının Çözümleri Üzerine*), *Περί του κοινου λογου* (*Peri tou koinou logou/The principles of reason which we share/Tümel İlkeler Üzerine*), *Περί της άριστης διδασκαλιας προς Φαβωρινον* (*Peri tēs haristēs didaskalias pros Phabōrinon/To Favorinus on the best teaching/Favorinus İçin En İyi Öğretim Metodu Üzerine), Ύπερ Έπικτητου προς Φαβωρινον* (*Huper Epiktētou pros Phabōrinon*/*To Favorinus concerning Epictetus/*

Favorinus İçin Epiktetus Üzerine), *Περί χρειας συλλογισμων* (*Peri khreias syllogismōn/The employment of syllogisms/Kıyasların Kullanımı Üzerine*), *Περί της άριστης αιρεσεως* (*Peri tēs haristēs haireseōs/The best sect/En İyi Ekol Üzerine*), *Περί όνοματων όρθοτητος* (*Peri onomatōn horthotētos/Correctness in names/İsimlerdeki Doğruluk Üzerine*), *Περί του των όντων έκαστον έν τη είναι και πολλα* (*Peri tou tōn hontōn hekaston en tē einai kai polla/All existent things are both one and many/Var Olan Her Şeyin Hem Bir Hem de Çok Olması Üzerine*), *Περί του ότί τοις άντικειμενοις έν και ταυτον έξ άναγκης άκολουθειν άδυνατον έστιν* (*Peri tou ôtî tois ântikeimenois ên kai tauton êks ânankes âkoloutein âdunaton êstin/From contradictory propositions it is impossible that one and the same thing follows/Çelişkili Önermelerden Bir ve Aynı Şeyin Çıkmasının İmkansızlığı Üzerine*), *Περί της άποδεικτικης εύρεσσεως* (*Peri tes âpodeiktikes eûresseos/Demonstrative discovery/Kanıtlayıcı Bulgular*), *Διαλογοι προς φιλοσοφον ίδιως περί του κατά τας κοινας έννοιας* (*Dialogoi pros Philosophon îdios peri tou katâ tas koinas ênnoias/Dialogues with a particular philosopher on the common intuitions/Genel Sezgiler Üzerine Belirli Bir Filozofla Diyaloglar*), *Προς τους έπηρεαστικως άκουοντας των όνοματων* (*Pros tous êpereastikos âkouontas ton ônomaton/Against those who interpret words insolently/Sözleri Küstahça Yorumlayanlara Karşı*), *Περί της των τεχνων συστασεως* (*Peri tes ton technon sustaseos/Composition of arts/Sanatların Etkileşimi*), *Συνοπψις της άποδεικτικης θεωριας* (*Sunopsis tes âpodeiktikes theorias/Summary of the theory of proof/Kanıtlama Teorisinin Özeti*), *Περί της κρισεως των διαφωνουντων έν τοις δογμασιν* (*Peri tes kriseos ton diaphonounton ên tois dogmasin/Judgement between conflicting doctrines/Çelişkili Doktrinler Arasındaki Farklılıklar Üzerine*), *Ότι της πρωτης ουσιας άχωριστος ή ποσοτης* (*Ôti tes protes ousias âchoristos ê posotes/The quantity of the first substance is indivisible/İlk Cevherin Niceliksel Olarak Bölünemezliği*), *Περί της δια άδυνατου άποδειξεως* (*Peri tes dia âdunatou âpodeikseos/Proof "per impossible"/İmkansız Kanıtlamalar Üzerine*), *Περί των ένεκα του γιγνομενων* (*Peri ton êneka tou gignomenon/Things that come to be for a purpose/Bir Amaç İçin Oluşan Şeyler Üzerine*), *Περί της κατά όνομα και σημαινομενον ζητησεως* (*Perî tes katâ ônoma kai semainomenon zeteseos/The inquiry into word and*

meaning/Kelimenin ve Anlamın Araştırılması Üzerine).[307] *Των παρ' Ευπολιδι πολιτικων όνοματων* (*Ton parâ Eupolidi politikon ônomaton/Political terms in Eupolis/Eupolis'teki Politik Terimler*), *Των παρ' 'Αριστοφανει πολιτικων όνοματων* (*Ton parâ Âristophanei politikon ônomaton/Political terms in Aristophanes/Aristophanes'teki Politik Terimler*), *Των παρα Κρατινω πολιτικων όνοματων* (*Ton parâ Kratino politikon ônomaton/Political terms in Cratinus/Cratinus'taki Politik Terimler*), *Των ίδιων κωμικων όνοματων παραδειγματα* (*Ton îdion komikon ônomaton paradeigmata/Examples of words specific to the writers of comedy/Komedi Yazarlarına Özgü Kelime Örnekleri*), *Εί χρεσιμον άναγνωσμα τοις παιδευομενοις ή παλαια κωμωδια* (*Ei chresimon ânagnosma tois paideuomenois hê palaia komodia/Whether the texts of ancient comedy are a worthwhile part of the educational curriculum/Antik Komedi Metinlerinin Eğitim Müfredatının Değerli Bir Parçası Olup Olmadığına Dair*), *Προς τοις έπιτιμωντας τοις σολοικιζουσι τη φωνή* (*Pros tois êpitimontas tois soloikizousi te phonê/To those who criticize linguistic solecisms/Dilbilimsel Hataları Eleştirenler Üzerine*), *'Αττικων παρασημος* (*Âttikon parasemos/Collection of notable Attic terms/Önemli Attic Terimlerinin Derlemesi*), *Περὶ σαφηνειας και άσαφειας* (*Perî sapheneias kai âsapheias/Clarity and unclarity/Belirlilik ve Belirsizlik Üzerine*), *Εί δυναται τις είναι κριτικος και γραμματικος* (*Eî dunatai tis eînai kritikos kai grammatikos/Whether the same person can be a literary critic and a grammarian/Aynı Kişinin Edebiyat Eleştirmeni ve Dilbilgisi Uzmanı Olup Olamayacağına Dair*).[308]

Ayrıca Galen'in mantıkla ilgili *Περί των ισοδυναμουσων προτάσεων (Peri tōn isodynamousōn protaseōn/Equivalent Propositions/Eşdeğer Önermeler)* ve *On all which exists and is One and Many at the same time*[309] eserlerinin de olduğu belirtilmektedir. Galen'in kendisi de *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde *Περί των ισοδυναμουσων προτάσεων (Peri tōn isodynamousōn protaseōn)*

[307] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 71-73; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 20.

[308] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 79; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 22.

[309] Anton Dumitriu, *History of Logic* (England: Abacus Press, 1977), 1/290.

eserine değinmektedir. O, önermeler ve kıyasları tam manasıyla öğrenmek isteyen kimsenin bu eseri mutlaka okuması gerektiğini vurgular. Çünkü bu eser detaylı bir mantık eğitimi el kitabı değil mantıksal çalışmanın bir taslağı niteliğindedir.[310]

1.6.2.3. Ahlâk

1) Περὶ ἐθῶν/Πρὸς Φαβωρῖνον (Peri ethōn/Pros Phabōrinon/Kitâbun fi'l-'adât/Alışkanlıklar Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı alışkanlıkların, incelenmesi gereken arazlardan olduğunu açıklamaktır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[311]

Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Ivan von Müller tarafından *Galeni libellus De consuetudinibus* ismiyle *Programm der Kgl.-Bayer. Studienanstalt zu Erlangen*'in içinde makale olarak ve *Claudii Galeni Pergameni Scripta Minora*[312] içinde el yazması olarak yayınlanmıştır. Eserin Arapça tercümesi Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3725 numaralı mecmuada mevcuttur. Bu metin F. Klein-Franke tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.[313]

2) Περί έθων (Peri ethōn/Kitâbun fi'l-'aẖlâḳ/Ahlak Üzerine): Eser dört makaleden oluşmaktadır. Bu eser bir önceki eserle isim benzerliği taşısa da içerik olarak farklı şeyleri konu edinmektedir. Galen'in eserdeki amacı ahlakı, ahlakın sebeplerini, delillerini ve tedavi şekillerini açıklamaktır.[314]

Huneyn b. İshâk, Sâbiî'lerden Manṣûr b. İs̱ânâs (?) olarak bilinen bir adam ile Eyyûb er-Ruhâvî'nin bu eseri Süryaniceye, kendisinin de Süryanice'den Arapçaya tercüme ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Hubeyş tekrardan bu eseri Yûhannâ b.

---

[310] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 24; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 42.

[311] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Iwan von Müller, "Galeni libellus De consuetudinibus", *Programm der Kgl.-Bayer. Studienanstalt zu Erlangen*, (1879), 5-19; Sezgin, *Tariẖü't-türasi'l-'arabi*, 3/162; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsẖâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 31; Sezgin, *Tariẖü't-türasi'l-'arabi*, 3/162.

[312] Galen, "Peri Athôn", *Claudii Galeni Pergameni Scripta Minora*, ed. Ioannis Marquardt vd. (Lipsiae: Teubneri, 1884), 2/9-31.

[313] Felix Klein-Franke, "The Arabic Version of Galen's Περὶ ἐθῶν", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979), 125-150; Hümeyra Özturan, *Êthostan Ahlâka* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 49.

[314] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsẖâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 60; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 147.

Mâseveyh (ö. 243/857) için Grekçe'den Süryaniceye tercüme etmiştir.[315] Bu eserin Arapça tercümesi Paul Kraus[316] ve Adurrahman Bedevî[317] tarafından neşredilmiştir. Eserin Arapça tercümesi İngilizceye de tercüme edilmiştir.[318] Ayrıca Samuel Miclos Stern'in bu konuda bir çalışması mevcuttur.[319]

3) Kitâbun fi enne'l-eḫyâr mine'n-nâs ḳad yantafi'ûne bi a'dâihim (İnsanların En Hayırlısı Düşmanlarından Faydalanandır Üzerine: Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Dâvûd el-Mutaṭabbib (?) için Süryaniceye, Hubeyş ve Îsâ b. Yahyâ tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Ancak Hubeyş eseri Muhammed b. Mûsâ için tercüme etmiştir.[320]

Ebû Bekir Râzî (ö. 313/925), *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî* eserinde Galen'in bu eserini zikrederek onun bir düşmana sahip olmaktan dolayı elde etmiş olduğu faydaları ele aldığını belirtmektedir.[321] İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) de Galen'in bu çalışmasına atıfta bulunmaktadır.[322] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

4) Kitâbun keyfe yeta'ârrefu'l-'insân ẕunûbihi ve 'uyûbihi (İnsanın Günahlarını ve Ayıplarını Nasıl Bileceği Üzerine): Galen, eserin iki makaleden

[315] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 60.
[316] Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 59.
[317] Galen, *Muḫtaṣar min Kitâbi'l-'aḫlâḳ, Dirâsât ve nuṣûṣ fi'l-felsefe ve'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab içinde*, ed. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981), 190-211.
[318] J. N. Mattock, "A Translation of the Arabic Epitome of Galen's Book ΠΕΡΙ ΗΘΩΝ.", *Islamic Philosophy and Classical Tradition: Essays Presented by His Friends and Pupils to Richard Walzer on His Seventieth Birthday*, ed. Samuel Miklos Stern vd. (Oxford: University of South Caroline Press, 1972), 235-260.
[319] Samuel Miklos Stern, "Some Fragments of Galen's on Dispositions (Περὶ ἠθῶν) in Arabic", *The Classical Quarterly* 6/1/2 (1956), 91-101.
[320] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 60-61.
[321] Ebû Bekir er-Râzî, *Felsefe Risâleleri*, çev. Mahmut Kaya (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 108; Ebû Bekir er-Râzî, *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî*, çev. Hüseyin Karaman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 73.
[322] İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 122.

oluştuğunu belirtmektedir. Ancak Huneyn b. İshâk sadece bir makalesini eksik bir şekilde bulabildiğini aktarmaktadır.[323]

Huneyn b. İshâk, eserin belirli fragmanlarını Süryaniceye tercüme etmeye çalıştığını ancak eserin aslına dair makalelerin eksikliğinden dolayı bu girişiminin sonuçsuz kaldığını daha sonra Cibril b. Buhtîşû‘’un kendisinden bu tercümeyi tamamlamasını istemesi üzerine tercümeyi tamamladığını ifade etmektedir.[324] Ebû Bekir Râzî *eṭ-Ṭıbbü’r-rûḥânî* eserinde Galen’in eserini kendi eserinde özetlediğini aktarmaktadır.[325] İbn Miskeveyh, *Tehzîbü’l-ahlâk* eserinde Galen’in bu eserinden önemle bahsetmektedir.[326] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

5) Περὶ ἀλυπίας (Peri âlypias/Kitâbun fi şarfi’l-iğtimâm/Üzüntüden Kurtulma Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Barış Tapınağı’nda çıkan yangından sonra yazılmıştır. Bunun sebebi Galen’in bu yangında o zamana kadar mevcut olan bütün eserlerini kaybetmiş olmasıdır. Galen bu olaya rağmen hiç üzülmez. Bunun sebebini merak eden bir adamın ona sorular sormasına yönelik olarak eseri kaleme almıştır. Galen, eserde nelere dair üzüntü duyulması ve nelere dair de üzüntü duyulmaması gerektiğini açıklamaktadır.[327]

Eser Huneyn b. İshâk ile Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[328]

Eserin Grekçesi 2005 yılında genç Fransız araştırmacı Antoine Pietrobelli tarafından Selanik’teki Vladaton Manastırı’nda bir el yazmasının içinde bulunmuştur.[329] Caroline Petit editörlüğünde eserle ilgili bir çalışma yapılmıştır.[330]

---

[323] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 59; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü’l-enbâʾ fî ṭabaḳāti’l-eṭıbbâ,* 147.

[324] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 59.

[325] er-Râzî, *eṭ-Ṭıbbü’r-rûḥânî,* 74.

[326] İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-Ahlâk,* 221-222.

[327] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 60; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü’l-enbâʾ fî ṭabaḳāti’l-eṭıbbâ,* 147.

[328] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 60.

[329] Vivian Nutton, “Avoiding Distress”, *Galen: Psychological Writings,* ed. P. N. Singer (United Kingdom: Cambridge University Press, 2013), 72.

Galen, *Πίναξ/Περί τῶν ἰδίων βιβλίον* (*Pînaks/Peri tōn idiōn bibliōn*) eserinde bu eserler dışında ahlak felsefesine dair pek çok çalışmasından bahsetmektedir: *Περί των ίδιον έκαστω παθων και άμαρτηματων της δίαγνωσεως* (*Peri ton idion êkasto pathon kai âmartematon tes diagnoseos/The diagnosis of the affections and errors of each individual/Her Bir Bireyin Duygularının ve Hatalarının Teşhisi Üzerine*)[331], *Προς τον Φαβωρινον κατά Σωκρατους* (*Pros ton Faborinon katâ Sokratous/Against Favorinus attack on Socrates/Favorinus'un Sokrates'e İtirazına Karşı*), *Περί του κατά Φιλοσοφιαν τελους* (*Peri tou katâ philosophian telous/The purpose of philosophy/Felsefenin Amacı*), *Περί της των έπιδεικνυμενων προς τους άκουοντας συνουσιας* (*Peri tes ton êpideiknumenon pros tous âkouontas sunousias/The relationship to his hearers of one making public demonstrations/Halka Açık Gösteriler Yapan Birinin Dinleyicileriyle İlişkisi Üzerine*), *Περί των άναγιγνωσκοντων λαθρα* (*Peri ton ânagignoskonton lathra/People who read in secret/Gizlice Öğrenenler Üzerine*), *Περί άμαρτηματων και κολασεως ίσοτητος* (*Peri âmartematon kai kolaseos îsotetos/To make the punishment fit the crime/Cezayı Suça Uygun Hale Getirme Üzerine*), *Περί παραμυθιας* (*Peri paramuthias/Encouragement/Cesaret Üzerine*), *Περί της έν αυλη Μεναρχου διατριβης προς βακχιδην και Κυρον* (*Peri tes ên aule Menarchou diatribes pros Bakchiden kai Kuron/The discourse with Bacchides and Cyrus in the villa of Menarchus/Menarchus Sarayında Bacchides ve Cyrus İle Yapılan Konuşma Üzerine*), *Περί της έν τοις διαλογοις συνουσιας* (*Peri tes ên tois dialogois sunousias/Attendance at dialogues/Diyaloglara Katılma Üzerine*), *Προς τους άγοραιους ρητορας* (*Pros tous âgoraious rhetoras/To orators in the forum/Mahkemedeki Hatipler İçin*), *Περί ήδονης και πονου* (*Peri hedones kai ponou/Pleasure and pain/Haz ve Acı Üzerine*), *Περί των άκολουθων έκαστω τελει βιων* (*Peri ton âkolouthon êkasto telei bion/What follows from each chosen aim in life/Hayatta Seçilen Her Amaçtan Sonra Gelenler Üzerine*), *Περί των δημοσια ρηθεντων προς τους άπο των αιρεσεων* (*Peri ton demosia rethenton pros tous âpo ton aireseon/Things said in public to the adherents of sects/Bir Ekol Mensuplarına*

[330] Caroline Petit (ed.), *Galen's Treatise Περὶ Ἀλυπίας (De indolentia) in Context* (Leiden/Boston: Brill, 2019).

[331] Bu eser son dönemde Türçeye tercüme edilmiştir. Detaylı bilgi için bk., Galen, *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*, çev. Nur Nirven (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023).

Açıktan Söylenen Sözler Üzerine), *Περί όμονοιας* (*Peri ômonoias/Agreement/Uyum Üzerine*), *Περί αιδους* (*Peri aidous/Modesty/Alçakgönüllülük Üzerine*), *Περί των δημοσια ρηθεντων κατά κολακων* (*Peri ton demosia rethenton katâ kolakon/Things said in public against flatterers/Dalkavuklara Karşı Toplum İçinde Söylenenler Üzerine*), *Περί της διαβολης* (*Peri tes diaboles/Slander/İftira Üzerine*), *Κρονισκοι* (*Kroniskoi/Kroniskoi*), *Περί των έπι Περτινακος δημοσια ρηθεντων* (*Peri ton êpi Pertinakos demosia rethenton/Things said in public in the presence of Pertinax/Pertinax'ın Huzurunda Toplum İçinde Söylenenler Üzerine*), *Μεχρι ποσου της παρα τοις πολλοις τιμης και δοξης φροντιστεον έστιν* (*Mechri posou tes para tois pollois times kai dokses phrontisteon êstin/To what extent the esteem and opinion of the public is to be take into account/Halkın İtibarının ve Kanaatinin Ne Ölçüde Dikkate Alınacağına Dair?*), *Περί διαθηκων ποιησεως* (*Peri diathekon poieseos/The making of wills/Vasiyetnamelerin Oluşturulması Üzerine*).[332] Bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

1.6.3. Tıbba Dair Eserleri

1.6.3.1. Fizyoloji ve Anatomiye Dair Eserleri

1) Περί ὸστῶν τοῖς εἰσαγομὲνοις (Peri hostōn tois eisagomenois/Kitâbun fi'l-'iẓâm/Yeni Başlayanlar İçin Kemikler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser anatominin temeline yönelik yalın bir giriş niteliğindedir. Eserde öncelikle her bir kemiğin durumu daha sonra da diğer kemiklerle olan bağlantısı açıklanmaktadır. Galen osteoloji/kemikbiliminin ilkelerini bu eserinde ortaya koymaktadır. Ona göre eser bu ilmi yeni öğrenmeye başlayan birinin seviyesine uygundur. Bütün kemiklerin birleşme noktaları birer iskelettir. O, bu konu ile ilgili incelemelerinin hayvanların değil insanların anatomisine dayandığını belirtmiştir.[333]

Sergios bu eseri Süryanice'ye tercüme etmiştir. Ancak Huneyn b. İshâk tercümesinin kötü olduğunu dile getirmektedir. Huneyn b. İshâk'ın kendisi eseri Yûhannâ b. Mâseveyh ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî için

[332] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 76; Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 71.

[333] Galen, *Περὶ ὸστῶν τοῖς εἰσαγομένοις (De Ossibus ad Tirones/On Bones for Beginners)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/732-778; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 497.

Arapça'ya tercüme etmiştir.[334] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[335]

2) Περί μυῶν ἀνατομῆς (Peri myōn anatomēs/Kitâbun fi'l-'ażal/Kasların Anatomisi Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı organlardan sayılan bütün kasların sayısını, durumunu, hangileri olduğunu, onlardan her birinin başlangıç noktasını ve ayrıntılı bir şekilde onların görevlerini açıklamaktır.[336]

Eser Hubeyş b. Hasan tarafından Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî için Arapçaya tercüme edilmiştir. John Redman Coxe, eserin, Galen'in eserlerinin Venedik nüshasının girişinde tanıtıldığını belirtmektedir.[337]

3) Περί νεύρων ἀνατομῆς (Peri neyrōn anatomēs/Kitâbun fi'l-'aṣab/Sinirlerin Anatomisi Üzerine): Galen, bu eseri de anatomi ilminde belli bir seviyeye ulaşmış olanlar için yazmıştır. Eserde omurilik ve beyinde kaç çift sinirin oluştuğu, bunların hangi sinirler olduğu, nerede ve hangi kısımlara ayrıldıkları, kısımlara ayrılma keyfiyetleri ve onların fiilleri incelenmektedir.[338] Sinirler, kısmen beyinden, kısmen de omurilikten kaynaklanan duyu ve hareket organları olarak tanımlanmaktadır.[339]

Eser Hubeyş b. Hasan tarafından Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî için Arapçaya tercüme edilmiştir.[340] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[341]

---

[334] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 8; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 135; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/127.

[335] Galen, *Περὶ ὀστῶν τοῖς εἰσαγομένοις (De Ossibus ad Tirones/On Bones for Beginners)*, 2/732-778.

[336] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 9; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 135; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/128.

[337] Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 497.

[338] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 10; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 135; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/129.

[339] Galen, *Περὶ νευρῶν ἀνατομῆς (De Nervorum Dissectione/On the Anatomy of the Nerves)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/831-856; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 499.

[340] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 10.

4) Περί φλεβῶν καί ἀρτεριῶν ἀνατομῆς (Peri phlebōn kai arteriōn anatomēs/Kitâbun fi'l-'urûḳ/Damarların ve Arterlerin Anatomisi Üzerine): Eser Galen'in nezdinde bir makaleden oluşmaktadır. Bu ilme yeni başlayanlar için yazılmış olan bir eserdir. Eserde atar olan ve atar olmayan damarlar ele alınmaktadır. Antisthenes'e (MÖ 446-366) atfedilmiştir.[342]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.[343] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

5) Περί τῶν καθ` Ιπποκράτην στοιχείων (Peri tōn kath' Hippokratēn stoikheiōn/Kitâbun fi'l-'usṭuḳussât 'alâ re'yi Buḳrâṭ/Hipokrates'e Göre Unsurlar Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Bazı kaynaklarda ise eserin iki makaleden oluştuğu ifade edilmektedir.[344] Galen'in eserdeki amacı dört unsurdan terkip edilen cisimler ile bitki ve hayvan bedenleri gibi oluş ve bozuluşa kabil olan bütün cisimleri açıklamaktır. Bu dört unsur da toprak, su, hava ve ateştir. Bunlar insan bedeni için birincil ama uzak unsurlardır. İkincil ve yakın unsurlar ise 'aḫlât-ı erbaa yani kan, balgam, sarı safra ve kara safradır. Bu dört unsurdan insan bedeni ve kana sahip olan diğer hayvanlar oluşur.[345] Galen'e göre insan bedeni tek bir unsurdan oluşamaz eğer böyle olsaydı insanın acıyı hissetmemesi gerekirdi. Kendisi bu konuda insan bedeninin tek bir unsurdan oluştuğunu savunanlara karşı da bazı deliller ortaya koymaktadır.[346]

Huneyn b. İshâk, kendisinden önce bu eseri Sergius'un tercüme ettiğini ancak eseri anlamadığı için tercümeyi ifsat ettiğini belirtmektedir. Huneyn b. İshâk'ın

---

[341] Galen, *Περὶ νευρῶν ἀνατομῆς (De Nervorum Dissectione/On the Anatomy of the Nerves)*, 2/831-856.

[342] Galen, *Περὶ φλεβῶν καὶ ἀρτεριῶν ἀνατομῆς (De Venarum Arteriarumque Dissectione/On the Anatomy of Veins and Arteries)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/779-830; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 499-500.

[343] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 10; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 135.

[344] Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 491-492.

[345] Galen, *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (De Elementis ex Hippocrate/On the Elements According to Hippocrates)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/413-508; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 10-11; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 135; Muḥammad Salîm Salim, *Kitāb Ğālīnūs fī l-usṭuqussāt ʿalā raʾy Abuqrāṭ* (Cairo: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1986), 5/9-140.

[346] Galen, *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (De Elementis ex Hippocrate/On the Elements According to Hippocrates)*, 1/413; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/144; Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021), 30.

kendisi bu eseri öncelikle çok detaylı ve güzel bir şekilde Buḫtîşû‘ b. Cibrîl için Süryaniceye daha sonra da Ebu'l-Hasan Alî b. Yahyâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[347]

Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588, 3593, 3701 ve 3726 numaralarda ve Qatar National Library'de hem Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 41v-45v varakları arasında hem Or 9202 numaralı *Alexandrian Summaries of three medical treatises by Galen*[348] mecmuasının 1v-19r varakları arasında hem de Add MS 23407 numaralı *Alexandrian Summaries of eight medical treatises by Galen* mecmuasının 157r-176r varakları arasında bulunmaktadır. Ayrıca bu eser Nicolo Leonicenus (Basil edisyonu) ve Victor Trincavellius (Venedik edisyonu) tarafından Grekçe'den Latince'ye[349] ve Jogn Walbridge tarafından Arapça'dan İngilizceye tercüme edilmiştir.[350]

6) Περὶ κράσεων (Peri kraseōn/Kitâbun fi'l-mizâç/Mizaç Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı mizaca ilişkin her şeyi en detaylı şekilde incelemektir.[351]

Eser öncelikle Sergius tarafından Süryaniceye, daha sonra Huneyn b. İshâk tarafından *Ḳitâbu'l-'erḳân* eseri ile bir arada Süryaniceye, ardından İshâk b. Suleymân (ö. 341/953'ten sonra) için Arapçaya tercüme edilmiştir.[352] Eserin Grekçesi Karl Gottlob Kühn ve Georg Helmreich tarafından kaleme alınan edisyonlarda, Arapça yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588, 3701 ve 3726 numaralarda ve Qatar National/Digital Library, Arundel Or 17

[347] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 11; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/130-131.

[348] Buradaki başlık eksik veya hatalıdır. Çünkü bu mecmua başlıkta belirtildiği gibi üç değil dört eserden oluşmaktadır.

[349] Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 492.

[350] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/135-186.

[351] Galen, *Περὶ κράσεων (De Temperamentis/On Mixtures)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/509-694; Georg Helmreich, *Galeni De temperamentis libri III* (Leipzig: B. G. Teubner, 1904), 1-115; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 492-493; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 11; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 135-136.

[352] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 11-12; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/133.

numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 45v-52v varakları arasında, Or 9202 numaralı *Alexandrian Summaries of three medical treatises by Galen* mecmuasının 19v-51r varakları arasında ve Add MS 23407 numaralı *Alexandrian Summaries of eight medical treatises by Galen* mecmuasının 176r-208r varakları arasında bulunmaktadır.

7) Περί φυσικῶν δυνὰμεων (Peri physikōn dynameōn/Kitâbun fi'l-ḳûvâ'ṭ-ṭabî'iyye/Doğal Yetiler Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen'in bu eserdeki amacı bedeni idare eden üç kuvveyi açıklamaktır. Bu üç kuvve üreme, büyüme ve beslenmedir. Üreme kuvvesi iki kuvveden oluşmaktadır. Bunlardan biri spermi dönüştüren ve parçaları birbirine benzeyen organlar oluşturmak için spermi bir araya getiren kuvvedir. Diğeri ise sayı, ölçü, konum ve şekil bakımından parçaları benzeşen organları birleştiren kuvvedir ve her bir birleşik organ bu kuvveye ihtiyaç duyar. Beslenme kuvvesine gerekli besini (i) çekme gücü, (ii) besini tutan güç, (iii) besini özümseyen hazım gücü ve (iv) fazlalığı atan itme gücü şeklinde dört kuvve hizmet eder.[353]

Eser Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Ancak Huneyn b. İshâk bu tercümenin kötü olduğunu söylemektedir. Daha sonra Huneyn b. İshâk'ın kendisi eseri önce Süryaniceye ardından İshâk b. Süleymân için Arapçaya tercüme etmiştir.[354] Eserin hem Grekçesi hem de Arapçası tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda[355], Arapça nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588, 3701 ve 3726 numaralarda -numaralar farklı olsa bu nüshalar aynıdır- Qatar National Library Arundel Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 52v-58r varakları arasında, Or 9202 numaralı *Alexandrian Summaries of three medical treatises by Galen* mecmuasının 52r-82r varakları arasında ve Add MS 23407 numaralı *Alexandrian Summaries of eight medical treatises by Galen* mecmuasının

[353] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/1-214; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 12; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 136.

[354] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 12; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/134.

[355] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/1-214.

208v-239v varakları arasında bulunmaktadır. Bu eser ayrıca hem İngilizceye[356] hem de Türkçeye tercüme edilmiştir.[357]

8) Ἀνατομικαὶ ἐγχειρήσεις (Anatomikai enkeirēseis/Kitâbun fi 'ilâci't-teşrîḥ/Anatomik Süreçler Hakkında): Eser on beş makaleden oluşmaktadır. Eserde kaslar, kasların ellerdeki ve ayaklardaki bağları, eller ve ayaklardaki sinirler ile damarlar, iki yanağı, iki dudağı, alt çeneyi, başı, boynu ve iki omuzu hareket ettiren kaslar, göğüs kasları, karın bölgesi, omurga ve omurgayı çevreleyen şeyler[358], beslenme organları olan mide, bağırsak, karaciğer, dalak, böbrek, mesane ve buna benzer şeyler, solunum organlarının anatomisi, canlı olan ve ölen hayvanın atardamarlarının, akciğerinin ve kalbinin anatomisinde görünen şeyler, bütün göğsün anatomisinde görünen şeyler, omurilik ve beynin anatomisinin niteliği[359], iki gözün, dilin, yemek borusunun ve bu organlara bitişik olan şeylerin anatomisi, boğaz ve kemiklerde Yunan alfabesindeki "Λ (L-Lambda)" harfine benzeyen şeyler ile buralara kadar uzanan sinirler, üreme organlarının, atardamarların, beyindeki ve omurilikteki sinirlerin anatomisi ele alınmaktadır.[360]

Eser Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Cibrîl b. Buhtîşû' için Süryaniceye tercüme edilmiştir. Eserin kim tarafından Arapçaya tercüme edildiği net değildir. Ancak Huneyn b. İshâk kendisinin eserin Arapça tercümesini Yûhannâ b. Mâseveyh için düzelttiğini ifade etmektedir.[361] en-Nedîm ise eserin Hubeyş tarafından yapılan bir Arapça tercümesini gördüğünü aktarmaktadır.[362] Bu yüzden eserin Hubeyş tarafından

---

[356] Galen, *On The Natural Faculties*, çev. John Arthur Brock (London: Oxford University Press, 1916).

[357] Galen, *Doğal Yetiler Üzerine*, çev. Nur Nirven (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021).

[358] Ivan Garofalo, *Galenus: Anatomicarum administrationum libri qui supersunt novem. Earundem interpretatio Arabica Hunaino Isaaci filio ascripta. II: Libros V-IX continens* (Naples: Istituto Universitario Orientale, 2000a), 2/266-578; Ivan Garofalo, *Galenus: Anatomicarum administrationum libri qui supersunt novem. Earundem interpretatio Arabica Hunaino Isaaci filio ascripta. II: Libros V-IX continens* (Naples: Istituto Universitario Orientale, 2000b), 2/582-590.

[359] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/205-731; Max Simon, *Sieben Bücher der Anatomie des Galen* (Leipzig: Hinrich, 1906a), 1/51-81; Max Simon, *Sieben Bücher der Anatomie des Galen* (Leipzig: Hinrich, 1906b), 1/1-322.

[360] Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*, 11; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 22; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 138; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/152.

[361] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 22; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/153.

[362] en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742.

Arapçaya tercüme edildiği söylenebilir. Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Ancak eserin Grekçesi'nin sadece ilk dokuz makalesi ve on birinci makalenin az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu makaleler de Kühn edisyonunda mevcuttur.[363] Arapça nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588, 3701 ve 3726 numaralarda ve Qatar National Library Arundendel Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasında 58r-69v varakları arasında bulunmaktadır. Ayrıca eserin bazı makaleleri Arapça olarak Simon Max ve Ivan Garofalo tarafından da yayınlanmıştır.[364]

9) Kitâbun fi iḫtiṣâri kitâbi Mârînus fi't-teşrîḥ (Marinus'un Anatomi Eserinin Muhtasarı Üzerine): Marinus (?) bu eseri yirmi makale olarak neşretmiştir. Ancak Galen *Pînaks* eserinde dört makale halinde ele aldığını belirtmiştir.[365] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

10) Kitâbun fîmâ veḳa'a mine'l-iḫtilâfi beyne'l-ḳudemâ' fi't-teşrîḥ (Anatomi Hususunda Kadim Hekimler Arasındaki İhtilaflar Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen'in bu eserdeki amacı kendisinden önce anatomi ilmi ile ilgilenenlerin anatomi kitapları hakkında düştükleri ihtilafın sadece lafzî mi yoksa sadece manevî mi olduğunu ve bunun sebebini açıklamaktır.[366] Eser Eyyûb er-Rûhâvî tarafından Süryaniceye, Huneyn b. İshâk tarafından tekrar düzeltilerek Yûhannâ b. Mâseveyh için Süryaniceye ve Hubeyş tarafından da Muhammed b.

---

[363] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/205-731.

[364] Simon, *Sieben Bücher der Anatomie des Galen*, 1906a, 1/51-81; Simon, *Sieben Bücher der Anatomie des Galen*, 1906b, 1/1-322; Garofalo, *Galenus: Anatomicarum administrationum libri qui supersunt novem. Earundem interpretatio Arabica Hunaino Isaaci filio ascripta. II: Libros V-IX continens*, 2000a, 2/266-578; Garofalo, *Galenus: Anatomicarum administrationum libri qui supersunt novem. Earundem interpretatio Arabica Hunaino Isaaci filio ascripta. II: Libros V-IX continens*, 2000b, 2/582-590.

[365] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 40; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 23; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 138.

[366] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 23; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 139.

Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[367] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

11) Περί τῆς ἐπὶ τῶν τεθνὼτων ἀνατομῆς (Peri tēs epi tōn tethnōtōn anatomēs/Kitâbun fi teşrîḥi'l-ḥayvâni'l-meyyit/Ölü Hayvanın Anatomisi Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde ölü hayvanın anatomisinden bilinen şeyleri ve bu şeylerin hangileri olduğu ele alınmaktadır.[368] Eser Eyyûb er-Rûhâvî ve Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş taraından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[369] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

12) Περί τῆς ἐπὶ τῶν ζὼντων ἀνατομῆς (Peri tēs epi tōn zōntōn anatomēs/ Kitâbun fi teşrîḥi'l-ḥayvâni'l-ḥayy/Canlı Hayvanın Anatomisi Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı canlı hayvanın anatomisinden bilinen şeyleri ve bu şeylerin hangileri olduğunu açıklamaktır.[370] Eser Eyyûb er-Rûhâvî ve Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[371] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

13) Kitâbun fi 'ilmi Buḳrâṭ bi't- teşrîḥ (Hipokrates'in Anatomiye Dair Görüşü Üzerine): Eser beş makaleden oluşmaktadır. Galen'in bu eseri yazmasının amacı Hipokrates'in anatomi ilminde mahir olduğunu açıklamaktır. Bu durum için de Hipokrates'in bütün eserlerinden örnekler sunmaktadır.[372] Eser Eyyûb er-Rûhâvî ve Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ

[367] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 23.
[368] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 23-24; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 139; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi,* 3/155.
[369] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 24; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi,* 3/155.
[370] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 24; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 139.
[371] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 24; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi,* 3/155.
[372] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 24; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 139.

için Arapçaya tercüme edilmiştir.[373] R. J. Hankinson bu eserin altı makalesinin Boethius'a atfedildiğini belirterek altı makaleden oluştuğunu iddia etmektedir.[374] Hankinson'un ifadelerine göre bu eser günümüze ulaşmıştır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde eseri tespit edemedik.

14) Περί τῆς Ἐρασίστρατου ἀνατομῆς (Peri tēs Erasistratou anatomēs/ Kitâbun fi 'ilmi 'Erasiṣṭrâṭis fi't-teşrîḥ/Erasistratus'un Anatomiye Dair Görüşü Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı Erasistratus'un bütün eserlerinde anatomi ilmine dair söylediği şeyleri açıklayıp isabet ettiği ve isabet etmediği noktaları açıklamaktır.[375] Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[376] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

15) Kitâbun fi iḫtiṣâri kitâbi Lûḳas fi't-teşrîḥ (Lukas'ın Anatomi Eserinin Muhtasarı Üzerine): Lukas, eseri yirmi makale olarak neşretmiştir. Ancak Galen iki makale halinde ele almıştır.[377] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

16) Kitâbun fîmâ lem ya'lam Lûḳas min 'emri't-teşrîḥ (Lukas İçin Anatomi Hususunda Bilinmeyenlere Dair): Eser dört makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk eseri kendisinin görmediğini ve başkasının da görüp görmediğine dair bir bilgisinin olmadığını ifade etmektedir.[378] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

---

[373] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 24; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742.

[374] Hankinson, "The man and his work", 11.

[375] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 24-25; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 139; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/155.

[376] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 25; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/156.

[377] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 40; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 23; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 138-139.

[378] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 25; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 139.

17) Kitâbun fîmâ ḫâlefe fîhi Lûḳas (Lukas'ın Muhalefet Ettiği Şey Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk eseri görene dair herhangi bir bilgiye sahip olmadığını belirtmektedir.[379] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

18) Περὶ μήτρας ἀνατομῆς (Peri mētras anatomēs/Kitâbun fi't-teşrîḥ er-raḥm/Rahmin Anatomisi Üzerine): Eser küçük bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in gençlik dönemi eserlerinden olup ebe olan bir kadın için yazılmıştır.[380] Eserde rahmin anatomisi ile ilgili ihtiyaç duyulan her şey ve hamilelik esnasında ortaya çıkan durumlar ele alınmaktadır.[381]

Eser öncelikle Eyyûb er-Ruhâvî daha sonra da Huneyn b. İshâk -diğer anatomi eserleri dahil olmak üzere- tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[382] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[383]

19) Kitâbun fi mafṣali'l-faḳarati'l-'ûlâ min fiḳâri er-raḳabeti (Boyun Omurlarından Birinci Omur Eklemi Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[384] Eserin içeriğine ve varlığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

20) Περί τῆς ἐπὶ τῶν ὁμοιομερῶν σωμὰτων διαφορᾶς (Peri tēs epi tōn homoiomerōn somatōn diaphoras/Kitâbun fi 'iḫtilâfi'l-'ażâ'il'-muteşâbiheti'l-'eczâ'/Parçaları Benzer Organlar Hakkındaki İhtilaf Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, öğrencisi İsâ

[379] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 25; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 139.

[380] Galen, *My Own Books, Galen: Selected Works içinde,* 7.

[381] Galen, *Περὶ μήτρας ἀνατομῆς (De Uteri Dissectione/On the Anatomy of the Uterus)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/887-908; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 25; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 139; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/156.

[382] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 25-26; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/156.

[383] Galen, *Περὶ μήτρας ἀνατομῆς (De Uteri Dissectione/On the Anatomy of the Uterus)*, 2/887-908.

[384] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 26; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 139.

b. Yahyâ tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[385] Eserin içeriğine ve varlığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

21) Kitâbun fi teşrîḥi'l-'ayn (Gözün Anatomisi Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserin ismi asılsızdır. Galen'e nispet edilmesine rağmen onun değildir. Muhtemelen Rûfus (MS I. yüzyılın sonları ile II. yüzyılın başları) veya ondan sonra gelenlerden birine aittir.[386] Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve Huneyn b. İshâk tarafından da Yûhannâ b. Mâseveyh'in izniyle özetlenmiştir.[387] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

22) Kitâbun fi ḥarakati'ṣ-ṣadr ve'r-ri'et (Göğsün ve Akciğerin Hareketi Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen eseri gençlik döneminde Roma'dan ilk dönüşünde yazmıştır. O zamanlar Galen, İzmir şehrinde ikamet ediyordu ve فالفس'un[388] yanında ders görüyordu. Orada onunla eğitim görenlerden bazıları ondan bir eser kaleme almasını istemişlerdir. Kendisi de ilk iki makalede onlara değinmektedir. Üçüncü makalenin başında ise فالفس'dan tıp sanatı ile ilgili öğrendiklerini ve makalenin geri kalan kısmında da kendi çıkarımlarını açıklamaktadır.[389]

Huneyn b. İshâk ne kendisinin ne de başka birinin bu eseri Süryaniceye tercüme etmediğini belirtmektedir. İstefan b. Bâsil (Hicri III. yüzyıl/Miladi IX. yüzyıl) ise Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ'nın isteğiyle Huneyn b. İshâk bu tercümeyi tahkik etmiştir. Yûhannâ b. Mâseveyh de Hubeyş'den bu eseri Arapçadan Süryaniceye tercüme

[385] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 26; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 139; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/156.

[386] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 26; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 139; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/157.

[387] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 26; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/157.

[388] Bu isim ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bir kaynakta (Özcan Akdağ, *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*, Kimlik Yayınları, Kayseri 2021, s.69) bu isim latinize edilmiş haliyle Valvus olarak yazılmış ancak böyle bir isim mevcut değildir. Bu nedenle biz ismin Arapça halini yazmayı uygun gördük.

[389] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 27; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 139.

etmesini istemiştir.[390] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

23) Περί τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτιῶν (Peri tōn tēs anapnoēs aitiōn/Kitâbun fi 'ileli't-teneffus/Solunumun Nedenleri Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen'in bu eserdeki amacı hangi organlardan nefes almanın kendiliğinden ve hangilerinden de zorla/mecburi olduğunu açıklamaktır. Eserde nefes alma; nefes alma kuvvesinin kendisi, ona hizmet eden organlar ve bu işlevin sonucu veya faydası şeklinde üç yönlü ele alınmıştır.[391]

Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Ancak Huneyn b. İshâk tercümesinin anlaşılmaz olduğunu belirtmektedir. İstefan b. Bâsil tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ'nın isteğiyle Huneyn b. İshâk bu tercümeyi tahkik etmiştir.[392] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[393]

24) Περί φωνῆς (Peri phōnēs/Kitâbun fi'ṣ-ṣavt/Ses Üzerine): Eser dört makaleden oluşmaktadır. Galen'in eseri yazmasının amacı sesin nasıl oluştuğunu, sesin ve maddesinin ne olduğunu, hangi organlarla meydana geldiğini, meydana gelmesi için hangi organların gerekli olduğunu ve seslerin nasıl farklılaştığını açıklamaktır.[394]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Abbâsî veziri, kâtip, şair, edip ve dil âlimi Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdilmelik b. Ebân b. Ebî Hamza ez-Zeyyât (ö. 233/847)

---

[390] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 27.

[391] Galen, *Περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτιῶν (De Causis Respirationis/On the Causes of Breathing),* ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/465-469; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 27; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi,* 3/159; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen,* 535.

[392] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 28; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi,* 3/159.

[393] Galen, *Περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτιῶν (De Causis Respirationis/On the Causes of Breathing),* 4/465-469.

[394] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 28; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi,* 3/159.

için Arapçaya tercüme edilmiştir. Yûhannâ b. Mâseveyh'in isteği ile de Hubeyş, Arapçadan Süryaniceye tercüme etmiştir.[395] Eser günümüze ulaşmamıştır.[396]

25) Περί μυῶν κινὴσεως (Peri myōn kinēseōs/Kitâbun fi ḥareketi'l-'aḍel/Kasların Hareketi Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı kasların hareketinin ne olduğunu, nasıl olduğunu, kaslardan farklı hareketlerin nasıl meydana geldiğini ancak hareketlerinin bir olduğunu açıklamaktır. Ayrıca nefes almanın iradî bir hareket mi yoksa tabiî bir hareket mi olduğuna değinmektedir. Tıp sanatı ile ilgili ince/derin birçok konuyu da incelemektedir. Özellikle de liflerin, bağların, sinirlerin vb. şeylerin doğasını, kökenini, bağlantılarını, omuriliğin kemik iliğinden farklı olduğunu, beynin ve omuriliğin kaslarla etkileşimini açıklamaktadır.[397]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, İstefan b. Bâsil tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[398] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

26) Kitâbun fi i'tiḳâdi'l- ḫaṭa' ellezî i'teḳede fi temyîzi'l-bevl mine'd-dam (İdrarın Kandan Ayrı Olduğunu Kabul Edenlerin Hatası Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk, eserin Grekçe bir nüshasını görüp Arapçaya tercüme ettiğini ancak okumak için hazır hale getirmediğini ve kendisinin dışında başka kimsenin de tercüme etmediğini belirtmektedir.[399] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

27) Περὶ χρείας σφυγμῶν (Peri khreias sphygmōn/Kitâbun fi'l-ḥâceti ile'n-nabż/Nabzın Gerekliliği Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde nabzın faydalarının ne olduğu, nabzın doğuştan gelen ısıyı korumak ve hayvanî ruhu

[395] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 28; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/159.

[396] Hankinson, "The man and his work", 11.

[397] Galen, *Περὶ μυῶν κινήσεως (De Motu Musculorum/On the Movement of Muscles)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/367-464; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 29; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/160; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 548-549.

[398] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 29; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/160.

[399] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 29.

bütün organlara iletmek olduğu, nabız ve solunum arasındaki ilişki gibi konular ele alınmaktadır.[400]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[401] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numarada bulunmaktadır.

28) Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (Peri khreias anapnoēs/Kitâbun fi'l-ḥâceti ile't-teneffus/Solunumun Gerekliliği Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, esere "nefes almanın faydası nedir/nefes alma ne işe yarar? sorusu ile başlamaktadır. Ona göre nefes alma sadece bir eylem değil yaşamın kendisidir. Daha sonra kendisinden önceki kişilerden Asclepiades, Praxagoras, Philistion, Diocles, Hipokrates ve Erasisratus'un bu konu ile ilgili görüşlerini kısa ve net bir şekilde aktarır.[402]

Huneyn b. İshâk, eserin kim tarafından Süryaniceye tercüme edildiğini bilmediğini ama Arapçaya İstefan b. Bâsil tarafından tercüme edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca Huneyn b. İshâk'ın kendisi de eserin yarısını Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir. Daha sonra öğrencisi Îsâ b. Yahyâ'nın isteğiyle Süryaniceye de tercüme ettiğini aktarmaktadır.[403] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

29) Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (Ei kata physin en artēriais aima perieksētai/Kitâbun fi'l-'urûḳi'ḍ-ḍevârib hel yecrî fîhâ ed-dammu bi'ṭ-ṭab'i em lâ/Atar Damarlarda Kanın Tabiî Olarak Akıp Akmadığına Dair): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde atardamarlarda kanın

[400] Galen, *Περὶ χρείας σφυγμῶν (De Usu Pulsuum/On the Function of the Pulse)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 5/149-180; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 29; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 536-537.

[401] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 29; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/161.

[402] Galen, *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (De Utilitate Respirationis/On the Use of Breathing)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/470-511; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 533-534.

[403] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 30; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/161.

bulunma hali ele alınmaktadır.[404] Eser Huneyn b. İshâk tarafından Cibrîl b. Buhtîşû‘ için Süryaniceye, Îsâ b. Yahyâ tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[405]

Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numarada bulunmaktadır.

30) Kitâbun fi ḥarekâti'l-mu‘tâṣṣeti'l-mechûleti (Bilinmeyen Zor Hareketler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı kendisinden öncekilerin bilmeyip kendisinin öğrettiği hareketlerin durumunu açıklamaktır.[406]

Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye, Huneyn b. İshâk tarafından da önce Süryaniceye daha sonra da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[407] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

31) Περὶ ὀσφρήσεως ὀργάνου (Peri hosphrēseōs organou/Kitâbun fi āleti'ş-şemm/Koklama Organı Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır.[408] Galen'e göre koklamak yalnızca kokunun doğrudan algılanmasını değil, aynı zamanda koklama duyusunun ortaya çıktığı güç veya yetiyi de ifade eder. Burun bir araç değil sadece koku alma kanalıdır, araç veya organın kendisi burnun ötesinde bir yerdedir. Ayrıca Aristoteles'in bu konudaki görüşlerine de karşı çıkmaktadır.[409]

---

[404] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/703-736.

[405] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 30.

[406] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 32; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/164.

[407] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 32; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/164.

[408] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 32; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/164.

[409] Aristoteles, *Περὶ ψυχῆς (De Anima/On the Soul)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 3/208-242; Aristoteles, *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι (Historia Animalium/History of Animals)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 4/122-346; Aristoteles, *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν (De Sensu et Sensibilibus/Sense and Sensibilia)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 3/249-268; Galen, *Περὶ ὀσφρήσεως ὀργάνου (De*

Huneyn b. İshâk eserin Grekçe bir nüshasının kendisinde mevcut olduğunu ancak tamamını okuyamadan Süryaniceye tercüme ettiğini belirtmektedir. İshâk b. Huneyn de bu eseri Arapçaya tercüme etmiştir.[410] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3631 numarada mevcuttur.

32) Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων (Peri khreîas tōn en anthrōpou sōmati moriōn/Kitâbun fi menâfi'i'l-a'dâ'/Organların Faydaları Üzerine): Eser on yedi makaleden oluşmaktadır. Eserde elin, ayağın, beslenme ve üreme organlarının hikmetleri, solunum organlarının, kafada bulunan şeyin ve gözlerin durumu, yüzdeki diğer şeyler, iki omuzun ve göğsün tarafı, fetüsün oluşumu ve yapısı, sinirler, atardamarlar ve atar olmayan damarlar gibi hususlar ele alınmaktadır.[411]

Eser Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Ancak Huneyn b. İshâk tercümesinin kötü olduğunu belirtmektedir. Daha sonra kendisi bu eseri Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye, Hubeyş de Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[412] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunun üçüncü cildinin tamamında ve dördüncü cildinin ilk kısmında, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3701 ve 3726 numaralarda mevcuttur. Ayrıca bu eser İngilizce'ye tercüme edilmiştir.[413]

33) Περὶ ἀρίστης κατασκευῆς τοῦ σώματος ἡμῶν (Peri aristēs kataskeyēs tou sōmatos hēmōn/Kitâbun fi 'efḍali hey'ati'l-beden/Vücudun Mükemmel

Instrumento Odoratus/On the Organ of Smell), ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 2/857-886; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 522-523.

410 Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 32; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/164.

411 Galen, *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI (De Usu Partium I-XI/On the Utility of the Parts I-XI)*, 3/1-939; Galen, *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων XII-XVII (De Usu Partium XII-XVII/On the Utility of the Parts XII-XVII)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/1-366; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 32-33; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140-141; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/165; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 523-532.

412 Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 33; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/165.

413 Galen, *On The Usefulness of The Parts of The Body*, çev. Margaret Tallmadge May (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968); Galen, *On The Usefulness of The Parts of The Body*, çev. Margaret Tallmadge May (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968).

Yapısı Üzerine): Eser bir makaleden oluşmakta ve mizaç ile ilgili eserin ilk iki makalesinden sonra gelmektedir. Galen'in eseri yazmasındaki amacı mizaçlar üzerinden bedenin en iyi şeklini açıklamaktır.[414]

Huneyn b. İshâk eseri oğlu İshâk için Süryaniceye, Ebu'l-Ḥasan Alî b. Yaḥyâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[415] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 4838 ve 3725 numaralarda mevcuttur.

34) Περὶ εὐεξίας (Peri heyeksîas/Kitâbun fi ḫişbi'l-beden/Beden Sağlığı Üzerine): Eser küçük bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eserde dört karışımdan yola çıkarak bedenin en mükemmel durumunu, boyutunu, şeklini, sayısını ve bağlantısını, sağlığın ne ve nasıl olduğunu, hastalık durumunun nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışmaktadır.[416]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından, Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk, Alî b. Yaḥyâ'nın kendisinden bu eseri Arapçaya tercüme etmesini istediğini ancak kendisinin bunu en doğru şekilde yapmaya güç yetiremeyeceğini düşündüğünü ve daha sonra Hubeyş'in Aḥmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme ettiğini ifade etmektedir.[417] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 4838 numarada mevcuttur.

---

[414] Galen, *Περὶ ἀρίστης κατασκευῆς τοῦ σώματος ἡμῶν (De Optima Corporis Nostri Constitutione/The Best Constitution of our Bodies)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/737-749; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 33; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 496.

[415] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 33.

[416] Galen, *Περὶ εὐεξίας (De Bono Habitu/Good Condition)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1822), 4/750-756; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 34; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/167; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 496.

[417] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 34; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/167.

35) Περὶ σπέρματος (Peri spermatos/Kitâbun fi'l-menî/Meni Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Bu eser muhtemelen 170 yılında yazılmıştır.[418] Galen'in eserdeki amacı, Aristoteles'in zannettiği gibi bedenin bütün organlarının kendisinden meydana geldiği şeyin kan olmayıp asli organların tamamının meniden meydana geldiğini açıklamaktır.[419]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye ve Ahmed b. Mûsâ için de Arapçaya tercüme edilmiştir.[420] en-Nedîm ise *Fihrist*'de eseri Hubeyş'in Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[421] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numarada mevcuttur.

36) Περὶ ἑπταμήνων βρεφῶν (Peri heptamēnōn brephōn/Kitâbun fi tevellüdi'l-cenîni'l-mevlûd li seb'ati 'eşhurin/Yedinci Ayda Doğan Bebeğin Doğumu Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk eserin bir yazmasının kendisinde mevcut olduğunu ancak okumaya fırsat bulamadığını belirtmektedir. Sonraki süreçte eseri önce Süryaniceye ardından Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[422] Eserin Huneyn b. İshâk tarafından yapılmış olan Arapça tercümesi günümüze ulaşmış olup Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3725 numarada mevcuttur. Ayrıca bu eser Richard Walzer tarafından makale şeklinde yayınlanmıştır.[423]

---

[418] Armelle Debru, "Physiology", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 278; Armelle Debru, "Fizyoloji", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 342.

[419] Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, 4/512-651; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 142; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/175; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 555-556.

[420] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 38; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/176.

[421] en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743.

[422] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 38; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/176.

[423] Richard Walzer, "Galens Schrift Über die Siebenmonatskinder", *Rivista degli Studi Orientali* 15/4 (1935), 335-342.

37) Περὶ μελαίνης χολῆς (Peri melainēs kholēs/Kitâbun fi'l-mirreti's-sevda'/Kara Safra Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen bu eserde kara safranın çeşitlerini ve belirtilerini ele almaktadır.[424]

Eser Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Cibrîl b. Buhtîşû' için Süryaniceye, İstefan b. Bâsil tarafından da Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî için Arapçaya tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk daha sonra kendisinin de bu eseri Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[425] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3716 numarada mevcuttur. Fakat Fuat Sezgin eserin Grekçesinin kayıp olduğunu aktarmaktadır.[426]

38) Kitâbun fi 'edvâri'l-ḥummeyât ve terâkîbihâ (Sıtmanın Dönemleri ve Oluşumu Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen eserde, bir grubun sıtmanın dönemleri ve oluşumu konusundaki batıl iddialarını çürütmektedir.[427]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Arapçaya kim tarafından tercüme edildiği ise bilinmemektedir.[428] Eserin Arapça tercümesi günümüze ulaşmış olup Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numarada mevcuttur. Fuat Sezgin, eserin Grekçesinin de günümüze ulaştığını aktarmaktadır.[429]

1.6.3.2. Etiyolojiye (Sebepler Bilimi) Dair Eserleri

1) Περί διαφορᾶς νοσεμὰτων (Peri diaphoras nosematōn/Kitâbun fi'l-'ilel ve'l-ârâż/Belirtilerin Farklılıkları Üzerine): Eser altı makaleden oluşmaktadır. Eserde hastalıkların kaç cinsinin olduğu, bu cinslerin türlerine

---

[424] Galen, *Περὶ μελαίνης χολῆς (De Atra Bile/On Black Bile)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 5/104-148; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 39; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 494-496.

[425] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 39; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 142; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/177.

[426] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/177.

[427] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 39; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/177-178.

[428] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 39.

[429] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/178.

ayrılması, hastalıkların sebepleri, arazların cinsleri, türleri ve sebepleri ele alınmaktadır.[430]

Eser Sergius tarafından iki defa Süryaniceye tercüme edilmiştir. Sergius'un ilk tercümesi eser İskenderiye okulunda okutulmadan önce ikinci tercümesi ise İskenderiye okulunda okutulmaya başlandıktan sonra yapılmıştır. Huneyn b. İshâk, Buhtîşû' b. Cibrîl için Süryaniceye, Hubeyş ise bu altı makaleyi Ebu'l-Ḥasan Alî b. Yahyâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[431] Bu eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 ve 3726 numaralarda ve Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 69v-80v varakları arasında bulunmaktadır.

2) Περί τῶν πεπονθότων τόπων (Peri tōn peponthotōn topōn/Kitâbun fî te'arrufi 'ileli'l-'ażâ'i'l-bâṭıne/İç Hastalıkların Teşhisi Üzerine): Eser altı makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı iç organlarda hastalık meydana geldiğinde bu hastalıkların hangileri olduğu hakkında kendileriyle sonuç çıkardığı delilleri açıklamaktır.[432]

Eser Sergius tarafından bir defa Kerh piskoposu Theodoros (MS IX. yüzyıl) için bir defa da kendisine Elyasa' (Eiisa[433]) denilen bir adam için toplamda iki defa Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk, Buhtîşû' b. Cibrîl için Süryaniceye, Hubeyş de Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[434] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 numarada ve Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the*

[430] Galen, *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (De Symptomatum Differentiis/Differences of Symptoms)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/42-84; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 13; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 136; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/135-135.

[431] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 13-14; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/136.

[432] Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/13.

[433] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/138.

[434] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 14; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/138-139.

Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian, mecmuasının 80v-100r varakları arasında bulunmaktadır.

3) Περί διαφορᾶς πυρετῶν (Peri diaphoras puretōn/Kitâbun fi 'eṣnâfi'l-ḥummeyât/Ateş Çeşitleri Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı sıtmanın cinslerini, türlerini ve delillerini açıklamaktır.[435]

Eser öncelikle Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiş ancak tercümesinin kötü olduğu belirtilmiştir. Daha sonra Huneyn b. İshâk eseri Cibrîl b. Buhtîşû' için Süryaniceye -ki Galen'in eserleri içerisinde Süryaniceye tercüme ettiği birinci eser budur- Ahmed b. Mûsâ için de Arapçaya tercüme etmiştir.[436] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 numarada ve Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 100r-105r varakları ile Or 6670 numaralı *Three Medical Treatises by Galen* mecmuasının 143v-191v varakları arasında bulunmaktadır.

4) Περὶ ἀνωμάλου δυσκρασίας (Peri anōmalou dyskrasias/Kitâbun fi sû'i'l-mizâci'l-muḫtelif/Düzensiz Kötü Mizaç Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eserde kötü mizacın hangi türlerinin bedenin tamamında eşit olduğunu, ondaki durumun nasıl olduğunu ve kötü mizacın türlerinden hangisinin bedenin organlarında farklı olduğunu açıklamaktadır.[437]

Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye, Huneyn b. İshâk tarafından da Aḥmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir. Ayrıca Huneyn b. İshâk eserin

---

[435] Galen, *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν (De Febrium Differentiis/On the Differences of Fevers)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/273-405; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 17; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 137; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 582-583.

[436] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 17-18; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/145.

[437] Galen, *Περὶ ἀνωμάλου δυσκρασίας (De Inaequali Intemperie/On Uneven Distemper)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/733-752; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 34; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 583-584.

Grekçe bir nüshasının kendisinde mevcut olduğunu belirtmektedir.[438] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3593 numarada mevcuttur.

5) Kitâbun fi delâîli 'ileli'l-'ayn (Göz Hastalıklarının Belirtileri Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eseri genç yaşlarda göz doktoru olan bir adam için kaleme almıştır. Eserde gözün tabakalarından her birinde oluşan hastalıkları ve bunların delillerini özetlemektedir.[439]

Eser Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk eserin Grekçe bir nüshasının kendisinde mevcut olduğunu ancak tercümesi için vakit ayıramadığını dile getirmektedir.[440] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

6) Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν (Peri tōn en tais nosois kairōn/Kitâbun fi 'evḳâti'l-'emrâḍ/Hastalıklarda Uygun Vakitler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eserde hastalığın başlangıç, durma, gerileme ve düşme vakitlerini açıklamaktadır. Bu durumu hayvanlarda yaşamın veya yaşın farklı evrelerinin düzenli bir şekilde ilerlemesine benzeterek ele almaktadır. Archigenes'in bu konuya dair bazı görüşlerine karşı çıkar ve ondan önceki hekimlerin görüşlerine yer verir.[441]

Eser Eyyûb er-Ruḥâvi ve Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, İsâ b. Ali[442] tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[443] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

---

[438] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 34; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/168.

[439] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 35; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141.

[440] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 36.

[441] Galen, *Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν (De Morborum Temporibus/Opportune Moments in Diseases)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/406-439; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 36; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/172; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 588-589.

[442] Fuat Sezgin, bu ismi İsâ b. Yaḥyâ olarak zikretmektedir. (Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3: 172).

7) Περὶ πλὴθους (Peri plēthous/Kitâbun fi'l-imtilâ'/Kan Toplaması Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde Galen, çok olan karışımların durumunu ve bunların her bir çeşidine delalet eden şeyleri açıklamaktadır. Eser, dönemin hekimlerinin kan toplanmasına dair kafa karıştırıcı ifadeleri ile başlamakta, Stoacılar'ın, Herophilus'un ve Erasistratus'un bu konudaki düşüncelerine değinmektedir.[444]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, İstefan b. Bâsil tarafından da Arapça'ya tercüme edilmiştir.[445] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

8) Περὶ τῶν παρὰ φύσιν ὄγκων (Peri tōn para physin honkōn/Kitâbun fî'l-'evrâm/Anormal Şişlikler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen, eserde tümörlerin bütün türlerini ve bunların delillerini ele almaktadır. Ayrıca tümörleri de tabiatın dışındaki sert şeylerin türleri olarak nitelendirmektedir.[446]

Huneyn b. İshâk'ın ifadesine göre eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye, İbrâhîm b. Salṭ (ö. 183/800) tarafından da Aḥmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[447] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

9) Kitâbun fi'l-'esbâbi'l-bâdi'e (İlk Sebepler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde bedenin dışında meydana gelen tümörler, insan bedeninde etkili olan ilk sebepler ve bunlara karşı çıkanların fikirlerine yönelik yapılan eleştiriler ele alınmaktadır. Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir.

---

[443] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 36.

[444] Galen, *Περὶ πλήθους (De Plenitudine/On Plethora)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/513-583; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 36; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/173; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 587.

[445] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 36; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/173.

[446] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 36-37; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 142; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/173; Galen, *Περὶ τῶν παρὰ φύσιν ὄγκων (De Tumoribus Praeter Naturam/On Abnormal Swellings)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/705-732.

[447] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 37; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/173.

Huneyn b. İshâk, Grekçe bir nüshasının kendisinde mevcut olduğunu ancak tercümesine güç yetiremediğini belirtmektedir.[448]

10) Περὶ τῶν συνεκτικῶν αἰτιῶν (Peri tōn synektikōn aitiōn/Kitâbun fi'l-'esbâbi'l-muttaşilati bi'l-maraż/Hastalıkla Bitişik Olan Sebepler Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen eserde hastalığı meydana getiren sebepleri incelemektedir. Eserin Grekçesi kayıptır. Ancak *Kitâbun Câlînûs fi'l-'esbâbi'l-masike* ismiyle bir Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Bu tercüme Huneyn b. İshâk'a aittir.[449]

11) Περὶ δυσπνοίας (Peri dyspnoias/Kitâbun fi redâ'et-teneffüs/Nefes Almadaki Zorluklar Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı kötü teneffüsün çeşitlerini, sebeplerini ve ona delalet eden şeyleri açıklamaktır. İlk makalede teneffüsün çeşitleri ve sebepleri, ikinci makalede kötü teneffüsün çeşitleri ve onun çeşitlerinden her birine delalet eden şey açıklanmaktadır. Üçüncü makalede ise Galen kendi görüşünün doğruluğu için Hipokrat'tan örnekler sunmaktadır.[450]

Eser Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Süryaniceye, Huneyn b. İshâk tarafından da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir. Ayrıca Huneyn b. İshâk eserin Grekçesini oğlu İshâk b. Huneyn için düzelttiğini ifade etmektedir.[451] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

12) Περὶ μαρασμοῦ (Peri marasmou/Kitâbun fi'ẕ-ẕubûl/Sola-Kuruluk Hastalığı Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı solma/kuruma/canlılığını yitirme hastalığının tabiatını, çeşitlerini ve bu hastalığa

[448] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 37.

[449] Lyons, *Galen On the Parts of Medicine, On Cohesive Causes, On Regimen in Acute Diseases in Accordance with the Theories of Hippocrates*, 2/52-72; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/174.

[450] Galen, *Περὶ δυσπνοίας (De Difficultate Respirationis/Difficulties in Breathing)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/753-960; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 40-41; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 142-143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/178; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 586-587.

[451] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 41; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 743.

yakalanmak üzere olan biri için en uygun tedbirleri açıklamaktır. Galen, bu hastalığı ölümün habercisi veya işareti olarak addetmektedir.[452]

Huneyn b. İshâk eserin kendisinden önce Eyyûb er-Ruhâvî'nin Süryaniceye tercüme etmiş olabileceğini belirtmektedir. Daha sonra kendisi de eseri Süryaniceye ve İsâ b. Yahya da Arapçaya tercüme etmiştir.[453] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

13) Kitâbun el-musemmâ Şerâsûbûlis: Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen eserde sağlığı korumanın tıp sanatına mı yoksa egzersize mi dayandığını incelemektedir. Eseri sağlığı koruma ile ilgili eserinin ön sözünde Thrasybulus'a (ö. 388) hitaben yazdığını belirtmektedir. Sağlığı koruma noktasında eserinde diyetin rolünden de bahsetmektedir.[454]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından da Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[455] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1.6.3.3. Semiyotiğe (Semptomlar) Dair Eserleri

1) Περί τῶν σφυγμῶν πραγματεία (Peri tōn sphygmōn pragmateia/ Kitâbun fi'n-nabż/Nabız Üzerine): Eser on altı makaleden oluşmaktadır. Bu on altı makale dört kısma ayrılmış ve her bir kısımda dört makale bulunmaktadır. Bunların her birinde sırasıyla ilk/birinci nabzın cinsleri ve türleri, damarların dokunma yerinde nabzın çeşitlerinden her birinin yani büyük, küçük, hızlı ve yavaş olan nabızların nasıl tanımlandığı, nabız türlerinin sebepleri, büyük, küçük, hızlı, yavaş ve diğer

[452] Galen, *Περὶ μαρασμοῦ (De Marcore/On Marasmus)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/666-704; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 42; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/181; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 584.

[453] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 42; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/181.

[454] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 47; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 574-575.

[455] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 48; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 744.

nabız türlerinin her birinden yola çıkılarak ön bilginin (hastalık veya hasta hakkında) nasıl elde edildiği incelenmektedir.[456]

Sergius bu eseri yedi makale olarak Süryaniceye tercüme etmiştir. Eyyûb er-Ruhâvî, son yedi makaleyi Cibrîl b. Buhtîşû‘ için Arapçaya tercüme etmiştir. Huneyn b. İshâk da eserin tamamını Yûhannâ b. Mâseveyh için Süryaniceye ve eserin ilk makalesini de Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir. Geriye kalan diğer makaleleri de Hubeyş Arapçaya tercüme etmiştir.[457] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça yazma nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 numarada, Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 9r-17r varakları arasında ve Muḥammad Salīm Sālim editörlüğünde oluşturulan *Muntaḫabāt al-Iskandarānīyīn* serisinde mevcuttur.[458]

2) Cümletu kitâbihi'l-kebîr fi'n-nabż (Nabza Dair Büyük Kitap Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserde nabzı tam bir şekilde ele aldığı ifade edilmektedir.[459] Eser Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir.[460] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

3) Kitâbun fi'n-nabżi yunâḳişu Erḫîcânis (Archigenes'in Nabız Konusundaki Eksikliği Üzerine): Eser sekiz makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı Archigenes'in (MS I. ve II. yüzyıl) nabız ile ilgili yazmış olduğu makaleyi açıklamak ve doğrusunu yanlışından ayırmaktır. Huneyn b. İshâk bu eserin

[456] Galen, *Περὶ τῶν σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις (De Pulsibus ad Tirones/On the Pulse for Beginners)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 8/453-492; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 15-16; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 136-137; Muḥammad Salīm Salim, *Kitāb Ǧālīnūs ilā Ṭūṭaran fī l-nabḍ li-l-mutaʿallimīn* (Kahire: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1985), 3/11-96.

[457] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 16-17; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/141-142.

[458] Salim, *Kitāb Ǧālīnūs ilā Ṭūṭaran fī l-nabḍ li-l-mutaʿallimīn*, 3/11-96.

[459] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 39-40; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 142.

[460] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 39-40; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 142.

bir nüshasını Muhammed b. Mûsâ'da gördüğünü aktarmaktadır.[461] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

4) Περί κρίσεων (Peri kriseōn/Kitâbun fi buḥrân/Kriz-Buhran Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı, krizin önceden nasıl bilinebileceği eğer krize girilmişse bu durumun ne zaman oluştuğu, hangi sebepten dolayı oluştuğu ve neye dönüştüğü gibi konuları açıklamaktır.[462]

Eser Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk da Yûhannâ b. Mâseveyh için Süryaniceye, Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[463] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 numarada ve Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 105r-111v varakları ile Or 6670 numaralı *Three Medical Treatise by Galen* mecmuasının 2v-82r varakları arasında bulunmaktadır.

5) Περὶ κρισίμων ἡμέρων (Peri krisimōn hēmerōn/Kitâbun fi 'eyyâmi'l-buḥrân/Kriz Günleri Üzerine): Bu eser üç makaledir. Galen'in ilk iki makaledeki amacı günlere göre güçteki hallerin farklılığını, hangi günlerde krizin meydana geldiğini, hangi günlerde krizin meydana gelmediğini, krizin meydana geldiği günlerin hangileri olduğunu, krizin meydana geldiği hangi günlerin iyi hangilerinin kötü olduğunu ve buna ilişenin ne olduğunu açıklamaktır. Üçüncü makalede ise güç/etki noktasında farklılık arz eden günlerin sebeplerini incelemektedir. Bu sebeplerden gök cisimleri ile ilgili olanlara özellikle de ayın ve güneşin etkilerine değinilmektedir.[464]

---

[461] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 40.

[462] Galen, *Περὶ κρίσεων (De Crisibus/On Crises)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1925), 9/550-768; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 18; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 137.

[463] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 18; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/146.

[464] Galen, *Περὶ κρισίμων ἡμέρων (De Diebus Decretoriis/On Critical Days)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1825), 9/761-941; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 18; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 137; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 618-619.

Eser Sergius tarafından Süryaniceye ve Huneyn b. İshâk tarafından Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[465] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 numarada ve Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 111v-115r varakları ile Or 6670 numaralı *Three Medical Treatise by Galen* mecmuasının 82v-142v varakları arasında bulunmaktadır.

6) Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς ἐπιγένην (Peri tou progignōskein pros epigenēn/Kitâbun fi nevâdir-i taḳdimeti'l-ma'rife/Hastalığın Sonucunu Tahmin Etme Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen eserde ileri düzeydeki bilgiyi elde etmeyi ve bu bilgiye ulaşmak için gerekli olan en iyi çözümleri teşvik etmektedir. Eserde ayrıca kendi döneminde Roma'da bulunan diğer hekimlerin hastalık hakkındaki tahminlerini de eleştirmektedir.[466]

Eser öncelikle Eyyûb er-Ruhâvî daha sonra da Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye ve İsâ b. Yahyâ tarafından Alî b. Yahyâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[467] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

7) Περί σφυγμών τοίς είσαγομένοις (Peri sphygmōn tois eisagomenois/ Kitâbun fi'n-nabż ilâ Ṭûsern[468] ve ilâ sâiri'l-mute'allimîn/Tusern ve Diğer Öğrenciler İçin Nabız Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in

[465] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 18; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 742; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/147.

[466] Galen, "Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)", 1827, 14/599-673; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 41; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/179; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 621.

[467] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 41; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/179.

[468] Tûsern ismi İngilizceye Teuthras olarak çevrilmiştir. Fihrist eserinin Türkçe tercümesinde ise dipnot kısmında bu ismin yüksek ihtimalle Tirones olduğu belirtilmektedir. Ancak kendisiyle ilgili bilgi verilmemektedir. Eserin Grekçesinde bu isim Τεύθρας (Teuthras) olarak geçmektedir. Yani bu ismin İngilizce tercümesi Türkçe tercümesine göre daha doğrudur. Teuthras, Mysia/Misya kralıdır. Mysia, Anadolu'nun kuzeybatısındaki bir bölgedir.

eserdeki amacı, nabız ile ilgili olarak öğrencilerin ihtiyaç duyduğu şeyleri açıklamaktır.[469]

Eser İbn Sahdâ el-Kerḫî (MS IX. yüzyıl) tarafından Süryanice'ye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk, eseri öncelikle *Kitâbu's-Sınâ'a*'dan sonra Selmeveyh b. Bunân için daha sonra da Mûsâ el-Hârizmî için Arapça'ya tercüme ettiğini belirtmektedir.[470] Eserin Arapça yazma nüshası günümüze ulaşmış olup Süleymaniye Kütüphanesi Aysofya 3593 numarada ve Qatar National Library'de Add MS 23407 numaralı *Alexandrian Summaries of eight medical treatises by Galen* mecmuasının 48r-72v varakları arasında bulunmaktadır.

1.6.3.4. Tedavi Bilimine (Terapötik) Dair Eserleri

1) Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou/Kitâbun fi ḫîleti'l-bur'/Tedavi Metodu): Eser on dört makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı karşılaştırma/kıyas yoluyla hastalıklardan her birinin nasıl tedavi edileceğini açıklamaktır. Eser, tedavi edici yöntemin en temel eseri olup[471] amaçlanması zorunlu olan genel arazlar ile sınırlandırılmış ve hastalıklardan her bir hastalığın tedavisi için gerekli olanlar üzerine inşa edilmiştir.[472]

Eser Sergius tarafından ve Huneyn b. İshâk tarafından Buhtîşû' b. Cibrîl için Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn'in yaptığı tercümeyi Hubeyş Arapçaya tercüme etmiştir.[473] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda Arapça nüshaları ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3588 ile 3504 numaralarda ve Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen summarised by Yaḥyá the grammarian* mecmuasının 126r-140r varakları arasında bulunmaktadır.

---

[469] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 134.

[470] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 7.

[471] Hankinson, "The man and his work", 19.

[472] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/1-1021; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 19-20; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 137; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 643-644; Nutton, "Style and Context in The Method of Healing", 1-25.

[473] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 20-21; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/149-150; Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam*, 20-21.

2) Kitâbun ’ellezî ’iḫteṣer fîhi kitâbuhu fi ḥîleti’l-bur’ (Tedavi Metodu Adlı Eserin Muhtasarı): Eser iki makaleden oluşmaktadır. İbrâhîm b. Salṭ Arapçaya tercüme etmiştir.[474] Eserin ne Grekçesi ne de Arapça tercümesi günümüze ulaşmamıştır.

3) Περὶ τῆς κατὰ τὸν Ἱπποκράτην διαίτης ἐπὶ τῶν ὀξέων νοσημάτων (Peri tēs kata ton Hippokratēn diaitēs epi tōn okseōn nosēmatōn/Kitâbun fi tedbîri’l-’emrâżi’l-ḥâddeti ‘alâ re’yî Buḳrâṭ/Akut Hastalıklarda Hipokrates Diyeti Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde genelde akut hastalıklar noktasında alınması gereken tedbirler ele alınmaktadır.[475] Huneyn b. İshâk eseri Buhtîşû‘ için Süryaniceye, Muhammed b. Mûsâ için de Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[476]

Eserin Grekçesi günümüze ulamış olup Kühn edisyonunda mevcuttur. Ayrıca eserin Arapça tercümesi Malcolm C. Lyons tarafından *Galen On the Parts of Medicine, On Cohesive Causes, On Regimen in Acute Diseases in Accordance with the Theories of Hippocrates* ismiyle yayımlanmıştır.[477]

4) Τῷ ἐπιλήπτῳ παιδὶ ὑποθήκη (Tō epilēptō paidi hypothēkē/Kitâbun fi ṣıfâti li’s-ṣabiyyî yaṣra‘/Sara Olan Bir Çocuğa Yönelik Tavsiyeler Hakkında): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk eserin bir nüshasının kendisinde bulunduğunu ancak tercüme etmeye fırsatının olmadığını ve İbrâhîm b. Salṭ’ın hem Süryaniceye hem de Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[478]

---

[474] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 41; Sezgin, *Tariḫü’t-türasi’l-’arabi*, 3/179.

[475] Claude Galen, “Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (In Hippocratis De Acutorum Morborum Victu/On Hippocrates’ Regimen in Acute Diseases)”, *Claudii Galeni Opera Omnia*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828), 15/418-919; Malcolm C. Lyons, (ed.), “Kitâb Câlînûs fi tedbîri’l-’emrâżi’l-ḥâddeti ‘alâ re’yî buḳrâṭ”, çev. Huneyn b. İshâk, *Galen On the Parts of Medicine, On Cohesive Causes, On Regimen in Acute Diseases in Accordance with the Theories of Hippocrates* (Berlin: Akademie-Verlag, 1969), 2/76-110.

[476] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 44; Sezgin, *Tariḫü’t-türasi’l-’arabi*, 3/185; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 649.

[477] Lyons, “Kitâb Câlînûs fi tedbîri’l-’emrâżi’l-ḥâddeti ‘alâ re’yî buḳrâṭ”.

[478] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 42-43; Sezgin, *Tariḫü’t-türasi’l-’arabi*, 3/182.

Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[479] Fuat Sezgin, eserin Arapça tercümesinin de günümüze ulaştığını ve Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numarada mevcut olduğunu aktarmaktadır.[480]

5) Kitâbun fi 'efkâri Arasiṣtrâṭis fi mudâvâti'l-'emrâż (Hastalıkların Tedavisinde Erasistratus'un Görüşleri Üzerine): Eser sekiz makaleden oluşmaktadır. Galen eserinde Erasistratus'un tedavi noktasında benimsediği yöntemin doğru ve yanlış olan yönlerini açıklamaktadır. Huneyn b. İshâk bu eserin Grekçe bir nüshasının kendisinde bulunduğunu ve oğlu İshâk'ın, Buhtîşû' için Süryaniceye tercüme ettiğini aktarmaktadır.[481]

1.6.3.5. İlaçlara (Eczacılık) Dair Eserleri

1) Περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως (Peri tēs tōn kathairontōn pharmakōn dynameōs/Kitâbun fi ḳuva'l-'edviyeti'l-mushile): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde bedenin tabiatında değişiklik yaptıktan sonra bedenden çıkan, ancak ona uygun ve benzer mizacı cezbeden ilaçlardan sadece ishal eden ilaçlar ele alınmaktadır. Ayrıca Galen eserde Erasistratus ve Asclepiades'in aksine her müshilin uygun bir mizacı çekme ve boşaltma gücüne sahip olduğunu ve bu sayede de kanın temizlendiğini açıklamaya çalışmaktadır.[482]

Eser Eyyûb er-Ruḥâvi tarafından Süryaniceye, Îsâ b. Yahyâ tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk kendisinde Grekçe bir nüshasının mevcut olduğunu ve bu nüshayı Süryaniceye tercüme ettiğini belirtmektedir.[483] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

2) Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων (Peri kraseōs kai dynameōs tōn haplōn pharmakōn/Kitâbun fi'l-'edvîyeti'l-müfrede/Müshil

---

[479] Galen, *Τῷ ἐπιλήπτῳ παιδὶ ὑποθήκη (Puero Epileptico Consilium/Advice to an Epileptic Boy)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1826).

[480] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/182.

[481] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 44.

[482] Galen, *Περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως (De Purgantium Medicamentorum Facultate/On the Power of Cleansing Drugs)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1826), 11/323-342; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 30; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 140; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/162; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 625-626.

[483] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 30; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/162.

İlaçların Gücü Üzerine): Eser on bir makaleden oluşmaktadır. Eserde ilaçların etkisini belirleme noktasında kötü yöntemlerde hata edenlerin hatası, ilaçların birincil etkilerine dair hüküm ile ilmin tümü için doğru olan ilkenin temellendirilmesi, tatlar ve kokular gibi ilaçların ikincil etkilerinden hareketle ilaçların birincil etkileri ile ilgili getirilen deliller, ilaçların üçüncü tür etkileri olan bedendeki ısıtma, soğutma, kurutma ve nemlendirme gibi etkileri, bitki, çamur, taş ve maden gibi toprağın cüzlerinden, hayvanların bedenlerinden, denizden ve tuzlu sudan elde edilen ilaçların etkileri incelenmektedir.[484]

Eserin beş makaleden oluşan ilk kısmı Yûsuf el-Hûrî (ö. 299/912)[485] tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Ancak Huneyn b. İshâk tercümesinin çok kötü olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra kendisi Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye tercüme etmiştir. Eserin ikinci kısmını ise Sergius tercüme etmiştir ve Yûhannâ b. Mâseveyh'in isteği ile Huneyn b. İshâk bu kısmı düzelttiğini açıklamaktadır. Hubeyş eserin tamamını Aḥmed b. Mûsâ için ve beş makaleden oluşan ilk kısmını da Alî b. Yaḥyâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[486] Eserin Grekçesi ve Arapça tercümesinin beş makaleden oluşan ilk kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, beş makaleden oluşan ilk kısmın Arapça tercümesi ise Nuruosmaniye 3555 numarada mevcuttur.

3) Περὶ συνθέσεως φαρμάκων (Peri syntheseōs pharmakōn/Kitâbun fi terkîbi'l-'edvîyye/İlaçların Terkibi Üzerine): Eser on yedi makaleden oluşmaktadır. İlk on makalede ilaçlar yerlerine göre, geriye kalan yedi makalede ise cinslerine göre ele alınmaktadır. Galen'in eserdeki amacı ilaçların terkip edilme yollarını kısaca açıklamaktır.[487]

---

[484] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11/379-892; Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων VII-XI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus VII-XI/On the Powers of Simple Drugs VII-XI)*, 12/1-377; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 34-35; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 141; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/169; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 623-625.

[485] Erken dönemden Hıristiyan bir rahip, doktor, matematikçi ve tercüman.

[486] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 35; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/170.

[487] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους I-VI (De Compositione Medicamentorum secundum Locos I-VI/On the Composition of Drugs according to Places I-VI)*, ed. Karl Gottlob

Eser Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk müminlerin emiri Mütevekkil'in (ö. 247/861) hilafeti döneminde bu eseri Yûhannâ b. Mâseveyh için Süryaniceye tercüme ettiğini ve Hubeyş'in de kendi tercümesinden Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[488] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunun on ikinci ve on üçüncü ciltlerinde bulunmaktadır. Fuat Sezgin, eserin Arapça tercümesinin de günümüze ulaştığını belirtmektedir.[489]

4) Kitâbun fi'l-'edvîyeti'l-letî yeshulu vucûduhâ (Kolay Bulunabilen İlaçlar Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Eserin içeriği isminden kolay bir şekilde anlaşılabilir niteliktedir. Yani Galen bu eserinde her yerde bulundukları için kolayca erişilebilen ilaçları ele almaktadır. Huneyn b. İshâk, bu eserin Grekçe nüshasını hiç bulamadığını ve herhangi birinde olduğuna dair bir bilginin kendisine ulaşmadığını ayrıca ilaçların varlığı ile ilgili olarak Galen'e başka bir makalenin de nispet edildiğini ancak bu makalenin Philagrius of Epirus'a (MÖ III. yüzyıl) ait olduğunu ve bu makaleyi Buhtîşû' için Süryaniceye tercüme ettiğini aktarmaktadır.[490] Fuat Sezgin eserin günümüze ulaştığını belirtmektedir.[491]

5) Περὶ ἀντιδότων (Peri antidotōn/Kitâbun fi'l-'edvîyeti'l-muḳâbeleti'l-'edvâ'/Panzehir Üzerine): Eser iki makaleden oluşmaktadır. Galen, ilk makalede panzehirin durumunu ikinci makalede ise diğer kremleri/macunları ele almaktadır.[492]

Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1826), 12/378-1007; Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους VII-X (De Compositione Medicamentorum secundum Locos VII-X/On the Composition of Drugs according to Places VII-X)*, 13/1-361; Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 13/362-1058; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 44-45; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/186; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 628-633.

[488] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 45; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/186.

[489] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/186-187-188.

[490] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 45-46; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/189; Tanrıverdi, "Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü", 100.

[491] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/189.

[492] Galen, *Περὶ ἀντιδότων (De Antidotis/On Antidotes)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 14/1-209; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 46; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/190; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 627-628.

Eseri Yuhannâ b. Buhtîşû‘ (ö. 299/912)[493] Süryaniceye, Îsâ b. Yaḥyâ da Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[494] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

6) Περὶ θεριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν (Peri theriakēs pros Pamphilianon/ Kitâbun fi't-tiryâḳ ilâ Mefîlyânûs/Pamphilianus İçin Tiryak Üzerine): Eser küçük bir makaleden oluşmaktadır. Eserde panzehirin yapılış yöntemi ve faydaları üzerinde durulmaktadır.[495] Huneyn b. İshâk eseri Îsâ b. Yaḥyâ'nın kâtip Îsâ b. Mûsâ (ö. 783) için Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[496]

Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numaralı mecmuada mevcuttur.[497]

7) Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (Pros Pisōna perî tēs thēriakēs/ Kitâbun fi't-tiryâḳ ilâ Fîsen/Pison İçin Tiryak Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk, eserin bir nüshasının kendi kütüphanesinde mevcut olduğunu ve muhtemelen Yûhannâ (Yahyâ) b. el-Bıtrîḳ (ö. 200/815 [?]) tarafından Arapçaya tercüme edildiğini aktarmaktadır.[498] Eser milattan sonra birinci yüzyılda yaşamış Romalı bir senatör olan Gaius Calpurnius Piso'ya (MS I. yüzyıl)[499] atfen yazılmıştır. *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*'da imparatora atfen yazıldığı belirtilmektedir.[500]

---

[493] Yuhannâ b. Buhtîşû‘ hakkında daha detaylı bilgi için bk., İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 276-277, 282; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/400; Ahmet Yasin Tomakin, *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017), 219-220.

[494] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 46; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/190.

[495] Galen, *Περὶ θεριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν (De Theriaca ad Pamphilianum/On Theriac to Pamphilianus)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827), 14/295-310; Vivian Nutton, "Galen on Theriac: Problems of Authenticity", *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*, ed. Armelle Debru (Leiden: Brill, 1997), 133-151.

[496] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 46; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/190; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 627.

[497] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/190.

[498] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 47; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/191; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 626.

[499] Matthew Bunson, "Piso, Gaius Calpurnicus", *Encyclopedia of the Roman Empire* (New York: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1994), 431.

[500] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144.

Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda[501], Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 numarada mevcuttur.[502] Ayrıca bu eser doktora tezi olarak 2013 yılında Exeter Üniversitesi'nde Robert Leigh tarafından çalışılmış ve 2016 yılında kitap olarak basılmıştır.[503]

1.6.3.6. Klinik Uygulamalarda Kullanılan Araçlara Dair Eseri

1) Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασίστρατον (Peri phlebotomias pros Erasistraton/Kitâbun fi'l-faṣd/Erasistratus'a Karşı Kan Alma Üzerine): Eser tek bir makaleden oluşmaktadır. Ancak Huneyn b. İshâk bu esere Galen'in *Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασιστρατείους τοὺς ἐν Ῥώμῃ (Peri phlebotomias pros Erasistrateious tous en Rōmē/On Bloodletting against the Erasistrateans at Rome/Roma'da Erasistratusçulara Karşı Kan Alma Üzerine)* eserini de dahil ettiği için toplamda üç makaleden oluştuğunu ifade etmektedir. İlk makalede Erasistratus'a karşı çıkar. Çünkü Erasistratus kan almaya karşıdır. İkinci makalede Erasistratus'un Roma'daki takipçilerinin bu konudaki düşüncelerini yalanlamaktadır. Üçüncü makalede ise kan alma ile ilgili kendi görüşünü açıklamaktadır.[504]

Eseri Sergius Süryaniceye, üçüncü makaleyi İstefan b. Bâsil (MS IX. yüzyıl), Arapçaya tercüme etmiştir. Huneyn b. İshâk ikinci makaleyi Îsâ b. Yahyâ için Süryaniceye tercüme ettiğini ve Îsâ b. Yahyâ'nın da bunu Arapçaya tercüme ettiğini ifade etmektedir.[505] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda

---

[501] Galen, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (De Theriaca ad Pisonem/On Theriac to Piso)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1827).

[502] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/191.

[503] Robert Leigh, *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*, ed. John Scarborough vd. (Leiden/Boston: Brill, 2016).

[504] Galen, *Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασίστρατον (De Venae Sectione adversus Erasistratum/On Bloodletting against Erasistratus)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1826), 11/147-186; Galen, *Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασιστρατείους τοὺς ἐν Ῥώμῃ (De Venae Sectione adversus Erasistrateos Romae Degentes/On Bloodletting against the Erasistrateans at Rome)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1826), 11/187-249; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 42; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/180; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 636-638.

[505] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 42; en-Nedîm, *el-Fihrist*, 2017, 744; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/180.

mevcuttur. Fuat Sezgin, eserin Arapça tercümesinin de günümüze ulaştığını aktarmaktadır.[506] Ayrıca eser İngilizceye tercüme edilmiştir.[507]

1.6.3.7. Hıfzıssıhhaya Dair Eserleri

1) Kitâbun fi'l-ḳuvâ'l-'aġziya (Gıdaların Güçleri Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Galen bu eserinde yiyecek ve içeceklerden elde edilen besinleri sıralayıp bunlardaki her bir gücü açıklar.[508]

Eser Sergius ve Eyyûb er-Ruhâvî tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Huneyn b. İshâk oğlu için Grekçe ve Süryanice nüshaları düzenleyip İshâk b. İbrâhîm eṭ-Ṭâhirî (?) için Hubeyş ise Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[509] Fuat Sezgin, eserin hem Grekçesinin hem de Arapça tercümesinin günümüze ulaşmış olduğunu belirtmektedir.[510]

2) Περὶ λεπτονούσης διαίτης (Peri leptonousēs diaitēs/Kitâbun fi't-tedbîri'l-mulaṭṭif/Hafifletici Diyet Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde zayıflatıcı bir diyetin birçok hastalığın tedavisindeki veya en azından onları hafifletmedeki faydası açıklanmaya çalışılmaktadır. Yemeğin farklı türleri ve hazırlama şekilleri, mizaçların sağlıklı bir durumda tutulabileceği ve hastalıkların önlenebileceği veya ortadan kaldırılabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca gut, nefes darlığı, dalak büyümesi ve sirozlu karaciğer vakalarında olduğu gibi bir bütün olarak birçok kronik hastalık noktasında bu durumun önemi vurgulanmaktadır.[511]

Huneyn b. İshâk eseri Yuhannâ b. Mâseveyh için Süryaniceye, İshâk b. Süleyman el-İsrâîlî (ö. 341/953'ten sonra) için de Arapçaya tercüme ettiğini

---

[506] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/180.
[507] Galen, *Galen on Bloodletting*, çev. Peter Brain (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
[508] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 43; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/182-183.
[509] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 43; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/183.
[510] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/182-183.
[511] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 43; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 565; Karl Kalbfleisch, *Galeni De victu attenuante liber*, ed. Karl Kalbfleisch (Leipzig: B. G. Teubner, 1898), 3-37; John Wilkins, "The Contribution of Galen, 'De Subtiliante Diaeta (On The Thinning Diet)'", *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 77 (2002), 47-55.

aktarmaktadır.[512] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Karl Kalbfleisch tarafından *Galeni De victu attenuante liber* ismiyle Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana serisinde yayınlanmıştır.[513] Fuat Sezgin eserin Arapça tercümesinin de günümüze ulaştığını belirtmektedir.[514]

3) Περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας τροφῶν (Peri heykhumias kai kakokhymias trophōn/Kitâbun fi'l-kîmûs/İyi ve Kötü Mide Suyu Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen bu eserinde besinleri ve onlardan hangisinin iyi hangisinin kötü mide suyu meydana getirdiğini açıklamaktadır.[515]

Eser önce Sergius daha sonra da Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Sâbit b. Kurre (ö. 288/901), Şemlî (?) ve Hubeyş tarafından da Arapçaya tercüme edilmiştir.[516] Hubeyş bu tercümeyi Ahmed b. Mûsâ için yapmıştır. Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

4) Περὶ τῶν ὑγιεινῶν πραγματεία (Peri tōn hygieinōn pragmateia/ Kitâbun fi'l-ḥîleti li ḥıfẓi'ṣ-ṣıḥḥa/Sağlığın Korunması Üzerine): Eser altı makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı en iyi şekilde sağlıklı olanların, tam sağlıklı olmayanların, özgür ve köle olan insanların sağlıklarını nasıl koruyacaklarını öğretmektir.[517]

Eser Theophilus er-Ruhâvî (ö. 169/785) tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Ancak Huneyn b. İshâk bu tercümenin çok kötü olduğunu belirtmektedir. Daha sonra Huneyn b. İshâk'ın kendisi eseri gözden geçirip Buhtîşû' b. Cibrîl için

---

[512] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 43; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/184.

[513] Karl Kalbfleisch, *Galeni de Victu attenuante liber* (Lipsiae: B. G. Teubneri, 1898).

[514] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/185.

[515] Galen, *Περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας τροφῶν (De Bonis Malisque Sucis/On Good and Bad Juices)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 6/749-815; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 44; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 143; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/185; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 562-564.

[516] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 44; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/185.

[517] Galen, *Περὶ τῶν ὑγιεινῶν πραγματεία (De Sanitate Tuenda/On the Preservation of Health)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 6/1-452; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 47; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/192; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 571-574.

tekrardan Süryaniceye tercüme etmiştir. Hubeyş, Muhammed b. Mûsâ için, İshâk b. Huneyn de Alî b. Yahyâ için Arapçaya tercüme etmiştir.[518] Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3583 ve 3588 numaralarda ve ayrıca Qatar National Library'de Arunder Or 17 numaralı *Epitome of the Sixteen Books by Galen Summarized by Yaḥyâ the Grammarian* mecmuasının 115r-126r varakları arasında bulunmaktadır.[519]

5) Περὶ τοῦ διὰ μικρᾶς σφαίρας γυμνασίου (Peri tou dia mikras sphairas gumnasiou/Kitâbun fi'r-riyâżat bi'l-kureti'ṣ-ṣaġîra/Küçük Top İle Yapılan Egzersiz Üzerine): Küçük bir makaleden oluşan bu eser beden eğitimi, iki veya beş kişi ile oynanan top oyunu ile ilişkilidir. Bu oyun diğer oyunlar gibi bedenin sadece bir bölümünü değil bütün bölümlerini çalıştırır.[520]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[521] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

Galen'in tıp ilmi ile ilgili eserlerinin çoğuna Ebü'l-Ferec (ö. 435/1044) tarafından şerhler yazılmış ve bu şerhlerin çoğu günümüze ulaşmıştır.[522]

1.6.4. Hipokrates'in Kitaplarına Dair Yazdığı Eserler

1) Tefsîr li kitâbi 'ahdi Buḳrâṭ (Hipokrates'in Yemini Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş

[518] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 47; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/192.

[519] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/192.

[520] Galen, *Περὶ τοῦ διὰ μικρᾶς σφαίρας γυμνασίου (De Parvae Pilae Exercitio/Exercise with the Small Ball)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 5/899-910; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 48; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 566; Johann Marquardt, *De parvae pilae exercitio ad cod. Laurentiani Parisini Marciani auctoritatem* (Güstrow: Domschule Güstrow, 1879), 3-8.

[521] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 38.

[522] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Alaattin Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022), 33-36.

tarafından Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[523] Eserin günümüze ulaştığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

2) Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (Hippokratous aphorismoi kai Galēnou eis autous hypomnēmata/Tefsîr li kitâbi'l-fuṣûl/Hipokrates'in Aforizmalar Eseri Üzerine): Eser yedi makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk, eseri Eyyûb er-Ruhâvî'nin kötü bir şekilde tercüme ettiğini ve Cibrîl b. Buhtîşû''un isteği üzerine eseri düzeltip tercüme ettiğini aktarmaktadır.[524] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[525]

3) Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀγμῶν (Eis to Hippokratous peri agmōn /Tefsîr li kitâbi'l-kesr/Hipokrates'in Kırıklar Eseri Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Bu üç şerhte kırıklar konusu büyük ölçüde tartışılmaktadır. Kırıkların genel doğası ve tedavi belirtileri ile ilgili bazı ön gözlemlerden sonra bunlar ayrı ayrı ele alınır.[526] Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir.[527] Eserin sadece Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

4) Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀρθρῶν (Eis to Hippokratous peri arthrōn/ Tefsîr li kitâbi reddi'l-ḫal'/Hipokrates'in Eklemler Eseri Üzerine): Eser dört makaleden oluşmaktadır. Eserde özellikle kol kemiği olmak üzere diğer kemiklerin durumu mantıksal bir tarzda gözlemlenir ve her birinin belirtilerine işaret edilir.[528]

---

[523] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 48.

[524] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 48-49.

[525] Galen, *Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ α'-ε' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (In Hippocratis Aphorismi I-V/On Hippocrates' Aphorisms I-V)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1829), 17/345-887; Galen, *Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ ζ'-η' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (In Hippocratis Aphorismi VI-VII/On Hippocrates' Aphorisms VI-VII)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1829), 18/1-195.

[526] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀγμῶν (In Hippocratis De Fracturis/On Hippocrates' Fractures)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1830), 18/318-628.

[527] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 49; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 654.

[528] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀρθρῶν (In Hippocratis De Articulis/On Hippocrates' Joints)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1829), 18/300-767.

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir.[529] Eserin sadece Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

5) Ἱπποκράτους προγνωστικὸν καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτὸ ὑπομνήματα (Hippokratous prognōstikon kai Galēnou eis auto hypomnēmata/Tefsîr li kitâbi taḳdimeti'l-ma'rife/Hipokrates'in Hastalığın Sonucunu Tahmin Etme Eseri Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Sergius tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Aynı şekilde Huneyn b. İshâk, Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye, Muhammed b. Mûsâ için de Arapçaya tercüme etmiştir.[530] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[531]

6) Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (Hippokratous peri diaitēs okseōn nosēmatōn kai Galēnou hypomnēmata/Tefsîr li kitâbi tedbîri'l-'emrâżi'l-ḥâdde/Hipokrates'in Akut Hastalıklarda Uyguladığı Diyetle İlgili Eseri Üzerine): Eser beş makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk, bu eseri Eyyûb er-Ruhâvî'nin Süryaniceye tercüme ettiğine dair bir bilginin kendisine ulaştığını daha sonra da kendisinin bu eseri tekrardan Süryaniceye ve Îsâ b. Yaḥyâ'nın da Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme ettiğini aktarmaktadır.[532] *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâʾ*'da bu eser üç makale olarak zikredilmektedir.[533] Ancak Galen, eserlerini açıkladığı *Πίναξ (Pînaks)* eserinde bu eseri Huneyn b. İshâk'ın aktardığı gibi beş makale olarak zikretmektedir.[534] İlk üç makale sahihtir ancak son iki makalenin ona aidiyeti şüphelidir.[535]

---

[529] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 49; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 654-655.

[530] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 49-50; Sezgin, *Tarîḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/193-194.

[531] Galen, *Ἱπποκράτους προγνωστικὸν καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτὸ ὑπομνήματα (In Hippocratis Prognosticum/On Hippocrates' Prognostic)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1830), 18/1-317; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 620.

[532] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 50.

[533] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144-145.

[534] Galen, "Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (In Hippocratis De Acutorum Morborum Victu/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases)", 1828, 15/418-919.

[535] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 50; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 144-145; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 649.

Eserin hem Grekçesi hem de Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Eserin Grekçesi Kühn edisyonunda, Arapça tercümesi ise Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 3590 ve 4838 numaralarda mevcuttur.

7) Περί ελκών (Peri helkōn/Tefsîr li kitâbi'l-ḳurûḥ/Hipokrates'in Ülserler Eseri Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk tarafından Îsâ b. Yaḥyâ için Süryaniceye tercüme edilmiştir.[536] Fuat Sezgin eserin Grekçesinin günümüze ulaştığını ifade etmektedir.[537]

8) Tefsîr li kitâbi cerâḥâti'r-re's (Hipokrates'in Kafa Ameliyatları Eseri Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Eserde kafa ameliyatları konusu ele alınmaktadır. Bu eseri Eyyûb er-Ruhâvî ve Huneyn b. İshâk Süryaniceye tercüme etmiştir.[538] Fuat Sezgin, eserin Grekçesinin günümüze ulaştığını ifade etmektedir.[539]

9) Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα (Hippokratous epidēmiōn kai Galēnou eis autous hypomnēmata/Tefsîr kitâbi 'ebîẕîmiyâ li Buḳrâṭ/Hipokrates'in Salgın Hastalıklar Eseri Üzerine): Eser normalde yedi makaleden oluşmaktadır. Ancak Galen birinci, ikinci, üçüncü ve altıncı makaleleri şerh etmiştir. Dördüncü, beşinci ve yedinci makalelerin Hipokrates'e ait olmayıp onun üslubu ile yazılmış gibi uydurulduğunu ifade etmiştir. Birinci makaleyi üç kısımda, ikinci makaleyi üç kısımda, üçüncü makaleyi altı kısımda ve altıncı makaleyi de sekiz kısımda açıklamıştır.[540]

---

[536] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 50.

[537] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/194.

[538] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 50; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145.

[539] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/194.

[540] Galen, *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν γ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα (In Hippocratis Epidemiarum librum III/On Hippocrates' Epidemics III)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828), 17/480-792; Galen, *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν ζ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα α'-β' (In Hippocratis Epidemiarum librum VI 1-2/On Hippocrates' Epidemics VI 1-2)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828), 17/793-1009; Galen, *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν ζ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα γ'-ζ' (In Hippocratis Epidemiarum librum VI 3-6/On Hippocrates' Epidemics VI 3-6)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1829), 17/1-344; Ernst Wenkebach - Franz Pfaff, *Galeni in Hippocratis Epidemiarum libros I et II* (Berlin, Leipzig: B. G. Teubner, 1934), 5/3-151; Uwe Vagelpohl, *Galeni In Hippocratis Epidemiarum librum I commentariorum I-III versio Arabica* (Berlin: Walter de Gruyter, 2014), 5/68-498; Uwe Vagelpohl, *Galeni in Hippocratis Epidemiarum librum II commentariorum I-VI versio arabica* (Berlin: Walter de Gruyter, 2016), 5/76-966.

İlk makaleyi Eyyûb er-Ruhâvî Süryaniceye, Huneyn b. İshâk da Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme etmiştir. İkinci makaleyi Eyyûb er-Ruhâvî Süryaniceye, Huneyn b. İshâk Arapçaya tercüme etmiştir. Üçüncü makaleyi Huneyn b. İshâk, Muhammed b. Mûsâ için hem Süryaniceye hem de Arapçaya tercüme etmiştir. Huneyn b. İshâk, üçüncü makalenin hatalarla dolu olduğunu ancak bunları düzeltip tercüme ettiğini aktarmaktadır. Altıncı makaleyi de Eyyûb er-Ruhâvî Süryaniceye tercüme etmiştir.[541] Eserin birinci makalesinin hem Grekçesi[542] hem de Arapça tercümesi[543], ikinci makalesinin sadece Arapça tercümesi[544], üçüncü ve altıncı makalelerinin ise sadece Grekçesi[545] günümüze ulaşmıştır.

10) Tefsîr li kitâbi'l-'aḫlâṭ (Hipokrates'in Karışımlar Eseri Üzerine): Eser üç makaleden oluşmaktadır. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Îsâ b. Yaḥyâ tarafından Ahmed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[546] Fuat Sezgin eserin Grekçesinin günümüze ulaştığını belirtmektedir.[547]

11) Tefsîr li kitâbi taḳdimeti'l-'inẕâr (Hipokrates'in Tehlikeli Durumlar Öncesi Eseri Üzerine): Ne esere ne de eserin içeriğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.[548]

12) Εἰς τὸ Ἱπποκράτους κατ' ἰητρεῖον βιβλίον ὑπομνήματα (Eis to Hippokratous kat' iētreion biblion hypomnēmata/Tefsîr li kitâbi ḳâṭîṭriyûn/Hipokrates'in Ameliyat Eseri Üzerine): Galen, eseri üç makale şeklinde şerh etmiştir. Ancak bu eserin Hipokrates'in oğlu Thessalus'a ait olma

[541] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 51-52; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145.
[542] Wenkebach - Pfaff, *Galeni in Hippocratis Epidemiarum libros I et II*.
[543] Vagelpohl, *Galeni In Hippocratis Epidemiarum librum I commentariorum I-III versio Arabica*.
[544] Vagelpohl, *Galeni in Hippocratis Epidemiarum librum II commentariorum I-VI versio arabica*.
[545] Galen, *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν γ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα (In Hippocratis Epidemiarum librum III/On Hippocrates' Epidemics III)*; Galen, *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν ζ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα α'-β' (In Hippocratis Epidemiarum librum VI 1-2/On Hippocrates' Epidemics VI 1-2)*; Galen, *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν ζ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα γ'-ζ' (In Hippocratis Epidemiarum librum VI 3-6/On Hippocrates' Epidemics VI 3-6)*.
[546] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 52.
[547] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/194.
[548] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 52.

ihtimalini de göz önünde bulundurmaktadır. Eserin içeriği genel olarak hekimin cerrahi operasyonlar yaptığı mekân ile ilgilidir.[549]

Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye, Hubeyş tarafından Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[550] Eserin Grekçesi ve Arapça tercümesi günümüze ulaşmıştır. Grekçesi Kühn edisyonunda bulunmaktadır. Arapça tercümesi ise Malcolm C. Lyons tarafından *Galeni in Hippocratis De officina medici commentariorum versio arabica* başlığıyla *Corpus Medicorum Graecorum Supplementum Orientale* serisinin birinci cildinde yayınlanmıştır.[551]

13) Tefsîr li kitâbi'l-hevâ' ve'l-mâ' ve'l-mesâkin (Hipokrates'in Hava, Su ve Mekanlar Eseri Üzerine): Galen, eseri üç makale şeklinde şerh etmiştir. Eser Huneyn b. İshâk tarafından Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye, Hubeyş tarafından Muhammed b. Mûsâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[552] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

14) Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τροφῆς (Eis to Hippokratous peri trophēs/ Tefsîr li kitâbi'l-ġeẕâ'/Hipokrates'in Gıdalar Eseri Üzerine): Galen eseri dört makale olarak şerh etmiştir.[553] Eser Huneyn b. İshâk tarafından Selmeveyh b. Bunân için Süryaniceye tercüme edilmiştir.[554] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.[555]

---

[549] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους κατ' ἰητρεῖον βιβλίον ὑπομνήματα (In Hippocratis De Officina Medici/On Hippocrates' Surgery)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1830), 18/629-925; Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 52; Malcolm C. Lyons, *Galeni in Hippocratis De officina medici commentariorum versio arabica* (Berlin: Akademie-Verlag, 1963), 1/10-96; Lyons, *Galeni in Hippocratis De officina medici commentariorum versio arabica*, 1/100-122.

[550] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 52; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/194; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 653-654.

[551] Lyons, *Galeni in Hippocratis De officina medici commentariorum versio arabica.*

[552] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 53; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145; Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/195.

[553] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τροφῆς (In Hippocratis De Alimento/On Hippocrates' Nutriment)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828), 15/224-417.

[554] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 53.

[555] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τροφῆς (In Hippocratis De Alimento/On Hippocrates' Nutriment)*, 15/224-417.

15) Περί φύσιος παιδίου (Peri physios paidiou/Tefsîr li kitâbi ṭabî'ati'l-cenîn/Hipokrates'in Ceninin Tabiatı Eseri Üzerine): Huneyn b. İshâk, bu esere dair Galen'in *el-Fihrist* eserinde herhangi bir bilginin bulunmadığını ama Hipokrates'in anatomi bilgisi hakkındaki eserinde bu eseri üç kısma ayırdığını aktarmaktadır. Ayrıca Huneyn bu eserin Pelops'a ait olabileceğini de ifade etmektedir. Huneyn b. İshâk eseri, az bir kısmı hariç Abbasi halifesi Mutasım Billah (ö. 227/842) zamanında Arapçaya tercüme etmiştir.[556] Fuat Sezgin, eserin sadece Arapça tercümesinin mevcut olduğunu belirtmektedir.[557]

16) Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (Eis to Hippokratous peri tēs tou anthrōpou physeōs/Tefsîr li kitâbi ṭabî'ati'l-insân/Hipokrates'in İnsanın Tabiatı Eseri Üzerine): Huneyn b. İshak bu eserin üç makale, İbn Ebû Usaybia ise iki makale olduğunu aktarmaktadır.[558] Eser Huneyn b. İshâk tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir. Galen, eserin bazı kısımlarının Hipokrates'in damadı Polybius'a (MÖ 203-120) ait olduğunu belirtmektedir. Eserde, dört unsurun hastalık ve sağlık noktasındaki durumu, insan vücudundaki etkileri ve bu konuda hekimlerin genel görüşleri ele alınmaktadır.[559] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

17) Kitâbun fi kütübi Buḳrâṭ eṣ-ṣaḥîḥa ve ġayri'ṣ-ṣaḥîḥa (Doğru veya Yanlış Olarak Hipokrates'e Nispet Edilen Eserler Üzerine: Eser bir makaleden oluşmaktadır. Huneyn b. İshâk tarafından Îsâ b. Yaḥyâ için Süryaniceye, İshâk b. Huneyn tarafından Ali b. Yaḥyâ için Arapçaya tercüme edilmiştir.[560] Fuat Sezgin, eserin günümüze ulaştığını belirtmektedir.[561]

18) Περὶ τοῦ παρ' Ἱπποκράτει κώματος (Peri tou par' Hippokratei kōmatos/Kitâbun fi's-subât alâ re'yi Buḳrâṭ/Hipokrates'in Koma Eseri

[556] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 53; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145.
[557] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/195.
[558] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 54; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 145.
[559] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (In Hippocratis De Natura Hominis/On Hippocrates' Nature of Man)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828), 15/1-173; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen*, 493-494.
[560] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 54-55; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 146.
[561] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/216-217.

Üzerine): Eser Hipokrates'in koma ile ilgili yazmış olduğu bazı eserleri üzerine yazılmış bir yorumdur. Galen koma konusunda Hipokrates ile tamamen aynı görüşte değildir.[562] Huneyn b. İshâk, eserin Galen'e aidiyeti noktasında bir kesinliğin olmadığını dile getirmektedir.[563] Eserin Grekçesi günümüze ulaşmış olup Kühn edisyonunda mevcuttur.

19) Των Ιπποκράτους γλωσσών εξήγησις (Tōn Hippokratous glōssōn eksēgēsis/Kitâbun fi 'elfâẓi Buḳrâṭ/Hipokrates'in İfadeleri Üzerine): Eser bir makaleden oluşmaktadır. Galen'in eserdeki amacı Hipokrates'in bütün eserlerinde kullanmış olduğu yabancı lafızları açıklamaktır. Huneyn b. İshâk'a göre bu eserden ancak Grekçesinden okuyanlar faydalanır. Grekçe dışında başka dilden okuyanlar bir fayda elde edemez zaten başka dile tercüme etmek de mümkün değildir.[564] Fuat Sezgin, eserin Grekçesinin günümüze ulaştığını belirtmektedir.[565]

Huneyn b. İshâk, bu eserler dışında Galen'e nispet edilen başka eserleri de bulduğunu ancak bunların gerçekte ona ait olmayıp onun adına uydurulduğunu aktarmaktadır.[566]

Galen'in eserleriyle ilgili bilgilerin açıklığı noktasında önemli engeller olmasına rağmen modern dönemdeki ilim adamlarının Galen'in külliyatının felsefe, sosyal ve maddî kültür dahil olmak üzere Grek ve Roma yaşamının birçok yönden incelenmesi için büyük bir potansiyele sahip olduğunun farkında oldukları görülmektedir. Son yıllarda Galen ile ilgili pek çok çalışmanın yapılması bu durumu açıkça göstermektedir. Özellikle de *Corpus Medicorum Graecorum* eseri ile ilgili editörlü çalışmalar yapılmış ve Budê koleksiyonu oluşturulmuştur. Ayrıca Galen'in tedavi, farmakoloji, felsefe, fizyoloji ve Helenistik entelektüel mirası alması ile ilgili olan eserleri üzerine birçok derleme yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi R. J.

---

[562] Galen, *Περὶ τοῦ παρ' Ἱπποκράτει κώματος (De Comate Secundum Hippocratem/On Coma According to Hippocrates),* ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 7/643-665; Coxe, *The Writings Hippocrates and Galen,* 585.

[563] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 55.

[564] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 55; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 146.

[565] Sezgin, *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*, 3/217.

[566] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs,* 63-64; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ,* 148-149-150.

Hankinson editörlüğünde yapılan *The Cambridge Companion to Galen* derlemesidir. Hem koleksiyon hem de editörlü çalışmalarda Galen'in mantık ve felsefe anlayışına da yer verilmiştir. Ayrıca Galen'in mantığı ve felsefesi ile ilgili özel çalışmalar da yapılmıştır. Bunların başında John S. Kieffer'ın Galen'in *Institutio Logica* eseri üzerine yazmış olduğu *Galen's Institutio Logica English Translation, Introduction and Commentary*, Nıcholas Rescher'ın *Galen and the Syllogism*, Jürgen Mau'nun *Einführung in die Logik*, James W. Stakelum'un *Galen and the Logic of Proposition*, Ahmed Abdulhalim 'Atiyye'nin *Câlînûs fî fikri'l- ḳadîm ve'l-mu'aṣıra*, R. J. Hankinson'un *Galen's Philosophical Eclecticism*, Richard Durling'in *Method in Galen*, Matyâs Havrda'nın *The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration*, A. I. Sabra'nın *A Twelfth-Century of the Fourth Figure of the Syllogism* ve G. E. R. Lloyd'un *Theories and Practices of Demonstration in Galen* gibi çalışmalar mevcuttur.

İKİNCİ BÖLÜM

GALEN VE MANTIK

Galen'in mantığa olan ilgisinin mantıksal formların geçerliliği için teorik soruların sebeplerinden ziyade doğrudan mantığın kanıtlama için var olan işlevselliğinden dolayı olduğu söylenebilir.[567] Bu durum mantığı her eserinde yöntem olarak kullanmasından anlaşılabilir. Uygun bir mantıksal kavrayış Galen'e göre bilginin herhangi bir türüyle ilgilenen herkes için gereklidir. Mantık, kanıtlamaya katkıda bulunduğu sürece incelenmelidir. *Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē)* adlı eserinde mantık ile doğrunun yanlıştan ayırt edileceğini belirtmektedir. Galen'in bu söyleminin uygulamalı halini *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Hoti ho aristos iatros kai philosophos)* adlı eserinde de görmek mümkündür. O, bir hekimin, cinslerine ve türlerine göre kaç tane hastalığın olduğunu bilebilmesi ve her durumda nasıl bir tedavinin uygulanacağını öğrenebilmesi için mantıksal yöntemi bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı yöntem bedenin tabiatı gereği ne olduğunu da öğretir. Tıp sanatındaki temel ilkelerden yola çıkarak yapılan mantıkî bir akıl yürütme saygıdeğer ve uygun konuşan bir hekim olmak için gereklidir. *Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἱρέσεως (Pros Thrasyboulon peri aristēs haireseōs)* adlı eserinde de hekim olmak isteyen birinin mantıksal teori ile ilgili yazmış olduğu devasa nitelikteki *Περὶ της ἀποδείξεως (Peiî tēs apodeikseōs)* adlı eserini okuması gerektiğini tavsiye etmektedir.[568]

Hekim olarak Galen için en önemli şey gerçek varlığı ve bu varlığın oluşumunu bilmektir. Varlığı, varlığın oluş ve bozuluşunu ele alan ilim felsefe olduğuna göre öncelikle felsefeden başlamak gerekmektedir. Felsefe ilminde ele alınan konular tek başına önemli oldukları kadar tıp sanatının icrası için de önem arz

[567] R. J. Hankinson, "Galen's Reception of Aristotle", *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*, ed. Andrea Falcon (Leiden/Boston: Brill, 2016), 7/241.
[568] Morison, "Logic", s. 70.

eder. Hekim, varlığın kendilerinden meydana geldiği unsurları, bunların niteliklerini ve karışım durumlarını vb. şeyleri bildiğinde tedavi noktasında önemli mesafeler kateder. Bu tür konuları en iyi şekilde anlamanın yolu da mantık sanatını öğrenmekten geçer. Kavramlar, kavramların bölünmesi ve sınıflandırılması, cins, tür, ayırım, özsel ve ilintisel olan şeyler, tanım konuları, gerçekte var olan ve tıp sanatına konu olan varlığı anlamlandırma ve bu varlıklarda oluşan itidalsizlikleri düzeltme noktasında başvurulması gereken temel yapı taşlarıdır. Bu yöntemler üzerinden ele alınan varlıkların durumu kıyas yöntemi ile daha ileri noktalara taşınır.

Galen'in mantık anlayışını veya mantığa karşı olan tutumunu ele almadan önce Aristoteles ve Stoa mantığının temel sınırlarıyla incelenmesi önem arz etmektedir. Zira bu incelemeyle beraber Galen'in Aristoteles'in mi, Stoa'nın mı mantık anlayışını benimsediği yoksa ikisinden farklı bir noktada mı durduğu açığa kavuşturulabilmiş olacaktır.

2.1. ARİSTOTELES VE STOA MANTIĞI

Önceki bölümde de değindiğimiz üzere Galen'in eğitim hayatı öncelikle felsefeyle ve felsefenin tamamlayıcısı niteliğinde ele aldığı fizik, ahlâk ve mantıkla başlamıştır. Daha sonra ise tıp sanatına yönelmiştir. O, felsefî eğitimini hekimlik noktasında kendisi için bir ölçüt olarak belirlemiş gibidir. Çünkü tıp sanatı ile ilgili eserlerinin hepsinde felsefî eğitiminin izleri bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Onun felsefe, mantık, ahlâk ve tıp sanatı ile ilgili eserleri incelendiğinde hem felsefî noktada hem de tıp sanatı noktasında kendisinden önce ortaya konulmuş olan bütün düşünceleri ele aldığı görülmektedir. Burada bizim için önemli olan şey onun mantık ve mantık gelenekleriyle olan ilişkisidir. O ister etkilenme isterse eleştirme şeklinde olsun, kendisinden önce ortaya konan mantık geleneklerinden ağırlıklı olarak Aristoteles ve Stoa mantık geleneğini konu edinmektedir. Biz de onun bu anlayışından hareketle öncelikle Aristoteles mantığına ardından Stoa mantığına değineceğiz.

2.1.1. Aristoteles Mantığı

Galen hem Aristoteles'in hem de Aristoteles'in öğrencilerinin mantık ile ilgili görüşlerini pek çok noktada ele almaktadır. Kendisi Aristoteles'in öğrencilerini, Aristoteles'i yanlış anladıkları için eleştirir. Bu eleştirilerini de genel olarak kıyas noktasında görmek mümkündür.[569] Kıyas konusunda bu eleştirilere bilahâre değinilecektir.

Aristoteles'in mantık anlayışının bilinmesi Galen'in mantık anlayışının anlaşılması noktasında oldukça önem arz etmektedir. Bu yüzden bu başlık altında Aristoteles'in mantık anlayışını öz bir şekilde ele almaya çalışacağız.

Aristoteles, kendisinden önce pek çok kültür çevresi ve özellikle de Grek düşünürleri tarafından ortaya konulan ve mantığın bir sistem olarak kurulmasını sağlayan ön hazırlıklardan faydalanmıştır. Akıl yürütmeyi bir ilke haline getirip mantığı bir disiplin olarak kurmuş, doğru düşünmeyi gerçekleştirecek ve insan zihnini düşünürken hatadan koruyacak ilkeler üzerinde durmuş ve ilk defa bu hususta kurallar koymuştur.[570] Aristoteles'e göre esasen mantık, bir bilim değil herhangi bir bilimle ilgilenmeden önce öğrenilmesi gereken genel bilgilerdir, yani ilimler için bir mûsil (bir şeye ulaştıran ilim) ve bir alettir. Nitekim filozof kendi sisteminde ve ilimler sınıflamasında mantığa ayrı bir yer vermemiştir. Mantık, ilimlerin ölçütü, biçimi olup bilimlere giriş konumundadır. Bu yüzden onun mantık hakkındaki eserlerine kendisinden sonra "*Organon/instrument*" veya "bilimin aleti" adı verilmiştir.[571] Aristoteles'in O*rganon*'u: *Kategoriler, Önermeler, Birinci Analitikler, İkinci Analitikler Cedel ve Sofistik Çürütmeler* kitaplarından oluşmaktadır. Genel bir tarzda söyleyecek olursak bu eserlerde kavramlar, hükümler, akıl yürütmeler, çeşitli ispat ve çürütme şekilleri üzerinde durulmuş, akıl yürütmelerden ise en çok kıyasa önem verilmiştir. Aristoteles'in en temel yüklemleri ve bilimsel kanıtlama ile ilgili düşüncelerini ele aldığı *Kategoriler* ve *İkinci Analitikler* eserleri, Galen'in tümel bilgiye dayalı tıp sanatının başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli olduğunu

[569] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 3-49; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 31-54.
[570] Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı* (İstanbul: Köprü Kitap, 2019), 14-17.
[571] William Kneale - Martha Kneale, *The Development of Logic* (Oxford: Clarendon Press, 1962), 23.

hissettiği kesinliğe hitap etmektedir.[572] Muhtemelen Galen bu noktada Aristoteles'ten etkilenerek *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* ve *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Tōn pros Glaukōna therapeutikōn)* adlı eserlerinde, tıp sanatının sadece teorik düzeyde değil pratik düzeyde de icrası için mantık ve epistemolojiye hâkim olmaya, bilimsel kanıtlamanın gerekliliklerine, doğru tanımlamaya, bölmeye ve kesinlik kurallarının doğru bir şekilde anlaşılmasının zorunluklarına değinmektedir.[573]

Aristoteles, *Kategoriler* eserinde öncelikle dilsel olguları ele alır daha sonra ise birleştirilmeksizin söylenen şeyler olarak addettiği yüklem türlerini sınıflandırmaktadır.[574] Bu yüklem türlerini cevher (*οὐσία/ousia*), nicelik (*ποσόν/poson*), nitelik (*ποιόν/poion*), izafet (*πρός τι/pros ti*), neredelik (*ποῦ/pou*), nezamanlık (*ποτέ/pote*), durum (*κεῖσθαι/keisthai*), sahip olma (*ἔχει/ekhei*), etki (*ποιεῖν/poiein*), edilgi (*πάσχειν/paskhein*) olarak sıralar ve bunları en üstün yüklemler olarak isimlendirir. *Önermeler* eserinde hangi ifade türlerinin birbirinin zıddı veya çelişiği olduğuna ve bunların yollarına değinir. Ayrıca temsili bir tavır ile bilgiye değinir ve hüküm vermenin, gerçekliğin kendisindeki bağlantıların kavranması olarak değil şeylerin imgeleriyle benzer olan ruhun etkilenimleri arasındaki bağlantı veya bağlantısızlıkların kurulması olduğunu ifade eder.[575]

Birinci Analitikler ve *İkinci Analitikler*'de Aristoteles'in mantık ilmi ile ilgili en olgun düşüncelerinin hatta yöntem ve kanıtlama noktasında asıl amacının yer aldığı söylenebilir. Bu iki eserin ilkinde akıl yürütmeler, suretlerine/formlarına göre yani kıyasın çeşitli şekil ve modlara göre çözümlenmesi ele alınır. Burada onun kanıtlamak istediği şey "durum her ne olursa olsun bilimin her adımının kesin olması

---

[572] Van Der Eijk, "'Aristotle! What a thing for you to say!' Galen's engagement with Aristotle and Aristotelians", 265.

[573] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*; Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*; Van Der Eijk, "'Aristotle! What a thing for you to say!' Galen's engagement with Aristotle and Aristotelians", 265.

[574] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 1/1-38; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947); W. David Ross, *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011), 48.

[575] Aristoteles, *Περὶ ἑρμηνείας (De Interpretatione/On Interpretation)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 1/39-60; Aristoteles, *Organon II Önermeler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947); Ross, *Aristoteles*, 54.

gerektiğidir. Ona göre bilime bu kesinliği verecek olan şey de kıyasın kurallarına uymaktır.[576] Aristoteles ikinci eserinde ise kanıtlamanın özel zorunluluklarına değinir.[577] Bu hususta da tanım konusunu da ele alır.[578] Ayrıca her akıl yürütmede müşterek olan form incelenir ve böylece bilimsel akıl yürütmenin diyalektik akıl yürütmeden farklı olan yönleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılır.[579] *Birinci Analitikler*'in, teknik açıdan *İkinci Analitikler*'den çok daha gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü *Birinci Analitikler*, kanıtlama teorisinin formel bir taslağı tarafından ortaya konulan bir dizi teorik ispat problemini çözmek için tasarlanmıştır. Bu problemlerden en önemlisi, verilen bir sonuç için hangi öncüllerin doğru öncüller olduğu ve neden doğru olduklarıdır. Kıyas bilimi öncelikle bu soruları yanıtlamaya çalışmaktadır.[580] Yani akıl yürütmenin en mükemmel şekli olan kıyas, aslında teorik olarak kanıtlama veya bilimsel bilgi için bir ön hazırlıktır denilebilir. *Topikler* ve onun bir ilavesi olan *Sofistik Çürütmeler* eserlerinde ise genel olarak kabul edilen görüşlerden ortaya çıkan akıl yürütme olarak tanımlanan ve kanıtlayıcı akıl yürütmenin, yani doğru ve birincil öncüllerden yapılan akıl yürütmenin karşıtı olan diyalektik akıl yürütme ele alınır.[581]

Sonuç olarak Aristoteles, kesin bilgiye ulaşmanın yöntemini veya teorisini kurmaya çalışırken en temelden yani kavramlardan başlar. Çünkü ona göre her inceleme veya kanıtlama var olan bir bilgiden başlar.[582] Kavramları, kavramlarla kurulan önermeleri, önermelerle kurulan kıyasları kesin kanıtlama için birer malzeme olarak kullanır. Dolayısıyla onun mantık ile ilgili eserleri aslında kendi içinde bir

---

[576] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 1/61-181; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996); Ross, *Aristoteles*, 64.

[577] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 23-24; Dumitriu, *History of Logic*, 1/145.

[578] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/230-257; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 106-151; Ross, *Aristoteles*, 90-97.

[579] Ross, *Aristoteles*, 78.

[580] Wolfgang Detel, "Aristotle's Logic and Theory of Science", *Blackwell Companions to Philosophy A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary Louise Gill - Pierre Pellegrin (USA: Blackwell Publishing, 2006), 247.

[581] Aristoteles, *Τοπικά (Topica/Topics)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 1/258-422; Aristoteles, *Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων (De Sophisticis Elenchis/On Sophistical Refutations)*, ed. Immanuel Bekker (Oxford: Oxford University Press, 1837), 1/423-472; Aristoteles, *Organon V Topikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952); Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 23-24; Dumitriu, *History of Logic*, 1/145; Ross, *Aristoteles*, 99-108; Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, 73.

[582] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/181; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 3-4.

birlik arz etmektedir. Her ne kadar her bir eserini ayrı ayrı ele almış olsa da tümel bir bakış açısıyla veya Aristoteles'in temel gayesinin ne olduğu göz önünde bulundurularak bu eserler incelendiğinde bu birlik veya bütünlük açıkça görülecektir. Mesela *Birinci Analitikler*'in ilk paragrafı *İkinci Analitikler*'in temel konusu olan kesin/kanıtlayıcı bilgi hakkında sanki bir ön incelemenin habercisi gibidir.[583] Aristoteles'in mantıkla ilgili eserlerinde bu ve buna benzer pek çok şey görmek mümkündür.

2.1.2 Stoa Mantığı

Galen'in Stoacılık ile olan ilişkisi mantık, felsefe ve tıp alanındaki uzun ve ayrıntılı eğitiminin bir parçası olan Stoa mantık çalışmasından ileri gelmektedir. Bu ilişkinin sonucu olarak da *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinin belli kısımlarında Stoacıları özellikle de Khrysippos'u açık bir şekilde eleştirmektedir.[584] Yaşamının ilk yıllarında felsefecilerin derslerine katıldığını ve bunların çoğunun Stoacı Philopator'un öğrencileri olduğunu daha önce ifade etmiştik.[585] Galen, mantığa dair düşüncelerini açıklarken pek çok noktada Stoacılara değinmektedir. Bundan dolayı bu başlık altında Stoa mantık anlayışını ele alacağız.

Stoa okulu MÖ 300 tarihinde Kıbrıslı Zenon (MÖ 334-262) tarafından Atina'da kurulmuştur. Bu okul varlığını MS II. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir.[586] Temelde ahlâk odaklı olmasının yanında, mantık ve fizik bilimlerine de ayrı bir önem veren Stoa okulu, kosmosun yapısını inceleyen fiziği bir ağaca; insanların bu yapı içinde nasıl hareket edeceğini gösteren ahlâkı verimli bir tarlaya ve fizik ile ahlâkı koruduğu için mantığı bir sura benzetmiştir. Bu yüzden, mantığın Stoa felsefesinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Ancak Stoacılar, mantığı, Aristoteles gibi felsefenin bir aracı değil, aksine felsefenin bir parçası olarak benimsemişlerdir.[587] Stoacıların inancına göre, "bütünün her bir parçası yasasına uymak zorunda oldukları bütünle uyumlu bir birlik içinde olmalıdır." Mantık da fizik

[583] Detel, "Aristotle's Logic and Theory of Science", 245.
[584] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5, 181-805; Christopher Gill, "Galen and the Stoics: Mortal Enemies or Blood Brothers?", *Phronesis* 52/1 (2007), 88-120.
[585] Boudon-Millot, "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge", s. 178.
[586] İbrahim Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2006), 11.
[587] Çiğdem Dürüşken, "Stoa Mantığı", *Felsefe Arkivi* 0/28 (2013), 287.

ve ahlâk gibi bir bütünün parçası olduğuna göre, asla bir araç durumunda düşünülemez.[588]

Stoa mantığının gelişimine yön veren ve onu antikçağın -Aristoteles'in düşünceleri ile şekil kazanan peripatetik okulun yanında- ikinci büyük mantık okulu haline getiren en önemli unsur Megaralıların öğretileri ve Khrysippos'un mantık alanındaki çalışmaları olmuştur.[589] Stoacıların mantık anlayışı gerçeklikten ziyade gerçekliğin ifade edilme tarzına dayanır. Çünkü onlara göre lafızlar düşünce ile özdeştir.[590] Aristoteles mantığında sonuç çıkarma manaya dayalıyken Stoa mantığında lafızlara dayalıdır. Stoa mantığının, önerme ve çıkarım mantığı olduğu söylenebilir.[591] Stoacılar için önemli olan ifadelerdir. Bu ifadeleri tam ve eksik olarak ikiye ayırırlar. Tam ifadeleri de basit olan ve basit olmayan şeklinde ele alırlar. Eksik ifadeler de önerme olabilir. Ancak bu tür önermeler sadece fiilden oluşur.[592] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde Stoacıların ele almış olduğu şartlı önermeler üzerinde durur. Bunda dolayı bu başlık altında şartlı önermeler özelinde stoacıların önerme anlayışlarına değinilecektir.

2.1.2.1. Önerme

Stoacılara göre doğrulanıp yanlışlanabilen cümleler tam önerme olarak isimlendirilir. Bunlar basit ve basit olmayan şeklinde ikiye ayrılır.

2.1.2.1.1. Basit Önermeler

Sadece konu ve yüklemin birleşmesiyle meydana gelen önermelerdir. Nitelik ve niceliklerine göre iki kısımda ele alınırlar.

---

[588] Anton Dumitriu, *History of Logic* (England: Abacus Press, 1977), 1: 216-253; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 288.

[589] Dürüşken, "Stoa Mantığı", 288; Jonathan Barnes, "The Logical Investigations of Chrysippus", *Wissenschaftskolleg* 85 (1984), 19-29; Robert W. Sharples, "Peripatetics", *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, ed. Lloyd P. Gerson (United Kingdom: Cambridge University Press, 2010), 1/140-160.

[590] Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 31.

[591] Benson Mates, *Stoic Logic* (California: University of California Press, 1953), 2; Susanne Bobzien, "Logic", *The Cambridge Companion to The Stoics*, ed. Brad Inwood (Toronto: Cambridge University Press, 2002), 85.

[592] Stoa hakkında daha detaylı bilgi için bk., Jonathan Barnes, *Logic and The Imperial Stoa* (Leiden: Brill, 1997), 1-11.

Stoacılar niceliklerine göre basit önermeleri ya (i) "Bu adam oturuyor" şeklinde belirli ya (ii) "Biri oturuyor" şeklinde belirsiz ya da (iii) "Sokrates oturuyor" şeklinde şahsi (medial) olmak üzere üç kısma ayırırlar.[593]

Niteliklerine göre basit önermeler ise Stoacılar'a göre olumlu ve olumsuz şeklinde ikiye ayrılır:

Stoacılara göre olumlu basit önermeler; (i) basit/olumlu (*simple/κατηγορικόν/katēgorikon/affirmative*) ve (ii) belirtici (*indicative, definitive, declaratory/καταγορευτικὸν/katagoreutikon*) şeklinde ikiye ayrılır. "Dion yürüyor" basit, "O (işaret edilen kişi) yürüyor" önermesi ise belirtici basit olumlu önermedir.[594]

Olumsuz basit önermeler ise (i) gerçek olumsuz (*negative/ἀποφατικός/ apophatikos*), (ii) olumsuz (*denying-negative/ἀρνητικός/arnetikos*), (iii) olumsuz bir niteliğe sahip olan (*having a negative quality/στερητικός/sterētikos*), ve (iv) çift olumsuz (denying doubly/ὑπεραποφατικός/ûperapophatikôs) olmak üzere dörde ayrılır. Gerçek manadaki olumsuz önermeye "Gündüz değildir" önermesi örnek gösterilebilir. Olumsuz önerme ise "hiçbiri, hiçkimse" vb. olumsuz terimlerden kurulan önerme çeşididir. "Hiçkimse yürümüyor" önermesi buna örnek verilebilir. Olumsuz bir niteliğe sahip olan önerme, kendisinden oluştuğu parçalarda olumsuzluk eki bulunan önerme çeşididir. Yani bir nevi madule önermedir. "Bu adam, insanları sevmeyendir (*not loving men/ἀφιλάνθρωπος/aphilanthrōpos*)" önermesi örnek olarak gösterilebilir. Çift olumsuz önerme ise iki olumsuzluk veya iki olumsuz ek ile oluşturulan önerme çeşididir. Buna "Gündüz olmayan değildir (*non-day is not/ οὐκ ἡμέρα οὐκ ἔστι/ouk hemera ouk esti*)" önermesi örnek olarak gösterilebilir.[595] Bu son önerme çeşidinin madule önermenin hem öznesinin hem de yükleminin olumsuz olduğu kısmına denk geldiğini söylemek mümkündür.[596] Stoa mantık anlayışında çift olumsuz önermeler olumlu önerme olarak kabul edilir.[597] Ayrıca Stoa mantığında ret/inkâr ve olumsuzluk birbirinden farklı ele alınmaktadır. Bu farklılağa bağlı olarak

[593] Dumitriu, *History of Logic*, 1/236.
[594] Dumitriu, *History of Logic*, 1/236.
[595] Dumitriu, *History of Logic*, 1/236.
[596] Nazım Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 92.
[597] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 147.

önermeler de farklılık arz etmektedir. Ret içeren önermelerde "Hiç kimse yürümüyor" önermesinde görüldüğü gibi konu "hiç kimse" ve "hiçbir şey" lafızlarına sahiptir. Ama olumsuz önermelerde "O, nezaketli değildir" örneğinde görüldüğü üzere olumsuzluk eki yüklemde bulunur.[598] Stoacıların burada kastettiği şey yoksunluk ve olumsuzluk arasındaki fark olabilir. Çünkü olumsuzluk, yoksunluktan daha geneldir ve bir şeyin bir şeyde bulunup bulunmama özelliğine bakılmaksızın bir şeyin bir şeyden kaldırılmasıdır. Yoksunluk ise bir şeyde bulunma özelliği olan bir şeyin bir şeyden kaldırılmasıdır.[599] Yani Stoa mantığında reddin/inkârın yoksunluk anlamında kullanıldığı söylenebilir.

2.1.2.1.2. Basit Olmayan Önermeler

Bu tür önermeler, iki veya daha fazla önermenin "eğer", "ve", "mademki", "hem… hem de", "yahut" ve "sonra" gibi bağlaçlarla birbirlerine bitiştirilmesiyle elde edilir. Bu tür önermelere bileşik önerme de denilmektedir.[600] Diogenes Laertios (ö. 240) basit olmayan önermeleri yedi kısma ayırmaktadır. Bunlar şu şekildedir:

(i) "Eğer" (if/εἰ/eî) bağlacıyla kurulan şartlı (συνημμένον) önermeler.

(ii) "İçin-mademki" (*since/ἐπεί/epei*) bağlacıyla kurulan çıkarımsal veya değiştirilmiş şartlı (*παρασυνεμμένον/parasunemmênon*) önermeler.

(iii) "Ve" (*and/καί/kai*) bağlacı ile kurulan bitişik/bileşik (*συμπεπλεγμένον/sumpeplegmênon*) önermeler.

(iv) "Ya da", "veya" (*or/ἤ-ἤτοι/he-hetoi*) bağlacıyla kurulan ayrık (*διεζευγμένον/diezeugmênon*) önermeler.

(v) "Çünkü" (*because/διότι/dioti*) bağlacıyla kurulan nedensel (*αἰτιῶδες/aîtiôdes*) önermeler.

(vi) "Den ziyade, -dense, -den daha çok" (*rather than/μᾶλλον...ἤ/mallon…he*) bağlacıyla kurulan önermeler.

---

[598] Mates, *Stoic Logic*, 31; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 147.
[599] Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 130.
[600] Mates, *Stoic Logic*, 32-33; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 62.

(vii) "Den az, -den daha az" (*less than/ἧττον ...ἤ/hetton…he*) bağlacıyla kurulan önermeler.[601]

Stoacılar, basit olmayan bu yedi önerme türünden en çok şartlı ve ayrık önermeler üzerinde durmuşlardır. Bunun nedeninin Stoacıların şekilciliğe ve ampirizme son derece önem vermesinden kaynaklandığı söylenebilir.[602] Ayrıca Stoacılar şartlı ve ayrık önermeleri ele alırken özellikle onların doğruluk değerlerini de göz önünde bulundurmuşlardır. Ancak onlara göre doğruluk (*ἡ ἀλήθεια/hē alētheia*), doğru (*τὸ ἀλήθές/to alēthes*) veya doğru olan şeyden; (i) özünde, (ii) oluşumunda ve (iii) manasında olmak üzere üç şekilde farklıdır. Özünde farklıdır çünkü doğruluk cisimsizken doğru cisimseldir. Oluşumunda farklıdır çünkü doğru "Ben konuşuyorum" gibi basit bir şeyken doğruluk birçok doğru araştırmadan/bilişten oluşur. Manasında farklıdır çünkü doğru değişmezken doğruluk bilgiye bağlıdır dolayısıyla değişebilir. Bu nedenle Stoacılar doğruluğun iyi bir adamda bulunduğunu ama doğrunun kötü bir adamda da bulunabileceğini söylerler. Zira kötü adam da doğru söyleyebilir.[603]

Stoacılar şartlı önermelerin üç şekilde doğru ve bir şekilde de yanlış sonuç vereceğini belirtirler: Şayet şartlı önerme; "Eğer gündüzse hava aydınlıktır" önermesinde olduğu gibi doğru ile başlayıp doğru ile biterse sonuç doğru olur. "Eğer yeryüzü uçuyorsa yeryüzünün kanatları vardır" önermesinde olduğu gibi yanlış ile başlayıp yanlış ile biterse sonuç doğru olur. "Eğer yeryüzü uçuyorsa yeryüzü vardır" önermesinde olduğu gibi yanlış ile başlayıp doğru ile bitiyorsa sonuç doğru olur. Ama "Eğer gündüzse gecedir" önermesinde olduğu gibi doğru ile başlayıp yanlış ile bitiyorsa sonuç yanlış olur.[604] Ancak Khrysippos bu dört ihtimalin dışında beşinci bir ihtimalin daha mevcut olduğunu belirtmiştir. Ona göre eğer ikinci öncülün/talinin olumsuzu birinci öncülün/mukaddemin karşıtıysa şartlı önermenin sonucu doğru olur. "Eğer gündüzse aydınlıktır" önermesinde talinin olumsuzu "aydınlık değildir" önermesidir. Bu önerme, mukaddemin karşıtı olduğu için sonuç doğru olur.[605] Khrysippos'un belirtmiş olduğu bu durum tamamen formeldir. Zira onun bu ifadesi

[601] Mates, *Stoic Logic*, 33-34; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 147-148; Dumitriu, *History of Logic*, 1/237.
[602] Dürüşken, "Stoa Mantığı", 300; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 67.
[603] Mates, *Stoic Logic*, 35; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 149-150.
[604] Dumitriu, *History of Logic*, 1/239; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 301; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 67-68.
[605] Dumitriu, *History of Logic*, 1/240; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 301.

"şartlı bir önerme, ilk önerme ve ikinci önermenin olumsuzu aynı anda doğru değilse geçerli olur" düşüncesine dayanmaktadır.[606]

Ayrık önermelerin doğruluk değeri noktasında Stoacılar öncelikle iki farklı ayrık önerme kabul eder. Bunlardan ilki "ya da" bağlacıyla kurulup önermenin taraflarının aynı zamanda beraber doğru olamayacağı özel ayrık önermedir.[607] Aulus Gellius (ö. 175) bu tür önermelere "Zevk ya iyidir ya da kötüdür" örneğini vermektedir.[608] Diğeri ise bir veya birden fazla önermenin birbirini dışlamayacak şekilde aynı anda doğru olabildiği ayrık önerme türüdür. Bu tür önermelerin ikisi birden yanlış olabilir. Grekçede bu tür önermeler *παραδιεζευγμένον* (*paradiezeugmenon*) olarak adlandırılır.[609]

Basit olmayan önerme türlerinden sonuncusu ise bileşik önermelerdir. Bu tür önermelerin doğruluk değeri noktasında ise öncüllerden biri yanlış olup diğerlerinin hepsi doğru olsa bile sonuç yanlış olur. "Paulus'un oğlu olan P. Scipio iki kez konsül seçildi, zaferden dolayı şeref kazandı, censor oldu ve censorluğu sırasında L. Mummius'un çalışma arkadaşıydı" gibi doğru öncüllere "ve Hannibal'ı Afrika'da yendi" gibi yanlış bir önerme eklendiğinde bütün yargı yanlış olur.[610]

2.1.2.2. Akıl Yürütme

Akıl yürütme, Stoa mantık anlayışında "öncüller ve bir sonuçtan oluşan bir yöntem" şeklinde tanımlanır.[611] Onlara göre bu öncüller, sonucu kanıtlamak için kendi rızamızla kabul ettiğimiz önermelerdir. Sonuç da öncüller tarafından kanıtlanmış önermelerdir. Onlar akıl yürütmeyi sadece hipotetik kıyaslar üzerinden ele almaktadır. Mesela "Eğer gündüzse hava aydınlıktır, fakat gündüzdür, bu yüzden aydınlıktır" şeklinde kurulan kıyaslar akıl yürütmenin temelini oluşturur. Hipotetik akıl yürütmenin ilk öncülü için doğru olduğu kabul edilen anlamındaki *λῆμμα* (*lēmma*) kavramını, ikinci öncülü için ek varsayım anlamına gelen *πρόσληψις* (*proslēpsis*) kavramını, sonuç için de meydana getirmek anlamına gelen *ἐπιφορά*

606 Dumitriu, *History of Logic*, 1/240.
607 Dumitriu, *History of Logic*, 1/240; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 301; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 69.
608 Dumitriu, *History of Logic*, 1/240.
609 Dumitriu, *History of Logic*, 1/240.
610 Dürüşken, "Stoa Mantığı", 302; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 69-70.
611 Dumitriu, *History of Logic*, 1/242.

(*epiphora*) kavramını kullanırlar.[612] Stoacılar akıl yürütmeyi öncelikle sonuçsuz akıl yürütme (*λόγοι ἀπέραντοι/logoi aperantoi*) ve sonuç veren akıl yürütme (*λόγοι περαντικοὶ/logoi perantikoi*) şeklinde ikiye ayırırlar. Sonuçsuz akıl yürütme "Eğer gündüzse aydınlıktır, fakat gündüzdür, bu yüzden Dion yürüyor" örneğinde olduğu gibi sonuçla çelişik olan önerme, öncüllerin bitişikliğiyle bağdaşmaz haldedir. Yani bu tür akıl yürütmelerde sonuç ve öncüller arasında herhangi bir gereklilik yoktur sadece rastlantısaldır. Mesela bu örnekte olduğu gibi "Eğer gündüzse aydınlıktır" ve "Fakat gündüzdür" öncülleri ile "Dion yürüyor" sonucu arasında herhangi bir gereklilik yoktur. Bu durum tamamen rastlantısal bir tarzdadır. Ama sonuç veren akıl yürütmelerde sonuçla çelişik olan önerme, öncüllerin bitişikliğiyle bağdaşır durumdadır.[613] Sonuç veren akıl yürütmeler doğrulanabilir ve yanlışlanabilir. Bu tür akıl yürütmelerin doğru olan kısmında öncüller arasındaki bitişiklik geçerlidir. Ayrıca hem öncüller hem de sonuç gerçek olayları açıklar. Ancak yanlış olan kısımda böyle bir durum mevcut değildir. Ayrıca Stoacılar akıl yürütmeyi kanıtlanabilir (*ἀποδεικτικόι/apodeiktikoi*) ve kanıtlanamaz (*ἀναπόδεικτικοι/ anapodeiktikoi*) şeklinde de taksim ederler. Kanıtlanabilir akıl yürütmeler, doğru olması için bir kanıta ihtiyaç duyan akıl yürütmelerdir.[614]

Son olarak Stoacıların akıl yürütme şekillerine değinmek gerekir. Çünkü Galen özellikle bu konuda Khrysippos'u eleştirmektedir. Khrysippos, beş akıl yürütme şeklinden bahsetmektedir.[615] Diğer bütün şekiller bu beş şekle göre ele alınmaktadır. Çünkü bu şekiller kanıtlanmaya ihtiyaç duymayacak kadar apaçıktır. Bu beş akıl yürütme şekli şunlardır:

(i) Bunlardan ilki "Eğer gündüzse aydınlıktır, fakat gündüzdür, bu yüzden aydınlıktır" örneğinde olduğu gibi sonucun basit olmayan hipotetik cümleden ve öncülden elde edilmesidir.

(ii) İkincisi "Eğer gündüzse aydınlıktır, fakat aydınlık değildir, bu yüzden gündüz değildir" örneğinde olduğu gibi basit olmayan hipotetik cümleden ve sonucun karşıtından öncülün karşıtının elde edilmesidir.

---

[612] Dumitriu, *History of Logic*, 1/243.
[613] Dumitriu, *History of Logic*, 1/243; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 160-161.
[614] Dumitriu, *History of Logic*, 1/243.
[615] Dumitriu, *History of Logic*, 1/243.

(iii) Üçüncüsü "Hem gündüz hem de gece değildir, fakat gündüzdür, bu yüzden gece değildir" örneğinde olduğu gibi bitişik bir öncülün (*συμπεπλεγμένον/sumpeplegmenon*) veya onun parçalarından birinin olumsuzlanması ile diğer parçasının sonuç olarak çıktığı akıl yürütme şeklidir.

(iv) Dördüncüsü "Ya gündüzdür ya da gecedir, fakat gündüzdür, bu yüzden gece değildir" örneğinde olduğu gibi ayrık bir yargıdan (*διεζευγμένον/diezeugmenon*) ve onu oluşturan parçalardan birinin onaylanmasından diğerinin çelişiğini sonuç olarak veren akıl yürütme şeklidir.

(v) Sonuncusu ise "Ya gündüzdür ya da gecedir, fakat gece değildir, bu yüzden gündüzdür" örneğinde olduğu gibi ayrık bir yargıdan ve onu oluşturan parçalardan birinin çelişiğinden (*ἀντικείμενον/antikeimenon*) diğerinin onaylanması şeklinde sonuç veren akıl yürütme şeklidir.[616]

Bu akıl yürütme şekilleri bitişik ve ayrık şartlı kıyasların geçerli veya geçersiz olarak ayrıldığı ihtimalleri akıllara getirmektedir. Bu akıl yürütme şekillerinden ilki bitişik şartlı kıyasın ön bileşeninin onaylandığı duruma, ikincisi bitişik şartlı kıyasın art bileşeninin onaylanmadığı duruma denk gelmektedir. Dördüncü şekildeki akıl yürütme ayrık şartlı kıyasın ön bileşeninin onaylandığı duruma, beşinci şekil ise ayrık şartlı kıyasın art bileşeninin onaylanmadığı duruma denk gelmektedir. Burada "hem… hem de…" bağlacıyla kurulmuş olan üçüncü şeklin yine ayrık şartlı kıyasın ön bileşeninin onaylandığı duruma tekabül ettiği söylenebilir.[617]

2.2. GALEN'DE MANTIK

Bu başlık altında Galen'in kategoriler, tanım, bölme, önerme, akıl yürütme (*kıyas, tümevarım, analoji*), kanıtlama (*burhân*) ve retorik anlayışı incelenecektir. Bu inceleme yapılırken Aristoteles ve Stoacılar ile benzer veya farklı noktalarının olup olmadığı da ifade edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Galen'den önce ve Galen ile çağdaş olan Aristoteles şarihlerine de -Aristoteles ve Stoacılar'dan sonra Galen'e kadar olan süreçte mantığın ne gibi değişimlere uğradığını takip etmek ve bu şarihlerin Galen'in mantık anlayışı noktasında bir etkilerinin olup olmadığını tespit etmek için-

[616] Mates, *Stoic Logic*, 58-85; Dumitriu, *History of Logic*, 1/243-244; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 163.

[617] Stoa mantığı hakkında daha detaylı bilgi için bk., Jonathan Barnes vd., "Logic", *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, ed. Keimpe Algra vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 92-176.

değinilmeye çalışılacaktır. Şarihlerin mantık ile ilgili görüşlerine kronolojik tarzda yer verilecektir. Bu bağlamda Aristoteles'in hem çağdaşı hem de öğrencisi sayılan Theophrastos (MÖ 371-287) ve Rodoslu Eudemus'un (MÖ 370-300)[618], onlardan sonra gelen Ammonius Saccas'ın (MS 175-242) ve Galen'in çağdaşı kabul edilen Alexander Aphrodisous'un mantık ile ilgili görüşlerine yer verilecektir. Bu noktada belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri; mevzu bahis olan şarihlerin mantığa dair eserlerinin tamamının günümüze ulaşmamış olmasıdır. Bu yüzden onların sadece günümüzde mevcut olduğu belirtilen eserlerinden faydalanılmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Beş Tümel

Beş tümel, kavram konusunda bütün varlıkların sınıflandırılma ve bölme keyfiyetininin ele alındığı mantık ilminin temel konularından biri sayılmaktadır. Beş tümel kavram; cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti'den oluşmaktadır. Bu kavramlar ilk defa Aristoteles tarafından ele alınmakla birlikte Plotinus'un (MÖ 204/5-270) öğrencisi olan Porphyrius (MS 234-305), Aristoteles'in mantık kitaplarının ilki olan *Kategoriler*'e giriş olarak yazdığı *Îsâġūcî (Isagoge, Eisagoge)* adlı eserinde daha ayrıntılı ve sistemli bir şekilde incelemektedir.[619]

Galen ayrıca Platon'un "bir şey çok, çok şey de bir olabilir" dediğini belirterek ve zâtî-arazî olma durumlarından bahsederek beş tümele dikkat çekmektedir.[620] Mesela pek çok eşek ferdinin eşek olduğunu veya eşek türünün pek çok ferdinin olduğunu bilmek bu durumu açıklar niteliktedir. Ona göre cins, tür ve ayırım zatî, bunların dışındaki şeyler ise arazîdir. Örneğin onun, "at" demekle "kişneyen hayvan" demek arasında bir fark olmadığını söyleyerek bu duruma işaret

[618] es-Sicistânî, *Ṣıvânü'l-ḥikme*, 176-181; Burgess Laughlin, *The Aristotle Adventure: A Guide to the Greek, Arabic, and Latin Scholars who Transmitted Aristotle's Logic to the Renaissance* (Flagstaff, Arizona: Albert Hale Publishing, 1995), 26-27.

[619] Porphyrios, *Isagoge*, çev. Betül Çotuksöken (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), 29-58; İbrahim Çapak, *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümeller* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 33-61.

[620] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/140; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 70.

ettiği söylenebilir.[621] Bir başka durumda da solgun olmanın, koşmanın ve yürümenin beden için arazî olduğunu söylemektedir.[622]

Beş tümelin anlaşılması başta mantık olmak üzere genelde her ilim için önem arz etmektedir. Bu yüzden konunun mantıkla ilgilenen herkes tarafından ele alındığı söylenebilir. Konuyla ilgilenen filozoflardan biri de daha çok hekim kimliğiyle tanınan Galen'dir. Ancak onun birebir beş tümel üzerine yazdığı eserinin olup olmadığı ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bu belirsizliğe rağmen Galen'in beş tümel konusuna oldukça önem verdiği görülmektedir. Çünkü Galen, beş tümelin özellikle de cins ve ayırımın hastalıkların sınıflandırılması ve bölünmesi noktasında önemli olduğunu belirtmektedir. O, bu durumu *Θεραπευτικῆς μεθόδου* (*Therapeutikēs methodou*) eserinin birinci bölümünde açık bir şekilde dile getirmektedir. Ona göre cinse bağlı olan her ayırım sadece türün oluşturulmasına katkıda bulunmaz cinsin uygun şekilde bölünmesine de katkıda bulunur. Ayrıca türü oluşturan ayırımların kurucu (*mukavvim*) ayırımlar olduğunu, mukassim (*bölücü, taksim edici*) olanların ise gereksiz olduğunu eklemektedir. Yani o, ayırımın hem kurucu hem de mukassim olduğunu söylemektedir. Mesela canlı cinsini ele aldığımızda bu cinse uygun ayırımlar ölümlü-ölümsüz, akıllı-akılsız, evcil-vahşi gibi ayırımlardır. Yumuşak-sert, ağır-hafif, seyrek-yoğun, büyük-küçük gibi ayırımlar ise canlının değil cismin/maddenin/cevherin (*οὐσίας/ousia-ousias*) ayırımlarıdır.[623] Dolayısıyla cins olarak alınan canlı; yumuşak ya da sert, yoğun ya da seyrek, küçük ya da büyük gibi ayırımlara bölünürse türün tanımlanmasına hiçbir katkıda bulunulmamış olur. Ancak canlı cinsi; akıllı ve ölümsüz veya akıllı ve ölümlü ayırımlarına bölünürse Galen'e göre sırasıyla "tanrı" ve "insan" türleri elde edilir. Akıllı canlı türü ile "ayaklı" ve "iki ayaklı" şeklinde iki uygun ayırım birleştirildiğinde insan türü elde edilir. Galen bu düşünceleriyle doğru orantılı olarak tanımını ya da cisminin/maddesinin tertibini doğru bir şekilde sınırlamadan, şeylerin tür oluşturan yani kurucu ayırımlarından herhangi birini keşfetmenin imkânsız

[621] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/149; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 75.
[622] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/153; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 77.
[623] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/23; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 13.

olduğunu vurgulamaktadır.[624] Galen bu ve buna benzer pek çok şekilde cinsin, özellikle de ayırımın önemine dikkat çekmektedir. Ayrıca dikkat çektiği hususlardan biri de ayırımın bölme yöntemi noktasındaki önemidir.[625]

Galen ayrıca *Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē)* eserinde öğretim yöntemleri üzerinden cins ve tür kavramlarına değinmektedir. Ona göre öğretim yöntemlerinin beş farklı türü vardır. Bu türlerden biri de bölmedir. Bölme ise düzensiz bir şekilde ilerleyen ve çok farklı şekillerde icra edilebilen bir yöntemdir. Bunların başında da cinsin türlere ve türün fertlere bölünmesi gelmektedir.[626] Aslında Galen bu eserinin başında cinse ve türe değinerek eserin devamında ele alacağı vücut azalarının daha iyi bir şekilde anlaşılması için ortam hazırlamaktadır. Zira nasıl ki bölme en iyi öğretim yöntemlerinden biriyse cins ve tür kavramları da bu yöntemin en doğru ve en anlaşılır bir biçimde uygulanmasını sağlamaktadır.

2.2.2. Kategoriler

Kategori kavramı; Grekçe *κατηγορέω* (*katēgoreō*) fiilinden gelmektedir. Bu fiil Grekçe'de "aleyhine konuşmak, hükümden önce, suçlamak, atfetmek, belirtmek, kanıtlamak, beyan etmek" gibi anlamlara gelmektedir. Mantık noktasında ise "birine veya bir şeye yüklem olmak" anlamında kullanılmaktadır.[627] Kategoriler, varlığın en genel, en nihaî yüklemleridir ve varlıkların, özlerinde ne tür varlık olduklarını belirtirler. İnsan düşüncesinin de en basit fakat en kapsamlı yapı taşlarıdır. Bölme işleminin imkânı ve en nihayetinde şeyleri zatî özelliklerine uygun tanımlayabilme noktasında kategoriler oldukça önem arz etmektedir. Çünkü zatî ve arazî yüklem türleri arasında ayrım yapabilmek ancak kategorileri bilmekle mümkün olur.

Kategoriler; başta Megara Okulu olmak üzere daha önceki diğer düşünürleri de en çok meşgul eden yüklemleme ile ilgili bazı zorlukları çözmek için ortaya konulan bir teoridir.[628] Bu durum Otto Apelt tarafından *Beiträge zur Geschichte der*

---

[624] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/24; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 13.
[625] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/24-25; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 14.
[626] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/51.
[627] Greek Word Study Tool, "κατηγορέω" (Erişim 6 Haziran 2022).
[628] Paul Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias* (Berlin-New York: De Gruyter, 1973); Ross, *Aristoteles*, 50.

Griechischen Philosophie eserinde *Die Kategorieenlehre des Aristoteles* başlığı altında geniş ve başarılı bir şekilde ele alınmaktadır.[629]

Düşünce tarihi boyunca pek çok filozof insan zihninin nihaî formlarını ve varlığın en genel cinslerini ifade etmek üzere kategorileri incelemişlerdir. Kategorileri ilk defa bir teori olarak ortaya koyan Aristoteles'tir ve sayılarını cevher, nicelik, nitelik, görelik, neredelik, nezamanlık, durum/konum, sahip olma, etki ve edilgi olmak üzere on olarak belirlemiştir.[630] Stoacılar ise Aristoteles'in kategorilerine eklemeler veya çıkarmalar yaparak metafizikteki önemine dikkat çekmişler ve kategorileri varlığın dört türü üzerinden ele almışlar.[631]

Stoacılar, Aristoteles'in kategoriler kuramını eleştirmişler. Çünkü onlara göre Aristoteles'in kategorileri, dünyadaki her şeyi içeren en yüksek cinslerdir. Ancak varlık gibi en yüksek cinsler bu kapsama dahil edilmemiştir.[632] Onlar bu durumu göz önünde bulundurarak, Aristoteles'in kabul etmiş olduğu kategorileri de kapsayacak bir kategori kuramını ele almışlar ve buna en yüksek cins demişler. Onlar sadece maddi-cisimli olan varlığı dikkate aldıkları için cisimli olan varlık ile cisimli olmayan varlığı ayırmak adına en yüksek cinsi *τι* (*ti/bir şey*) olarak isimlendirmişler.[633] Bu kelime veya artikel Grekçede nötr şeyleri ifade etmek için isimlerin başına getirilir ve "bir şey, biri, herhangi bir şey, herhangi biri" gibi anlamları kastetmek için kullanılır.[634] Stoacılar'a göre bu tür kavramlar sadece zihinde olup zihnin dışında varlıkları yoktur. Ama Aristoteles'e göre zihnin kanunları ile varlığın kanunları aynıdır ve kategoriler sadece zihne değil varlığa da aittir.[635] Stoacılar en yüksek cins olarak kabul ettikleri "bir şey" dışında dört kategorinin

[629] Otto Apelt, *Beiträge zur Geschichte der Griechischen Philosophie* (Leipzig: Teubner, 1891).
[630] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 6; Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 10-11.
[631] Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 54.
[632] Dumitriu, *History of Logic*, 1/233.
[633] Dumitriu, *History of Logic*, 1/233; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 297; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 55.
[634] Greek Study Word Tool, "τι" (Erişim 9 Haziran 2022).
[635] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 64.

varlığından bahsetmektedir. Bu dört kategori tamamen iç içedir ve bunlar; asıl neden, nitelik, durum ve durumlar arası bağlantı şeklindedir.[636]

Aristoteles şarihlerinden Rodos'lu Andronikos (MÖ I. yüzyıl) hem Aristoteles hem de Stoacıların aksine sadece iki tane kategori kabul etmiştir.[637] Bu iki kategori ona göre (i) "kendinde/kendi kendine, mutlak olan" (*by itself-καθ' αὐτό/kath' auto*) ve (ii) "izafet (*relative-πρός τι/pros ti*)" kategorileridir.[638] Onun, bu görüşü kendisinden önce yaşamış olan Grek filozof ve matematikçi Kalkedonlu Xenocrates (MÖ 396/5-314/3)'ten aldığı iddia edilmektedir.[639]

Xenocrates, Platon'un Akademisine mensuptur ve Aristoteles'in çağdaşıdır. Xenocrates'in kategorileri sadece iki kategoriye indirgeme görüşü Platon'un Akademisinde tercih edilen bir görüştür. Hatta bu görüşün Platon'un bazı diyaloglarından özellikle de *Sofist* diyaloğundan türetildiği veya geliştirildiği söylenmektedir.[640] Bazı bilginler ise Andronicus'un kategoriler öğretisi noktasında doğrudan Stoacılar'dan etkilendiğini söylemektedirler.[641] Andronicus, kategorilerin gerçek bilimsel kanıtlar için ön hazırlık niteliğinde olduğunu söyler[642] ve en çok da kategorilerin bölme, tanımlama ve kanıtlama noktasındaki önemi üzerinde durur.[643] Zâtî ve ârazî yüklemlerin doğru bir şekilde ayırt edilmesi veya bölünmesi ancak

[636] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/426-437; Józef Maria Bochenski, *A History of Formal Logic*, çev. Ivo Thomas (U. S. A.: University of Notre Dame Press, 1961), 113-114; Dumitriu, *History of Logic*, 1/233; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 297; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 56.

[637] Tobias Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", ed. Robert W. Sharples - Richard Sorabji, *Greek & Roman Philosophy 100 BC – 200 AD* 2/94 (2007), 517.

[638] Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 519.

[639] Michael J. Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 48.

[640] Platon, *Sofist*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 96-97; Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 519.

[641] Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 50.

[642] Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 9; Myrto Hatzimichali, "Andronicus of Rhodes and the Construction of the Aristotelian Corpus", *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*, ed. Andrea Falcon (Leiden/Boston: Brill, 2016), 7/90.

[643] Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 39-41.

kategorileri bilmekle mümkün olur.[644] Zâtî yüklemleri mutlak/kendinde kategorisi altında zikrederken ârazî yüklemleri ise izâfet kategorisi altında zikreder.[645]

Kategorileri mutlak olan ve göreceli olanlar şeklinde iki kategoriye indirgeyenlerden biri de İskenderiye'li Eudorus (MÖ I. yüzyıl)'tur. İskenderiyeli Eudorus, Orta Platonculuğun bir temsilcisi olup Platon'un felsefesini Pisagorculuk açısından yeniden inşa etmeye çalışan eski bir Grek filozofudur.[646] Rodos'lu Andronicus'un öğrencisi ve takipçisi olarak kabul edilen Sidonlu Boethus, kategorilerin cevher ve araz şeklinde iki tane olması gerektiğini söylemekle beraber kategoriler noktasında iki farklı özelliği ile de ön plana çıkmıştır.[647] Bunlardan biri onun erken dönem Akademi veya Stoacılar gibi diğer okullara mensup filozofların görüşlerinden haberdar olmasıdır. Yani o kategorilerin içeriğiyle ilgili Aristotelesçi olmayan doktrinleri de bilmektedir. İkincisi ise kategorilerin; Aristoteles'in diğer eserleriyle sistematik ve kronolojik tarzda nasıl ilişkili oldukları konusunda karmaşık fikirlere sahip olduğudur. Ayrıca o, etki ve edilgi kategorilerinin yeni bir hareket kategorisi altında birleştirilmesi önerisini[648], bunun hareket etmeyen hareket ettiriciyi ve hareket etmeyen hareket ettiricinin hareket ettirdiği şeyleri aynı sınıfa dahil edeceği gerekçesiyle reddetmiştir.[649] Onunla ilgili en önemli husus cevher ve araz şeklinde sadece iki kategori kabul etmiş olmasıdır. O, *Kategoriler*'i Aristoteles'in diğer eserleriyle karşılaştırmış ve diğer eserlerden elde ettiği sûret, madde ve terkip gibi üç terimden hangisinin *Kategoriler*'e göre birincil cevher olarak sayılacağını değerlendirmiş ve yalnızca madde ile terkibin birincil cevher, sûretin ise ancak cevherin bir arazı olabileceği iddiasında bulunmuştur.[650]

Boethus, madde ve terkibi cevher kategorisine, sureti ise cevher kategorisi dışında yani hepsini araz olarak kabul ettiği nitelik, nicelik vb. kategorilerden birine

---

[644] Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 47.
[645] Simplicius of Cilicia, *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*, ed. Carolus Kalbfleisch (Berolini: Reimer, 1907), 8/64; Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 519.
[646] Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 78-83.
[647] John Ellis, "Alexander's Defense of Aristotle's 'Categories'", *Phronesis* 39/1 (1994), 69-75.
[648] Bu öneriye dair detaylı bilgi için bk.,Platon, *Sofist*, 87; Simplicius of Cilicia, *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*, 8/302.
[649] Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 518.
[650] Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 518; Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 185-199.

dahil etmiştir.[651] Bu iddiasından yola çıkarak da kategorilerin cevher ve araz başlıkları altında sınırlandırılması gerekliliğini savunmuştur. Andronicus ve Boethus'un kategorilere dair görüşlerini bize aktaran Klikya'lı Simplicius (MS 490-560)[652]'tur. Simplicius, Andronicus'u ve Xenocrates'i, âraz olan diğer bütün kategorileri sadece izâfet kategorisinin kapsamına dahil ettikleri için eleştirmektedir.[653] Bu iki görüş göz önünde bulundurularak kategoriler öğretisine dair daha detaylı çalışmaların yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Aristoteles'in en önemli şarihlerinden Alexander Aphrodisous, Sidonlu Boethus'un kategori anlayışını eleştirmektedir. Çünkü Boethus; sûreti, ikincil cevherleri ve tümelleri -cevher kategorisine dahil etmemek için- eşit yani tek bir şey kabul etmişti. Böyle bir durumda cins, kendinde var olan bir şey olmaktan çıkıp özel bir ayırımda mevcut olur. Bu ayırım, kendi altındaki türlerle beraber diğer ayırımları da kapsar. Bu şekilde de sınıflandırma için temel bir ilke haline gelir. Bununla birlikte yine bir cevher değil bir nitelik kategorisinde kalır. Oysa cinsler ve türler tekil/tekil niteliklerin terkibinden oluşur. Boethus'un ileri sürmüş olduğu bu görüşü göz önünde bulundurduğumuzda Aristoteles'in yapmış olduğu cevher tanımına (ne bir konu hakkında ne de bir konu için tasdik edilmemiş olandır[654]) sadece tikeller ve onların maddeleri dahil olur. Alexander Aphrodisous, Boethus'un bu anlayışına karşı olarak özel ayırımlara dair bir doktrin üzerinde durur. Bu doktrini, *On Specific Differences*[655] eserinde dile getirir. O, bizâtihi ele alınan ayırım ile cinsle beraber ele alınan ayırım arasındaki farkları zikretmektedir.[656] Ayırım bizâtihi ele alınırsa bir nitelik olur. Ama cinsle beraber alınırsa cinsle aynı durumu paylaşır. Çünkü cinsle beraber eşanlamlı olarak bir şeye yüklenir. Alexander Aphrodisous, cinsle beraber

---

651 Simplicius of Cilicia, *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*, 8/78; Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 523.

652 Simplicius of Cilicia, *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*, 8/63-64; Reinhardt, "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'", 513.

653 Simplicius of Cilicia, *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*, 8/63; Griffin, *Aristotle's Categories in the Early Roman Empire*, 49.

654 Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 6-7; Aristoteles, *Kategoriler*, 11-13.

655 Bu eserin sadece Arapça'sının günümüze ulaştığı belirtilmektedir. Bk., Cristina Cerami, "Alexander of Aphrodisias", *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*, ed. Andrea Falcon (Leiden/Boston: Brill, 2016), 7/166.

656 Marwan Rashed, *Commentaria in Aristotelem Graeca et Byzantina*, "Alexandre d'Aphrodise entre logique, physique et cosmologie", *Essentialisme* 2 (2007); Cerami, "Alexander of Aphrodisias", 7/166.

alınan ayırımın "bir şeyde onun bir parçası olarak var olan" şeklinde tanımlanması gerektiğini vurgular ve bu anlamda onun cevher olduğunu ileri sürer.[657] Bu nedenle ona göre ayırım, eşanlamlı olarak yüklendiği türlerin cevheri ve formu ile eşit olmak zorundadır. Alexander Aphrodisous'a göre tikeller arasında ortak olan şey ortadan kaldırıldığı zaman tikeller de onunla beraber ortadan kalkmaz. Bu düşüncesiyle de tikellerin, tümelleri önceliğini savunur.[658]

Kategorilere değinen düşünürlerden biri de Galen'dir. Ebü'l-Ferec, Galen'in beş tane kategori kabul ettiğini ve bu durumu *Burhân* eserinde dile getirdiğini aktarmaktadır. Bunlar; cevher, nicelik, nitelik, nitelikten elde edilen taraflar/niteliğe göre olan taraflar (*Τα προς τι πως έχοντα/Ta pros ti pōs êkhonta*)[659] ve bir şeyi başka bir şeye izafe etme kategorileridir.[660] Ebü'l-Ferec, Galen'in bu görüşünün felsefeye uygun olmadığını ve "nitelikten elde edilen taraflar" şeklinde zikredilen ifadenin hiçkimse tarafından anlaşılmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir.[661] Ebü'l-Ferec'in bu ifadeyi "izâfete göre olan uçlar" şeklinde anladığı ve Galen'in görüşünü bunun üzerinden çürütmeye çalıştığı belirtilmektedir.[662] Galen'in *Burhân* eseri günümüze ulaşmadığı için Ebü'l-Ferec'in bahsettiği şeyin doğruluğunu veya yanlışlığını tespit etme imkânımız yoktur. Ancak Galen, mantığa giriş niteliğinde yazdığı *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde kategorileri Ebü'l-Ferec'in açıkladığı şekilde ele almamaktadır. Bu eserinde Galen, dolaylı bir şekilde -önermeler üzerinden- kategorilere değinmektedir. Bu durum onun kavramlardan ziyade hükümleri ilk sıraya koyduğunu göstermektedir. Aristoteles ise ilk önce kavramları yani birleştirilmeksizin söylenen şeyleri[663] ve dilsel olguları ele alır.[664]

---

[657] Cerami, "Alexander of Aphrodisias", 7/166.

[658] Dexippus, *Dexippi in Aristotelis Categorias Commentarium*, ed. Adolfus Busse (Berolini: Reimer, 1888), 45-46; Dexippus, *Dexippus On Aristotle Categories*, ed. Richard Sorabji, çev. John Dillon (London: Bloomsbury Publishing, 2014), 82-83; Cerami, "Alexander of Aphrodisias", 7/166.

[659] Cleophea Ferrari, *Der Kategorienkommentar Von Abü'l-Faraǧ 'Abdallâh Ibn At-Tayyib: Text und Untersuchungen* (Leiden/Boston: Brill, 2006), 135.

[660] Ferrari, *Der Kategorienkommentar Von Abü'l-Faraǧ 'Abdallâh Ibn At-Tayyib: Text und Untersuchungen*, 103.

[661] Ebü'l-Ferec Abdullāh b. et-Tayyib el-Bağdâdî, *eş-Şerḥu'l-Kebîr li-Maḳûlâti Arisṭû*, ed. Ali Hüseyin el-Câbirî (Dımeşk: Dâru'l-Tekvîn, 2010), 189-191; Ferrari, *Der Kategorienkommentar Von Abü'l-Faraǧ 'Abdallâh Ibn At-Tayyib: Text und Untersuchungen*, 105-106.

[662] Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*, 227.

[663] Ross, *Aristoteles*, 48.

[664] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/1-2; Julius Theodor Zenker, *Aristotelis Categoriae Graece cum versione Arabica Isaaci Honeini filii et variis lectionibus textus Graeci e versione Arabica ductis*, ed. Julius Theodor Zenker (Leipzig: Engelmann, 1846), 3-4; Khalil

Ebü'l-Ferec'in Galen'e nispet ederek aktardığı "niteliğe göre olan taraflar" ifadesine İbn Sînâ da isim vermeden Ebü'l-Ferec üzerinden değinmektedir. Fakat İbn Sînâ bu ifadeyi zikrederken Galen'e herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Sadece bazılarının kategorileri cevher, nicelik, görelik, nitelik ve nitelikten elde edilen şeyler şeklinde beşe ayırdığını ve bu görüşün batıl olduğunu dile getirmektedir.[665] Ayrıca Ebü'l-Ferec'in de üzerinde durduğu "nitelikten elde edilen taraflar" ifadesini incelemektedir. O, bu ifadeden etki, edilgi ya da konumun kastedilmiş olabileceği düşüncesinden hareketle de iki ihtimal üzerinde durmaktadır.[666]

Galen'e göre ilim noktasında en önemli şey kesin sonuçlar elde etmektir. Bu düşüncesine binaen de her kanıtlamanın var olan bir şeyden başlaması gerektiğini savunur. Bu noktada Aristoteles'ten etkilendiği söylenebilir. Zira Aristoteles, *İkinci Analitikler*'in birinci kitabında kanıtlamaya dayalı her öğrenimin daha önceki bir bilgiden başlaması gerektiğini belirtir.[667] Bunu kıyas formatında düşündüğümüzde kıyasın her zaman kanıtlamanın temelini oluşturan bir ön bilgiden hareketle yapılması gerektiği ortaya çıkar. Bu ön bilginin de Galen'in düşünce sisteminde en genel yüklemler olan kategoriler olduğu anlaşılmaktadır. Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου* (*Therapeutikēs methodou*) eserinde kategorileri anlamanın veya onları ayırıp tek tek ele almanın mantıksal teorinin temeli olduğunu söyleyerek bu duruma işaret ediyor gibi görünmektedir.[668] Bu yüzden Galen, şeylerin doğası hakkında hüküm verdiğimiz zaman bazı hükümlerimizin basit varlıklar, bazılarının cevher, bazılarının nicelik vb. hakkında olduğunu söyleyerek dolaylı bir şekilde kategorilere değinmekte ve on iki kategori kabul etmektedir. Bu kavramlardan hiçbiri kendi kendine ne bir şeyi tasdik eder ne de inkâr eder. Tasdik ve inkâr ancak bu kavramlar arasında kurulan bağlantı sonucunda gerçekleşir. Birer kavram olan bu yüklemler hüküm

---

Georr, *Les Catégories d'Aristote dans leurs versions syro-arabes*, ed. Khalil Georr (Beirut: Institut français de Damas, 1938), 319; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 1-6; ʿAbd al-Raḥmān Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī, al-ǧuzʾ al-ṯāliṯ*, ed. ʿAbd al-Raḥmān Badawī (Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīya, 1949), 7/3-4; Aristoteles, *Kategoriler*, 6-7.

665 İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifa: Kategoriler*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 63.

666 İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifa: Kategoriler*, 65; Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*, 227.

667 Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/181; ʿAbd al-Raḥmān Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī* (Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīyah, 1949), 7/309; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 3.

668 Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/148; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 74.

vermenin veya kanıtlamanın maddesini oluşturduğu için Galen, her türlü akıl yürütmeyi en nihayetinde onlara dayandırmaktadır. Hüküm ve kanıtlama üzerinden Galen'in değinmiş olduğu kategoriler ise şunlardır:

2.2.2.1. Basit Varlık

Algı, sezgi ve kanıtlama ile elde edilen bilgilerden hareketle şeylerin doğasına dair yaptığımız açıklamaları Galen'in önerme olarak isimlendirdiğini belirtmiştik. İşte bu önermelerin bazısı basit varlıklara dair açıklamalar içermektedir. Galen, bu duruma "Tanrı vardır" ve "İnsan başlı at yoktur" gibi önermeleri örnek vermektedir.[669] Galen'den önce basit varlığın ayrı bir kategori olarak ele alındığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak böyle bir durum ne Aristoteles'te ne de Stocacılar'da mevcuttur. Bu belirsizlikle beraber burada önemli olan nokta Galen'in basit varlığı, cevher kategorisinin dışında ayrı bir kategori olarak kabul etmiş olmasıdır. Böyle bir anlayışın bilgi noktasında ne tür değişimlere yol açacağı ayrıca araştırılması gereken bir mevzudur.

2.2.2.2. Cevher

Grekçede "*οὐσία (ousia)*", Arapçada "*cevher*", İngilizcede "*substance, essence*" ve Türkçede ise, "*töz, varlık ve varoluş*" gibi anlamlara karşılık gelen cevher kategorisi mantık ilminde; "Var olmak için başka şeye muhtaç olmayan ve kendi kendine var olan şey" şeklinde tanımlanmaktadır.[670] Cevher Aristoteles'e göre ne bir konu hakkında ne de bir konu için tasdik edilmemiş olan en genel yüklemdir.[671]

Aristoteles cevher kategorisini birincil cevherler ve ikincil cevherler olarak iki şekilde ele alır. Mesela fert olarak alınan insan veya fert olarak alınan at terimleri birincil cevherdir. İkincil cevherler ise birincil cevherlerin içinde bulundukları cinsler ve türlerdir. İkincil cevherler bir konu hakkında tasdik edilirler ancak bir konuda değildirler. Bir konu hakkında tasdik edilmek'ten kasıt tümelin tikelle olan ilişkisidir.

---

669 Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.

670 Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Divan Kitap, 2013), 45; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2015), 75; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 61-62; İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 107-109.

671 Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 6; Aristoteles, *Kategoriler*, 10-11; Ferîd Cebir, *en-Naṣṣu'l-Kâmil li-Manṭıḳi Aristu* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1999), 1/40.

Bir konuda olmaktan kasıt ise bir niteliğin, o niteliğe sahip olanla ilişkisidir.[672] Stoacıların ilk kategori olarak kabul ettikleri "asıl neden" kategorisi her ne kadar Aristoteles'in cevher kategorisinden lafız olarak ayrı olsa da içerik olarak aynı olduğu söylenebilir. Onlara göre asıl neden kategorisi belirlenmemiş bir oluştur ve bir nesnenin asıl maddesini teşkil eder. Ayrıca Stoacılar asıl neden kategorisini genel cevher ve özel cevher olarak ikiye ayırırlar. Bu ayrım noktasında Aristoteles'in cevher anlayışıyla ortak zeminde buluşmaktadırlar. Genel cevherlerde artma ve eksilme olmazken özel cevherlerde artma ve eksilme mümkündür.[673]

Galen'e göre ise yapılan açıklama veya söylenen şey, şeyin özü ile ilgiliyse o şeyin cevherini açıklamış oluruz. "Hava cisimdir" ve "Hava cisim değildir"[674] önermeleri Galen'e göre havanın özünü açıklamaktadır. Galen, cismi, havanın özü ve cevheri olarak kabul etmektedir. Ancak bu noktada Galen'in yanıldığı kanaatindeyiz. Zira hava nedir? Diye sorulduğunda Galen'e göre sadece cisimdir dememiz havanın ne olduğunu ortaya koymak için yeterlidir. Böyle bir durumda hava diğer cisimlerle ortak olur ve havanın tam olarak nasıl bir cisim olduğu açıklanmaz. Halbuki hava; %21'i oksijen, %78'i azot, %1'i argon ve çok az miktarda da diğer gazlardan oluşan bir cisimdir" demekle havanın özünün ne olduğu ortaya konmuş olur. Ayrıca Galen'in, cevher kategorisine yönelik oluşturduğu bu türden önermeler tabii önermeyi hatırlatmaktadır. Zira bu tür önermelerde özne tümeldir ve hüküm bizzât mahiyet üzerine verildiği için zikredilen özne (mevzu-u zikrî) ile gerçek özne (mevzu-u hakikî) birleşmektedir. Yani burada "hava" terimi hem zikredilen hem de gerçek öznedir.[675]

Galen cevher kavramına *Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē)* eserinde öğretim yöntemlerinden bölme yöntemini ele alırken de değinmektedir. Ancak cevherin ne olduğunu açıklamaktan ziyade cevherlerin arazlara veya arazların cevherlere bölünmesinden bahsetmektedir. O, insanı; beyaz, siyah ve kırmızı olarak ayırırken insanın cevher, beyaz, siyah ve kırmızının ise araz olduğunu, beyazlık kavramını da

---

[672] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 7; Ross, *Aristoteles,* 51; Aristoteles, *Kategoriler,* 11.

[673] Dumitriu, *History of Logic*, 1/233; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 297; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 56.

[674] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.

[675] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Necmi Derin, "Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 99-114.

kar, süt ve kuğuya ayırırken beyazlığın araz; kar, süt ve kuğunun ise cevher olduğunu söylemektedir.[676] Buradan yola çıkarak Galen'in kategorileri cevher ve araz düşüncesini göz önünde bulundurarak ele aldığını söylemek mümkündür. Cevherin dışındaki bütün kategoriler ya konu olarak alınan birincil cevher hakkında tasdik edilirler ya da konunun içinde olurlar. Bu kategoriler ise şunlardır:

2.2.2.3. Nicelik

Grekçe "*ne kadar, nice, nicelik*" gibi anlamlara gelen "*πόσος (posos)*" kelimesinden gelmektedir.[677] Nicelik; sayı, çizgi, yüzey, zaman, lafız gibi bütünün, kendisinden olan bir parçayla ölçülebilen[678] ve "Ne kadar, kaç, nice?" gibi soruların cevabı olan kategoridir.[679]

Galen, basit varlık ve cevher kategorilerinden sonra nicelik kategorisini ele alır. Bunun nedeni muhtemelen niceliğin varlık bakımından nitelikten daha genel görelikten de daha gerçek olmasıdır.[680] Aristoteles niceliği; sürekli nicelik, süreksiz nicelik, aralarında birbirine göre bir durumu olan bölümlerden oluşan nicelik ve aralarında birbirine göre bir durumu olmayan bölümlerden oluşan nicelik şeklinde dörde ayırırken[681] Stoacılar, nicelik kategorisini ele almazlar. Galen ise daha önce değindiğimiz gibi tamamen hüküm ifade eden cümleler yani önermeler üzerinden nicelik kategorisine değinir. Ona göre kurulan önerme; "Güneş bir ayak büyüklüğündedir" ve "Güneş bir ayak büyüklüğünde değildir" şeklinde şeyin boyutunu/büyüklüğünü açıklıyorsa bu durum o şeyin niceliği ile ilgilidir.[682]

2.2.2.4. Nitelik

Grekçede "*ποιός (poios)*", "*ποιότης (poiotes)*", Arapçada "*keyf-keyfiyet*" İnilizcede "*quality*" ve Türkçede ise, "*ne tür, nite ve nitelik*"[683] gibi anlamlara

---

[676] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/51.
[677] Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), 311.
[678] Fârâbî, *Kategoriler ve Retorik*, çev. Ali Tekin (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 20.
[679] Öner, *Klasik Mantık*, 45; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 75-76; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 62; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 109-110.
[680] İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifa: Kategoriler*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 107.
[681] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/10; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 16; Aristoteles, *Kategoriler*, 22-23; Cebir, *en-Naṣṣu'l-Kâmil li-Manṭıḳi Aristu*, 1/49.
[682] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[683] Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 308-309; Greek Word Study Tool, "ποιός, ποιότης" (Erişim 17 Aralık 2022).

karşılık gelen nitelik kategorisi Aristoteles tarafından; "Kendisiyle bir şeyin nasıl olduğu söylenen terim" şeklinde tanımlanmaktadır.[684] Bu şey ile tekiller kast edilmektedir. Çünkü her bir tekille ilgili olarak "O nasıldır?" sorusuna bunlarla cevap verilir.[685] Stoacılar ise nitelik kategorisini; "belirsiz bir maddeyi belirli hale getiren kategori" olarak addetmektedirler.[686] Galen de Aristoteles'in yolundan giderek bu kategori ile bir şeyin nasıllığının ifade edildiğini söyler. "Güneş doğal olarak sıcaktır" ve "Güneş doğal olarak sıcak değildir" önermeleri güneşin tabiatının nasıl olduğunu açıklar.[687] Yani burada "sıcaklık" bir niteliktir ve güneşin nasıl olduğunu belirtmektedir. Nitelik kategorisinin kısımları ise şunlardır: hal, istidat, meyil bildiren nitelikler, duyu ve şekil nitelikleridir.

Galen, *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (Peri stoikheiōn kath' Hippokratēn)* eserinde bu kategoriye oldukça detaylı bir şekilde değinmektedir. Bunun sebebi bu kategorinin dört unsur ve dört karışım ile doğrudan ilişkili olmasıdır. O, niteliği öncelikle beş dış duyuya göre ele almaktadır. Bunlar şu şekildedir: (i) Muhtelif renkler gibi görme duyusu ile idrak edilenler, (ii) muhtelif sesler gibi işitme duyusu ile idrak edilenler, (iii) muhtelif kokular gibi koklama duyusu ile idrak edilenler, (iv) muhtelif tatlar gibi tatma duyusu ile idrak edilenler ve (v) sıcaklık-soğukluk, yaşlık-kuruluk, sertlik-yumuşaklık, hafiflik-ağırlık, yoğunluk/sıklık/kalınlık (*density*)-seyreklik/incelik/zayıflık (*thinness*), pürüzlülük-pürüzsüzlük, sağlamlık/sertlik-kırılganlık/gevreklik, gevşeklik-sıklık gibi dokunma duyusu ile idrak edilenler. Bu niteliklerden bazıları vücudun tüm maddesini değiştirmezken bazıları tüm vücutta etkisini gösterir. Bedenin tüm maddesini değiştirmeyen nitelikler, görülen, işitilen, koklanan ve tadılan niteliklerdir. Görülen nitelikler tüm bedeni değil sadece gözleri değiştirirler. Ayrıca iki gözün tamamını da değiştirmezler sadece görme duyusunu değiştirirler. Mesela siyah renk, görme duyusunu diğer tüm renklerden daha fazla yoğunlaştırırken, beyaz renk onu dağıtır. İşitme duyusu ile idrak edilen nitelikler sadece iki kulakta, koklama duyusu ile idrak edilen nitelikler ise beynin iki ön karıncığında etkilidirler. Tatma duyusu ile idrak edilen nitelikler çoğunlukla sadece

[684] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/20; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 33; Cebir, *en-Naṣṣu'l-Kâmil li-Manṭıḳi Aristu*, 1/65.
[685] Fârâbî, *Kategoriler ve Retorik*, 26.
[686] Dürüşken, "Stoa Mantığı", 298; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 56.
[687] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.

dili etkilerken, vücudun geri kalanında ya hiç etkileri olmaz ya da küçük bir etkileri olur. Bunun kanıtı, vücudun bazen tatma duyusundan meydana gelen değişikliği hissedebilmesidir. Tüm vücutta etkisini gösteren niteliklerden bazıları, bu etkiyi vücudun içine ulaşmadan, yalnızca vücudun dışında gösterir. Örneğin pürüzlülük, pürüzsüzlük, sertlik ve yumuşaklık nitelikleri böyledir. Diğerleri vücudun hem dışını hem de içini etkiler. Örneğin, sıcaklık-soğukluk ve yaşlık-kuruluk böyledir. Ayrıca Galen, ağırlık ve hafiflik gibi dokunma duyusu ile idrak edilen niteliklerden bazılarının şeyi hareket ettirmekten başka bir şey yapmadığını, sıcaklık ve soğukluk gibi diğerlerinin ise üzerinde bir miktar etkiye sahip oldukları şeyde bir tür etkiye sahip olduğunu söylemektedir.[688]

Galen daha sonra bütün bu nitelikleri sınıflandırma yöntemini kullanarak iki temel sınıfa ayırmaktadır. Bunlar: (i) Birincil nitelikler ve (ii) ikincil nitelikler şeklinde sınıflandırılmaktadır. Birincil nitelikler sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk şeklinde dört tanedir. Bunlar, diğer bütün niteliklerin kendilerinden türediği temel nitelikler olarak kabul edilmektedir. İkincil nitelikler ise beş dış duyuya binaen oluşan görülen, işitilen, tadılan, koklanan ve dokunulan niteliklerdir. Diğer dokunsal nitelikler arasında soğukluktan oluşan yoğunluk, sıcaklıktan oluşan incelik, nemden oluşan yumuşaklık, kuruluktan oluşan sertlik, nemden oluşan sağlamlık ve kuruluktan oluşan kırılganlık bulunmaktadır. Renkler olan görünür nitelikler, yoğunluk ve incelikten oluşur ve bu ikisi de sırasıyla sıcaklık ve soğukluktan oluşur. Çünkü yoğunluk siyahlığı meydana getirir. Siyahlık görme etkisinin olumsuzlanmasıdır ve onun oluşumu görünen şeyin parçalarının yoğunlaşmasındandır. Böylece insan hiçbir şey görmediğinde siyahlık gördüğünü zanneder. İncelik beyazlığı meydana getirir. Çünkü beyazlık, görme fiilinin ve görünen şeyin üzerine düşmesinin gereğidir. Bu, görünen şeyin parçalarının açılması ve birbirinden ayrılmasından kaynaklanır. Böylece görme/görüş onlarla birleşebilir ve onlara temas edebilir. Renklerin geri kalanı, bu ikisi arasında bir ara maddedir ve bu ikisi uç noktalar olduğundan, onlardan karıştırılmıştır. İşitilebilir nitelikler, sesin türleri ve çeşitleridir. Bu nitelikler cisimlerin sertliği, yumuşaklığı, büyüklüğü ve küçüklüğünden oluşur. Sertlik ve yumuşaklık, yaşlık ve kuruluktan kaynaklanır.

[688] Galen, *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (De Elementis ex Hippocrate/On the Elements According to Hippocrates)*, 1/484-485; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/166-167.

Tatma nitelikleri, tadın çeşitleridir ve çeşitli mizaç türlerinden oluşur. Koklama nitelikleri kokunun çeşitleridir. Kokular, mizaç türlerinden ve maddenin incelik ve kalınlığından oluşur.[689] Dört temel nitelik şu şekilde birleştirilebilir: Sıcaklık ve soğukluk birleşmez. Yaşlık ve kuruluk birleşmez. Sıcaklık ve kuruluk ateş olarak, sıcaklık ve yaşlık hava olarak, soğukluk ve kuruluk toprak olarak, soğukluk ve yaşlık ise su olarak birleşir.

2.2.2.5. Görelik

Grekçede "*πρὸς τί (pros ti)*", Arapçada "*izâfet-izâfî*", İngilizcede "*relation*" ve Türkçede ise, "*bağıntı, göreli, görelik, nispet*" gibi anlamlara karşılık gelen görelik kategorisi mantık ilminde; "Bütün varlığı başka şeylere bağlı olan veya biri diğerine kıyasla söylenen iki şey arasındaki nispettir" şeklinde tanımlanmaktadır.[690] Bu kıyaslama ya mutlak mahiyet açısından olur ya da başka bir tarzda olur.[691] Aristoteles göreli olan şeyden; "bütün varlığı başka şeylere bağlı olan veya herhangi bir şekilde başka bir şeye taallûk ettiği söylenmiş olan şeyleri" kast etmektedir.[692] Örneğin "en büyük" terimini ele aldığımızda bu terimin varlığının tamamen başka bir şeye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun en büyük olması başka bir şeye göredir veya başka bir şeye kıyasladır. Aristoteles; hal, istidat, duyum, bilim, durum gibi şeylerin de göreli olduğunu söylemektedir.[693] Aristoteles, görelik kategorisini, nitelik kategorisinden önce ele alır. Ebü'l-Ferec bu durumu beş sebeple açıklamaya çalışmaktadır.[694]

Galen görelik kategorisinin tanımında her ne kadar Aristoteles ile aynı ifadeleri kullanmasa da en temelde aynı şeyleri ifade eder. Ona göre önerme iki şey arasındaki bir ilgiyi ve nispeti açıklıyorsa bu önerme görelik kategorisine girer. Ancak o, görelik kategorisini Aristoteles'ten farklı olarak nitelik kategorisinden

---

689 Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/167-168.
690 Öner, *Klasik Mantık*, 46; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 77; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 110-112.
691 İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifa: Kategoriler*, 137.
692 Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/14; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 23-24.
693 Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/14; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 24; Aristoteles, *Kategoriler*, 30-31.
694 Ferrari, *Der Kategorienkommentar Von Abü'l-Faraǧ 'Abdallâh Ibn At-Tayyib: Text und Untersuchungen*, 251-252; Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*, 315.

sonra ele alır. Belki de Galen, her bilimsel bilginin temelini oluşturan ilk bilgiye öncelikle cevher, nicelik ve niteliğin konu olması[695] düşüncesinden hareketle Aristoteles'in kategori sıralamasını takip etmemiştir. O, bu kategori için "Güneş aydan büyüktür" ve "Güneş aydan büyük değildir" önermelerini örnek vererek güneş ve ay arasındaki ilişkiyi göstermektedir.[696] Burada güneşin büyük olması tamamen aya göredir.

2.2.2.6. Nezamanlık

Grekçede "*ποτέ (pote)*", Arapçada "*metâ*", İngilizcede "*when? at what time?*" ve Türkçede "*ne zaman, zaman, zamandalık*" gibi[697] anlamlara karşılık gelen nezamanlık kategorisi mantık ilminde; "Bir şeyin ne zaman gerçekleştiğini açıklama veya bir şeye, bir zamanda bulunmasıyla ilinti olan hal" şeklinde tanımlanmaktadır.[698] Aristoteles bu kategoriye "dün" ve "geçen sene" örneklerini vermektedir.[699] Galen ise "Hipokrates Peloponeş Savaşı zamanında yaşamıştır" ve "Hipokrates Peloponeş Savaşı zamanında yaşamamıştır" önermelerini örnek göstermektedir. Ona göre bu önermeler Hipokrates'in yaşadığı dönemi açıklamaktadır.[700] Galen, Aristoteles'in zaman; "önce ve sonraya göre hareketin ölçüsüdür" şeklindeki tanımını eleştirir. Ona göre zaman; hareketin sadece bir arazı değil aynı zamanda bir cevherdir yani başka şeylerin yüklendiği bir maddedir.[701]

2.2.2.7. Neredelik

Grekçede "*ποῦ (pou)*, Arapçada "*eyne*", İngilizcede "*where, place*" ve Türkçede ise "*nere, nerelik, nerede, nereye, yer*" gibi anlamlara karşılık gelen neredelik kategorisi mantık ilminde; "Şeyin nerede bulunduğunu ifade eden söz veya

---

695 Ya'kūb b. İshâk Kindî, *Risâle fî kemmiyyeti kütübi Arisṭoṭâlîs ve mâ yühtâcü ileyhi fî taḥṣîli'l-felsefe*, ed. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde (Kahire: Daru'l-Fikri'l- 'Arabî, 1950), 372; Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, 28.

696 Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.

697 Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 311.

698 Öner, *Klasik Mantık*, 46-47; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 77; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 117.

699 Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3.

700 Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.

701 Peter Adamson, "Galen and al-Râzî on Time", *Medieval Arabic Thought: Essays in Honour of Fritz Zimmermann*, ed. Rotraud Hansberger vd., Warburg Institute Studies and Texts (London: Warburg Institute, 2012), 4/1-14; Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 286.

şeye bir mekânda bulunmasıyla ilinti olan hal" şeklinde tanımlanmaktadır.[702] Bir şeyin, bir mekânda bulunması noktasında ona ilinti olan haldir. Yani cismin, mekânına olan nispetidir.

Aristoteles bu kategoriye Lykeion'da ve pazar yerinde örneklerini vermektedir.[703] Galen ise "Güneş, dünyadan sonra ikinci sırada bulunandır" ve "Güneş dünyadan sonra ikinci sırada bulunmayandır" örneklerini vermektedir. Ona göre bu önermeler güneşin mekanını belirtmektedir.[704] Her doğal cismin mutlaka bir mekânı vardır. Hayvan, insan, bitkiler, taşlar, kısacası bir cisme sahip olan her şey mutlaka bir mekânda olur. Bu mekânların bazısı duyu organlarına açıkken bazısı ise burhân ve kıyasla bilinir.

2.2.2.8. Durum/Konum

Grekçede "*κείσθαι (keisthai)*, Arapçada "*vaz*", İngilizcede "*position, being arranged, on being-in-a position*" ve Türkçede ise "*konum-almış-lık, durum, duruş, pozisyon, koyma ve uylaşım*" gibi anlamlara karşılık gelen[705] durum kategorisi mantık ilminde; "Belirli bir cismin parçalarının, içerisinde bulunduğu mekânın belirli parçaları ile kesişmesi" şeklinde tanımlanmaktadır.[706] Bu husus her cisim için geçerlidir. Çünkü her cismin bir durum üzere bir mekânı vardır.

Aristoteles bu kategori için "uzanıyor" ve "oturuyor" örneklerini vermektedir.[707] Stoacılar durum kategorisinden, asıl olmayan veya şey kavramı ile tesadüfi bir şekilde ilişkili olan her şeyi kast ederler. Yani miktar, yer, zaman, sahiplik, hareket, aksiyon, özel durum gibi bir şeyin kavramına zatî ya da arızî olarak bağlı olan kategorileri durum ve durumlar arası bağlantı kategorileri altında zikrederler.[708] Galen'e göre bu kategori ile bir şeyin ne halde olduğu belirtilir. O, "Olimpia'daki Zeus heykeli oturmuş haldedir" ve "Olimpia'daki Zeus heykeli

---

[702] Öner, *Klasik Mantık*, 46; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 77; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 118.
[703] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3.
[704] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[705] Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 185-185; Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*, 361.
[706] Öner, *Klasik Mantık*, 47; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 77; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 116.
[707] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3.
[708] Dumitriu, *History of Logic*, 1/234; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 298; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 56.

oturmuş halde değildir" önermelerini bu kategori için örnek vermektedir. Çünkü bu önermeler Zeus heykelinin durumunu belirtmektedir.[709] Galen'in vermiş olduğu bu örnekten de anlaşılacağı üzere Aristoteles ile aynı düşüncededir. Çünkü Aristoteles de bu kategori için "oturuyor" ifadesini kullanmaktadır.

2.2.2.9. Sahip Olma

Bu kategorinin Grekçesi "*sahip olmak, iyelik ve belli bir halde olmak*" gibi anlamlara gelen "*ἔχειν (ekhein)"* kelimesidir.[710] Bu kelime hem zihnî hem de haricî olarak bir şeye sahip olmak anlamında kullanılan "*ἔχω (ekhō)*" fiilinden gelmektedir.[711] Arapçada "*leh, qunye cüdde*"[712] ve İngilizcede "*having on, to have*" gibi anlamlara karşılık gelen sahip olma kategorisi mantık ilminde; "Bir şeyin başka bir şeye sahip olması ile sahip olana ilinti olan hal" şeklinde tanımlanmaktadır.[713]

Aristoteles bu kategori için "ayakkabılı olmak ve silahlı olmak" gibi örnekler vermektedir.[714] Galen; "Zeus heykeli ayakkabılıdır" ve "Zeus heykeli ayakkabılı değildir" önermelerinin sahiplik bildirdiğini aktarmaktadır.[715] Aynı şekilde burada da Galen, Aristoteles'i takip etmektedir. Ancak Aristoteles, sahip olma kategorisi için verdiği örnekleri kavram olarak zikrederken Galen aynı kavramları cümle içerisinde kullanmaktadır.

2.2.2.10. Etki

Bu kategori "*yapmak, üretmek, etkilemek, etki, etkinlik, ortaya çıkarmak, sebep olmak*" gibi anlamlara gelen "*ποιεῖν (poiein)*" mastarından türetilmiştir.[716] Arapçada "*yef'al*" ve İngilizcede "*action, act ve on doing*" gibi terimlerle ifade

[709] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[710] Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 92.
[711] Greek Word Study Tool, "ἔχω" (Erişim 17 Aralık 2022).
[712] Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*, 363.
[713] Öner, *Klasik Mantık*, 47; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 78; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 119.
[714] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3; Aristoteles, *Organon I Kategoriler*, 43; Aristoteles, *Kategoriler*, 10-11.
[715] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[716] Greek Word Study Tool, "ποιέω" (Erişim 17 Aralık 2022); Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 307-308.

edilen etki kategorisi mantık ilminde; "Etki eden bir şeyin başka bir şeye etki ettiğinde etki edene ilişen hal" şeklinde tanımlanmaktadır.[717]

Aristoteles bu kategori için "kesiyor" ve "yakıyor" ifadelerini örnek göstermektedir.[718] Galen ise bu kategori için "Gül suyu, ısıtır" ve "Gül suyu, ısıtmaz" önermelerini örnek göstermektedir. Yani ona göre bu kategori sayesinde gül suyunun bir şeyi ısıtma etkisine sahip olup olmadığı açığa çıkarılmaktadır.[719] Görüldüğü üzere bu kategori için Galen, Aristoteles'ten farklı ifadeler kullanmaktadır. Yine de bu ifadeleri bir önerme tarzında zikretmektedir.

2.2.2.11. Edilgi

Bu kategori Grekçede "*maruz kalmak, edilgin olmak, acı çekmek, cezalandırılmak, etkilenmek, tutku veya duygunun etkisinde kalmak, belirli bir şekilde etkilenmek, belirli bir ruh halinde olmak, başına bir şey gelmek, bir halde veya durumda olmak*" gibi anlamlara gelen "*πάσχειν* (*paskhein*)" mastarından gelmektedir.[720] Arapçada "*en-yenfe'il*" ve İngilizcede "*affection, being affected, undergoing*" gibi anlamlara karşılık gelen edilgi kategorisi mantık ilminde "Bir şeyin başka bir şeyden etkilenmesiyle etkilenene ilişen hal" olarak tanımlanmaktadır.[721] Cevherin bir şeyden başka bir şeye dönüşmesi veya değişmesidir.[722] Bu değişim veya dönüşüm bir nitelikten başka bir niteliğe doğru olabilir. Sağlıklıyken hasta olmak, beyazken siyah olmak bu duruma örnek gösterilebilir. Aslında bu kategori bir tür hareketi ifade eder. Bu hareket oluş, bozuluş, büyüme, artma, eksilme, hal değişimi, nakil vb. şekillerde olabilir.

Aristoteles bu kategori için "kesiliyor" ve "yanıyor" ifadelerini kullanmaktadır. Galen ise etki kategorisinde olduğu gibi bu kategori için de "gül suyu" kavramını kullanmakta ve "Doğal olarak gül suyu ile ısınırız", "Doğal olarak gül suyu ile ısınmayız" şeklinde önerme kalıbında ele almaktadır. Yani ona göre

---

[717] Öner, *Klasik Mantık*, 47; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 78; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 114.
[718] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/3.
[719] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[720] Greek Word Study Tool, "πάσχω" (Erişim 17 Aralık 2022); Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 279-280.
[721] Öner, *Klasik Mantık*, 47; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 78; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 63; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 114-115.
[722] Fârâbî, *Kategoriler ve Retorik*, 42.

edilgi kategorisi gül suyunun bizi etkilemesi ile bize ilişen ısınma halini belirtmektedir.[723] Edilgi kategorisi noktasında da Galen, Aristoteles'ten farklı kavramlar kullanmaktadır. Bu durumun yanı sıra Aristoteles etki ve edilgi kategorilerinin karşıtları ve daha fazlayla daha azı kabul ettiğine değinirken[724] Galen bu noktaya hiç değinmemektedir.

2.2.2.12. Terkip (σύνθεσις/synthesis-composition)

Galen, bu kategoriyi *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική* (E*isagōgē dialektikē)* eserinin yüklemli kesin kıyasın şekillerinin ispat noktasındaki önem derecelerini ele aldığı on üçüncü bölümün on birinci kısmında ele almaktadır. Ona göre Aristoteles, on kategoriyi ele aldığı *Kategoriler* eserinde bu kategoriyi ele almayı ihmal etmiştir. Kendisinin bu durumu Aristoteles'in *Kategoriler*'i üzerine yazdığı şerhinde ele aldığını söyler. Bu kategori, bir perdenin veya ağın nasıl örüldüğü ve bir kutunun veya bir yatağın nasıl yapıldığının araştırıldığı bir kategoridir.[725]

Aristoteles, karışım ve terkip kavramlarını fizikte bir problem olarak tartışmaktadır.[726] Ayrıca Alexander Aphrodisous da her ne kadar doğrudan terkip kategorisinden bahsetmese de madde ile formun ve cevherlerin terkibine değinmektedir.[727] Galen'in terkip kavramını bir kategori olarak kabul etmesi Aristoteles'in mevcut tartışmasının veya Alexander Aphrodisous'un bu düşüncesinin sonucu olabilir. Ayrıca Galen'in terkip kategorisini kabul etmesi onun dört illete ek olarak beşinci bir illet kabul etmesi ile ilgili düşüncesine de dayandırılabilir. Çünkü illet türlerini ele alırken beş illet kabul eder ve beşinci illeti; meydana gelen şeyi başka bir şey ile uyumlu hale getirmenin illeti olarak dile getirmektedir.[728] Bu illete terkibî veya araçsal illet denilebilir. Ancak bu durum isteğe bağlıdır. İlletlerin birbirleri ile olan ilişki veya uyumlarından yola çıkarak beşinci illeti ortaya koyduğu gibi kategorilerin birbirleriyle olan ilişki ve uyumlarından terkip kategorisini ortaya koyduğu söylenebilir.

---

[723] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 5; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[724] Aristoteles, *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*, 1/27.
[725] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 31; Kieffer, *Galen's Institutio Logica,* 45. "ὁ δὲ ἐπι(ζητῶν ὅπως) τις ἱμάτιον ὑφήνατο καὶ δίκτυον ἐπλέξατο καὶ κιβώτιον καὶ σκίμποδα, σύνθεσιν ζητεῖ".
[726] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 110.
[727] Ellis, "Alexander's Defense of Aristotle's 'Categories'".
[728] Hankinson, "Philosophy of nature", 226.

Galen'in kategori anlayışı Aristoteles'in kategori anlayışından sayı ve ifade tarzı bakımından farklıyken Stoacılar'ın kategori anlayışından ise pek çok açıdan farklıdır. Aristoteles on ve Stoacılar dört kategori kabul ederken Galen on iki kategori kabul eder. O, Aristoteles'in kabul ettiği on kategoriye ek olarak basit varlık ve terkip kategorilerini de ele alır. Diğer on kategoriyi Aristoteles'in ele aldığı gibi ele alır. Ancak onun ifade ettiği gibi ifade etmez. Çünkü Galen her bir kategori için doğru veya yanlış hüküm ifade eden cümleler kullanır. Stoacılar ise nitelik ve durum kategorilerinin yanı sıra asıl neden ve durumlar arası bağlantı kategorilerini ele alırken Galen'de bu iki kategorinin varlığı bile söz konusu değildir. Ayrıca o, kategorilere kategorik önermeler üzerinden değinir ve onların kanıtlama, kıyas ve diğer pek çok ilimdeki faydalarını açıklamaya çalışır.

2.2.3. Önermeler

Önerme, hüküm içeren sözlerin dile dökülmesidir ve akıl yürütmelerin maddesini oluşturur. Önermenin doğrulanabilir ve yanlışlanabilir bir yapıda olması gerekir.[729] Bu düşünceye binaen doğrulanıp yanlışlanamayan yani tasdik içermeyen sözler önerme olmaktan çıkar. Önerme; iki kavramın birbirine olumlu ya da olumsuz bir şekilde nispet edilmesiyle elde edilir. Bu kavramlardan biri cevher diğeri araz veya her ikisi de cevher olabilir. "Pamuk beyazdır" şeklinde bir önerme kurduğumuzda cevher olan pamuk kavramına araz olan beyazlık niteliğini nispet ederiz. Ama "Her çınar ağaçtır" şeklinde bir önerme kurduğumuzda ise cevher olan çınar kavramına yine cevher olan ağaç kavramını nispet ederiz. Bu tür önermeler şayet birbiriyle ilişkilendirilmek istenirse bunların bileşikliğini ifade edecek bir bağ'a ihtiyaç duyulur. Bu yüzden önerme konu, yüklem ve bağ'dan oluşur. Önerme öncelikle yapısına, kipine ve içlemine göre üçe ayrılır. Üçe ayrılan önerme kısımlarından herbiri de ayrıca alt dallara ayrılır. Ancak Galen önermeleri bu şekilde ayırmaz. O, doğrudan kategorik ve hipotetik önermeleri ele almaya başlar.

[729] Aristoteles, *Περὶ ἑρμηνείας (De Interpretatione/On Interpretation)*, 1/41-42; Aristoteles, *Organon II Önermeler*, 8-9.

2.2.3.1. Yüklemli (Kategorik) Önermeler

Konu, yüklem ve bağdan oluşan kategorik önerme[730], ilk ve en temel önerme formudur. Pek çok akıl yürütmenin ve şartlı önermelerin temel unsurları bu tür önermelerdir. Galen, bu tür önermelerin, şeylerin varlığı hakkında hükümlerde bulunurken kullanılması gerektiğini ifade eder.[731] Bu tür önermeler için bir kişiye veya şeye yüklem olma manasına gelen κατηγορέω (katēgoreō) fiilini kullanmaktadır.[732]

Dion gibi tekil olan şeylere bir şeyi yüklem yaparken "her" ve "bazı" nicelikleri kullanılamaz. Ama insan ve ağaç gibi şeylere bir şey yüklendiğinde bu şeyler için bu nicelikler kullanılabilir. Çünkü yüklemlerde ileri sürülen şeyin öznelerin tümü veya bazısı için olumlandığının ya da olumsuzlandığının belirtilmesi zorunludur.[733] Önermenin öznesi için "her" ve "bazı" niceliklerinin kullanılması ile dört tür önerme oluşur: (i) "Her insan hayvandır" ve "Her çınar ağaçtır" önermeleri tümel olumlu, (ii) "Hiçbir insan ressam değildir" tümel olumsuz, (iii) "Bazı insanlar hayvandır" tikel olumlu, (iv) "Bazı insanlar hayvan değildir" önermesi ise tikel olumsuzdur. Galen, tümel olumsuz önerme için mutlak olumsuzluk anlamına gelen ἀποφατικός (*apophatikos/negative*) ve olumsuz bir niteliğe sahip olma anlamına gelen στερητικός (*sterētikos/privative*) gibi iki farklı kavram kullanır.[734] Ayrıca Galen "Her insan ressam değildir" önermesinin de tikel olumsuz olduğunu vurgulamaktadır.[735]

Galen hem türe göre hem de fertlere göre tanımlanan bir cevhere bir şey yüklediğimizde "her", "bazı", "hepsi değil" ve "hiçbiri" gibi nicelik bildiren lafızları bu türden cevherler için kullanamayacağımızı ifade eder. Bu yüzden "Dion bir insandır" önermesinde özne olan Dion'a bu lafızların hiçbiri eklenemez.[736]

---

[730] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 6; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[731] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 6; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 32.
[732] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 6.
[733] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 6; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33.
[734] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 6.
[735] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 6.
[736] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 7; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33.

2.2.3.2. Hipotetik Önermeler

Bilindiği üzere bileşik önermeler, birden çok hüküm içeren yani en az iki kategorik önermeden meydana gelir. Şartlı önermeler başta olmak üzere çeşitli kısımlara ayrılır. Galen, bileşik önermeleri de hipotetik önermelerin bir türü olarak kabul eder. Bundan dolayı biz de araştırmamızı Galen'in görüşleri doğrultusunda şekillendirmeye çalışacağız.

2.2.3.2.1. Şartlı Önermeler

Kategorik önermelerin bileşiminden elde edilen bu tür önermeler Galen'e göre genellikle şeyin varlığı hakkında değil de formu hakkında hükümlerde bulunurken kullanılmaktadır.[737] Galen, şartlı önermeleri "Bir şey varsa diğeri de vardır" ve "Bir şey yoksa diğeri vardır" şeklinde formüle etmektedir. Bu tür önermelerin doğasına dair tartışmalarda bulunan ilk kişi Diodorus Cronus (MÖ 284 [?]-322) ve öğrencisi Philo'dur (MÖ 300).[738] Cronus ve Philo dışında Meşşâîler ve özellikle de Stoacılar bu tür önermeler üzerinde durmuştur. Galen, öncelikle Meşşailer ile Stoacıların şartlı önermeden ne kast ettiklerine değinir ve buna dair örnekler sunar. Ona göre hem Meşşâîler hem de Stoacılar şartlı önermelerden en temelde aynı şeyi kast etmektedirler. Ancak Meşşâîler bu tür önermelerin içeriğini göz önünde bulundururken Stoacılar lafızları göz önünde bulundurur. Bundan dolayı onlar bu konuda farklı anlayışa sahipmiş gibi görünmektedirler.

Şartlı önermeler kendi aralarında bitişik ve ayrık önermeler olmak üzere ikiye ayrılır:

2.2.3.2.1.1. Bitişik Şartlı Önermeler

Kategorik önermelerde iki kavram birbirine nispet edilirken şartlı önermelerde iki kategorik önerme birbirine nispet edilir. Birbirine nispet edilen bu önermeler olumluda bitişip olumsuzda bitişmiyorsa buna bitişik şartlı önerme denir. Galen, bu tür önermelerin "Başka bir şey varsa bu şey de vardır" şeklinde kurulduğunu zikretmektedir.[739]

---

[737] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 7; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33.
[738] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 128.
[739] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 7; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33; Fârâbî, *Mantığa Giriş Risaleleri (et-Tavtıa, el-Fusûlü'l-Hamse, Kitâbu Îsâgûcî)*, çev. Yaşar

2.2.3.2.1.2. Ayrık Şartlı Önermeler

Ayrık şartlı önermelerin olumlusunda önermeyi oluşturan tarafların ayrılmasının gerçekleşmesi, olumsuzunda ise ayrılmanın gerçekleşmemesi ile hükmolunur. Bu tür önermeler arasındaki ilişki birbirini yok etme üzerinedir.[740] Galen, bu tür önermelerin "Bir şey yoksa diğeri vardır" veya "Bir şey varsa diğeri yoktur" şeklinde kurulduğunu belirtmektedir.[741]

Bir şeyin varlığı başka bir şeyin varlığına bağlı olduğunda yani var olan şey başka bir şey var olduğu için var olmuşsa buna dair açıklamalar şartlı olarak isimlendirilir. Bu durum ister bir bağ ile ister bir işaret ile ifade edilmiş olsun her iki durumda da koşullu olur. Galen bu hususta özellikle eskiler (*οἱ παλαιοὶ/oi palaioi*) şeklinde isimlendirdiği Meşşâîler ile yeniler (*οἱ νεότεροι/oi neoteroi*) şeklinde isimlendirdiği Stoacılar'ın[742] görüşlerine değinir. Galen, "Gece olmadığı için gündüzdür" ifadesinin onlar tarafından hem "ayırıcı" hem de "ayrık aksiyom" olarak adlandırıldığını zikretmektedir.[743] Bu tür önermeler "veya", "ya da", "eğer" ve "ise" edatları ile ifade edilir. Galen'e göre ayrıca "eğer muhtemelse/if haply (*εἰ*/ei, *ἢ ἐπεί/hē epei*, *εἴπερ/eiper*)" bağlacı da ayrık şartlı önermeler için kullanılır.[744]

Galen hem Meşşâîlerin hem de Stoacıların şartlı önermeleri nasıl isimlendirdiklerine dair örnekler sunmaktadır. "Eğer gündüzse güneş dünyanın üstündedir" ifadesini ele aldığımızda Stoacılar bunu şartlı önerme (*συνημμένον ἀξίωμα/synēmmenon aksiōma/a conditional proposition*) olarak, Meşşâîler ise bir bağ/ilişki/birleştirme ile oluşturulan hipotetik öncül (*ὑποθετικὴν κατὰ συνέχειαν/hypothetikēn kata synekheian/a hypothetical premiss by connection*) olarak isimlendirir. "Ya gündüzdür ya da gecedir" ifadesini, Stoacılar, ayrık önerme

---

Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 60-61; Ebû Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 27-28; İbn Sînâ, *Kitâbu'ş-Şifa: Yorum Üzerine (İbâre)*, ed. Muhittin Macit, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 35; Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, çev. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 42; Alî b. Ömer Kâtîbî, *Şemsiyye Riâlesi (Tahkik, Çeviri ve Şerh)*, çev. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 110; Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 191-192; Öner, *Klasik Mantık*, 75; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 113-114; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 94; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 165-166.

[740] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 94.

[741] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 7; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33.

[742] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 177.

[743] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 7; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33-34.

[744] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 8; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34.

(*διεζευγμένον μὲν ἀξίωμα/diezeygmenon mên aksiōma/a disjunctive proposition*), Meşşâîler ise bir ayrıklık ile oluşturulan hipotetik öncül (*ὑποθετικὴν κατὰ διαίρεσιν/ hypothetikēn kata diairesin/a hypothetical by seperation*) olarak isimlendirir.[745] Galen, en temelde bu farklılıkların sebebine değinir. Ona göre sadece kelimelerle ilgilenenler için ayrık önerme, "Gündüz değilse gecedir" şeklindeki açıklama çeşidine eşdeğerdir. Çünkü şartlı bir şekilde ifade edilmektedir. Fakat olguların/olayların doğasıyla ilgilenenler bu tür açıklamaları ayrık önerme (*disjunctive proposition*) olarak isimlendirir. "Gece değilse gündüzdür" ifadesinde de aynı durum geçerlidir. Bu açıklama, olgunun doğası gereği ayrık bir önermedir ama şartlı bir şekilde ifade edilmiştir.[746] Galen burada lafızla/şekille ilgilenenler (*Stoacılar*) ve olguların doğasıyla/içerikle ilgilenenler (*Meşşâîler*) şeklinde bir ayrıma giderek mantıktaki eklektik anlayışında Meşşâî anlayışa meylediyor gibi görünmektedir.

Galen'e göre yukarıda bahsedilen ifade türlerinde tam bir ayrıklık varken, "Eğer Dion Atina'daysa Isthmus'da (*kıstak*)[747] değildir" gibi ifadelerde ise tam bir ayrıklık yoktur.[748] Ayrıklığın ortak yönü, ayrık olan şeylerin bir arada var olamamasıdır. Galen, ayrıklığı mutlak var olma ve aynı zamanda var olmama açısından ele almaktadır. Eğer ayrıklıktan kastedilen sadece mutlak manada bir arada bulunmama ise bu durumda tam bir ayrıklık gerçekleşmez ama ayrıklıktan kastedilen mutlak manada bir arada bulunmamakla birlikte, "aynı zamanda" bir arada bulunmama ise bu durumda tam bir ayrıklık gerçekleşir.[749] Bu ifadelerden yola çıkarak Galen'in ayrık şartlı önermeleri tam ayrık şartlı ve eksik ayrık şartlı önermeler şeklinde ikiye ayırdığını söylemek mümkündür. Çünkü "Ya gecedir ya da gündüzdür", "Sayı ya tektir ya da çifttir", "Bir şey ya vardır ya da yoktur" gibi sadece iki ihtimalin olduğu önermelerde ayrıklığın tam bir şekilde gerçekleştiğini, "Dion Atina'daysa Isthmus'un üstünde değildir" gibi varsayımsal olup iki ihtimalin dışında başka ihtimallerin de söz konusu olduğu önermelerde ise ayrıklığın eksik bir

[745] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 9; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34.
[746] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 9; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34.
[747] Deniz içinde iki adet kara parçasını birbirine bağlayan dar kara parçası.
[748] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 9; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34.
[749] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 9; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34.

şekilde gerçekleştiğini ifade etmektedir.[750] Galen'in yapmış olduğu bu ayrım İslâm dünyasında ayrık şartlı önermeler başlığı altında; (i) Ḥaḳiḳiyye, (ii) Mâni'atu'l-cem' (iii) Mâni'atu'l- ḫulû şeklinde üç kısımda ele alınmaktadır. Ḥaḳiḳiyye, tam ayrıklığa denk gelirken mâni'atu'l-cem' ve mâni'atu'l- ḫulû eksik ayrıklığa denk gelmektedir. Fârâbî (ö. 339/950) de aynı şekilde ayrık şartlı önermeyi tam ve tam olmayan şeklinde ikiye ayırmaktadır.[751] Bu noktada Fârâbî'nin Stoacılardan değil de Galen'den etkilendiği söylenebilir.[752]

Gerçekliğe dair tüm açıklamalar "Dion hem Atina'da hem de Isthmus'un üstünde değildir" formunda ele alınır. Galen, bu açıklama şeklinin Yunanlılar için alışılagelmiş bir şey olduğunu aktarır. Ancak ne birbirinin sonucu ne de birbirleriyle çelişmeyen durumlar ikili cümleler şeklinde açıklanmalıdır. Bu tür cümleler de "Dion yürüyor ve Theon konuşuyor" örneğinde olduğu gibi bitişik olarak adlandırılır. Çünkü bunlar ne sonuç açısından birbirine bağlıdır ne de birbirleriyle çelişiktir. Bu yüzden bunlar bitişik olarak anlaşılabilir.[753] Galen'in bahsetmiş olduğu bu son şekildeki cümleler bitişik şartlı önermelerin rastlantısal olan kısmına girmektedir. Çünkü Dion'un konuşması ile Theon'un yürümesi arasındaki ilişki bir nedene bağlı olmayıp rastlantısaldır. Mesela "İnsan düşünen ise eşek de anırandır"[754] ve "Eşek anıran ise at da kişneyendir"[755] gibi önermeler de bitişik şartlı önermenin bu kısmına dahildir. Galen, bu tür önermeler için en nihayetinde gerçek olaylar ile onların ifade ediliş şekilleri arasında amacımızı aşan bir farklılığın olmadığını belirtmektedir. Fakat Galen, Khrysippos okulunun gerçeklerden çok gerçeklerin söz

[750] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 10; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 35.
[751] Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, 193.
[752] Fârâbî'nin bu hususta Stoacılar'dan etkilendiğine dair iddia için bk., Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*. Mantık ilminin bazı hususları noktasında Fârâbî'nin Galen'den etkilendiği söylenilse de aynı şeyi tıp sanatı için düşünmek pek mümkün değildir. Çünkü Fârâbî, insan bedeni organları hususunda Galen'in Aristoteles ile çeliştiğini söyler. Ayrıca Fârâbî, Galen'in bu hususlardaki görüşlerinin reddedilmesi gerektiği üzerine bir risale kaleme almıştır. Fârâbî bu risalede Aristoteles'in insan bedeni organlarını ele aldığı noktada yöntem olarak doğa biliminden hareket ettiğini ve amacının da düşüncenin yetkinleşmesi olduğunu, Galen'in ise tıbbî bir yöntem kullandığını ve amacının da sadece tıp olduğunu söyler. Bu hususta detaylı bilgi için bk., Fârâbî, "Risâle li'l-Fârâbî fî'r-red 'alâ Câlînûs fîmâ nâḳeże fîhi Arisṭûṭâlîs li 'ażâ'i'l-insân", *Resâ'il felsefiyye li'l-Kindî ve'l-Fârâbî ve İbn Bâcce ve İbn ʿAdî*, ed. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Endulus, 1997), 38-64.
[753] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 10; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 35.
[754] Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 42; Kâtîbî, *Şemsiyye Riâlesi (Tahkik, Çeviri ve Şerh)*, 112.
[755] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 94.

ile ifade edilme şekillerine önem verdiklerini aktarmaktadır.[756] Onlar; ister çelişik şeylerden isterse de sonuçtan türemiş olsun, bitişme edatları ile oluşan bütün cümleleri "Bitişik/conjunctive" olarak adlandırırlar. Galen'e göre Khrysippos okulu, anlam olarak birbirinden farklı olmayan isimleri dikkatsizce kullanmış ve kendilerine özgü özel anlamlar oluşturmuşlardır. Çünkü bunların amacı Yunanca konuşmak veya dinleyicilerine açık olmak değildir.[757]

Galen, bu ifadelerden sonra ikiden fazla basit önermeye sahip olan ayrık önermelerin imkânı üzerinde durur. Khrysippos ise sadece iki basit önermeden oluşan ayrık önermelere değinir. Khrysippos'un bu anlayışından Sextus Empiricus (MS II. yüzyıl) ve Diogenes Laertius da bahsetmektedir.[758] Galen, ayrıklığın tam olarak gerçekleştiği önermeler için "διεζευγμένα/diezeygmena" (*disjunctives*), ayrıklığın tam olarak gerçekleşmediği önermeler için de "διεζευγμένοις/diezeygmenois" (*quasi-disjunctives/like-disjunctives*) kavramlarını kullanır.[759] Tam bir şekilde birbirlerinden ayrılmayan önermeler için yarı ayrık olan veya tam ayrıklığa benzer olan şeklinde ifadeler kullanılabilir. Ama bazı önermelerin birden fazla tarafı veya bütün tarafları doğru olabilir. Bu durum önermenin bir tarafının doğru olması için geçerlidir. Galen, bazılarının bu tür önermeleri "παραδιεζευγμένα/paradiezeygmena" olarak adlandırdığını çünkü ister iki isterse de ikiden fazla basit önermeden oluşsunlar tam ayrık önermelerin sadece bir tarafı doğru olur.[760] "Dion yürüyor", "Dion oturuyor", "Dion uzanıyor", "Dion koşuyor" ve "Dion hareketsizdir" önermeleri basit önermelerdir. Ancak Galen, bu basit önermeleri bir araya getirerek "Dion ya yürüyor ya oturuyor ya uzanıyor ya koşuyor ya hareketsizdir" şeklinde ayrık şartlı bir önerme oluşturur. Bu önermenin her bir parçasını basit önerme şeklinde ele aldığımızda Galen'e göre bu parçalar arasında tam bir ayrıklık oluşmaz. Ama hepsini bir önerme haline getirdiğimizde ise her bir

[756] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 11; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 35.
[757] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 11; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 35.
[758] Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 368-369; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 84.
[759] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 12; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 35.
[760] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 12; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36.

parça diğeriyle tam bir ayrıklık halinde olur. Çünkü Dion'un içinde bulunduğu durumlardan yalnızca biri doğru olabilir.[761]

2.2.3.2.2. Bileşik Önermeler

Galen bu tür önermeler için συμπεπλεγμένον ἀξίωμα (*sympeplegmenon aksiōma*) kavramını kullanır ve onlara özet bir şekilde değinir. Ona göre birbiriyle ilişkili olan şeyler üçlü bir bölünmeye tabi tutulur. Bu bölünmenin üçüncü kısmı birbiriyle ilişkili olan şeylerin bazen birlikte var olması bazen de birlikte var olmamasından ibarettir. Bileşik önermelerin diğer türü olarak bahsettiğimiz bu önermeler ne sonuçları ne de karşıt olmaları zorunluluk taşımayan önermelerden oluşur.[762] Mesela; "Dion yürür ve Theon tartışır" önermesi bileşik bir önermedir. Bu önerme; "Dion yürür" ve "Theon tartışır" basit önermelerinden oluşmaktadır. Bileşik halde zikredilen bu iki önerme arasında herhangi bir zorunluluk söz konusu değildir. Çünkü Dion'un yürümesiyle Theon'un tartışması birbirleriyle bağlantılı şeyler değildir. Bu önermenin olumsuzu ise "Dion'un yürüdüğü ve Theon'un tartıştığı doğru değildir" şeklinde olur. Aynı şekilde bu tür önermelerin olumsuzlukları arasında da zorunluluk ilişkisi yoktur. Yani "Dion'un yürüdüğü doğru değildir" ve "Theon'un tartıştığı doğru değildir" önermeleri arasında zorunlu bir bağlantı bulunmamaktadır.

Bu tür önermelerin şekilsel olarak Stoacıların basit olmayan önerme çeşitlerinden bileşik (*copulative*) önermelerle aynı olduğu düşünülebilir. Ancak Galen'e göre bu böyle değildir. Çünkü o, Stoacılardan farklı olarak bileşik önermeler için "Bileşik/ilişkili olan terimler (bileşik önermenin unsurları) arasında ne zorunlu bir sonuç ne de zorunlu bir karşıtlığın olmadığı" ifadesini kullanmaktadır.[763] Yani bu tür önermelerin unsurları arasında var olan ilişki zorunluluk üzerine değildir. Zaten sonuç ve karşıtlığın varlığı önermelerin şekline değil de içeriğine bağlıdır.[764] Ayrıca Stoacılar için bileşik önermelerdeki tek zorunluluk önermelerin "ve" bağlacıyla birbirine bağlanması zorunluluğudur.

---

[761] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 12; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36.
[762] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 57.
[763] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 57.
[764] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 57.

Galen, bileşik önermeleri Stoacılardan farklı bir şekilde ele aldığını ifade etmek için "eksik ayrıklık/karşıtlık/zıtlık" ifadesi ile "birbirinin ne sonucu ne de karşıtı olan önermeler" ifadesi arasındaki farka değinir. Eksik karşıtlık ifadesini temele alanlara göre "Dion hem Atina'da ve hem de Corinth'te değildir" önermesinde ve bu tarzda olan bütün önermelerde her zaman bu durumu gösteren "hem…hem de..." bağlacı bulunur. Fakat, birbirinin ne sonucu ne de karşıtı olan önermeler ifadesini temele alanlara göre "Dion yürür ve Theon tartışır" önermesinde olduğu gibi bu tür önermeler bitişik ve ayrık şartlı bileşik önermeler dışında bileşik önermelerin başka bir türü olarak ele alınır.[765] Ancak unutulmaması gereken şey bu önermelerin de en temelde Galen tarafından bileşik önerme olarak ele alındığıdır.

Galen önerme çeşitlerini Meşşâîlerin ve Stoacıların önerme anlayışlarını göz önünde bulundurarak ele aldıktan sonra önermeler arası ilişkiler konusuna değinmektedir.

2.2.3.3. Önermeler Arası İlişkiler

Bu başlık altında Galen'in değinmiş olduğu eşitlik (*musavât*), çelişiklik (*mütenakız-contradictory-ἀντιφατικός/antiphatikos*) ve döndürme (*akis-conversion*) konularına değinilecektir. Galen, eşitlik ilişkisine özel olarak yer vermemektedir. Sadece bazı önermelerin birbirine eşit olduğunu zikretmektedir. Çünkü önermeler arasında yapılan bazı değişiklikler sonucunda asıl önerme ile değiştirilmiş veya döndürülmüş önerme arasında söz konusu olan ilişkilerden biri de eşitlik veya eşdeğerlik (*equivalence*) ilişkisidir.[766] Biz de onun bu konudaki ifadelerinden yola çıkarak önermeler arası ilişkiler başlığı altında eşitlik ilişkisini de ele almayı uygun gördük. Ancak bu konu günümüz mantık kitaplarında karşı olma (*tekabül-opposition*) ve döndürme olarak iki başlık altında incelenmektedir. Çelişiklik ilişkisi, karşı olma ilişkisi başlığı altında ele alınırken eşitlik ilişkisine hiçbir başlık altında yer verilmemektedir. Bu yüzden Galen'in önermeler arası ilişkiler hususunda değinmiş olduğu eşitlik ilkesinin açıklığa kavuşturulması önem arz etmektedir.

[765] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 57-58.
[766] Ali Çetin, "Önermeler", *Mantık El Kitabı*, ed. İsmail Köz - Ali Çetin (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 147.

2.2.3.3.1. Eşitlik

Eşitlik ilişkisi, kavram bazında düşünüldüğünde "İki kavramdan her birinin diğerinin fertlerini karşılaması" şeklinde açıklanmaktadır.[767] Ancak burada bahsedilen eşitlik, önermelerin hükümlerini kapsamaktadır.

Galen ve mantık ilişkisi, genel olarak kategorik kıyasın dördüncü şeklini ilk defa ortaya koyan kişi olduğu düşüncesinden hareketle kurulmaktadır. Bunun dışında bazı önermelerin birbirine eşit olduğu ilkesinin ilk defa Galen tarafından ortaya konulduğu da söylenmektedir. Hatta önermeler arası eşitlik ilkesiyle birlikte Galen'in mantık tarihinde önemli bir sima haline geldiği ifade edilmektedir.[768] Galen'in kendisi de bu konuda bir eser kaleme aldığını belirtmektedir.[769] Ancak Prantl bu ilkenin doğrudan Galen'e atfedilmesinin yanlış olduğunu aktarmaktadır. Ona göre bu ilke uzun zaman önce Meşşâî okulu tarafından bilinmektedir ve durumu kanıtlar nitelikte bilgilerin mevcut olduğunu vurgulamaktadır.[770] Zira bu ilkenin aynı şekilde Alexander Aphrodisous tarafından da kullanıldığı ileri sürülmektedir.[771]

Önermelerin eşitliği (*ίσοδυναμουσαί προτάσεις/isodunamousaî protaseis*) kavramının asıl anlamı noktasında bazı şüpheler mevcuttur. Bu kavram ile kastedilen, anlam bakımından aynı olan önermeler midir yoksa sadece lafzen eşit olan önermeler midir? Galen'e göre bu iki yaklaşım arasında herhangi bir farklılık yoktur. O, bu konuda verdiği örneklerde böyle bir ayrıma değinmemektedir. İki önerme şekil olarak farklı olsalar da doğruluk değerleri aynı ise yani içerik olarak aynı şeyi ifade ediyorlarsa bu önermeler eşittir. Bu önermelerin ya ikisinin birden doğru ya da ikisinin birden yanlış olması gerekir. Çünkü her ne kadar lafız açısından farklıymış gibi anlaşılsalar da içerik olarak aynı doğruluk ve yanlışlık değerine sahiptirler. Eşit olmaları da lafza göre değil anlama göredir. Anton Dumitriu'nin ifadelerine göre eşit önermeler; onların dönüştürülmesiyle yani öznelerinin yüklemleriyle ters döndürülmesiyle elde edilmektedir.[772] Eşitlik noktasında Galen'e

---

[767] İbrahim Emiroğlu - Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 107.
[768] Dumitriu, *History of Logic*, 1/290.
[769] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 42; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 82; Dumitriu, *History of Logic*, 1/290.
[770] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/568.
[771] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 82.
[772] Dumitriu, *History of Logic*, 1/290.

göre önemle üzerinde durulması gereken nokta önermenin konusudur. Bu konuda verdiği örneklerin de Dumitriu'nin bahsettiği şekilde olmadığı söylenebilir. Galen'in verdiği örnekler şunlardır:

(i) "Bazı insan hayvan değildir (*τὶς ἄνθρωπος οὐκ ἔστι ζῷον/Tis anthrōpos ouk esti zōon*)" önermesi "Her insan hayvan değildir (*οὐ πᾶς ἄνθρωπος ζῷόν ἐστιν/ou pas anthrōpos zōon estin*)" önermesiyle eşittir. Çünkü Galen'e göre bu son önerme de tikel olumsuzdur.[773] Yani aslında her insanın hayvan olmadığını söylemekle bazı insanların hayvan olmadığını söylemek aynı şeydir. Bu yüzden Galen bu tür önermeleri eşit kabul etmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Galen sadece lafızlara bağlı kalındığında aslında aynı şeyi ifade eden önermelerin farklı önermelermiş gibi anlaşıldıklarını anlatmaya çalışmaktadır. Bu yüzden Meşşâîler ile Stoacıların önerme anlayışına değinirken birinin içeriği diğerinin ise lafızları ön planda tuttuğunu ifade etmişti. Kendisinin ise lafızları önemsemekle beraber içeriğe daha çok önem verdiği söylenebilir.

(ii) "Ya gecedir ya da gündüzdür" önermesi "Eğer gece değilse gündüzdür" önermesiyle eşittir.[774] Buradaki birinci önerme ayrıklığın tam bir şekilde gerçekleştiği bir önermedir ve ḥaḳiḳiyye diye isimlendirilen önerme çeşididir. İşte bu önerme Galen'e göre ön bileşeni onaylanmayan/doğrulanmayan şartlı önermeye eşittir.

(iii) "Dion'un hem Atina'da hem de Korinth'te olduğu doğru değildir" önermesi "Eğer Dion Atina'daysa Korinht'te değildir" önermesiyle eşittir. Bu örnek ile anlatılmak istenen, ayrık bir önermenin, art bileşeni olumsuzlanan tam olmayan ayrık önermeye eşit olduğudur.[775]

(iv) "Alcibiades ya bir başkasından öğrendiği ya da kendisi keşfettiği için adaleti biliyordu" önermesi "Eğer Alcibiades adaleti biliyorsa onu ya başkasından öğrendiği ya da kendisi keşfettiği için biliyordu" önermesiyle eşittir.[776] James W. Stakelum, Galen'in burada küçük bir hata yaptığını ve "Alcibiades, adaleti ya

[773] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 7; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 33.
[774] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 9; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 83.
[775] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 83.
[776] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 83.

başkasından öğrendiği ya da kendisi keşfettiği için biliyordu" önermesiyle eşit olan önermenin "Eğer Alcibiades'in adaleti bilmesi başkasından öğrendiği için değilse kendisi keşfettiği için biliyordur" önermesi olduğunu dile getirmektedir.[777]

Bütün bu örneklerden sonra Galen'in, konu ve yüklemleri aynı olup hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirlerinden farklı olan bazı önermeleri -içerikleri dikkate alındığında aynı doğruluk veya yanlışlık değerine sahipse- eşit kabul ettiği söylenebilir. Kısaca söylemek gerekirse Galen, önermelerin delalet ettiği anlamlar üzerinden eşitlik ilişkisini ele almaktadır.

2.2.3.3.2. Çelişik Önermeler

Konu ve yüklemleri aynı olan iki önerme hem nitelik hem de nicelik bakımından birbirlerinden farklı ise bu önermeler birbirleriyle çelişiktir. Aristoteles çelişikliği, karşı olmanın bir türü olarak görür ve "Tümel olarak alınan tümel bir konuyu ifade eden bir tasdikin, tümel olarak alınmamış olan aynı konuyu ifade eden bir inkâra karşı olmasıdır" şeklinde tanımlar.[778] Galen'e göre ise aralarında tam ayrıklık olan önermeler çelişik olur ve bunlardan biri mutlaka doğru diğeri mutlaka yanlış olmalıdır.[779] Konuya Aristoteles şekil olarak yaklaşırken Galen içerik olarak yaklaşmaktadır.

Kategorik önermelerde "her, bütün", (*πᾶς/pas*) lafzı mevcut olduğunda çelişiklik oluşturmak için bunun önüne olumsuzluk eki eklenir. Örneğin; "Σωκράτης περιπατεῖ/Sōkrâtēs peripatei, (*Sokrates yürüyor*)" önermesinde olduğu gibi, yüklemin önüne olumsuzluk eki eklenip "Σωκράτης οὐ περιπατεῖ/Sōkrâtēs ou peripateî (*Sokrates yürümüyor*)" şeklinde çelişiklik oluşturulur. Fakat kullanılan önerme tümel olumsuz ise bunun önüne tekrardan olumsuz eki eklenmez zira onun çelişiği tikel olumlu'dur. Şartlı önermelerde ise çelişiklik oluşturmak için iki önermeden birine olumsuzluk eki eklenmelidir. Galen, çelişik olan önermeleri aynı terimleri paylaştıkları için bitişik, sınırdaş vb. anlamlara gelen σύνοροι (*synoroi*) olarak

[777] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 83.
[778] Aristoteles, *Organon II Önermeler*, 10.
[779] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 13; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 29-31.

adlandırır.[780] Burada dikkate değer olan durum Galen'in tümel olumlu önermenin çelişiğini tikel olumsuz olarak ele almamasıdır. O, tümel bir lafza sahip olan önermelerin çelişiğini ortaya koymak için tümel lafzın önüne olumsuz bir ek getirmektedir. Bu ek, önermenin ya konusuna ya da yüklemine eklenir bütün önermeye eklenmemektedir. Ancak kendisi bu duruma dair örnek vermemektedir.

2.2.3.3.3. Döndürme

Döndürme, önermenin niteliğini bozmadan öznesini yüklem, yüklemini de özne yapmaktır. Bu durumda yeni bir önerme elde edilmiş olur. Döndürme; düz döndürme ve ters döndürme olmak üzere iki şekilde yapılır.[781]

Galen, bu başlık altında yüklemli önermelerin yanısıra şartlı önermelerin de döndürmesine yer vermektedir. Onun döndürme anlayışı önermelerin eşitliği anlayışıyla bağlantılıdır. Ona göre sadece eşit ölçüde doğru olan önermeler, cümlenin öğelerinin sırasının değiştirilmesiyle döndürülebilir. O, düz döndürme için ἀναστροφή (*anastrophē*) kavramını, ters döndürme için ise ἀντιστροφή (*antistrophē*) kavramını kullanır ve ikisi arasındaki farka değinir.[782] Düz döndürme; önermenin öğelerinin sadece sırasının değiştirilmesiyle olur. Yani, önermenin konusu yüklem, yüklemi de konu yapılır. Ama Galen'e göre bu şekilde öğelerinin yeri değiştirilen asıl önerme ile düz döndürülmüş halinin doğruluk değeri aynı kalmaz.[783] "Her insan ölümlüdür" önermesinin öğelerinin yerini değiştirdiğimizde "Her ölümlü insandır" olur ve asıl önermenin doğruluk değeri farklılaşır. Çünkü ilk önerme insanın bazı ölümlülerden olduğu anlamına gelirken ikinci önerme ölümlü olanların tamamının insan olduğu anlamına gelir. Bu yüzden Galen, öğelerinin yeri değiştirilen/düz döndürülen bir önermenin doğruluk değerinin korunmasının zorunlu olmadığını vurgulamaktadır. Düz döndürme, "Olumlu önermelerde yüklem daima tikeldir" ve "Olumsuz önermelerde yüklem daima tümeldir" şeklindeki iki mantık aksiyomuna

[780] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 13-14; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 39.
[781] Öner, *Klasik Mantık*, 110-116; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 131-134; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 117-121; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 194-199.
[782] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 14; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37.
[783] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 14; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 84.

dayanır.[784] Ters döndürme ise önermenin öğelerinin yerinin değiştirimesiyle beraber önermenin doğruluk değerinin olduğu gibi kalmasının zorunlu olduğu bir ilişki türüdür. Bu sebepledir ki Galen, ters döndürülen önermelerin doğruluk değerlerinin eşit, düz döndürülen önermelerin doğruluk değerlerinin eşit olmadığı ilkesini öne sürmüştür.[785] Galen, bu ilkeyi basit ilaçların güçleri ile ilgili yazdığı eserinde daha net bir şekilde dile getirmektedir.[786] Ancak Paul Janet ile Gabriel Seailles, *Histoire de la Philosophie* eserinde ve James W. Stakelum da *Galen and The Logic of Proposition* eserinde Galen'in yer değiştirme/düz döndürme ve ters döndürme arasındaki ayrımı yanlış anladığını belirtmektedirler.[787]

Galen, yüklemli önermelerin ters döndürmesine örnek vermemektedir. Sadece önermenin öğelerinin sözlü ifadelerinin yerlerinin değiştirilmesiyle ters döndürmenin gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Düz döndürme noktasında ise tümel olumsuz önermenin yine tümel olumsuz olarak, tikel olumlu önermenin yine tikel olumlu olarak düz döndürüldüğünü ama tikel olumsuz bir önermenin düz döndürülemeyeceğini açıklamaktadır. Ancak tümel olumlu önermenin düz döndürülmesine dair ise herhangi bir şey söylememekle beraber düz döndürmenin şartları bu önerme çeşidine uygulandığında ortaya çıkan sonucun doğruluk değerine değinir. Ona göre düz döndürülen önermeler birlikte doğru olur.[788]

Galen, yüklemli önermelerin yanı sıra şartlı önermelerin döndürmesine de yer vermektedir. Ona göre yüklemli önermelerde olduğu gibi şartlı önermelerde de önermenin öğeleri sözlü olarak ifade edilirken yerlerinin değiştirilmesiyle düz döndürme gerçekleşir. Ters döndürme ise öğeler yer değiştirip birbirleriyle çelişmeleri sonucu meydana gelir. Mesela; "Eğer gündüzse aydınlıktır" önermesi

---

[784] Edmond Goblot, *Traité de Logique* (Paris: Armand Colin, 1918), 214; Öner, *Klasik Mantık*, 111; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 126; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 118; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 186.

[785] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 14; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 84.

[786] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11: 465: οἱ γὰρ ἀντιστρέφοντες, οὐχ οἱ ἀναστρέφοντες ἀλλήλοις λόγοι συναληθεύονται, ἀλλ' ὅμως ἦν ἂν, οἶμαι, πλησίον ὁ παραλογισμός. [Çünkü düz döndürülenler (önermeler) değil ters döndürülenler (önermeler) beraber doğru olurlar. Ancak görüyorum ki bu muhtemelen yanlış bir akıl yürütmedir.]

[787] Paul Janet - Gabriel Seailles, *Histoire de la philosophie: Les problèmes et les écoles* (Paris: Librairie Gh. Delagrave, 1887), 574; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 84.

[788] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 14; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37.

"Eğer aydınlık ise gündüzdür" şeklinde düz döndürülür, "Eğer aydınlık değilse gündüz de değildir" şeklinde de ters döndürülür.[789]

Herhangi bir şey hakkında bilgi edinirken zihin iki aşamalı bir süreçten geçer. Önce düşüncenin yapı taşları durumundaki kavramlara başvurur, ardından bu kavramları kullanarak hükümlere yani önermelere ulaşır. Doğrulanıp yanlışlanabilen yani hüküm içeren önermeler de tertip edilip akıl yürütme işlemi gerçekleştirilir. Aslında kavram ve önerme konusu, akıl yürütme konusu için bir ön hazırlıktır. Akıl yürütmede zihin daha önce bilinen bir veya birden çok önermeden bilinmeyen bir önermeye ulaşır.

2.2.4. Akıl Yürütme

Akıl yürütme, mantığın en önemli konusu olup kavram ve önerme temelleri üzerine kurulur. Kavramlar birbirine nispet edilerek önermeler oluşturulur. Önermeler de birbirine nispet edilerek akıl yürütülür. Akıl yürütmedeki amaç ya mevcut bilgilerimizin doğru olup olmadığını ispat etmek ya da mevcut bilgilerimizin tertip edilip bizde mevcut olmayan bilgileri elde etmektir. Akıl yürütme vasıtalı ve vasıtasız olmak üzere ikiye ayrılır. Ancak biz sadece vasıtalı akıl yürütme türlerini ele alacağız. Vasıtalı akıl yürütme; tümdengelim (*ta'lil, deduction*), tümevarım (*istikra, induction*) ve analoji (*temsil, analogy*) olmak üzere üçe ayrılır. Tümdengelimsel akıl yürütmede akıl tümelden tümele, tümelden tikele veya tümelden tekile, tümevarımsal akıl yürütmede, tikelden tümele ya da özelden genele ve analojide ise tikelden tikele doğru hareket eder.[790]

Tümdengelim, mantık ilminde en temel akıl yürütme türü olarak kabul edilir. Bu tür akıl yürütmenin en mükemmel şeklini kıyas oluşturur. Tümevarım ise tam ve eksik olmak üzere ikiye ayrılır. Kıyas, mantık ilminin en temel yapı taşıdır ve mantık eserlerinde akıl yürütme konusu öncelikle kıyas ile başlar.

---

[789] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 14; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 85.

[790] İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, 57-58; Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 141-144; Kâtîbî, *Şemsiyye Riâlesi (Tahkik, Çeviri ve Şerh)*, 410-415.

2.2.4.1. Kıyas

Kıyas tasdikât bölümünün gayesi ve tümdengelim tarzındaki akıl yürütmelerin en mükemmel şeklidir. Kıyası form olarak düşündüğümüzde bu formun maddesini önermeler oluşturur. Önermeler belli kurallar çerçevesinde bir araya getirildiğinde kıyas elde edilir. Şayet bir araya getirilen önermeler basit ise kıyas da basit bileşik ise kıyas da bileşik olur. Her basit kıyasta ister olumlu isterse olumsuz olsun mutlaka tümel bir öncül bulunmalıdır. Çünkü iki tikel öncülden sonuç elde edilemez.[791]

Kıyas kanıtlamanın temelini oluşturur. Aristoteles kanıtlamayı tarif ederken "gerekli öncüllerden hareketle yapılan bir kıyas" olduğunu dile getirmektedir.[792] Bu yüzden amacı kesin bir sonuca varmak olan herkesin kıyas konusunun mahiyetini iyi bilmesi gerekmektedir. Galen'in düşüncesinde de bir kıyasın kanıtlayıcı olması için tümel ve temel bir öncülün varlığının zorunlu olduğu söylenebilir. Zira her kıyas, kendi sonucunun nedenini öncüllerinde barındırmalıdır yoksa geçerli olmasına rağmen kanıtlayıcı bir niteliğe sahip olamaz.

Kıyas, maddesi konumundaki önermelerin yapısına ve niceliğine göre farklı şekillerde kurulabilmektedir. Galen, bunları; yüklemli, şartlı, bileşik ve bağıntısal (*relational*) olarak dörde ayırır.

2.2.4.1.1. Yüklemli Kesin Kıyas ve Şekilleri

Sonuç önermesi, büyük veya küçük öncülde şekil bakımından değil de sadece anlam bakımından bulunuyorsa bu tür kıyaslara yüklemli kesin kıyas denir.[793] Bu kıyasların maddesi yüklemli önermelerden oluşur. Hem İslâm dünyasında hem de Batı dünyasında klasik mantıkçılar en çok bu kıyas türünü ele alır. Aristoteles de sadece bu tür kıyaslara değinmiştir. Galen ise doğrudan bu tür kıyasları açıklamaz. Sadece bu tür kıyasların kullanım alanlarına ve şekillerine değinir.

---

[791] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 138.

[792] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/187; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī*, 7/313; Aristoteles, *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation*, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1984), 1/272; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 15.

[793] İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, 58.

İki öncül bir sonuçtan oluşan yüklemli kesin kıyasta büyük, orta ve küçük olmak üzere üç terim bulunur. Yüklemli kesin kıyasın sonuç önermesi göz önünde bulundurulduğunda bu öncülün yüklemi büyük, öznesi ise küçük terim olarak adlandırılırken sonuç önermesinde zikredilmeyip diğer iki öncülde zikredilen de orta terim olarak adlandırılır. Büyük terim yani sonuç önermesinin yüklemi hangi öncülde bulunuyorsa o öncüle büyük, küçük terim yani sonuç önermesinin öznesi hangi öncülde bulunuyorsa o öncüle de küçük öncül denilir. Yüklemli kıyasın, maddesi konumundaki önermelerin nitelik ve nicelikleri göz önünde bulundurularak modlar oluşturulurken orta terimin bulunduğu konuma bağlı olarak da şekiller oluşturulur. Aristoteles, orta terimin kıyas içerisinde en fazla üç şekilde bulunacağını söyleyerek yüklemli kıyasın sadece üç şeklinin olduğunu vurgular.[794] Aristoteles her ne kadar dördüncü şekilden sayılan modlara değinmiş olsa da bunları ayrı bir şekil olarak kabul etmez.[795] Orta çağ Batı mantıkçıları ile erken dönem İslâm filozofları da Aristoteles gibi sadece yüklemli kıyasın üç şekline değinirken daha sonra gelen mantıkçılar dördüncü şekle de yer vermişlerdir. Bu mantıkçılarda hâkim olan genel kanı da dördüncü şeklin Galen tarafından ortaya konulduğudur.[796]

Galen üç şekil ve geçerli on dört kıyas dışında başka şekil ve geçerli kıyas bulunmadığını *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs)* eserinde gösterdiğini ifade etmektedir.[797] Ayrıca o bu üç şekle de doğrudan değinmez. Kendisi, şartlı kıyasları ele alırken ikisini kıyaslama amaçlı ve eski filozoflar olarak nitelendirdiği Meşşâîlere atıfta bulunarak ele alır. Elimizde mevcut olan bir öncüle ikinci bir öncül eklemek istediğimizde bunlar arasında kıyas oluşturmak için ortak bir terime ihtiyaç duyarız. Galen orta terim yerine ortak terim kavramını kullanır. Büyük ve küçük

[794] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/64-74; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 9-22.

[795] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/136-141; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 122-130; Öner, *Klasik Mantık*, 130.

[796] Ebü'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî İbnü's-Salâh, "Yüklemli Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair", çev. Hüseyin Atay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1968), 46-66; Muhammet Çelik, "Ebu'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'ın (ö. 548/1153) eş-Şeklü'r-Râbiʿnin Eşkâli'l-Kıyâsi'l-Hamlî Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (2021), 33-68; Janet - Seailles, *Histoire de la philosophie: Les problèmes et les écoles*, 622; Hasan Akkanat, "Dördüncü Şeklin Aidiyatı, Meşrüiyeti ve İslâm Mantık Düşüncesindeki Yeri", *Felsefe Dünyası* 1/49 (2009), 250-274; Öner, *Klasik Mantık*, 130.

[797] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 26; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 43.

öncüller için de Aristoteles gibi uçlar (*extremes*) kavramını kullanır.[798] Galen, Meşşâîlerin ortak terimin uçların birinde özne diğerinde yüklem olduğu durumu birinci şekil, ortak terimin her iki uçta yüklem olduğu durumu ikinci şekil ve ortak terimin her iki uçta özne olduğu durumu da üçüncü şekil olarak değerlendirdiklerini aktarmaktadır.[799] Mesela; "Her erdemli olan seçilmeye değerdir", "Her/Hiçbir[800] zevk seçilmeye değer değildir", "Bu yüzden her/hiçbir zevk erdemli olan değildir" şeklindeki kıyas ikinci şekilden bir kıyastır ve *Camestres* modudur. Çünkü her iki öncülde ortak olan "seçilmeye değer" terimi yüklem konumundadır. Galen şekillere dair diğer bir örneği de üçüncü şekilden vermektedir: "Her erdemli olan seçilmeye değerdir", "Her erdemli olan övülmeye değerdir", "Bu yüzden bazı övülmeye değer olan seçilmeye değerdir." Bu kıyas üçüncü şekilden bir kıyastır ve *Darapti* modudur.[801]

Galen'in kategorik kıyas şekilleri üzerinden değindiği diğer bir konu da tasdik etmek/doğrulamak ile yüklem olmak arasındaki farktır. Mesela; "Erdemli olan seçilmeye değerdir" önermesini ele aldığımızda "seçilmeye değer" kavramı "erdemli olan" kavramına yüklenir ve "erdemli olan" öznedir, özne konumunda olduğu için de "seçilmeye değer" kavramının ona yüklenilmesi pek tabiîdir. Bu noktada bir şeyi bir şey hakkında doğrulamak ile bir şeyi bir şeye yüklemek farklı şeylerdir. Çünkü bir şeyi bir şey hakkında doğrulamamak da yüklem yapılabilir. Buna göre "Erdemli olan, kaçınılması gereken bir şey değildir" önermesinde "erdemli olan" özne, "kaçınılması gereken şey" ise olumsuz olarak ona yüklenen bir yüklemdir.[802] Galen burada olumlu ve olumsuz olarak yüklenmenin yüklemli kıyaslara dair herhangi bir

---

[798] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/64; Aristoteles, *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation*, 1/108.

[799] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 19; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 39.

[800] Bu örnekte görüldüğü üzere Galen, tümel olumsuz önermeler için "hiçbir" değil "her" niceliğini kullanmaktadır. Muhtemelen o önermelerin lafzından ziyade anlamlarına dikkat ettiği için böyle bir tavır takınmıştır. Çünkü önermelerin eşitliği konusunda değindiğimiz üzere o, lafzen farklı olan pek çok önermeyi aynı doğruluk değerine sahip oldukları için eşit kabul etmişti. Bu yüzden biz de Galen'i takip ederek "her" niceliğini kullandık.

[801] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 19; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 39.

[802] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 19; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 39.

değişikliğe sebebiyet vermeyeceğini açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Bu konuda verdiği örnekler de Aristoteles'in *Topikler* eserinden alınmış gibidir.[803]

Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική* (*Eisagōgē dialektikē*) eserinde yüklemli kıyasın sadece üç şekline değinir. Dördüncü şekle hiç değinmez. Bu şekillerin her birinden de birden fazla kıyasın oluşturulabileceği ihtimalinden bahseder. Ona göre yüklemli kıyaslardan bazısı kanıtlanamaz (*ἀναπόδεικτοι/anapodeiktoi*), bazısı birincildir (*πρῶτοι/prōtoi*) ve bazısı da kanıtlanmaya ihtiyaç duyar (*ἀποδείξεως δεόμενοι/ apodeikseōs deomenoi*).[804]

Birinci Şekil

Birinci şekil, ortak terimin büyük uçta özne ve küçük uçta yüklem olduğu şekildir. Aristoteles'e göre kıyasın üç terimi arasında küçük terim orta terimin bütünlüğü içinde bulunursa ve orta terim de büyük terimin içinde bulunursa veya bulunmazsa uçlar arasında zorunlu olarak yetkin bir kıyas oluşur.

Aristoteles birinci şekilden olan kıyaslar için "yetkin/mükemmel" kavramını kullanmıştır. Yetkin olmayan kıyaslar da bu şekle indirgenerek yetkin hale getirilir. Ancak yetkin olmayan kıyaslar onlardan dolayı kanıtlanamaz hale gelmez. Zaten Aristoteles'in de kanıtlamanın veya ispatın gerçekte bir tür kıyas olduğunu ancak her kıyasın kanıtlama olmadığını ifade ederek bunu kast ettiği söylenebilir.[805] Diğer bir ifadeyle kanıtlama, doğru ve zorunlu öncüllerden elde edilen bilgilerden yola çıkılarak oluşturulan kıyaslar sayesinde mümkün olur.[806] Aristoteles, yetkin kabul etmediği kıyasları yetkin veya kanıtlanamaz hale getirmek için dolaylı bir şekilde önerme mantığından yararlanmıştır. Yani onları, kanıtlamanın içine dahil etmemiştir. Ancak Khrysippos, kanıtlamanın anlamını önermeler mantığını da içerecek şekilde daha kapsamlı ele aldığı için birincil/temel kıyasları kanıtlanamaz olarak

[803] Bk., Aristoteles, *Τοπικά (Topica/Topics)*, 1/263; Aristoteles, *Organon V Topikler*, 12; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī, al-ǧuzʾ al-ṯāliṯ*, 7/477.

[804] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 19; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 39.

[805] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/64; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 9; ʿAbd al-Raḥmān Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, ed. ʿAbd al-Raḥmān Badawī (Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīya, 1948), 7/263.

[806] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 96.

adlandırmıştır. Galen de bu noktada Khrysippos'u takip ederek birinci şekilden elde edilen dört kıyasın kanıtlanamaz olduğunu dile getirmektedir.[807]

Galen, hiçbir zaman "mod" kavramını kullanmaz. Bu yüzden o, birinci şekilde dört tane kanıtlanamaz "modun" değil "kıyasın" var olduğunu söylemektedir. Bu kıyaslar ise şu şekildedir:

Birinci kıyasta; iki tümel olumlu önermeden (*καθόλου καταφατικῶν/katholou kataphatikōn*) tümel olumlu bir sonuç çıkar. Galen, birinci şeklin bu kıyas versiyonunun sonucu için "öncüllere göre konumundan dolayı elde edilen sözde bir önerme olduğu" ifadesini kullanmaktadır.[808] İkinci kıyasta; büyük terimi içeren tümel olumsuz bir önerme ve küçük terimi içeren tümel olumlu bir önermeden tümel olumsuz bir sonuç çıkar. Üçüncü kıyasta; büyük terimi içeren tümel olumlu bir önerme ile küçük terimi içeren tikel olumlu bir önermeden tikel olumlu bir sonuç çıkar. Birinci şeklin dördüncü ve son kıyasında ise tümel olumsuz bir önerme ile tikel olumlu bir önermeden, tikel olumsuz bir sonuç çıkar.[809] Galen bu kıyaslara dair örneklere yer vermemektedir.

İkinci Şekil

İkinci şekil, ortak terimin her iki uçta yüklem olduğu şekildir. Aristoteles'e göre aynı bir terim tümel olarak alınan bir konuya ait olunca ve tümel olarak alınan öteki konuya ait olmayınca veya tümel olarak alınan iki konudan ona da öbürüne de ait olunca veya ait olmayınca ikinci şekilden bir kıyas olur.[810] Galen, ikinci şekilden dört kıyasın var olduğunu ancak bunlardan hiçbirinin kanıtlanamaz veya kendiliğinden apaçık olmadığını vurgulamaktadır.[811] Bu kıyaslar şu şekildedir:

Bu şeklin birinci kıyasında büyük terimin yer aldığı öncül tümel olumsuz, küçük terimin yer aldığı öncül ise tümel olumludur. Bu şeklin ikinci kıyasında büyük terimin yer aldığı öncül tümel olumlu, küçük terimin yer aldığı öncül ise tümel

[807] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 96.
[808] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 20; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.
[809] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 20; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40; Öner, *Klasik Mantık*, 131-132; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 155-157; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 140-142; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 208-209.
[810] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/67; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 13; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/118.
[811] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 20; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.

olumsuzdur. Bu şeklin üçüncü kıyasının bir öncülü tümel olumsuz, diğer öncülü tikel olumlu ve sonucu tikel olumsuzdur. Bu şeklin dördüncü ve son kıyası tümel olumlu ve tikel olumsuz öncüller ile tikel olumsuz bir sonuçtan oluşur.[812]

Üçüncü Şekil

Üçüncü şekil, ortak terimin her iki uçta özne olduğu şekildir. Aristoteles, tümel olarak alınan bir terime bir terim ait olup diğer terime ait olmuyorsa veya tümel olarak alınan bu terime her ikisi de ait oluyorsa veya ne o ne de diğeri ait olmuyorlarsa üçüncü şekilden bir kıyasın meydana geldiğini söyler.[813] Galen, üçüncü şekilden de altı kıyasın var olduğunu ancak bunlardan hiçbirinin kanıtlanamaz veya kendiliğinden apaçık olmadığını vurgulamaktadır.[814] Bu kıyaslar da şu şekildedir:

Bu şeklin birinci kıyası iki tümel olumlu öncül ve tikel olumlu bir sonuçtan; ikinci kıyası tümel olumsuz büyük öncül ve tümel olumlu küçük öncül ile tikel olumsuz bir sonuçtan; üçüncü kıyası, tikel olumlu ve tümel olumlu öncüller ile tikel olumlu bir sonuçtan; dördüncü kıyası, tümel olumlu ve tikel olumlu öncüller ile tikel olumlu bir sonuçtan; beşinci kıyası bir tümel olumsuz ve bir tikel olumlu öncül ile tikel olumsuz bir sonuçtan oluşur. Bu şeklin altıncı ve son kıyası ise bir tikel olumsuz ve bir tümel olumlu öncül ile bir tikel olumsuz sonuçtan oluşur.[815]

Galen, bahsedilen bu geçerli kıyaslar dışında her üç şekildeki diğer bütün kombinasyonların geçersiz olduğunu ve onlardan hiçbir kıyasın oluşturulamayacağını söyler. Çünkü ona göre bahsedilen bu geçersiz kombinasyonların hiçbirinden ne diyalektik olarak ne de kanıtlama olarak (*μήτε διαλεκτικῶς μήτε δι᾽ ἀποδείξεως/mēte dialektikōs mēte di᾽ âpodeikseōs*) hiçbir şey zorunlu olarak çıkmaz. Bu noktada Galen *ἔνδειξις/endeiksis* (*belirti/indication*)

---

[812] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 21; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40; Öner, *Klasik Mantık*, 132-133; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 158-159; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 142-144; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 209-212.

[813] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/70-71; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 18; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuz᾽ al-awwal*, 7/124.

[814] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 20; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.

[815] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41; Öner, *Klasik Mantık*, 133-134; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 160-162; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 144-146; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 212-216.

kavramı[816] ile *ἀπόδειξις/apodeiksis*[817] (*kanıtlama/showing forth, making*) kavramı arasında bir ayrıma gider. *Endeiksis*; şeyin doğasından kaynaklanan ve açıkça gözlemlenebilir olan ipuçlarından hareketle söz konusu şey hakkındaki gerçekliği keşfetmektir.[818] *Apodeiksis* ise doğru öncüllerle elde edilen ve zorunlu bir sonuçtur.[819] Galen için *endeixis* kavramı özellikle de hekimlik noktasında oldukça önemlidir. Çünkü bu kavram hastalığın doğasını gösteren bir ipucudur. Galen, tıp sanatı ile ilgili eserlerinin pek çoğunda bu kavramı kullanır.[820]

Birinci, ikinci ve üçüncü şekilden geçerli olan toplam on dört kıyas vardır. Bunların her birinin de uygun sonuçları vardır. Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin on birinci bölümünün beşinci, altıncı ve yedinci kısımlarında geçersiz olan kıyas kombinasyonlarından bahseder. Birinci şekilden iki

---

[816] Bu kavram Grekçe'de "belirti, gösterge, kanıt, kanıtlama" gibi anlamlara gelmektedir. Greek Word Study Tool, "ἔνδειξις" (Erişim 9 Eylül 2022). Bu kavramın Galen tarafından ne şekilde kullanıldına dair daha detaylı bilgi için bk., Fridolf Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", *Galen's Method of Healing*, ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien (Leiden: E. J. Brill, 1991), 103-111. Biz bu kavramı "endeixis" olarak kullanacağız. Çünkü Galen bu kavramı bazı yerlerde belirti, bazı yerlerde kanıt, bazı yerlerde mantıktaki ayırıma benzer bir nitelikte kullanmaktadır. Ayrıca Galen'in bu kavramdan kastettiği şey tanım da olabilir.

[817] Bu kavram hüccet olarak da düşüülebilir. Biz bu kavramı bundan sonra "apodeixis" olarak kullanacağız.

[818] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/20; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 12.

[819] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 24; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 42.

[820] Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/4, 44, 47; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/157, 221, 253, 295, 297, 328, 527, 592, 594-597, 661, 741, 751-752, 897; Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/382, 384, 399-398, 405; Galen, *Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἱρέσεως (De Optima Secta ad Thrasybulum/On the Best Sect)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/126, 164, 173; Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους προρρητικῶν (In Hippocratis De Praedictionibus/On Hippocrates' Prorrhetics)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1829), 16/839; Galen, "Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (In Hippocratis De Acutorum Morborum Victu/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases)", 1828, 15/796; Galen, *Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ α'-ε' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (In Hippocratis Aphorismi I-V/On Hippocrates' Aphorisms I-V)*, 17/377; Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους κατ' ἰητρεῖον βιβλίον ὑπομνήματα (In Hippocratis De Officina Medici/On Hippocrates' Surgery)*, 18/880; Galen, *Ἱπποκράτους προγνωστικὸν καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτὸ ὑπομνήματα (In Hippocratis Prognosticum/On Hippocrates' Prognostic)*, 18/307; Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/72-73; Galen, *Περὶ τῶν ὑγιεινῶν πραγματεία (De Sanitate Tuenda/On the Preservation of Health)*, 6/361, 410; Galen, *Περὶ προγνώσεως διὰ σφυγμῶν (De Praesagitione ex Pulsibus/Prognosis by Pulses)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1825), 9/334; Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/373-374; Galen, *Εἰς τὸ περὶ διαίτης ὑγιεινῆς τῶν ἰδιωτῶν Ἱπποκράτους (In Hippocratis De Salubri Victus Ratione/On Hippocrates' Regimen in Health)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828), 15/188; Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους I-VI (De Compositione Medicamentorum secundum Locos I-VI/On the Composition of Drugs according to Places I-VI)*, 12/282.

geçersiz kıyasın varlığından bahseder. Ancak sadece bir tanesini açıklar. Mesela birinci şekilde büyük terimin yer aldığı öncül tümel veya tikel olumlu ve küçük terimin yer aldığı öncül de tümel olumsuz olursa Galen'e göre büyük terim ile küçük terim arasında doğrudan bir kıyaslama yapılamaz ve yapılacak olan kıyas da geçersiz olur. Ama öncüller düz döndürülürse geçerli bir kıyas elde edilir.[821] Birinci şekilde "küçük önerme olumlu olmalıdır" kuralı mevcuttur. Küçük önerme olumlu olmadıkça büyük önerme ister tümel olumlu isterse de tikel olumlu olsun hiçbir kıyas sonuç vermez. Galen'in burada değindiği kıyasın geçersiz olmasının sebebi de küçük öncülün olumsuz olmasıdır. Galen, birinci şeklin dördüncü kıyasının da yukarıda bahsedilen geçersiz kıyas ile aynı nitelikte olduğunu söyler.[822] Bunlara ek olarak ikinci ve üçüncü şekilden geçersiz kıyaslara değinir. İkinci şekilden birinci ve ikinci, üçüncü şekilden de üçüncü ve dördüncü olarak addettiği geçersiz kıyaslardan bahseder. Ancak bu kıyasların içeriğine ve şekline dair herhangi bir açıklamada bulunmaz. Ona göre bu kıyasları geçerli kılmak için birinci şekilde olduğu gibi sadece öncüllerinin değil sonuç önermelerinin de döndürülmesi gerekmektedir.[823]

On birinci bölümün bu kısımları Galen'e atfedilen dördüncü şekille ilgili olmaları bakımından oldukça önem arz etmektedir. Zira, dördüncü şeklin, birinci şeklin doğrudan geçerli olmayan modlarından oluşturulduğuna dair bir düşünce mevcuttur. Bu konu daha sonra ayrıntılı olarak incelenecektir. Bizim için burada önemli olan Galen'in birinci, ikinci ve üçüncü şekilden geçersiz olan kıyaslara değinip bunları ayrı bir şekil olarak değerlendirmemiş olmasıdır.

2.2.4.1.1.1. Birinci Şekle İndirgeme

Günümüz mantık kitaplarında birinci şekle indirgeme konusu, dört şekil incelendikten sonra ele alınmaktadır.[824] Ancak Galen dördüncü şekle değinmediği için üçüncü şekli ele aldıktan sonra birinci şekle indirgeme konusuna geçer. Dördüncü şeklin varlığı ile ilgili tartışmalar günümüzde de devam ettiği için

[821] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 25; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 44, 102.
[822] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 25-26; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 43.
[823] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 26; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 44, 102.
[824] Öner, *Klasik Mantık*, 140-143; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 149-153.

öncelikle birinci şekle indirgeme konusunu ele almayı uygun gördük. Daha sonra da dördüncü şekil ve bu şekil hakkındaki tartışmaları ele alacağız.

Galen, birinci şekilden olan bütün kıyasları -apaçık oldukları için- kanıtlanamaz kabul ederken ikinci ve üçüncü şekilden olan kıyasların ise kanıtlanamaz olmadığını söyler. Bu yüzden ikinci ve üçüncü şekilden olan kıyasların kanıtlanabilirlik değerini birinci şekildeki kıyaslarla eşit hale getirmek için indirgeme işlemine başvurur. O, sadece ikinci ve üçüncü şekilden olan kıyasları birinci şekilden olan kıyaslara indirger. İndirgeme işlemi düz döndürme, saçmaya indirgeme ve varsayma/serimleme yöntemleriyle yapılır.[825] Galen düz döndürme yöntemini şu şekilde uygulamaktadır:

İkinci şeklin birinci kıyasının büyük öncülü düz döndürülünce birinci şeklin ikinci kıyasına indirgenir. Sonucu da yine tümel olumsuz olur.[826] Örneğin;

Hiçbir papatya ağaç değildir.
Her çınar, ağaçtır.
Hiçbir çınar papatya değildir.

Yukarıdaki kıyas ikinci şeklin ikinci kıyası yani *Cesare* modudur. Bu kıyasta büyük terimi içeren öncülü düz döndürdüğümüzde; "Hiçbir ağaç papatya değildir", "Her çınar ağaçtır", "Hiçbir çınar papatya değildir" birinci şeklin ikinci kıyası olan *Celarent* moduna indirgenmiş olur. İkinci şeklin ikinci kıyasının tümel olumsuz öncülü ile sonuç önermesi düz döndürülünce birinci şeklin ikinci kıyasına indirgenmiş olur.[827] Galen, ikinci şeklin üçüncü kıyasının indirgemesine değinirken bazılarının bu kıyasın tümel öncülünü düz döndürerek birinci şeklin dördüncü kıyasına (*Ferio*) indirgediklerini belirtmektedir.[828] İkinci şeklin dördüncü kıyası ise düz döndürme yöntemi ile değil saçmaya indirgeme (*ἀπαγωγή εἰς τὸ ἀδύνατον/apagōgē eis to adynaton, hulf, per impossible*) ve varsayma/serimleme (*ἔκθεσις/hekthesis, iftiraz, exposition*) yöntemleri ile kanıtlanır.[829] Galen bu duruma

[825] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/74-75; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 23; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/130; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 150; Nazım Hasırcı, "Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", *Felsefe Dünyası* 1/57 (2013), 16-29.
[826] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 20; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.
[827] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 21; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.
[828] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 21; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.
[829] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 21; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40.

dair herhangi bir örnek vermemektedir. Ancak onun bahsetmiş olduğu bu kıyas ikinci şeklin *Baroco* modudur.[830]

Üçüncü şekle gelecek olursak bu şeklin birinci kıyasının küçük öncülü düz döndürülerek birinci şeklin üçüncü kıyasına indirgenir.[831] *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin Grekçesinde bu kıyasta zikredilen "tikel olumlu" kavramı mevcut değildir. Bu kavramı Karl Kalbfleisch eserin İngilizcesine eklemiştir. Zaten üçüncü şekildeki geçerli kıyaslar düşünüldüğünde bu kavramın eklenmesi gerektiği aşikardır. Muhtemelen Galen bu kavramı eklemiştir. Ancak sonradan ana metinden bir şekilde silinmiş olabilir.[832] Bu kıyas üçüncü şeklin *Darapti* modudur ve birinci şekilden *Darii* moduna indirgenir. Üçüncü şeklin ikinci kıyasının küçük öncülü düz döndürülerek birinci şeklin dördüncü kıyasına indirgenir.[833] Galen'in bahsetmiş olduğu bu kıyas üçüncü şeklin *Felapton* modudur. Küçük öncül konumundaki tümel olumlu önerme düz döndürülerek kıyas birinci şeklin *Ferio* moduna indirgenir. Üçüncü şeklin üçüncü kıyasının tikel olumlu öncülü ile sonuç önermesi düz döndürülerek birinci şeklin üçüncü kıyasına indirgenir.[834] Üçüncü şekilden olduğu belirtilen bu kıyas *Disamis* modudur ve birinci şeklin *Darii* moduna indirgenir. Üçüncü şeklin dördüncü kıyasında ise küçük öncül düz döndürülerek indirgeme işlemi gerçekleştirilir.[835] Ancak Galen bu kıyasın birinci şekilden hangi kıyasa indirgeneceğine değinmez. Ayrıca o üçüncü şeklin bu kıyasını açıklarken "bir tikel olumlu öncül" ibaresini de kullanmaz. Bu ibare muhtemelen konunun bütünlüğü düşüncesiyle Karl Kalbfleisch tarafından eklenmiştir.[836] Bu kıyas *Datisi* modudur. Galen'in bahsetmiş olduğu şekilde küçük öncülü düz döndürülünce birinci şekilden *Darii* moduna indirgenmiş olur. Üçüncü şeklin beşinci kıyasının tikel olumlu öncülü düz döndürülerek birinci şeklin dördüncü kıyasına indirgenir.[837] Bu kıyas *Ferison* modudur ve birinci şekilden *Ferio* moduna indirgenir. Galen, üçüncü şeklin altıncı kıyasının ikinci şeklin dördüncü kıyasında (*Baroco*) olduğu gibi

[830] İndirgeme konusuna dair daha detaylı bilgi için bk., Hasırcı, "Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme".
[831] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.
[832] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22.
[833] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.
[834] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22-23; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.
[835] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 23; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.
[836] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 23; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41, 99.
[837] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 23; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.

saçmaya indirgeme ve varsayım metotlarıyla kanıtlanabileceğini dile getirir.[838] Üçüncü şeklin bu kıyası *Bocardo* modudur ve birinci şekilden *Barbara* moduna indirgenir. Galen, düz döndürme yöntemi ile bu kıyasların kanıtlanabilirlik değerlerini açıklamaya çalışır.[839] Galen, üçüncü şeklin düz döndürmesine dair örneklere yer vermemektedir.

Saçmaya indirgeme metoduna gelecek olursak Galen bu yöntemin uygulanmasında Aristoteles'i takip eder. Ancak kıyastaki terimleri ifade etmek için Stoacıların kullanmış olduğu sıra sayılarını kullanır. Onun bu işleme dair açıklamalarının Aristoteles'inkinden daha detaylı olduğu da söylenebilir.[840] Saçmaya indirgeme diğer bir ifadeyle imkansızlığı gösterme metodu Galen'e göre şöyledir: Birinci, ikincinin hepsine yüklenip üçüncünün bazısına yüklenmediğinde sonuç ikincinin, üçüncünün bazılarına yüklenmediği şeklinde olur. Ancak durumun böyle olmadığını varsayarsak yani ikinci, üçüncünün hepsine yüklenir şeklinde önceki sonucun çelişiğini sonuç olarak çıkardığımızda saçmaya indirgeme işlemi yapılmış olur. Bu yüzden ikincisi, üçüncünün hepsine değil bazısına yüklenir sonucu doğrudur.[841] Aristoteles saçmaya veya imkansıza indirgeme metodu için şöyle bir örnek vermektedir: A ile B her G'ye aitse bundan A'nın bazı B'ye ait olduğu sonucu çıkar. A hiçbir B'ye ait değilse ve B her G'ye aitse A hiçbir G'ye ait olmayacaktır. Ancak biz onun her G'ye ait olduğunu ifade etmiştik. Bu yüzden A'nın hiçbir G'ye ait olmadığı sonucunun imkânsız veya saçma olduğu ortaya çıkmış olur.[842] Saçmaya indirgeme metoduyla indirgenen kıyaslar ikinci şeklin *Baroco* modu ve üçüncü şeklin *Bocardo* modudur. Bu yolla yapılacak olan indirgemede asıl kıyasın sonucunun çelişiği alınarak yeni kıyasın ya küçük öncülü ya da büyük öncülü yapılır.

[838] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 23; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.
[839] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 23-24; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41-42.
[840] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 97.
[841] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 21-22; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40-41.
[842] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/74; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 23.

Yeni kıyasın sonucu asıl kıyasın büyük veya küçük öncülünün çelişiği olur ki bu durum imkânsız ve saçma olur.[843]

Varsayma metoduna gelecek olursak Aristoteles bu metodu şu şekilde ele alır: Eğer bütün S'ler P ise ve bütün S'ler R ise S'lerden bir tanesini, örneğin N'yi alalım; N aynı zamanda hem P hem de R olacaktır. Böylece bazı R'lerin P olduğu sonucu olumlu bir şekilde tasdik edilmiş olacaktır.[844] Aristoteles'in bu metodu ancak düz döndürme ve saçmaya indirgeme metotlarıyla doğru olduğu görülen kıyasların geçerliliğini teyit etmek için kullandığı belirtilmektedir.[845] Galen ise varsayma metodunu, saçmaya indirgeme metodunun devamı gibi ele alır ve şu şekilde açıklar: Birinci, üçüncünün bazısına yüklenmediğine göre üçüncünün kendisine yüklenilmeyen kısmı (üçüncünün, birincinin yüklenilmediği kısmı) alınıp dördüncü yapılır. Bundan dolayı birinci, dördüncünün hiçbirine yüklenmemiş olur. Ayrıca daha önce birincinin, ikincinin tamamına yüklendiğini söylemiştik. Bu yüzden birinci gibi ikinci de dördüncünün hiçbirine yüklenmemiş olur. Dördüncünün, üçüncünün bir kısmı olduğunu belirttiğimiz için ikinci de birinci gibi üçüncünün bazısına yüklenmemiş olur.[846] Galen'in burada bahsetmiş olduğu kıyas ikinci şeklin *Baroco* modudur ve Galen onu birinci şekle indirgemeye çalışırken varsayma metodunu kullanmaktadır. Galen'den sonra İslâm filozoflarından Fârâbî de bu modun indirgenmesinde bu metoda başvurmaktadır.[847] Bu yöntem yani küçük terimin bir parçasını alıp ve özne olarak onunla tümel bir önerme yapma metodunu Lukasiewicz (1878-1956), sembolik mantıkçıların kullanmış oldukları "varoluşsal niceleyiciler"e eşdeğer kabul etmektedir.[848]

---

[843] Jan Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic* (Oxford: Oxford University Press, 1957), 54-59; Öner, *Klasik Mantık*, 142; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 152-153; Hasırcı, "Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", 21-22.

[844] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/70-74; Aristoteles, *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation*, 1/116-117; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 19-22; Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 59-67; Ross, *Aristoteles*, 69-70; Hasırcı, "Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", 19.

[845] Ross, *Aristoteles*, 70.

[846] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41.

[847] Fârâbî, *Kitâbu'l-ḳıyâs, el-Manṭıḳ ʿinde'l-Fârâbî içinde*, ed. Refîk el-Acem (Beyrut: Dâru'l-meşriḳ, 1986), 2/25.

[848] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 61-67.

Fakat bu modun varsayma metodu ile birinci şekle indirgenmesinde birtakım zorluklar bulunmaktadır. Hem eski hem de modern mantıkçılar öncüllerinin sonucunu gerektirdiği düşüncesiyle bu modun geçerli olduğu yönünde fikir birliği içerisindedirler. Ancak geçerliliğinin nasıl gösterileceği hususundaki fikir birliği, geçerli olduğu hususundaki fikir birliğine oranla daha azdır.[849] Bu modun öncüllerinde ne tümel olumsuz ne de tikel olumlu öncül bulunmamaktadır. Bu yüzden ne tümel olumsuzun ne de tikel olumlunun düz döndürülmüş hali bu modda kullanılamaz. Ayrıca bu modda bulunan tümel olumlu öncülün düz döndürülmüş hali de kullanılamaz. Çünkü bu öncülün düz döndürülmüş hali tikel olumlu olmaktadır ve yüklemli kesin kıyasın "iki tikel öncülden sonuç çıkmaz" kuralı gereği bu imkânsız olmaktadır. Bütün bunlar Aristoteles'in neden bu modu saçmaya indirgeme yoluyla ispatladığının gerekçesi olarak kabul edilebilir. Fakat Galen ve Fârâbî, *Baroco* modunu varsayma metodu ile ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu yüzden bu metot bu şekle uygulanırken karşılaşılan zorluklara değinmek gerekmektedir. Fârâbî bu metodun bu moda uygulanmasını şu şekilde ele almaktadır: "Her D, C'dir" (veya "Bazı D, C'dir) ve "Hiçbir D, B değildir" özelliklerine sahip dördüncü bir D terimi getirilmesini doğrulamak için "Bazı C, B değildir" öncülünü kullanırız. Bu öncül ("Her D, C'dir" ve "Hiçbir D, B değildir") daha sonradan sonuç elde etmek için "Her A, B'dir" öncülüne eklenebilir.[850] Görüldüğü üzere bu modun varsayma metoduyla ispatlanması hususunda Fârâbî, Galen ile neredeyse aynı yolu takip etmektedir. Bunu şu şekilde ele almak mümkündür:

Baroco

a) Her A, B'dir; Bazı C, B değildir.
b) C'nin B olmayan parçası D olsun. O zaman hiçbir D' B değildir.
c) Her A, B'dir; Hiçbir B, D değildir. ("b" şıkkının düz döndürmesi).
d) Hiçbir A, D değildir. (Birinci şeklin *Celarent* modu).[851]
e) Hiçbir D, A değildir. ("d" şıkkının düz döndürmesi).
f) Bazı C, A değildir. (Çünkü D, bazı C'lerdendi)**?**
g) Bazı C, A değildir. ("f" şıkkının yeniden düzenlenmiş hali).

[849] al-Fârâbî, *Syllogism: An Abridgement of Aristotle's Prior Analytics*, 51-52.
[850] Fârâbî, *Kitâbu'l-ḳıyâs, el-Manṭıḳ ʿinde'l-Fârâbî* içinde, 2/25; al-Fârâbî, *Syllogism: An Abridgement of Aristotle's Prior Analytics*, 51.
[851] Çünkü "c" şıkkında "Her A, B'dir" ve "Hiçbir B, D değildir" öncüllerinden "d" şıkkındaki "Hiçbir A, D değildir" sonucu çıkar ve kıyas birinci şeklin Celarent moduna indirgenmiş olur.

Yukarıda ele aldığımız *Baroco* modunun varsayma metoduyla ispatlanması örneğinde Fârâbî, "f" şıkkını zikretmeden "e" şıkkından sonra doğrudan "g" şıkkını zikretmekte ve bunun nedenini "D'in bazı C olduğu" şeklinde göstermektedir.[852] Şayet Fârâbî "Bazı C, D'dir" demiş olsaydı D'in tanımından "Bazı C, D'dir" önermesini varsayarak "g" şıkkını yani "Bazı C, A değildir"i ve birinci şeklin *Ferio* moduyla da "e" şıkkını yani "Hiçbir D, A değildir"i çıkarabilirdik. Zaten Galen'in *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde takip ettiği yol buydu. Bu yol da "Bazı C'nin B olmadığını" varsayarak bazı C'lerin zorunlu olarak var olduğunun ortaya çıkarılmış olmasıdır.[853] Bu hususta Fârâbî'nin doğrudan Galen'den etkilendiği söylenebilir.

Sonuç olarak kıyasın şekillerinin işlenmesi noktasında Galen Aristotelesi takip etmektedir. Ancak bazı noktalarda Aristotelesten daha geniş açıklamalar yaparken bazı noktaları belki de çok bilindiği düşüncesi ile uzun uzadıya ele almamaktadır. Özellikle de birinci şekle indirgeme konusunda çok az örnek sunmaktadır. Bu üç şekil açıklığa kavuşturulduktan sonra dördüncü şeklin kökeni ve aidiyeti noktasındaki tartışmalara veya yaklaşımlara yer vermek gerekmektedir.

2.2.4.1.1.2. Dördüncü Şekle Dair Yaklaşımlar

Orta terimin büyük öncülde yüklem küçük öncülde özne olduğu kıyas şeklidir. Hüküm çıkarma noktasında akla en uzak olan şekil olduğu söylenebilir. Bu şeklin Aristoteles başta olmak üzere pek çok mantıkçı tarafından ele alınmadığı bilinen bir hususdur. Yine de bazı kaynaklarda bu şekli ilk üç şekle ilave edenin Galen olduğu ileri sürülmektedir.[854] Burada mantık tarihi boyunca hem varlığı hem de varlığının faili tartışma konusu olan yüklemli kıyasın dördüncü şekline dair yaklaşımları ele alacağız. Bu yaklaşımları da İslâm ve Batı dünyası olmak üzere iki sac ayağı üzerine inşa edeceğiz.

---

[852] Fârâbî, *Kitâbu'l-ḳıyâs, el-Manṭıḳ ʿinde'l-Fârâbî içinde*, 2/26; al-Fârâbî, *Syllogism: An Abridgement of Aristotle's Prior Analytics*, 52.

[853] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 22; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 41; al-Fârâbî, *Syllogism: An Abridgement of Aristotle's Prior Analytics*, 52.

[854] J. W. Stakelum, "Why 'Galenian Figure'?", *The New Scholasticism* 16/3 (1942), 289-296; Paul Henle, "On the Fourth Figure of the Syllogism", *Philosophy of Science* 16/2 (1949), 94-104; Hüseyin Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (1968), 35-66; Hubert Hubien, "John Buridan On The Fourth Figure of The Syllogism", *Revue Internationale de Philosophie* 29/113 (1975), 271-285; Akkanat, "Dördüncü Şeklin Aidiyatı, Meşrüiyeti ve İslâm Mantık Düşüncesindeki Yeri", 250-274.

Mantık ilmi üzerine yazılan pek çok eserde dördüncü şekil ile ilgili farklı düşünceler mevcuttur. Bu düşünceleri Jan Lukasiewicz ve Nicholas Rescher dört madde halinde zikretmektedir.[855] Bu başlık altındaki temel gayemiz dördüncü şeklin geçerli bir şekil olup olmadığını tartışmaktan ziyade bu şeklin mevcudiyetinin ardındaki sebep veya sebepleri incelemektir. Bunun için öncelikle İslâm dünyasında daha sonra da Batı dünyasında bu şekil ile ilgili düşünceleri ele alacağız.

2.2.4.1.1.2.1. İslâm Dünyasındaki Yaklaşımlar

İslâm dünyasında dördüncü şekil ile bilgiler dokuzuncu yüzyıl gibi erken bir tarihte, Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî (ö. 252/866 [?]) zamanında mevcuttur. Bununla birlikte hem Kindî'nin hem de Fârâbî'nin dördüncü şekli reddettiği ifade edilmektedir.[856] Bu konuyla ilgili olarak Müslüman ilim adamlarından İbn Sînâ (ö. 1037) dördüncü şeklin tabiata aykırı olduğu için zihnin ona intikal edemediğini, sonuç vermesi için birinci şekle döndürülmesi gerektiğini ve birinci şekle döndürülmesinde çift zorluğun olduğunu belirterek bu şekli kabul etmemekte ve hekimlerin en seçkini diye bahsettiği Galen'in bu şekli zikrettiğini ancak kategorik kıyasın diğer üç şekli gibi değil de bu şeklin neden kabul edilmediğine değinerek zikrettiğini ifade etmektedir.[857]

Buradaki çift zorluk, bu şeklin her iki öncülünün de döndürülme zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.[858] Kıyaslarda doğal olan tertip küçük terimin orta terimin altına, orta terimin de büyük terimin altına girmesidir.[859] Eğer bu şekilde küçük terim büyük terimin altına girerse bu birinci şekilden bir kıyas olur. Bu kıyasın büyük öncülü döndürülürse ikinci şekilden bir kıyas elde edilir. Bu kıyasın küçük öncülü döndürülürse üçüncü şekilden bir kıyas elde edilir. Ama dördüncü şekilden

---

[855] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 38-42; Nicholas Rescher, *Galen and The Syllogism* (Pittsburg: University of Pittsburgh Press, 1966), 2.

[856] A. I. Sabra, "A Twelfth-Century Defence of the Fourth Figure of the Syllogism", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965), 16.

[857] Ebû Ali İbn Sînâ, *eş-Şifâʾ el-Manṭıḳ: el-Ḳıyâs*, ed. Saîd Zâyid (Kahire: Matbaa-i Âmire, 1964), 4/107; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, 60; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 9-10; Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", 36.

[858] İbn Sînâ, *eş-Şifâʾ el-Manṭıḳ: el-Ḳıyâs*, 4/119-120-121; Nasîruddin et-Tûsî, *Şerḥu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, ed. Süleyman Dünya (Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1960), 435; Seyfüddîn el-Âmidî, *Keşfü't-temvîhât fi şerḥi'r-Râzî ʿalâ'l-işârât ve't-tenbîhât*, ed. eş-Şeyḫ Aḥmed Ferîdi el-Mezîdî (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 356.

[859] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/65; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 9; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/113.

bir kıyas elde etmek için bu kıyasın her iki öncülünün de döndürülmesi gerekmektedir. Çünkü diğer şekiller birinci şekle indirgenirken ikinci şeklin sadece büyük öncülü, üçüncü şeklin de sadece küçük öncülü döndürülür. Ama dördüncü şekli birinci şekle indirgemek için kıyasın her iki öncülü de döndürülmelidir.[860]

İslâm alimlerinden Ebü'l-Berekât Evhadüzzamân Hibetullāh (b.) Alî b. Melkâ el-Bağdâdî (ö. 547/1152[?])[861] de, *Kitâbu'l-muʿteber fi'l-ḥikme* eserinde dördüncü şekle değinir. O, Aristoteles'in bu şekli incelemediğini ancak Aristoteles'ten sonra gelen ve müteahhirun diye nitelendirdiği kişiler tarafından belli bir amaç için bu şeklin ortaya konulduğunu vurgular.[862] Ona göre şayet sonuç önermesi ve büyük terim ile küçük terim dikkate alınmazsa sadece üç şekil ortaya çıkar. Aristoteles de bundan dolayı sadece üç şekil zikretmiştir.[863] Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî; orta terimi yüklem ve konu olarak içeren öncüllere bakarak küçük ve büyük öncülü ayırt etmek sadece kıyasın birinci şekline mahsustur demektedir.[864] Çünkü orta terimin yüklem olduğu öncül, küçük öncül, orta terimin özne olduğu öncül ise büyük öncüldür. Ama ikinci ve üçüncü şekillerde -orta terim her iki öncülde ya özne ya da yüklem konumunda olduğundan- iki öncülden küçük olanı orta terim karşılaştırmasıyla büyük olandan ayırmak mümkün değildir. Bu şekillerde, küçük ve büyük öncülü ayırt etmek ancak sonuç önermesinin öznesini ve yüklemini dikkate alarak mümkün olur. Öncüllerin belirli/talep edilen bir zorunlu önermeyle (sonuç önermesi) ve onun iki terimiyle olan ilişkisi talep edilen zorunlu önermenin döndürülmesiyle yani yükleminin özne, öznesinin de yüklem olmasıyla dördüncü bir şekli zorunlu kılar. Mesela, talep edilen şey "Her insan gülen midir yoksa değil midir? olsun. Daha sonra öncüller arasında şöyle bir ilişki (*karine/presumption*) kurulur: "Her konuşan (natık) insandır", ve "Her gülen konuşandır" bu iki öncülden de "Her gülen insandır" sonucu çıkar. Zaten bu sonuç da talep edilen şeyin döndürülmüş halidir. Çünkü iki öncül arasında kurulan ilişkide (konuşmak) büyük öncül küçük öncülün, küçük öncül de büyük öncülün yerine konulur. Bu yüzden önermenin formundaki iki öncül

[860] el-Âmidî, *Keşfü't-temvîhât fi şerḥi'r-Râzî ʿalâ'l-işârât ve't-tenbîhât*, 356.
[861] Daha detaylı bilgi için bk., Nicholas Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 284-285-286.
[862] Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-muʿteber fi'l-ḥikme* (İsfahan: Dânişgâh-i İşfahân, 1357), 1/125-126.
[863] el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-muʿteber fi'l-ḥikme*, 1/125; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 15.
[864] el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-muʿteber fi'l-ḥikme*, 1/125; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 15.

değiştirilince tamamen birinci şekle döner.[865] Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî bu şekilde dördüncü şeklin içeriği hakkında önemli bilgilere değinmektedir.

Ancak kıyasın şekillerini bu tarzda ele almak sadece Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'ye özgü bir durum değildir. Bu durum, konuyu ele alan pek çok Arapça mantık metninde mevcuttur.[866] İbn Rüşd'ün de (ö. 595/1198) Galen üzerinden dördüncü şekle atıfları bulunmaktadır. Hatta Batı dünyasının bu şekli İbn Rüşd üzerinden tanıdığı ve İbn Rüşd'ün bu şekil ile ilgili düşüncelerinin kaynağının Fârâbî'nin Aristoteles'in *Birinci Analitikler* üzerine yazdığı ve günümüze ulaşmayan büyük şerhi olduğu belirtilmektedir.[867] İbn Rüşd bu şekli Galen'e atfetmekle beraber bu şeklin tabiî olmadığını bu yüzden insanların düşüncelerinde bulunmadığını şayet bulunursa da birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modlarından ibaret olduğunu ve dördüncü bir şekil olarak kabul edilemeyeceğini dile getirmekte[868] bu durumu da örneklerle açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır.[869]

Tabip, matematik ve mantık alimi Ebü'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'ın (ö. 548/1153) bu kıyas şeklinin Galen'e aidiyeti noktasında bir çalışması mevcuttur.[870] Hatta İslâm mantığında dördüncü şekli savunan ilk ismin İbn Salah olduğu belirtilmektedir.[871] İbn Salah çalışmasında Aritoteles ve şarihlerinin eserlerinde bu şekil ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşmadığını, Kindî'nin öğrencisi İbnü't-Tayyib es-Serahsî'nin (ö. 286/899) kıyas eserinin özetinde Kindî'nin çağdaşı olan isimsiz Süryani bir âlimin Kindî'ye, Galen'in dördüncü şekil ile ilgili Süryanice bir çevirisinin kendisinde mevcut olduğunu söylediğini, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslam alimlerinin bu şekli reddettiklerini belirtmektedir. Ayrıca İbn Salah, Galen'in *Burhân* eserinin dokuzuncu bölümünde ve *Kıyasların Sayımı* eserinde kategorik kıyasın sadece üç şeklini

[865] el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-muʿteber fi'l-ḥikme*, 1/125-126; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 16-17.
[866] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 17.
[867] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 9; Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", 36.
[868] İbn Rüşd, *Telḫîṣu'l-Ḳıyâs li-Arisṭo*, ed. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Matbaa-i Vataniyye, 1988), 37.
[869] İbn Rüşd, *Telḫîṣu'l-Ḳıyâs li-Arisṭo*, 55-56-57-58.
[870] Çelik, "Ebu'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'ın (ö. 548/1153) eş-Şeklü'r-Râbiʿnin Eşkâli'l-Kıyâsi'l-Hamlî Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", 33-68; İbnü's-Salâh, "Yüklemli Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair", 46-66; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 52-87; Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", 39-66.
[871] Khaled El-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*, çev. Yusuf Daşdemir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 25.

zikrettiğini aktarmaktadır.[872] Bu eserler günümüze ulaşmadığı için ifadelerin doğruluğunu ispatlamak mümkün değildir. Bütün bunlara ek olarak İbn Salah, Dinha rahibi olarak bilinen birinin "*Galen'in dördüncü şekli*" adında bir makalesinin kendisinde bulunduğunu ancak bu makalenin bozuk ve rahibin de kıyas konusunu iyi anlamadığı için kendisinin bu konuya dair bir çalışma yaptığını dile getirmektedir.[873] İbn Salah bu çalışmayı yaparken de dördüncü şeklin ikinci ve üçüncü şekilden önce zikredilmesi gerektiğini savunur ve buna dair deliller ileri sürer.[874]

Abdüllatîf el-Bağdâdî'nin (ö. 629/1231) bu şeklin uydurma olduğuna dair *Maḳâle fi tezyîfi'ş-şekli'r-râbi'* isimli bir çalışması mevcuttur.[875] Ancak bu çalışma günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca İbn el-'Assâl (ö. 1250) *Mâḳâle fi'l-mânṭıḳ* isimli çalışmasında dördüncü şeklin doğal bir şekil olmadığını söylemekle beraber yine de bu şekli kabul etmektedir.[876] İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) da dördüncü şekli tesis edenin Galen olduğunu, İslâm dünyasında bu şekle ilk defa itibar eden mantıkçıların da Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ve Ebherî (ö. 663/1265 [?]) olduğunu beyan etmektedir.[877] Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274), bu şekli ele almakla beraber bu şeklin doğal olmadığını ve kanıtlama için birincil yol olarak kabul edilemeyeceğini açıklamaktadır.[878] Ali b. Ömer b. Ali el-Kâtibî el-Kazvinî (ö. 675/1277) *er-Risâletü'ş-şemsiyye fi'l-ḳavâʿidi'l-manṭıḳıyye* eserinde bu şekle değinir ve bu şeklin sonuç veren sekiz modunun olduğunu belirtir.[879]

Batı dünyasında Bar Hebraeus olarak bilinen İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286) *Hĕwatth hekhmĕthā* (*Hikmetin Özü)* eserinde öncelikle kıyasın dört şeklini birbirinden ayırır, dördüncü şekli tartışır ve daha sonra da bu şekli diğer üç şekil gibi

[872] Çelik, "Ebu'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'ın (ö. 548/1153) eş-Şeklü'r-Râbiʿnin Eşkâli'l-Kıyâsi'l-Hamlî Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", 50-51; Rescher, *Galen and The Syllogism,* 52-87; Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", 46-66.

[873] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 53; Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", 47.

[874] Çelik, "Ebu'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'ın (ö. 548/1153) eş-Şeklü'r-Râbiʿnin Eşkâli'l-Kıyâsi'l-Hamlî Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", 52-58; Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", 51-52.

[875] İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 695; Rescher, *Galen and The Syllogism,* 10.

[876] Rescher, *Galen and The Syllogism,* 10.

[877] İsmail Hakkı İzmirli, *Felsefe Dersleri* (İstanbul: Hukûk Matbaası, 1330), s. 204.; Kamil Kömürcü, *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010), 119-120.

[878] et-Tûsî, *Şerḥu'l-İşârât ve't-Tenbîhât*, 435.

[879] Ferruh Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik, Çeviri ve Şerh* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 384-389.

kabul eder.[880] Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Seyyidî Muhammed es-Sagīr el-Ahdarî el-Bentiyûsî (ö. 983/1575-76), Osmanlı medreselerinde önemli bir yere sahip olan *es-Süllemü'l-mürevnaḳ fî ʿilmi'l-manṭıḳ* eserinde bu şekli doğrudan kabul etmektedir.[881] Ali Sâmi en-Neşşâr ise bu şekilden ilk defa Theophrastus'un bahsettiğini ve Galen'in ona son şeklini verdiğini aktarmaktadır.[882]

Tüm bu zikredilenlere binaen dördüncü şekle dair yaklaşımların İslâm dünyasında bir evrilme geçirdiği söylenebilir. Zira erken dönemdeki mantıkçılar (İbn Sînâ ve ilk öğrencilerinden bir kısmı ile Bağdat Okulunun etkisinde kalan mantıkçılar)[883] ya az da olsa bu şekli dikkate almış ya da hiç dikkate almamışlardır. Fakat bu mantıkçıların hepsi de bu şeklin doğal olmadığı yönünde fikir birliği içerisindedirler. Bununla birlikte Doğu geleneğine mensup olan sonraki âlimler dördüncü şekli diğer üç şekille eşit görmüş ve bu şeklin kabulü noktasında hemfikir olmuşlardır.[884]

Sonuç olarak dördüncü şeklin İslâm dünyasındaki durumuyla ilgili iki önemli görüşün mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi; İslâm dünyasındaki âlimlerin çoğunun bu şeklin ilk defa Galen tarafından ele alındığını kabul ettikleridir. Buna rağmen bu durumun kaynak eksikliği yüzünden hala belirsizliğini koruduğu da görülmektedir. Çünkü İslâm dünyasında dördüncü şeklin ele alınması ve Galen'e atfedilmesi noktasında ilk kaynağın kim olduğu ve bunun keyfiyeti muğlaktır. Nicholas Rescher, bu şekil ile ilgili olarak İslâm dünyasında akla gelen ilk kişinin İbn Sînâ olduğunu ama en nihayetinde temel kaynağın Fârâbî'nin *Birinci Analitikler* üzerine yazmış olduğu büyük şerh olabileceğini ifade etmektedir.[885] İkinci görüş ise İslam dünyasında bu şeklin varlığından ziyade doğal olup olmadığının tartışılmış olmasıdır. İslâm dünyasında dördüncü şeklin varlığıyla ilgili hal böyleyken Batı dünyasındaki durumu da merak uyandırmaktadır. Bu yüzden Batı dünyasında bu

[880] Bar Hebraeus, *L'entretien de la sagesse; introduction aux œuvres philosophiques de Bar Hebraeus*, ed. Herman F. Janssens (Liège, Paris: Faculté de philosophie et lettres, 1937), 193; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 11.
[881] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 11.
[882] Ali Sâmî en-Neşşâr, *el-Manṭıḳu'ṣ-ṣûrî münẕü Arisṭo ḥattâ ʿuṣûrine'l-ḥâżıra* (Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1966), 427.
[883] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 75-84, 97-105.
[884] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 11-12.
[885] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 13.

şeklin kabul edilip edilmediği? Kabul edilmişse bu şekli kime nispet ettikleri ve bu şekil için kaynak olarak kimi gösterdikleri açığa kavuşturulmalıdır.

2.2.4.1.1.2.2. Batı Dünyasındaki Yaklaşımlar

Batı dünyasında dördüncü şekle dair yaklaşımları antik dönem ve antik dönem sonrası şeklinde ele alacağız.

Nicholas Rescher'ın ifadelerine göre Aristoteles'in öğrencileri Theophrastus ve Eudemus, birinci şeklin standart olmayan/geçerli olmayan beş kıyas modunu bir araya getirmiştir. Bu modların beşincisi Bramatip, altıncısı Calemes, yedincisi Dimatis, sekizincisi Fesapo ve dokuzuncusu Fresison'dur.[886] Muhtemelen bu modlara birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modları adını vermişler ve sonradan gelen bilginler de bunu bu şekilde benimsemişlerdir.[887] Meçhul bir Grek yazar bazı son dönem filozoflarının Theophrastus ve Eudemus tarafından ilave edilen kıyas şekillerini bir araya getirdiklerini ve Galen'den de bu ilkenin öncüsü olarak bahsettiklerini belirtmektedir.[888] Rescher, antikçağ boyunca bu yaklaşımın hüküm sürdüğünü ifade eder.[889] Daha sonraki Meşşâîler, Aristoteles'in kendi tartışmalarındaki bazı belirsizlikleri ortadan kaldıran belirli teknik ayrımlar ve sınıflandırmalar yapmışlardır. Bunların başında sadece öncüllerden oluşan kıyas (*συζυγια/syzygia*) ile öncüller ve sonuçtan oluşan kıyası (*συμπλοκή/symplokē*) ayırmaları gelmektedir.[890] Bu ayrım ilk defa Alexander Aphrodisous'un *Birinci Analitikler* üzerine yazdığı şerhte geçmektedir.[891] İkinci ayrım ise büyük ve orta terimi sonuçtaki rollerine göre tanımlamaktır. Bu ayrım da John Philoponus'un *Birinci Analitikler* üzerine yazdığı şerhte geçmektedir.[892] Rescher, bu ayrımın neredeyse bütün orta çağ ve modern dönem bilginleri tarafından benimsendiğini

[886] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 30; Robert W. Sharples, *Peripatetic Philosophy 200 BC to AD 200: An Introduction and Collection of Sources in Translation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 96.
[887] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/365-368.
[888] Morison, "Logic", 86; Sharples, *Peripatetic Philosophy 200 BC to AD 200: An Introduction and Collection of Sources in Translation*, 90-91.
[889] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 30.
[890] Hubien, "John Buridan On The Fourth Figure of The Syllogism", 274.
[891] Ammonius Hermias, *Ammonii In Aristotelis Analyticorum Priorum Librium I Commentarium*, ed. Maximilian Wallies (Berolini (Berlin), Reimer: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1899), 75; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 30.
[892] John Philoponus, *In Aristotelis Analytica Priora Commentaria*, ed. Maximilian Wallies (Berolini (Berlin), Reimer: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1905), 13/67; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 71; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 30.

belirtir.[893] Sonuç olarak, antik dönemdeki bazı mantıkçıların birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modlarını ayrı bir şekil olarak ele aldıkları söylenebilir. Paul Henle ise Galen'in de bu modları ayrı bir şekil olarak kabul ettiği ve dördüncü şekle dair tartışmaların bu şekilde başladığını belirtmektedir.[894]

Antik dönemden sonra da dördüncü şekle dair tartışmaların devam ettiği görülmektedir. Bu konuda Józef Maria Bocheński (1902-1995); Albertus Magnus (1200-1280), William Sherwood (1200-1272), Johannes Duns Scotus (1265/6-1308), Ockhamlı William[895] (1287-1347), Saksonyalı Albert (1320-1390) ve Paulus Nicolettus Venetus (1369-1429) gibi Latin dünyasındaki bütün mantıkçıların dördüncü şekli bildiklerini ancak onu birinci şekilden ayırmadıklarını ve sadece birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modlarını geliştirdiklerini belirtir[896] ve Saksonyalı Albert'in bu konuyla ilgili düşüncesini zikreder. Saksonyalı Albert, kıyasın dört şekilde kurulacağını ifade eder. Birinci şekil, dördüncü şekilden sadece öncüllerin değiştirilmesiyle farklılaşır.[897] Bu dönemlerde dördüncü şekle karşı en eski tartışmalar Lambert of Auxerre'nin metinlerinde bulunmaktadır.[898] Bocheński, Peter Alboini of Mantua ([?]-1400) ve Pierre Tartaret (1460-1522) gibi mantıkçıların da dördüncü şekli kabul ettiklerini ancak onların bu şekli, birinci şeklin bir versiyonu şeklinde ele aldıklarını açıklar.[899] Tartaret'ın ifadelerine göre şayet dördüncü şekil, geniş anlamıyla ele alınırsa birinci şekilden farklı olmaz ve onun altına girer. Ama dördüncü şekil özel anlamıyla ele alınırsa birinci şekilden farklı olur ve orta terimin büyük öncülde yüklem küçük öncülde de özne olmasıyla dördüncü şekil elde edilir. Ayrıca dördüncü şeklin Bamana, Camene, Dimari ve Fimeno olmak üzere dört modu vardır. Bu modların öncüllerinin yeri değiştirildiğinde birinci şekle indirgenirler.[900] Bamana modunu Peter of Mantua da zikretmektedir.[901] Burada ilginç olan şey bu kişilerin dördüncü şekilden Bamana moduna yer vermiş olmalarıdır. Çünkü

[893] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 30.
[894] Henle, "On the Fourth Figure of the Syllogism", 94.
[895] Ernest Addison Moody, *The Logic of William of Ockham* (New York: Russell & Russell, 1935), 212.
[896] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 216.
[897] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 216.
[898] Lambert of Auxerre, *Logica, or Summa Lamberti*, çev. Thomas S. Maloney (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2015), 143-144-145-146; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 31.
[899] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 216.
[900] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 216-217.
[901] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 217.

dördüncü şekilde sonuç önermesi hiçbir zaman tümel olumlu olmaz. W. Kneale ve Martha Kneale ise orta çağın sonlarına kadar (Batı mantığında)[902] dört şekil doktrininin savunulduğuna dair hiçbir bilgiye rastlanılmadığını ifade etmektedirler.[903]

Bocheński, Barbara, Celarent, Darii ve Ferio modlarının klasik açıklamalarının 1250'ler civarında genel olarak bilindiğini aktarır. Bu noktada 13. yüzyıl civarında yaşamış mantıkçı ve tabib olan Petrus Hispanus'un (Peter of Spain) ifadelerine değinir. Bu dönemlerde dördüncü şekil genel olarak birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modları üzerinden ele alınır. Petrus Hispanus, bu modları; Baralipton, Celantes, Dabitis, Fapesmo ve Frisesomorum şeklinde zikreder.[904] Rescher, sonraki dönemlerde zikredilen bu modların bazılarının çıkarılıp bunların yerine başka modların eklendiğini belirtir. Bu modlar öncelikle; Bamalip, Calemes, Dimatis, Fesapo ve Fresison şeklinde, daha sonraki yazarlar tarafından da Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo ve Fresison şeklinde ele alınmıştır.[905] Bocheński'ye göre gerçek dördüncü şeklin oluşturulmuş ilk hali Yahudi-Arap filozof Isaac Albalag'ın (XIII. yüzyıl) 13. yüzyıldan kalma bir metninde[906] bulunmuştur.[907]

Rönesansla birlikte batı dünyasında dördüncü şekil ile ilgili durum değişmeye ve bu şekli ayrı bir şekil olarak kabul edenin Galen olduğu zikredilmeye başlanmıştır. Çünkü bu dönemde Arapça mantık metinlerinin önemli bir kısmı (özellikle de İbn Rüşd'ün) Latince'ye tercüme edilmiştir.[908] Dördüncü şekli Galen'e atfeden en eski Latin bilgin Marsilius of Inghen'dir (1340-1396). Marsilius, İbn Rüşd'ün bu şekil ile ilgili tartışmasından haberdar olduğuna dair varsayıma dayanan deliller sunmaktadır.[909] Latinceye tercüme edilen bu metinler tamamen dördüncü şekle adanmış veya bütünüyle dördüncü şekli kabul eden metinler değildir. Ama Rescherın ifadelerine göre bu metinler dördüncü şeklin kabul edilmesi noktasında

[902] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 31.
[903] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 183.
[904] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 212.
[905] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 31.
[906] Bu metin Georges Vajda (1908-1981) tarafından keşfedilmiş ve *Isaac Albalag Averroiste Juif, Traducteur Et Annotateur d'Al-Ghazali* ismiyle Fransızca olarak yayınlanmıştır.
[907] Bochenski, *A History of Formal Logic*, 217.
[908] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 33.
[909] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 33.

farklı bir kıyas şekli anlayışını ortaya koymaktadır.[910] Bu metinlerle beraber dördüncü şekil problemi sadece öncüllerin sıra düzenine bağlı olmaktan çıkıp öncüllerdeki terimlerin sonuç önermesindeki terimlerle olan ilişki düzenine de bağlı olmuştur. Bu durumun birinci ve dördüncü şekildeki kıyas sıralamaları arasında daha önemli bir ayrım için temel oluşturduğu söylenebilir.[911] Dördüncü şekil kavramını rönesans dönemi bilginlerinden Giacomo Zabarella (1533-1589) açık bir şekilde ortaya koymaktadır.[912] Ancak o da bu şeklin yapay ve gereksiz olduğunu savunmaktadır.[913] Rescher'a göre on yedinci yüzyıl bilginlerinden Pierre Gassendi'ye (1592-1655) kadar dördüncü şekle dair bu yaklaşım devam etmiştir.[914] Rönesansla birlikte dördüncü şekil ile ilgili olumlu bir anlayışın temeli atılmış olsa da bu şeklin gereksizliği ile ilgili tartışmaların devam ettiği de söylenebilir.

Her ne kadar bu tartışmalar devam etse de dördüncü şeklin kabul edilmesine yönelik bir çabanın varlığı hissedilmektedir. Bu durumun ilk örnekleri İngiliz mantıkçılarında görülmektedir. İngiliz mantıkçılarından Richard Crakanthorpe (1567-1624), *Logicae libri quinque de praedicabilibus* eserinde İngiliz mantıkçıları arasında dördüncü şekli, birinci şeklin dolaylı yoldan kanıtlanan modlarından ayrı olarak ele alma eğilimini başlatmıştır.[915] Bu durumun bir başka örneğini Joachim Junguis'in (1587-1657) *Logica Hamburgensis* eserinde görmek mümkündür.[916] On yedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise dördüncü şekle dair yaklaşımda büyük bir değişiklik olmuştur. Bu noktada Antoine Arnauld'un (1612-1694) yazmış olduğu *Port Royal Logic* isimli eseri önemli bir rol üstlenmiştir. O, bu eserinde kıyasın dört şeklinin olduğunu tartışır[917] ve dördüncü şekle ayrı bir başlık açıp onu detaylı bir şekilde ele alır.[918] Leibniz (1646-1716) de Antoine'nin eserindeki anlayışa sadık kalır ve dördüncü şekli ayrı bir şekil olarak kabul eder. Rescher, Leibniz'in bu

[910] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 33.
[911] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 33.
[912] Giacomo Zabarella, *Iacobi Zabarellae Patauini Opera logica* (Patauinum: Apud Paulum Meietum Bibliopol, 1586), 101-103; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 33.
[913] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 33.
[914] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 25.
[915] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 34.
[916] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 34.
[917] Antoine Arnauld, *Logic, or, The art of thinking: being the Port-Royal logic*, trc. Thomas Spencer Baynes (Edinburgh: Sutherland and Knox, 1850), 186-189.
[918] Arnauld, *Logic, or, The art of thinking: being the Port-Royal logic*, 198-201.

konuya dair yazmış olduğu bir mektubu örnek göstermektedir.[919] Leibniz'in öğrencisi Christian Wolf'un (1679-1754), hocasının anlayışını terk ederek küçük hacimli mantık eserinde sadece birinci şekli, büyük hacimli mantık eserinde ise ilk üç şekli incelediği belirtilmektedir.[920] Dördüncü şekil, John Wallis'in *Institutio logicae ad communes usus accomodate* ve Henry Aldrich'in *Artis logicae compendium* ya da *Artis logicae rudimenta* eserleriyle beraber İngiliz mantığında önemli bir yer edinmeye başlar.[921] Aldrich, kıyasın şekillerini modern bir dille açıklamaya çalıştığı için dördüncü şeklin kabul edilmesi zorunlu hale gelmiştir.[922] Johann-Heinrich Lambert (1728-1777), *Neues Organon* (New Organon), eserinde diğer üç şekil gibi dördüncü şekle de değinir. Ona göre birinci şekil "ya hep ya hiç" (*dictum de omni et nullo)*[923] ilkesine dayanırken dördüncü şekil *dictum de reciproco*[924] ilkesine dayanır.[925]

Anton Dumitriu (1905-1992), dördüncü şekli Galen'in ortaya koyduğunu ve bu şeklin *Galenica figura* olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.[926] Bazı kaynaklarda Galenica figura kavramının on birinci yüzyıldan itibaren birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modları için kullanıldığı belirtilmektedir.[927] Bazı mantık tarihçileri, Minoides Minas tarafından Athos dağındaki manastırda bir el yazması içinde Galen'in *Εἰσαγωγή διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin keşfedilmesini ve bu eserin 1844 yılında Paris'te yayınlanmasını göz önünde bulundurarak bu şekli

---

[919] Gottfried Wilhelm Leibniz, *Die philosophischen Schriften*, ed. C. J. Gerhardt (Berlin: Weidmann, 1885), 7/477-478; Gottfried Wilhelm Leibniz, *Dissertatio de arte combinatoria* (Lipsiae: Fickius Seuboldus, 1666), 51-53; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 35.

[920] Christian Wolff, *Philosophia Rationalis Sive Logica* (Lipsiae: Francofurti, 1732), 201-216; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 36.

[921] Rescher, *Galen and The Syllogism*, 35.

[922] Horace William Brindley Joseph, *An Introduction to Logic* (Oxford: Clarendon Press, 1906), 272-307.

[923] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Nazım Hasırcı, "Kıyasta Ya Hep Ya Hiç Prensibi", *Felsefe Dünyası* 1/43 (2006), 84-96.

[924] Bu ilke şu şekilde işlemektedir: Hiçbir M, B değilse, hiçbir B şu ya da bu M değildir; C şu ya da bu B ise veya değilse, C olan veya olmayan B vardır.Friedrich Ueberweg, *System of Logic and History of Logical Doctrines* (London: Thoemmes Press, 1871), 372.

[925] Johann Heinrich Lambert, *Neues Organon* (Leipzig: Bey J. Wendler, 1764), 218-232; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 37; E. M. Barth, *The Logic of the Articles in Traditional Philosophy: A Contribution to the Study of Conceptual Structures* (Holland: D. Reidel Publishing Company, 1974), 10/167.

[926] Dumitriu, *History of Logic*, 1/290; Heinrich Scholz, *Concise History of Logic*, çev. Kurt F. Leidecker (New York: Philosophical Library, 1961), 35.

[927] Stakelum, "Why 'Galenian Figure'?", 289.

doğrudan Galen'e atfetmektedir.[928] Ancak bazıları da bu eserin Sahte Galen'e ait olduğu görüşünü ileri sürmektedir.[929] Giacomo Zabarella, *De Quarta Syllogismorum Figura* eserinin girişinde dördüncü şeklin müslüman filozoflar tarafından Galen'e atfedildiğini aktarmaktadır. Bunu da İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Birinci Analitikler* eseri üzerine yazdığı şerhe dayandırmakta ve İbn Rüşd'ün dördüncü şeklin Galen tarafından ortaya konulduğu düşüncesini de Galen'in kaybolan eserlerinden elde ettiğini varsaymaktadır. Ancak W. Kneale ve Martha Kneale, *The Development of Logic* eserinde Zabarella'nın bu iddiasının yanlış olduğunu çünkü Galen'in kendi eserinde sadece üç şeklin varlığına değindiğini aktarmaktadırlar.[930] Ayrıca Galen'in dört şekilden oluştuğunu söylediği kıyas türünün ise yüklemli kesin kıyas değil şartlı kesin kıyas olduğunu savunmaktadırlar. W. Kneale ve M. Kneale bu düşüncelerini desteklemek için Aristoteles şarihi Ammonius Hermias'ın *In Aristotelis Analytica Priora liber I Commentarium* eserinden aşağıdaki pasajı delil göstermektedirler:

"Üç tür kıyas vardır: Kategorik (τὸ κατηγορικόν/tô kategorikôn), hipotetik (τὸ ὑποθετικόν/to hypothetikon[931]) ve ek bir varsayım içeren kıyaslar (τὸ κατὰ πρόσληψιν/to kata proslēpsin). Kategorik kıyas, yüklemli (ἁπλοῦν/haploun[932]) ve şartlı (σύνθετον/syntheton[933]) olarak ikiye ayrılır. Yüklemli kıyasın üç şekli vardır: Birinci, ikinci ve üçüncü şekil. Şartlı kıyasın dört şekli vardır: Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekil. Aristoteles üç şeklin olduğunu söyler çünkü o üç terimle kurulan yüklemli kıyasları dikkate alır. Ama Galen, *Apodeictic* eserinde dört şeklin olduğunu söyler çünkü o Platon'un diyaloglarında buna benzer birçok şey bulduğu için dört terimle kurulan şartlı kıyasları dikkate alır".[934]

---

928 Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 182.

929 Dumitriu, *History of Logic*, 1/291.

930 Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 183.

931 Burada bahsedilen kıyasın, günümüz mantık kitaplarında ele alınan seçmeli kıyas olduğu kanaatindeyiz. Çünkü hem kıyasın taksimi açısından hem de hipotetik kelimesinin Grekçe'de "varsayım, farazi, seçmeli vb." anlamlara gelmesinden dolayı bu görüşün doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. Greek Word Study Tool, "ὑποθετικός" (Erişim 28 Temmuz 2022).

932 Bu kavram Grekçe'de her ne kadar "basit, yalın, açık, kesin vb." anlamlara gelse de günümüz mantık kitaplarında yüklemli kıyastır. Greek Word Study Tool, "ἁπλόος" (Erişim 28 Temmuz 2022).

933 Bu kavram Grekçe'de "bileşik, birleştirmek, karışık vb." anlamlara gelmektedir. Greek Word Study Tool, "σύνθετος" (Erişim 28 Temmuz 2022). Ancak burada bahsedilen kıyasın şartlı kesin kıyas olması daha doğrudur.

934 Hermias, *Ammonii In Aristotelis Analyticorum Priorum Librium I Commentarium*, 9; Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 30; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 183-184; Dumitriu, *History of Logic*, 1/291. Bu pasajda kıyaslar için

Ayrıca bu konuyla ilgili olarak Carl von Prantl (1820-1888) tarafından yaklaşık 1858'de bulunan Grekçe bir bölüm mevcuttur. Bu bölüm Ioannes Italus'un (1050 [?]-1112)[935] bir mantık çalışmasında şöyle geçmektedir:

> Bunlar kıyasın şekilleridir: Fakat Galen, Stagirite'den [Aristoteles] farklı bir şekilde bunlara ek olarak dördüncü bir kıyas şeklini ele almıştır ve mantıksal incelemede eski şarihlerin bu konuyla ilgili düşüncelerinden daha parlak olduğunu düşünmüştür.[936]

Daha önce de belirttiğimiz gibi bazı düşünürler Theophrastus'un birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modlarını ortaya koyduğunu ve Galen'in de bu modları kullanarak dördüncü şekli oluşturduğunu iddia etmektedirler. Bu düşünceyi açıklığa kavuşturmak için bu modlara değinmek yerinde olacaktır. Carl Prantl bunları şu şekilde ele almaktadır[937]:

Beşinci Mod:	Altıncı Mod:	Yedinci Mod:
Bütün B, A'dır	*Hiçbir B, A değildir*	*Bütün B, A'dır*
Bütün C, B'dir	*Bütün C, B'dir*	*Bazı C, B'dir*
Bazı A, C'dir.	*Hiçbir A, C değildir.*	*Bazı A, C'dir*

Bu modlar Theophrastus tarafından birinci şekildeki sonuç öncüllerinin döndürülmesiyle elde edilmiştir. Ayrıca, birinci şekildeki öncüllerin sırası değiştirilerek de dördüncü şeklin ilk üç modu ortaya çıkar. Bu da şu şekilde olur:

Bütün C, B'dir	*Bütün C, B'dir*	*Bazı C, B'dir*
Bütün B, A'dır	*Hiçbir B, A değildir*	*Bütün B, A'dır*
Bazı A, C'dir	*Hiçbir A, C değildir*	*Bazı A, C'dir*

kullanılan kelimelerin hem asıl metinde (Grekçe) hem de İngilizcesinde ne şekilde kullanıldığına ve asıl anlamlarına dikkat ettik. Ayrıca günümüz mantık kitaplarında ele alınan kıyas türlerini göz önünde bulundurarak bu kelimelere doğru anlamlar yüklemeye çalıştık.

[935] John Italus veya Italos (Grekçe: Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, Iōánnēs ho Italós; Latince: Johannes Italus) on birinci yüzyıl Yeni Platoncu bir Bizans filozofudur. Detaylı bilgi için bk., Wikipedia, "John Italus" (Erişim 12 Kasım 2021).

[936] Morison, "Logic", 86.

[937] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/573.

Birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen diğer iki modu da şunlardır:

Sezikinci Mod:	Dokuzuncu Mod:
Bütün B, A'dır	*Bazı B, A'dır*
Hiçbir C, B değildir	*Hiçbir C, B değildir*
Bazı A, C değildir	*Bazı A, C değildir*

Galen, dördüncü şeklin son iki modunu elde etmek için yalnızca öncüllerin sırasını değiştirmiştir. Bu da şu şekilde olur:

Hiçbir C, B değildir	*Hiçbir C, B değildir*
Bütün B, A'dır	*Bazı B, A'dır*
Bazı A, C değildir.	*Some A, C değildir*

Galen'in bu şekilde dördüncü şeklin A-A-I (*Bamalıs*), A-E-E (*Calemes*), I-A-I (*Dımatıs*), E-A-O (*Fesapo*) ve E-I-O (*Fresıson*) modlarını elde ettiği söylenmektedir.[938] Bu bilgiler ışığında dördüncü şeklin modlarının Galen'den önceki mantıkçılar tarafından bilindiği söylenebilir. Ancak bu modları ayrı bir şekil olarak ele alanın Galen olduğu belirtilmektedir.[939]

Polonyalı bir mantıkçı olan Jan Łukasiewicz kıyasın şekillerinin Aristoteles'in ifade ettiği gibi orta terimin öncüllerdeki yerine göre belirlendiğini ancak Aristoteles'in söylediği gibi bu durumda üç değil dört şeklin ortaya çıkacağını ifade etmektedir.[940] Ayrıca ona göre Aristoteles her ne kadar orta terimin yerine göre ele alması gereken dördüncü şekli görmezden gelmişse de birkaç bölüm sonra dördüncü şekilden kurduğu kıyas ile bir delil öne sürmüştür.[941] Łukasiewicz, Aristoteles'in *Birinci Analitikler* eserinin birinci kitabının yirmi sekizinci bölümünde verdiği örnekleri[942] göz önünde bulundurarak "E, bütün B'ye aittir", "B, bütün A'ya aittir", o zaman "A, bazı E'ye aittir" kıyas modunun birinci, ikinci ve üçüncü

[938] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/573; Dumitriu, *History of Logic*, 1/291-292.
[939] Dumitriu, *History of Logic*, 1/292.
[940] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 23.
[941] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 24.
[942] Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 82-87.

şekilden olmayıp dördüncü şeklin *Bramantip* modu olduğunu vurgulamaktadır.[943] Aristoteles, bu kıyasa döndürülmüş kıyas demektedir. Çünkü kıyasın bu modu birinci şekildeki *Barbara* modunun sonucunun döndürülmesiyle elde edilmektedir.[944] Łukasiewicz, bu ve buna benzer pek çok örnek vermektedir. Ona göre Aristoteles, ilk üç şekil dışında başka geçerli kıyasların olduğunun bilincindeydi ve bu tür kıyaslara dair kendisi iki örnek vermiştir.[945] Łukasiewicz, Aristoteles'in dördüncü şeklin geçerli modlarını kabul ettiğini ifade etmekte ve bu modları reddedenler ile bu şekli Aristoteles'e atfetmeyenlere karşı Aristoteles'in vermiş olduğu örneklerin üzerinde önemle durmaktadır.[946] Bununla birlikte dördüncü şekli reddetmenin ve Aristoteles'e atfetmemenin mantıksal bir hata olduğunu vurgulamaktadır. Łukasiewicz'e göre Aristoteles'in tek hatası kıyasları sistematik bir şekilde ayırırken bu modları atlamış olmasıdır.[947]

Aristoteles'in bu modları zikretmemesinin sebebinin kesin olarak bilinmediği ama bu duruma dair iddiaların en makulünün Bocheński'nin iddiası olduğu belirtilmektedir.[948] Bu iddia, Aristoteles'in *Birinci Analitikler* eserinde yeni kıyas modlarını ele aldığı birinci kitabın yedinci bölümü ile ikinci kitabın birinci bölümünü, birinci kitabın dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerini sistematik bir şekilde açıkladıktan sonra yazdığı ihtimali üzerine inşa edilmektedir.[949] Łukasiewicz, bu görüşü destekler nitelikte "Aristoteles'in yaptığı yeni şeyleri sistematik tarzda hazırlarken zamanının olmadığını, bu mantık eserinin tamamlanmasını da öğrencisi Theophrastus'a bıraktığını, Theophrastus'un da Aristoteles'in kendi kıyas sisteminde yer bulamadığı dördüncü şeklin modlarını, birinci şeklin modları arasında ele aldığını ve bunun için birinci şeklin Aristotelesçi tanımında küçük bir değişiklik yapmak

[943] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 24-25.
[944] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 25.
[945] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 25.
[946] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 27.
[947] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 27; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 29.
[948] Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 27.
[949] Józef Maria Bochenski, *La logique de Théophraste* (Fribourg en Suisse: Publications de l'Université de Fribourg en Suisse, 1947), 59; Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 27.

zorunda kaldığı[950] şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Theophrastus, Aristoteles'in yaptığı gibi birinci şekilde orta terimin büyük öncülde özne, küçük öncülde yüklem olduğunu söylemek yerine genel bir tarzda birinci şekilde orta terimin bir öncülde özne diğer öncülde yüklem olduğunu söyler. Alexander Aphrodisous da -muhtemelen Theophrastus'tan gelen- bu tanımı olduğu gibi tekrarlar ve birinci şeklin bu tanımının Aristoteles'in tanımından farklı olduğunun ayrımına varamaz.[951]

Łukasiewicz, Theophrastus'un birinci şeklin tanımında yaptığı düzeltmenin yeni bir kıyas şeklini ortaya koymasının yanı sıra kıyas şekilleri ile ilgili problem için iyi bir çözüm olduğunu belirtmektedir.[952] Rescher, Łukasiewicz'in bu konuya dair iyimser açıklamalarının kesinliğine inanmak için herhangi bir sebebin olmadığını vurgulamaktadır.[953] Zaten Łukasiewicz, tüm bu delilleri ileri sürmesine rağmen dördüncü şekli Galen'e nispet etmez. O, Galen'in dört şekle ayırdığı kıyasın şartlı kesin kıyas olduğunu, yüklemli kesin kıyasın dördüncü şeklini de başka birisinin Galen'den daha sonra, hatta milattan sonra altıncı yüzyılda keşfettiğini aktarmaktadır. Bu kişinin Galen'in dört şekli hakkında bir şeyler duymuş olabilme ihtimalini de göz önünde bulundurur. Buna rağmen onun bunları anlamadığını ya da elinde Galen'in metinlerinin mevcut olmadığını da ilave etmektedir.[954]

David Ross, Aristoteles'in dördüncü şekli kabul etmemesinin sebebini öncülleri kaplam bakımından ele almasına bağlamaktadır. Şayet Aristoteles, şekilleri orta terimin yerine göre taksim etseydi dördüncü şekli ele alması gerekirdi. Çünkü bu şekilde yapılan bir taksimin dördüncü bir imkânı da barındıracağı kesindir. Ancak taksim orta terimin kaplamına göre yapıldığında ya onun kaplamı büyük ve küçük

---

950 Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, ed. Maximilian Wallies (Berolini (Berlin), Reimer: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1883), 2/69-70.

951 Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/258.

952 Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 27-28; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 29.

953 Rescher, *Galen and The Syllogism*, 29.

954 Lukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*, 41-42; Sabra, "A Twelfth-Century Defence of the Fourth Figure of the Syllogism", 14.

terimlerin birinden büyük, diğerinden küçük olur ya da onların her ikisinden büyük veya her ikisinden küçük olur. Bu durumda taksim sadece üç şekilde yapılır.[955]

Sonuç olarak denilebilir ki dördüncü şekle dair yaklaşımlar hem İslâm dünyasında hem de Batı dünyasında bir dalgalanma yaşamıştır. Yani bu şekil kimileri tarafından Galen'e nispet edilmiş kimileri tarafından ona nispet edilmemiş, kimileri tarafından bu şekil kabul edilmiş kimileri tarafından da kabul edilmemiştir. Bu dalgalanmanın sebebi muhtemelen Galen ve dördüncü şekil ilişkisinin belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Zira Galen, Grekçe hali günümüze ulaşan mantık eserinde kategorik kıyasın sadece ilk üç şekline değinmekte ve bunlar dışında başka bir şeklin varlığını mümkün görmemektedir. Buna rağmen Galen'in *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs)* ve *Περί του των συλλογισμων άριθμον (Peri tou tōn syllogismōn arithmon)* isimli eserleri göz önünde bulundurularak bu şeklin onun tarafından ortaya konulduğu düşünülebilir. Çünkü bu eserin dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kısmen de olsa Süryaniceye ve Arapçaya tercüme edildiği bilinmektedir.[956] Ancak eserin var olan tercümelerinin hangi döneme kadar geldiği de bilinmemektedir. Diğer taraftan Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin on ikinci bölümünün başında kategorik kıyasın sadece üç şeklinin olduğunu ve *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs)* eserinde de aynı şeyleri ifade ettiğini söyler.[957] Dördüncü şekil noktasında İslâm dünyasında Fârâbî ve İbn Sinâ gibi alimlerin var olan düşüncelerine önem verilmiş olsa da en açık ve en önemli metinler İbn Rüşd ve İbn Salâh'ındır. Batı dünyasında ise öncelikle İbn Rüşd ve İbn Salâh'ın metinleri dikkate alınmaktadır. Hatta dördüncü şekli Aristoteles'in ihmal ettiği ve Galen'in bu şekli ortaya koyduğu düşüncesinin Batı dünyasında savunulmasının sebebinin İbn Rüşd'ün metinleri olduğu ifade edilmektedir.[958] Bu kaynaklara ek olarak Batı dünyasında Theophrastus, Eudemus ve Ammonius Hermias'ın bu konu

[955] Ross, *Aristoteles*, 68-69.

[956] Huneyn b. İshâk, *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*, 58-59; İbn Ebû Usaybia, *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*, 146-147; Ebû Bekir Râzî, *Kitâb eṣ-ṣukûk ʿalâ Câlînûs*, ed. Mehdî Muhakkık (İran-Tahran: Uluslararası İslâm Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü, 1993), 95; Sabra, "A Twelfth-Century Defence of the Fourth Figure of the Syllogism", 14.

[957] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 43; Bochenski, *A History of Formal Logic*, 141; Rescher, *Galen and The Syllogism*, 53; Murat Kelikli, "The Fourth Figure in Aristotle", *Entelekya Logico-Metaphysical Review* 2/2 (2018), 79.

[958] Sabra, "A Twelfth-Century Defence of the Fourth Figure of the Syllogism", 14.

ile ilgili ifadelerine yer verilmektedir. Bazıları bu şekli Theophrastus'a atfederken bazıları da Hermias'ın ifadelerini dikkate alarak Galen'e nispet edilen dördüncü şeklin bileşik kıyaslara ait olduğunu savunur. Prantl, bu şekil ile ilgili yaklaşımların çoğunun İbn Rüşd'e dayandığını aktarmaktadır.[959] Batı dünyasındaki diğer bazı yazarlar ise bazı Arap filozofların dördüncü şekli Galen'e atfetme noktasında yanlışa düştüklerini de vurgulamaktadırlar.[960]

Eğer dördüncü şeklin Galen'den önce ortaya konulduğu düşünülürse Galen'in neden eserlerinde bu duruma değinmediği de merak konusudur. Tüm bu bilgiler ışığında bize en makul gelen düşünce birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modlarının dördüncü şekil olarak kabul edilmiş olmasıdır. Ammonius Hermias'ın düşüncesi pek makul değildir. Çünkü Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde bileşik kıyası ele alırken bu kıyasın şekillerinin olup olmadığına değinmemektedir. Ancak bu eserin dışında Galen'in, kıyasların sayısı üzerine yazmış olduğu eserinde Ammonius Hermias'ın bahsetmiş olduğu bileşik kıyasları dört şekle ayırmış olması da ihtimal dahilindedir. Sonraki mantıkçılar bu ayrıma dikkat etmeyip onu basit kıyaslara dahil etmiştir denilebilir. Zaten dördüncü şekle dair yaklaşımların belli bir süre sonra odak noktalarının değiştiği görülmektedir. Çünkü ilk zamanlar her ne kadar bu şekli kimin tesis ettiği üzerine tartışmalar yapılmışsa da sonraki süreçte bu şeklin tabiîliği, meşruiyeti ve ayrı bir şekil olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır.

2.2.4.1.2. Hipotetik Kıyas

Hipotetik; varsayımsal, farazi, öneri, şartlı gibi anlamlara gelen Grekçe ὑποθετικός (*hypothetikos*) kavramından gelmektedir. Mantıkta; öncüllerinden en az birinin bitişik ya da ayrık şartlı önermelerden oluşan seçmeli kıyas şeklinde tanımlanmaktadır.[961] Hipotetik kıyaslar; bitişik ve ayrık olmak üzere ikiye ayrılır.

Galen, bu tür kıyaslara doğrudan değil de Stoacılar üzerinden değinir. Konuya Khrysippos'un kabul etmiş olduğu "beş kanıtlanamaz" kıyas şekliyle başlar

[959] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/571.
[960] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 184.
[961] Emiroğlu - Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, 295.

ve çeşitli değerlendirmelerde bulunur. Hipotetik ve bileşik kıyasları beş kanıtlanamaz kıyas üzerinden inceler. Beş kanıtlanamaz kıyas şu şekildedir:

1) Eğer birinci ise aynı zamanda ikincidir;
   Fakat birincidir;
   Bu yüzden ikincidir.

2) Eğer birinci ise aynı zamanda ikincidir;
   Fakat ikinci değildir;
   Bu yüzden birinci değildir.

3) Hem birinci hem de ikinci değildir;
   Fakat birincidir;
   Bu yüzden ikinci değildir.

4) Ya birincidir ya da ikincidir;
   Fakat birincidir;
   Bu yüzden ikinci değildir.

5) Ya birincidir ya da ikincidir;
   Fakat birinci değildir;
   Bu yüzden ikincidir.[962]

Yukarıdaki beş kanıtlanamaz kıyasın dört tanesinde ele alınan konu bitişik şartlı kıyasın ön bileşenini veya art bileşenini onaylayıp onaylamama ve ayrık şartlı kıyasın bağdaşır ve bağdaşmaz kısımlarıdır. Buna göre birinci ve ikinci kıyas, bitişik şartlı kıyasın şekilleridir ve birinci kıyas *modus ponendo ponens*, ikinci kıyas ise *modus tollendo tollens*'dir. Dördüncü ve beşinci kıyaslar ayrık şartlı kıyasın şekilleridir ve dördüncü kıyas, *modus ponendo tollens* (*onaylama yoluyla değillemek*), beşincisi ise *modus tollendo ponens*'dir (*değillemek yoluyla onaylamak*).[963] Üçüncü kıyasa gelecek olursak Galen'e göre bileşik bir kıyastır. Bu yüzden o, bu türden kıyasları kanıtlanamaz olarak kabul etmez ve bu noktada Stoacılardan ayrılır.[964]

Hipotetik kıyaslarda büyük öncül, küçük öncülü belirler. Bu yüzden Theophrastus, bu kıyasların mukaddem (*ön bileşeninin*) sadece doğru değil ayrıca

[962] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 14-15; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37-38.
[963] James Edwin Creighton, *An Introductory Logic* (New York-London: The Macmillan company, 1919), 154-155; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 168-170; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 164; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 216-221.
[964] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 65.

apaçık olduğunu söyler.[965] Çünkü hem bitişik şartlı kıyaslarda hem de ayrık şartlı kıyaslarda büyük öncülün ya mukaddemi ya da talisi (*art bileşen*) ikinci öncülü oluşturur. Yani üçüncü bir öncüle veya ihtimale yer yoktur. Ancak Galen, tam ayrık olmayan kıyaslarda ek bir varsayımın mümkün olduğunu bu yüzden de Khrysippos ve takipçilerinin bu tür kıyasların büyük önermesini sadece belirleyici (*ἡγεμονικὰ/hēgemonika*)[966] değil temel/yönelimli (*τροπικὰ/tropika*)[967] olarak adlandırdığını belirtmektedir.[968] Galen'in bu ifadeleri Alexander Aphrodisous tarafından da doğrulanmaktadır.[969] Kıyasın kendisi de bunlar üzerine inşa edilir.[970] Galen, bu noktada kategorik kıyasların mı yoksa hipotetik kıyasların mı birincil olduğu tartışmasını gündeme getirmektedir. Çünkü Sidonlu Boethus dahil bazı Meşşâîler, belirleyici/hegemonik öncüller içeren kıyasların (hipotetik kıyaslar) sadece kanıtlanamaz değil aynı zamanda birincil olduklarını vurgulamaktadır. Yani hipotetik kıyasların birincil olma noktasında kategorik kıyaslardan daha önce olduğunu savunmaktadırlar.[971] Ancak Galen'e göre hipotetik kıyaslar, kategorik önermelerden oluşmaktadır. Basit olan da bileşik olandan her zaman önce gelir.[972] Elbette ki Galen böyle bir tartışmaya girme veya tartışmayı sürdürme niyetinde değildir. Çünkü onun amacı bir şey hakkında kesin bilgiye ulaşmaya çalışırken bu yolda faydalı olan şeyleri ele alıp faydalı olmayan şeyleri bir kenara bırakmaktır. Bu yüzden o hangi kıyas türünün önce hangisinin sonra geldiği tartışmasının gereksiz olduğunu ama her iki kıyas türünü de bilmenin faydalı olduğunu ifade etmektedir.[973] Kendisi, bu konuyu açıklığa kavuşturmak için her hipotetik kıyasın küçük öncülünün sabit olduğunu, yani büyük öncül tarafından belirlendiğini ve yeni bir kavram veya önerme meydana getirmediğini ama kategorik kıyasların küçük öncülünün, büyük

---

[965] Barnes vd., "Logic", 78-79.

[966] Bu kavram, Stoacıların kullanmış olduğu ruhun ve dünyanın yönetici kısmına işarettir denilebilir. Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 93.

[967] "τροπικός" mastarından elde edilen ve feminen olan bu fiil Stoa mantığında hem bitişik hem de ayrık olabilen aksiyomları ifade eder. Greek Word Study Tool, "τροπικός", (Erişim 22 Mart 2022).

[968] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 17; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38.

[969] Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/262.

[970] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 17; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38.

[971] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 17; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38; Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/262; Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics 1.1-7*, 6.

[972] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 17; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38.

[973] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 17; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38.

öncülün birebir aynısı olmadığını sadece büyük öncülün bir terimini içerdiğini ifade eder. Bu terim de ya konu ya da yüklem olur. Küçük öncülde bulunan diğer terim ise yeni bir terimdir. Bu terim de kıyası kurana bağlı olarak pek çok şeyden oluşup olumlu veya olumsuz olabilir.[974] Mesela "Her soylu olan seçilmeye değerdir (*ἅπαν καλὸν αἱρετόν ἐστιν/apan kalon aireton estin*)" önermesi kullanılıp bir (kategorik) kıyas oluşturulmak istenirse ikinci öncülde ya "soylu olan şey" ya da "seçilmeye değerdir" kavramlarından biri kullanılmalıdır.[975] Her iki kavram olduğu gibi kullanılamaz. Bu durumda kıyas şöyle olur: "Her soylu olan, seçilmeye değerdir", "Her seçilmeye değer olan, iyidir", "Bu yüzden her soylu olan, iyidir". Bu kıyas birinci şeklin *Barbara* modu olur. Elbetteki burada kullanılan terimlerin yerine başka terimler de kullanılabilir. Mesela: "Adalet, soylu olandır", "Soylu olan seçilmeye değerdir", "Bu yüzden adalet, seçilmeye değerdir."[976] Kısacası kavramlar değişebilir ama önemli olan kategorik kıyasların ikinci öncülünün birinci öncülün birebir aynısı olmadığını bilmektir.

Hipotetik kıyaslar noktasında Galen, Stoacıların terminolojisini kullanarak bu tür kıyasların büyük öncülü için yol gösterici, yönlendirici anlamlarına gelen *ἡγεμονικός* (*hēgemonikos*) kavramı ile temel/esas anlamına gelen *τροπικός* (*tropikos*) kavramını ve küçük öncülü için de varsayım anlamına gelen *πρόσληψις* (*proslēpsis*) kavramını kullanır. Ancak sonuç önermesi için Stoacıların terminolojisini bırakarak Meşşâîlerin kullanmış olduğu ve son/sonuç anlamına gelen *συμπέρασμα* (*symperasma*) kavramını kullanır.[977]

Yukarıda zikredilen beş kanıtlanamaz kıyaslara gelecek olursak Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde Stoacıların üçüncü kısımdaki bileşik önerme türünü daha çok standart bir formda ele almaktadır. Bu önerme türü günlük hayattaki birçok kanıtlamada ve mahkeme salonlarında faydalıdır.[978] Galen bu duruma örnek olarak şu önermeyi zikretmektedir:

Dion aynı anda hem Atina'da hem de Isthmusda değildir;

[974] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 95.
[975] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 17; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38-39.
[976] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 18; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 39.
[977] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 64-65.
[978] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37.

Fakat Dion Atina'dadır;
Bu yüzden Dion Isthmusda değildir.

Galen, aynı anda iki farklı yerde bulunmanın imkansızlığı üzerinden birinin Dion'u Isthmus'da suç işlemekle itham etmesi durumunda bu önermeden yola çıkarak Dion'un masumiyetinin kanıtlanacağını göstermeye çalışmaktadır. Bu yüzden kendisi, bu kıyas şeklini ele almaz.

Daha önce değindiğimiz üzere Galen, Stoacıların kabul etmiş olduğu kanıtlanamaz beş hipotetik kıyastan üçüncüsünü kabul etmez. Çünkü ona göre bu kıyaslardan sadece büyük öncülü bitişik ve ayrık şartlı olan kıyaslar kanıtlama için faydalıdır. Galen, hipotetik önermelerden oluşturulan bu kıyasların tam veya eksik, sonuç veya karşıtlık yoluyla bir şeyden diğerine geçişe uygun olduğunu ifade eder. Yani o, kanıtlama için faydalı olan yolların ya bitişik şartlı ya da ayrık şartlı tarzda olması gerektiğini söyler.[979] Bunlar dışında üçüncü bir yol yoktur. Bu sebepledir ki bileşik olumsuz bir önermeden oluşan kıyası (Khrysippos'un üçüncü şekil kanıtlanamaz kıyası) reddeder.[980] Bu ifadelerden hareketle Galen'in bitişik ve ayrık şartlı kıyasları ne şekilde ele aldığına değinmek gerekmektedir. Ancak biz Galen'i takip ederek önce ayrık şartlı hipotetik kıyasları daha sonra da bitişik şartlı hipotetik kıyasları ele alacağız.

2.2.4.1.2.1. Ayrık Şartlı Kıyas

Bu kıyasta büyük öncül ayrık şartlı önermelerden, seçmeli öncül de bu önermenin mukaddem veya talisinden oluşur. Büyük öncül olan ayrık şartlı önermenin mukaddem veya talisi seçmeli öncül yapıldıktan sonra bunlardan biri ya onaylanır ya da onaylanmaz. Şayet ayrık şartlı önermenin mukaddem ve talisi tam manada birbirinden ayrılmışsa buna bağdaşmaz ayrık şartlı kıyas denir. Ayrık şartlı kıyas düşüncelerimizi daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymamızı sağlar.[981]

---

[979] Bobzien, "Pre-Stoic Hypothetical Syllogistic in Galen's Instıtutio Logica", 57-72.

[980] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 34; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 66.

[981] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 163; Öner, *Klasik Mantık*, 149-150; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 170-172; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 221-224.

2.2.4.1.2.1.1. Tam Ayrık Şartlı Kıyas

Bu tür kıyasların büyük öncülü hakikiye türü önermelerden oluşur. Üçüncü bir ihtimalin varlığı imkânsız olduğu için tam bir ayrıklık gerçekleşir. Bu tür kıyasların da modus ponnendo tollens (*onaylamak yoluyla değillemek*) ve modus tollendo ponens (*değillemek yoluyla onaylamak*) şekilleri vardır.[982] Şayet mukaddem doğruysa tali mutlaka yanlış, tali doğruysa mukaddem mutlaka yanlış olur. Hem Stoacıların hem de Galen'in kanıtlanamaz olarak kabul ettiği kıyaslardan dördüncü ve beşincisi bu kısma girmektedir. Bu iki kıyas şekli şöyledir:

Ya gündüzdür ya da gecedir;
Fakat gündüzdür;
Bu yüzden gece değildir

Bu kıyas dördüncü kanıtlanamaz kıyasa örnektir. Aşağıdaki ise beşinci kanıtlanamaz kıyasın örneğidir:

Ya gündüzdür ya da gecedir;
Fakat gündüz değildir;
Bu yüzden gecedir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu tür kıyaslarda sadece iki ihtimal söz konusudur. Gece-gündüz, doğru-yanlış, varlık-yokluk, tek-çift vb. şeylerle kurulan kıyaslarda sadece bir taraf doğru olur. Ancak Galen, tam ayrık şartlı kıyas için sadece iki değil ikiden fazla ihtimalin olduğu örneklere de değinmektedir. İkiden çok ihtimalli durumlarda ise ona göre ya bir ihtimalin varlığı kabul edilip geriye kalan diğer bütün ihtimallerin varlığı inkâr edilir ya da diğer bütün ihtimallerin varlığı inkâr edilip sadece bir ihtimalin varlığı kabul edilir. Hiçbir şekilde de bir ihtimalin varlığı inkâr edilip geriye kalan bütün ihtimallerin varlığının kabul edilmesi ya da geriye kalan bütün ihtimallerin varlığının kabul edilip bir ihtimalin varlığının inkâr edilmesi söz konusu olamaz.[983] Çünkü Galen için olumsuzluk ile başlayan hiçbir kıyastan sonuç elde edilemez. Khrysippos'un kanıtlanamaz olarak kabul ettiği beş kıyastan olumsuz öncül ile başlayan üçüncü kıyası kabul etmemesi bu durumu desteklemektedir.

[982] Creighton, *An Introductory Logic*, 154-155; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 164.
[983] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 13; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36.

İkiden fazla ihtimalli tam ayrık şartlı kıyasları muhtemelen ilk defa Galen gündeme getirmiştir. Çünkü bu tür konuları Aristoteles'te ve Stoacılar'da görmek mümkün değildir.[984] Ayrıca Galen'in ele aldığı şekliyle bu tür kıyasların iki öncülü de şartlıdır ve günümüzde şartlı kesin kıyas başlığı altında incelenmektedir. Galen ikiden fazla ihtimalin olduğu tam ayrık şartlı kıyas için şu örnekleri vermektedir:

> Dion ya yürüyor ya oturuyor ya uzanıyor ya koşuyor ya da ayaktadır;
> Fakat Dion yürüyor;
> Bu yüzden Dion ne oturuyor ne uzanıyor ne koşuyor ne de ayaktadır.
>
> Ve;
>
> Dion ya yürüyor ya oturuyor ya uzanıyor ya koşuyor ya da ayaktadır;
> Fakat Dion ne oturuyor ne uzanıyor ne koşuyor ne de ayaktadır;
> Bu yüzden Dion yürüyor.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi her ne kadar ikiden fazla ihtimalin varlığı söz konusu olsa da tam ayrık şartlı kıyaslarda ya bir ihtimalin varlığı tasdik edilir ve geriye kalan diğer bütün ihtimallerin varlığı tasdik edilmez ya da ilk ihtimal dışında geriye kalan diğer bütün ihtimallerin varlığı tasdik edilmeyip sadece ilk ihtimalin varlığı tasdik edilir. İkiden çok ihtimalin varlığının söz konusu olduğu tam ayrık şartlı kıyaslar bir konunun veya bir durumun içlemini en ayrıntılı şekilde tayin etme noktasında oldukça fayda sağlar. Çünkü o konuya veya o duruma dair ne kadar ihtimal varsa hepsi sıralanır. Ancak var olan ihtimallerin hepsi beraber doğru olamaz. Bu tür kıyaslar yani ikiden fazla ihtimalin olduğu tam ayrık şartlı kıyasların büyük öncülü mâniatü'l-cem' türü önermelerden oluşur. Bu durum eksik şartlı kıyas konusunda incelenir.

2.2.4.1.2.1.2. Eksik Ayrık Şartlı Kıyas

Bu tür kıyasların da iki ihtimalli ve ikiden fazla ihtimalli şekilleri mevcuttur. Biz önce iki ihtimalli daha sonra da ikiden fazla ihtimalli kıyas şekillerini ele alacağız.

İki ihtimalin varlığının söz konusu olduğu durumlarda sadece bir ihtimalin varlığı tasdik edilir ve sonuç önermesi sadece bir ihtimalden oluşur.[985] Elbette ki

[984] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 68.
[985] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 12; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36.

kullanılan örneklere bağlı olarak her iki ihtimal de doğru kabul edilebilir. Bu nedenle gerçekte mümkün olan iki olumlu varsayım olacaktır.[986] Galen bu kıyasa şöyle bir örnek vermektedir:

> Dion'un Atina'da ve Korinth'te olduğu doğru değildir;
> Fakat Dion, Atina'dadır;
> Bu yüzden Dion, Korinth'te değildir.

Bu kıyasın büyük öncülü iki ihtimal üzeredir. İkinci öncülde bu öncülün mukaddemi onaylanmıştır. Ancak talisini de onaylamak mümkündür. Yani kıyas şu şekilde de olabailir:

> Dion'un Atina'da ve Korinth'te olduğu doğru değildir;
> Fakat Dion, Korinth'tedir;
> Bu yüzden Dion Atina'da değildir.

Bu kıyasta da bir ihtimal doğruyken diğer ihtimal yanlış olur. Ancak sadece bir ihtimal tek doğru olmaz diğer ihtimalin de doğru olması söz konusudur. Yani Dion, Atina'da değilse Korinth'te olduğu sonucu zorunlu olarak çıkmaz. Çünkü Korinth dışında başka bir yerde de olabilir. Aynı şekilde Dion Korinth'te değilse Atina'da olduğu sonucu da zorunlu olarak çıkmaz. Çünkü Atina dışında başka bir yerde de olma ihtimali vardır. Yani olumsuz bir varsayımdan sonuç çıkarmak Galen'e göre zorunlu değildir.[987]

İkiden fazla ihtimalin varlığının mümkün olduğu eksik ayrık şartlı kıyasa gelecek olursak; bu tür kıyaslarda bir ihtimalin varlığı tasdik edilirken geriye kalan diğer ihtimallerin varlığı tasdik edilmez ve bir kıyasa uyarlanan başka bir varsayımda da bulunulmaz. Bu tür kıyaslarda ikiden fazla ihtimal olduğunda olası olumlu varsayımların sayısı karşıt ihtimallerin sayısıyla aynı olur. Yukarıdaki kıyasta olduğu gibi aynı nedenle hiçbir olumsuz varsayıma izin verilmez.[988] Galen bu kıyaslara herhangi bir isim veya numara vermez. O, bu tür kıyasların eksik ayrık şartlı öncülden oluştuğunu ve bileşik olumsuz bir öncülden oluşmadığını kesin bir dille ifade eder. Galen'in Stoacıların aksine dört kanıtlanamaz hipotetik kıyas kabul

[986] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 69.
[987] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 69.
[988] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 13; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 70.

etmesinin sebebi muhtemelen bu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden onun üçüncü kanıtlanamaz kıyası ayrık şartlı kıyasa dahil ettiği söylenebilir.

Galen, hipotetik kıyasın ayrık şartlı kısmını ele alırken ikinci ihtimali veya birinci ihtimal dışındaki diğer ihtimalleri dışlamayan kıyas türüne de değinir. Bu kıyas yukarıda zikredilen kanıtlanamaz kıyasların beşinci şeklidir. Bu tür kıyaslar bir ihtimalin varlığının doğru olup diğer ihtimallerin varlığının doğru olmadığı şartlı bir öncülle başlar ve sadece olumsuz varsayımı içeren formu geçerli olur.[989] Geçerli olan bu form da *modus tollendo ponens*'tir. Yani bu kıyas, şartlı öncülün mukaddem veya talisi ikinci öncülde tasdik edilmeyerek sonuç önermesinde bunlardan birinin tasdik edilmesiyle meydana gelir. Bu kıyas türüne de şu örneği vermektedir:

> Alkibiades adaleti ya başkasından öğrenmiştir ya da kendisi keşfetmiştir;
> Fakat adaleti başkasından öğrenmemiştir;
> O halde adaleti kendisi keşfetmiştir.[990]

Bu tür kıyaslarda ister iki isterse de daha fazla ihtimal olsun ya ihtimallerden biri hariç hepsinin yanlış olduğu varsayılır ve kalan ihtimalin doğru olduğu sonucuna varılır ya da ihtimallerden bazılarının doğru olmadığı varsayılır ve gerçeğin kalan ihtimaller arasında ortak olduğu sonucuna varılır. Galen, bu tür kıyasların iki farklı varsayım içeren şekli hariç pek çok şeklinin olmasını mümkün görür. Şayet bir ihtimal dışında diğer bütün ihtimallerin var olmadığını varsayarsak bir ihtimalin var olduğunu söyleriz. Ama bir ihtimalin var olmadığını varsayarsak diğer ihtimallerin hepsi kalır. Galen'e göre sonuç önermesi de *διεζευγμένον* (*diezeygmenon*) olarak adlandırdığı kısmın yani geriye kalan ihtimallerin tasdik edilmediği ihtimal olmalıdır.[991]

Bu tür önermeye mâniatü'l-hulû denilmektedir ve onlarla yapılan kıyaslar olumluda bağdaşır ayrık şartlı kıyas kısmına dahildir. Ayrık şartlı kıyasta şart koşulan şey ayrıklığın gerçekleşmesidir. Fakat ön bileşen veya art bileşenin aynısı seçildiğinde her iki bileşenin beraber doğru olma ihtimali ortaya çıkacağı için şart koşulan ayrıklık gerçekleşmez ve kıyas sonuç vermez. Bu türden önermelerle

---

[989] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 70.
[990] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 38; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 49.
[991] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 16; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 38; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 71.

kurulan ayrık şartlı kıyasın sonuç verebilmesi için şartlı önermenin ön bileşen veya art bileşeninden birinin karşıt halinin seçilmesi gerekmektedir. Zira ayrık şartlı önermenin ön bileşen veya art bileşeninden birinin aynını seçme diğerinin karşıtını sonuç vermez.

Galen için hipotetik kıyasın ayrık şartlı türü, bitişik şartlı türünden daha önemlidir. Bu yüzden o günümüz mantık kitaplarında var olan sıralamayı tersine çevirip önce bitişik şartlı kıyası değil de ayrık şartlı kıyası ele alır. Ama içerik olarak verdiği örnekler dışında farklı bir şey ortaya koyduğu da söylenemez. Ayrık şartlı kıyası önce ele almasının sebebi; düşüncelerin, varlığın veya varlığa dair her şeyin ayrık şartlı kıyas ile daha detaylı bir şekilde incelenebilme imkânı olarak gösterilebilir.

2.2.4.1.2.2. Bitişik Şartlı Kıyas

Bu kıyasın büyük öncülü bitişik şartlı önermelerden, seçmeli öncülü ise bu bitişik şartlı önermenin mukaddem veya talisi olan yüklemli önermelerden oluşur. Yüklemli önerme bitişik şartlı önermenin mukaddem veya talisini ya onaylar ya da onaylamaz. Bu iki önermenin birbirleriyle olan ilişkisine göre de dört ayrı kıyas elde edilir. Bu dört kıyastan ikisi geçerli ikisi ise geçersizdir.[992]

2.2.4.1.2.2.1. Tam Sonuçlu (ἐξ ἀκολουθίας τελείας)

Galen bu tür kıyaslar için *ἐξ ἀκολουθίας τελείας* (*heks akolouthias teleias*) kavramını kullanır. Bu kavramlardan *ἀκολουθίας* (*akoluthias*) Grekçe'de "sonuç", "iştirak", "uyum", "art arda gelme" gibi anlamlara gelirken,[993] *τελείας* (*teleias*) ise "mükemmel", "tam", "geçerli" gibi anlamlara gelmektedir.[994] Bu yüzden biz de Galen'in ifadelerinden yola çıkarak bu kıyasları tam sonuçlu şeklinde isimlendirdik.

Tam sonuç veren bitişik şartlı kıyaslar iki tanedir. Bu iki kıyas, kanıtlanamaz denilen kıyasların ilk iki kıyasıdır.[995] Hem Stoacıların hem de Galen'in kanıtlanamaz

---

[992] Anicius Manlius Severinus Boethius, *In Topica Ciceronis Commentarium*, ed. Paul Jacques Migne (Parisiis: Pres La Barbiere Denfer, 1847), 64/1133; Öner, *Klasik Mantık*, 148; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 168-170; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 160-163; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 217-221.
[993] Greek Word Study Tool, "ἀκολουθία", (Erişim 8 Nisan 2022).
[994] Greek Word Study Tool, "τέλειος", (Erişim 8 Nisan 2022).
[995] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 34.

olarak kabul ettiği bu iki kıyas bitişik şartlı kıyasın mukaddemi onaylama (*modus ponens/olumluluğu onaylamak*) ve taliyi onaylamama (*modus tollens/olumsuzluğu onaylamak*) şeklindeki geçerli formlarıdır. Bu kıyasları göz önünde bulundurduğumuzda içerik olarak sadece iki ihtimalin olduğu örneklerin kullanıldığı açıktır. Bu yüzden bir ihtimalin varlığı tasdik edilince diğer ihtimal de gerçekleşir. Aynı şekilde bir ihtimalin varlığı tasdik edilmeyince diğer ihtimal de gerçekleşmez. Bunlar şu şekildedir:

Birinci Kıyas	İkinci Kıyas
Eğer gündüzse, aydınlıktır;	Eğer gündüzse, aydınlıktır;
Fakat gündüzdür;	Fakat aydınlık değildir;
Bu yüzden aydınlıktır.	Bu yüzden gündüz değildir.

Sonuç önermesinden hareketle Khrysippos'un takipçilerinin şartlı önerme (*συνημμένον/synēmmenon*) olarak adlandırdığı hipotetik önermede mukaddem varsayımsal olursa (birinci kıyasta olduğu gibi) tali sonuç önermesi olarak elde edilir. Talinin karşıtı/çelişiği varsayımsal olursa (ikinci kıyasta olduğu gibi) mukaddemin karşıtı sonuç önermesi olarak elde edilir. Ancak ya tali ya da mukaddemin karşıtı[996] varsayılırsa bir sonuç elde edilemez.[997] Bu yüzden Galen, bu iki kıyas dışında bitişik şartlı kıyasın diğer iki kıyasını geçerli kabul etmez. Ama yine de onları ele alır.

2.2.4.1.2.2.2. Eksik Sonuçlu (ἐξ ἀκολουθίας ἀτελής/ ἐλλιπής)

Daha önce *ἀκολουθίας* (*akolouthias*) kavramının hangi manalara geldiğini açıkladığımız için burada sadece *ἀτελής (atelēs)* ve *ἐλλιπής (ellipēs)* kavramlarını ele alacağız. Bu kavramların her ikisi de "eksik", sonuçlanmamış", "tamamlanmamış", "yetersiz" gibi anlamlara gelmektedir.[998] Ancak Galen bu tür kıyaslar için genelde *ἐλλιπής (ellipēs)* kavramını kullanır. O, diğer ihtimalleri dışlamayan önermeleri örnek göstererek her ne zaman eksik bir sonuç var olduğunda iki kıyasın meydana geleceğini söyler.[999] Bu kıyasın örnekleri şu şekildedir[1000]:

[996] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 13; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 34; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 72-73.
[997] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 13; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 36.
[998] Greek Word Study Tool, "ἀτελής ve ἐλλιπής", (Erişim 8 Nisan 2022).
[999] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 35; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 74.

Birinci Kıyas

Eğer besin, karın yoluyla (*ἐκ κοιλίας/ek koilias*) bedenin her tarafına dağılıyorsa bu dağıtım ya besinin kendisiyle ya mideyle ya emilmeyle ya da damarlarla gerçekleştirilir;

Fakat besin, karın yoluyla bedenin her tarafına dağılmaktadır;

Bu yüzden dağıtım ya besinin kendisiyle ya mideyle ya emilmeyle ya da damarlarla gerçekleştirilir.

İkinci Kıyas

Eğer besin, karın yoluyla bedenin her tarafına dağılıyorsa bu dağıtım ya besinin kendisiyle ya mideyle ya emilmeyle ya da damarlarla gerçekleştirilir;

Fakat dağıtım ne besinin kendisiyle ne mideyle ne emilmeyle ne de damarlarla gerçekleştirilir;

Bu yüzden besin, karın yoluyla bedenin her tarafına dağıtılmamaktadır.

Bu iki kıyasın formu her ne kadar kanıtlanamaz kabul edilen ilk iki kıyasla aynı olsa da içerik olarak onlardan farklıdır. Çünkü bu kıyasların içeriğinde kullanılan örnekler sadece iki ihtimalin var olduğu örnekler değildir. Ayrıca bu tür kıyasların talisindeki her bir kısım mukaddem ile bir arada veya aynı anda var olmaz. Ancak tam sonuçlu kıyasların talisi ile mukaddemi hem aynı anda var olur hem de var olamaz. Bu yüzden Galen'in bu kıyasları eksik sonuçlu, öncekileri ise tam sonuçlu olarak isimlendirdiğini söylemek mümkündür. Bu ayrımı Stoacılarda görmek mümkün değildir. Çünkü onlar kanıtlanamaz olarak kabul ettikleri bu kıyasların tam veya eksik bir şekilde geçerli olup olmadıklarına değil mutlak manada geçerliliklerine dikkat etmektedir. Ancak hem Stoacılar hem de Galen bu tür kıyasların geçerliliklerinin şartlı öncüle bağlı olduğunun farkındadırlar. Bu yüzden şartlı öncül ister bitişik ister ayrık olsun en az iki ihtimal üzerine kurulmalı, iki ihtimal dışında başka ihtimaller de varsa onların da şartlı veya ayrık öncüle ilave edilmesi gerekmektedir.

[1000] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 35-36; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47-48; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 74-75.

2.2.4.1.2.3. Bileşik (Συνδετικός/Syndetikos/Copulative) Kıyas

Bileşik kıyas günümüzde ikiden fazla öncülle kurulan kıyaslara denir. Ancak Galen bileşik kıyası bu anlamda incelemez. Ayrıca o bu kıyası ayrı bir kıyas türü olarak değil de hipotetik kıyasın bir türü olarak ele alır ve başta Khrysippos olmak üzere Stoacıların beş kanıtlanamaz kıyaslarından üçüncüsü üzerinden inceler. Ona göre bileşik kıyas; bileşik olumsuz bir öncülden ve bu öncülün iki unsurundan birinin diğer unsurun karşıtı olarak sonuçlandığı kanıtlanamaz bir kıyastır.[1001] Örneğin:

> Dion hem Atina'da hem de Isthmus'ta değildir;
> Fakat Dion, Atina'dadır;
> Bu yüzden Dion Isthmus'ta değildir.

Hem Galen'in açıklamalarında hem de yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi o, bileşik kıyası ikiden fazla öncülle kurulan kıyas olarak değil tamamen Stoacılar gibi lafızlardan yola çıkarak ele alıyor. Çünkü ilk öncüldeki "hem… hem de… (καὶ… καὶ…)" lafzı buna işaret etmektedir. Galen'in *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική* (*Eisagōgē dialektikē)* eserinin Grekçe metninde yukarıdaki kıyasın sadece bileşik öncülü yer almaktadır.[1002] Galen, Stoacıların üçüncü kanıtlanamaz kıyasına atıfta bulunarak bu öncülü zikrettiği için ikinci öncülü ve sonuç önermesini biz ekledik. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi Galen bu tür kıyasların kanıtlanamaz olamayacağını bu yüzden Stoacıların kabul etmiş olduğu üçüncü kanıtlanamaz kıyası reddeder. Bu tür önermelerin veya kıyasların maddesini/içeriğini ne zorunlu bir sonuç ne de zorunlu bir karşıtlık içermeyen şeyler oluşturur. Mesela; "Dion yürüyor ve Theon konuşuyor" önermesini ele aldığımızda bu önermenin olumsuzu "Hem Dion'un yürümesi hem de Theon'un konuşması söz konusu değildir" şeklinde bileşik bir önerme olur.[1003] Bu önerme kullanılarak şu şekilde iki kıyas oluşturulur:

> Hem Dion'un yürümesi hem de Theon'un konuşması söz konusu değildir;
> Fakat Dion yürüyor;
> Bu yüzden Theon konuşmuyor.
>
> Ve;

[1001] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 32-33; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 46; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 77.
[1002] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 33.
[1003] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 34; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47.

Hem Dion'un yürümesi hem de Theon'un konuşması söz konusu değildir;
Fakat Theon konuşuyor;
Bu yüzden Dion yürümüyor.

Galen'in ifadelerinden anladığımız kadarıyla bileşik önermelerden oluşturulan bu tür kıyaslar birbiri arasında çelişki/karşıtlık olan şeylere dair akıl yürütmelerde geçerli olmaktadır. Bu yüzden Dion'un aynı anda hem Atina'da hem Isthmus'ta olamayacağı örneğini vermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus bu tür kıyaslardaki çelişki veya karşıtlığın, kıyasın formundan değil maddesinden kaynaklandığıdır. Galen, kıyasta kullanılan şeylerde ister çelişki olsun ister olmasın bileşik olumsuz lafızlarla veya önermelerle kurulan her kıyası kanıtlama noktasında fayda sağlamadığı gerekçesiyle reddetmektedir. Bu yüzden o, birbiriyle çelişik olan şeylerle kurulan kıyasları, aralarında eksik ayrıklığın olduğu kıyaslara dahil etmektedir.[1004] Yani bu tür kıyaslar Galen'in düşüncesinde mâniatü'l-cem türü önermelerle kurulan olumsuzda bağdaşır ayrık şartlı kıyasın örnekleridir. Galen, bu tür kıyaslardaki "hem… hem de…" bağlacını "ya… ya da…" anlamında kullanmaktadır. Bu kıyasın ayrık şartlı önermesinin bileşenleri arasında üst karşıtlık ilişkisi olduğundan önermenin ön bileşeni ile art bileşeni arasında sadece doğrulukları bakımından ayrıklık bulunur. Kısacası bu önermenin taraflarından biri doğru ise diğeri mutlaka yanlış ama taraflardan biri yanlış ise diğeri doğru veya yanlış olabilir. Söz konusu örnekte; "Dion'un yürümesi" ile "Theon'un konuşması" bir arada bulunamaz. Ancak bu iki ihtimal dışında başka ihtimaller de mevcut olabilir. Buna göre Dion yürümeyip oturuyor olabilir. Aynı şekilde Theon konuşmayıp susmuş olabilir.

Görüldüğü üzere Galen genel olarak Stoacıların lafızlarını kullanarak akıl yürütmeye dair açıklamalar yapmakta ve örnekler vermektedir. Ancak kendisi, Stoacılar gibi sadece lafızlara takılmayıp bu açıklamaların ve örneklerin içeriğini yani maddesini de önemsemektedir. Çünkü bu durumun Galen'in mantığı öğrenme ve kullanma amacını gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu yüzden o, kategorik ve hipotetik kıyasların döndürmesine ve bu kıyasların kanıtlama noktasındaki önemine değinmektedir.

[1004] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 34; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 78.

2.2.4.1.3. Kategorik ve Hipotetik Kıyasların Döndürmesi

Kategorik kıyasların döndürmesi konusuna ilk değinen Aristotelestir. O, sadece yüklemli kesin kıyasın üç şeklinin döndürmesini ele almaktadır.[1005] Ona göre kıyasın döndürmesi; "Sonucu kendi karşısına çevirmek veya büyük ucun ortaya ait olmayacağını, ya da ortanın küçük uca ait olmayacağını meydana koymak için bir kıyas kurmaktır".[1006] Yani sonuç önermesi döndürülür ve öncüllerden biri asıl kıyasta bulunduğu hal üzere bırakılır, kalan öncül ise çürütülmelidir. Çünkü bu öncül çürütülmezse sonuç önermesi de olduğu hal üzere kalacak ve döndürme işlemi gerçekleşmeyecektir. Bu konunun genelde *Cedel* sanatında hile yapmak ve yapılan hilenin keyfiyetinin anlaşılmaması için sonuçtaki bazı terimlerin isimlerinin değiştirilip kıyasın yapılmasını engellemek için kullanıldığı ifade edilir.[1007] Kıyasların döndürmesi konusunu ele alan filozoflardan biri de Galen'dir. Galen, Aristoteles gibi kategorik kıyasların döndürmesini ele almakla beraber ondan farklı olarak hipotetik kıyasların döndürmesini de ele alır. Ancak hipotetik kıyasların döndürmesinin ilk defa Galen tarafından mı ele alındığı yoksa ondan önce de bu konuya değinen kişilerin olup olmadığına dair kesin bir bilgiye ulaşamadık.

Galen, kıyasların döndürülmesi konusunu önermeler konusunda olduğu gibi -önerme konusunda önermeleri ele aldıktan sonra önermelerin döndürülmesini ele alır- değil, önermelerin döndürülmesinden sonra ele alır. O, kategorik ve hipotetik önermelerin döndürülmesini ele aldıktan sonra bu önermelerle oluşturulan kıyasların döndürülmesine geçer. Ama, kıyasların döndürme konusuna değinirken herhangi bir örnek vermemektedir. Sadece kıyasların ne şekilde döndürülmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre en az iki öncüle (*οἱ διλήμματοι/oi dilēmmatoi*) sahip kıyaslar birbirlerine döndürülebilir. Burada "birbirlerine" ifadesi oldukça önem arz etmektedir. Çünkü nasıl ki bir önerme döndürülünce başka bir önerme oluyorsa aynı şekilde bir kıyas döndürülünce başka bir kıyas olur. Kıyasların döndürülebilmesinin ilk şartı kıyasın en az iki öncülden oluşma zorunluluğudur. İkiden az öncüle sahip olan kıyaslar (*matvi kıyas*) döndürülemez. İki öncüllü yani basit kıyasların

---

[1005] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/151-155; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 145-152; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/248-254.

[1006] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/151; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 145; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/248.

[1007] İbn Sînâ, *en-Necât*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012), 54.

döndürülmesi için de döndürülmek istenen kıyas ile kendisine döndürülmek istenen kıyasın bir öncülünün ortak olması, döndürülmek istenen kıyasın ikinci öncülünün de kendisine döndürülmek istenen kıyasın sonucu ile çelişik olması gerekir.[1008] Galen'in bahsetmiş olduğu durum muhtemelen aşağıdaki gibidir:

Asıl Kıyas

Bütün hayvanlar ölümlüdür.
Bütün insanlar hayvandır.
O halde bütün insanlar ölümlüdür.

Döndürülen Kıyas

Bütün hayvanlar ölümlüdür.
Bazı insan ölümlü değildir.
Bu yüzden bazı insan hayvan değildir.

Bu döndürme metodu Aristoteles'in kategorik kıyasın ikinci ve üçüncü şekillerini birinci şekle indirgemek (irca) için kullanmış olduğu saçmaya indirgeme[1009] metodunun tersidir. Yani ya bu iki şekilden saçmaya indirgeme metoduyla birince şekle indirgenen modlar Galen'in bahsetmiş olduğu döndürme metoduyla eski haline geri döner ya da birinci şekildeki modlar bu yöntemle ikinci ve üçüncü şekil kıyaslardaki modlara döner.

Galen, basit kıyaslara uyguladığı döndürme metodunu aynı şekilde şartlı kıyaslara da ugulama isteğindedir. Bu noktada Galen doğrudan şartlı kıyasları ele almak yerine Khrysippos'un zikretmiş olduğu beş kanıtlanamaz şartlı kıyas şeklini ele alır.[1010] Ona göre; akıl yürütmenin (kıyas) bir öncülü şartlı ve diğer öncülü yüklemli olursa bu akıl yürütme Khrysippos'un kanıtlanamaz dediği beş kıyastan ikincisini sonuç verir. Bu kıyası Galen şu şekilde ele almaktadır: "Eğer birincisi ise ikincisidir", "Fakat birincisidir", "Bu yüzden ikincisidir" *(ʻεἰ τὸ {α}, τὸ {β}· τὸ δὲ {α}· τὸ ἄρα {β}*).[1011] Bu durum aşağıdaki örnek üzerinden daha net anlaşılabilir:

Asıl Kıyas

[1008] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 15; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37. "συλλογισμοὶ δὲ ἀλλήλοις ἀντιστρέφουσιν οἱ διλήμματοι ὧν ἓν λῆμμα κοινόν, τὸ δὲ λοιπὸν καθ' ἕτερον ἀντίκειται τῷ τοῦ λοιποῦ συμπεράσματι·"
[1009] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 150.
[1010] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 15; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 87.
[1011] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 15.

Eğer gündüzse aydınlıktır;
Fakat gündüzdür;
Bu yüzden aydınlıktır.

Döndürülen Kıyas

Eğer gündüzse aydınlıktır;
Fakat aydınlık değildir;
O halde gündüz değildir.

Döndürülen kıyas Khrysippos'un kanıtlanamaz olarak addettiği kıyaslardan ikincisidir.[1012] Buradaki asıl kıyas bitişik şartlı kıyasların mukaddemi onaylama formudur. Ancak döndürülünce bitişik şartlı kıyasların talisini onaylamama moduna döner. Çünkü döndürülen kıyasın sonucu asıl kıyasın bitişik şartlı öncülünü inkâr ederken yüklemli öncülünün olumsuzunu kanıtlamaktadır/sonuç vermektedir. Galen geriye kalan kıyasları da bu şekilde tek tek ele almaktadır.[1013]

Üzerinde önemle durulması gereken bir başka husus da Khrysippos'un beş kanıtlanamaz dediği kıyasların ikinci modunun[1014] Galen'in düşüncesine göre kanıtlanması gerektiğidir. Çünkü bu mod; sonucun çelişiğini varsaymakta ve yüklemli öncülün çelişiğini de sonuç olarak vermektedir.[1015] Bu yüzden Galen, Khrysippos'un kanıtlanmaya ihtiyacı yok dediği ikinci modun, şartlı öncülünü düz döndürüp ve birinci şekle indirgeyerek kanıtlanabileceğini göstermeye çalışmaktadır.[1016] Akıl yürütme ve kanıtlama noktasında son olarak mantık tarihinde yeni bir kıyas türü olan ve ilk defa sistemli bir şekilde Galen tarafından ele alındığı düşünülen bağıntısal (*relational*) kıyasa değinmek gerekmektedir.

[1012] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 15; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 87; "Eğer birincisi ise ikincisidir", "Fakat ikincisi değildir", "Bu yüzden birincisi değildir" (εἰ τὸ {α}, τὸ {β}· οὐχὶ δὲ τὸ δεύτερον· οὐκ ἄρα τὸ πρῶτον).

[1013] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 15-16; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 37-38.

[1014] Bu mod şu şekildedir: "Eğer birincisi ise ikincisidir", "Fakat ikincisi değildir", "Bu yüzden birincisi değildir".

[1015] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 19-20; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 40; Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 87-88; "κατὰ μέντοι τὰς ὑποθετικὰς προτάσεις οἱ μὲν ἄλλοι πάντες οἱ ῥηθέντες ἀρτίως ἀναπόδεικτοί εἰσι καὶ πρῶτοι πλὴν τοῦ προσλαμβάνοντος μὲν τὸ τοῦ λήγοντος ἀντικείμενον, ἐπιφέροντος δὲ τοῦ ἡγουμένου τὸ ἀντικείμενον· οὗτος γὰρ μόνος ἀποδείξεως δεῖται".

[1016] Stakelum, *Galen and The Logic of Proposition*, 88.

2.2.4.1.4. Bağıntısal (Κατὰ τὸ πρός τι γενέσθαι/Relational) Kıyas

Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin on altıncı bölümünde kanıtlama nokyasında faydalı olduğunu söylediği üçüncü bir kıyas türünü kendi ifadesiyle bağıntısal kıyası (*κατὰ τὸ πρός τι γενέσθαι/kata to pros ti genesthai*) ele alır.[1017] Buradaki *πρός τι* (*pros ti*)[1018] iki şey arasındaki ilişki anlamına gelirken *γενέσθαι/genesthai* fiili "ardından bir yüklem gelen, yeni bir var olma durumu" gibi anlamlara gelir.[1019] Bu fiilin ifade ettiği anlamlara bakıldığında bu kıyas türünün izâfet kategorisine bağlı olarak ortaya konulduğu söylenebilir.

Galen'e göre mantığın alanı Meşşâîlerin ve Stoacıların kategorik ve hipotetik kıyasları kapsamına giren alandan daha geniştir. Çünkü Aristoteles mantığı gerçekte birbirleriyle ilişkili olan daha doğrusu varlıkları birbirlerinin varlığına bağlı olan şeyleri kanıtlamamaktadır.[1020] Aristoteles bu tür şeyleri sadece kategoriler başlığı altında ele almaktadır. Ancak baba-oğul, efendi-köle, iyi-kötü, büyük-küçük gibi gerçekte var olan durumlara baktığımızda pek çok şeyin varlığının birbirleriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Bu tür kıyasları en çok geometri, aritmetik ve hesaplama ile uğraşanlar kullanır.[1021] Muhtemelen Galen ya bu düşünceden hareketle ya da aritmetik ve geometri ile uğraşırken Meşşâîlerin ve Stoacıların kıyaslarını bu tür kanıtlamalar için yetersiz bulduğu için bu kıyas türüne değinmektedir.[1022] Bunun hakkında Galen'in geometricilerden ve matematikçilerden bahsetmesi tesadüfi bir şey değildir. Çünkü Galen, kendisini bir Pyrrhon[1023] açmazına/çıkmazına (*impasse*)[1024] düşmekten alıkoyan şeyin sadece geometrik model üzerine inşa edilen

---

[1017] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 38; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 49; Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 185.

[1018] Greek Word Study Tool, "πρός", (Erişim 12 Nisan 2022)

[1019] Greek Word Study Tool, "γίγνομαι", (Erişim 12 Nisan 2022).

[1020] Robert J. Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", *Aristotle in Late Antiquity*, ed. Lawrence P. Schrenk, Studies in Philosophy and the History of Philosophy (Washington: The Catholic University of America Press, 1994), 27/59-60; Khaled El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* (Leiden/Boston: Brill, 2010), 1.

[1021] Bu alanlarda kullanılan bağıntısal kıyas örnekleri için bk., Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", 176.

[1022] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 119; Morison, "Logic", 107-108.

[1023] Pyrrhon veya Firon MÖ 365-275 yılları arasında yaşamış olan kuşkuculuğun kurucusu ünlü Yunan düşünürüdür. Harald Thorsrud, *Ancient Scepticism* (New York-London: Acumen, 2009), 17.

[1024] Bu kavramın Grekçe'si "ἀπορία" kelimesidir. Bu kelime, "zorluk, sıkıntı, çıkmaz gibi" anlamlara gelmektedir. Greek Word Study Tool, "ἀπορία" (Erişim 14 Eylül 2022). Pyrrhon açmazı ile ilgili daha detaylı bilgi için bk., Thorsrud, *Ancient Scepticism*, 17-35, 147-172; Diego E. Machuca, "Pyrrhonism and the Law of Non-Contradiction", *Pyrrhonism in Ancient, Modern, and*

aritmetik ve hesaplamanın kesinliğinin bir neticesi olduğunu söylemektedir. Galen, babası tarafından en başından bu konularda eğitilmiştir. Kendisi, babasını gözlemlediğini, sadece tutulma tahminlerinin açıkça doğru olduğunu değil aynı zamanda güneş saatlerinin ve su saatlerinin nasıl ayarlandığını ve bu türden diğer tüm şeylerin mimari model üzerinde çalıştığını gördüğü için geometrik modelin kanıtlamalarda kullanımının neredeyse zorunlu olduğunu aktarmaktadır.[1025] Çeşitli anlaşmazlıklara ve farklılıklara, hatta kendi iç çelişkilerine rağmen, en iyi filozofların hepsinin geometrik kanıtı övme konusunda hemfikir olduklarını da belirtmektedir. Galen'e göre, geometri ve aritmetikte kullanılan çıkarım türü, yöntem olarak en iyi akıl yürütme ve en güvenli kanıt türüdür ve pratikte oldukça önemlidir.[1026] Onun böyle ifadeler kullanması gayet doğal karşılanabilir. Çünkü o, sadece teoriye değil pratiğe de önem veren hekim-filozoftur. Ayrıca, iyi ve açık bir şekilde akıl yürütmek isteyen herkes için ispat teorisinde kapsamlı bir temellendirmenin bir ön koşul olduğunu savunmaktadır. Zira bilimsellik, mantıkal bir zemine sahip olmayı gerektirmektedir.[1027] Galen'in bu kıyas türünü neden önemsediğinin yanı sıra bu kıyastan ilk defa kimin bahsettiği veya ele aldığı da önem arz etmektedir.

Kneale, Galen'in bağıntısal kıyas anlayışını Theophrastus ya da Eudemus'un eserlerine dayandırmaktadır.[1028] Yani ona göre bağıntısal kıyası ortaya koyan Galen değildir. Galen, sadece bu konuya dair Theophrastus ya da Eudemus'un eserlerinde var olan düşünceleri sistemli hale getirmiştir. Zaten Galen, tam anlamıyla bağıntısal kıyas teorisi diyebileceğimiz bir şey geliştirmemiştir. Tamamen kendisine özgü bir teori de değildir. Yani bağıntısal argümanların varlığını kabul eden ilk mantıkçı o değildir. Her ne kadar bu kıyası kendisinin üçüncü bir kıyas türü olarak ele aldığını ve buna bağıntısal ismini verdiğini ama Aristoteles'in öğrencilerinin bu kıyas türünü kategorik kıyaslara dahil etmeye çalıştıklarını[1029] belirtse de hem Platon'un hem

---

Contemporary Philosophy, ed. Diego E. Machuca, New Synthese Historical Library 70 (New York: Springer, 2012), 51-78.

[1025] Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/61.

[1026] Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/61.

[1027] Galen, *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus/The Best Doctor is also a Philosopher)*, 1/53-63; Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/61; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 62-69.

[1028] Kneale - Kneale, *The Development of Logic*, 185.

[1029] Galen'in bu iddiasıyla ilgili daha detaylı bilgi için bk., Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", 179-182.

Meşşâîlerin hem de Stoacıların bu konuya değindiklerini de söylemektedir. O, Platon'nun, *Devlet (Πολιτείᾳ/Politeia/Republic)* diyaloğunda ruhun üç parçalı oluşunun ispatında çelişmezlik ilkesini dile getirirken bu yöntemi kullandığını düşünmektedir.[1030] Bu konuya en çok değinen kişinin de Aristotelesçi/Stoacı Poseidonius (MÖ 135-51) olduğunu ifade etmektedir.[1031] Galen, Aristoteles'in öğrencileri ifadesinden muhtemelen Alexander Aphrodisous'u kasteder. Çünkü Alexander Aphrodisous, *Birinci Analitikler* üzerine yazdığı şerhinde bu kıyas türünün kategorik kıyasın hatalı/kusurlu kısmı olduğunu dile getirmektedir.[1032] Nitekim Platon'un döneminden itibaren antik dönemdeki filozoflar bağıntısal akıl yürütme kavramının varlığından haberdardırlar. Çünkü bu dönem boyunca en çok matematik ilimleri üzerinde durulmuştur. Matematik ilimlerinde de en temel ve en yaygın düşünceler bağıntısal akıl yürütmelere dayanmaktadır. Sadece matematiksel değil her bilimsel akıl yürütmede bağıntısal akıl yürütmeler oldukça önem arz etmektedir.[1033] Bunun yanı sıra her ne kadar Aristoteles'te birebir bağıntısal kıyas kavramına rastlanılmasa da bağıntısal çıkarımın onun mantık metinlerinde iyi bilinen bir problem olduğu söylenmektedir.[1034]

Galen'e göre bu tür kıyasların şüphecilere, aritmetikçilere ve hesaplama işleriyle uğraşanlara (*λογιστικός/logistikos*) pek bir faydası yoktur.[1035] Onun bu ifadeleri serdetmesi oldukça ilginçtir. Çünkü önceleri bu tür akıl yürütmeleri daha çok aritmetik ve hesaplama işlemleriyle uğraşanların ele aldığını belirtmişti. Galen'in şüphecilerden kimi kastettiği de belli değildir. Prantl, bunların şüpheci tıp okulunun mensupları olabileceğini belirtmektedir.[1036]

Daha önce de değindiğimiz gibi Galen'in düşünce sisteminde mutlaka tümel veya temel bir bilginin, aksiyomun varlığı zorunluluk arz etmektedir. Çünkü ona göre yeni bilgiler ancak bu temel ve apaçık olan bilgilerden yola çıkılarak elde edilir.

[1030] Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 136.
[1031] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 47; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 53; Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", 174.
[1032] Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/344.
[1033] Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", 175.
[1034] El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*, 1.
[1035] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 38; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 49.
[1036] Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande*, 1/606.

Mesela *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinde "Hiçbir şey sebepsiz oluşmaz" ve "Her şey ya doğrulanır ya da yanlışlanır" aksiyomlarına değinmektedir.[1037] Aksiyomların kapsamı basit temel geometrik klişelerden daha geniştir.[1038] Aslında aksiyomları doğrudan doğruya ve akla ilişkin herhangi bir çıkarım olmaksızın, açıkça doğru olduğu söylenilen bir önerme olarak kabul etmek mümkündür. Zaten Galen bunun için kendinden apaçık-görünür olan anlamında *ἐναργῶς φαινόμενον* (*ênargōs phainomenon*) kavramını kullanmaktadır. Onun kullanmış olduğu *φαινόμενον* (*phainomenon*) kavramı algısal görüngülerden daha kapsamlıdır.[1039] Bu kıyas türü ile ilgili olarak verdiği bütün örnekler de -her ne kadar bazen temel aksiyomlar verdiği örneklerde lafzen zikredilmese de- onun bu düşüncesinin tezahürü olarak kabul edilebilir:

> Theon, Dion'un iki katıdır;
> Fakat Philon Theon'un iki katıdır;
> Bu yüzden Philon, Dion'un dört katıdır.
>
> Galen bu kıyasın tersini de şu şekilde de zikreder:
>
> Dion, Theon'un sahip olduğunun yarısına sahiptir;
> Fakat Theon, Philon'un sahip olduğunun yarısına sahiptir;
> Bu yüzden Dion, Philon'un sahip olduğunun dörtte birine sahiptir[1040].

Galen hem aritmetikte hem de hesaplama ilminde veya herhangi bir ilimde bu türden bir kıyas kullanılmak istenildiğinde hepsinin ortak noktasının kesin aksiyomlara sahip olmaları olduğunu söyler.[1041] Bu kesin aksiyomlar da o kıyasların oluşturulmasının sebebi olmaktadır. Galen'in bu düşüncesinden hareketle vermiş olduğu bağıntısal kıyas örneklerini temel aksiyomları göz önünde bulundurarak ele almak daha faydalı olacaktır. Çünkü ona göre ancak bu şekilde kanıtlama veya araştırma daha açık hale gelir ve bu tür kıyasları kategorik formda zikretmemiz mümkün olur.[1042] Onun burada "kategorik tarzda zikretme" ifadesi oldukça önemlidir. Çünkü Galen'e göre her kanıtlama veya akıl yürütmenin temelinde

[1037] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/37.
[1038] Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 126-127; Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/64.
[1039] Gwilym Ellis Lane Owen, *Logic, Science and Dialectic: Collected Papers in Greek Philosophy*, ed. Martha Craven Nussbaum (London: Duckworth, 1986), 239-251.
[1040] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 38; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 49.
[1041] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 39; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 49-50.
[1042] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 39; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 50.

mutlaka bir kategori bulunur. Galen *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin on altıncı bölümünün ilk kısmında Meşşâîlerin bu tür kıyasları kategorik kıyaslar başlığı altına dahil etmeye çalıştıklarını ancak kendisinin böyle bir anlayışı kabul etmediğini vurgular. Aynı bölümün beşinci kısmında ise bu tür kıyasların kategorik kıyas formuna indirgenmesinin kanıtlamayı daha kesin hale getireceğini belirtir. Bu noktada Galen'in kendisiyle çeliştiği düşünülebilir. Ancak Galen'in buradaki amacı bu tür kıyasın ayrı bir kıyas türü olduğunu açığa çıkarmaktır. Bu kıyası kategorik kıyas formuna indirgeme isteği de kanıtlama noktasında kategorik kıyasın bu kıyas türünden daha öncelikli olmasıdır denilebilir. Ya da bu ifadelerinin sebebinin "Her şey, her kanıtlama veya her akıl yürütme mutlaka bir kategoriye dayanır" düşüncesi olduğu da söylenebilir.

Kategorik veya hipotetik kıyaslarda tümel bir öncülün varlığı zorunlu olduğu gibi bağıntısal kıyasta da mutlaka tümel bir aksiyom bulunmalıdır. Bu tür kıyasların doğruluğu veya kanıtlayıcılığı tamamen şartlı aksiyoma bağlıdır. Mesela "Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine de eşittir", "Eğer eşit miktarlara eşit miktarlar eklenirse, elde edilen bütünler de birbirlerine eşittir", "Eğer eşit miktalardan eşit miktarlar çıkarılırsa, kalanlar da birbirlerine eşittir" ve "Birinci şeyin iki katı alınırsa ve ikinci şeyin de birinci şeyin iki katı olduğu söylenirse üçüncü şey birinci şeyin dört katı olur" gibi tümel aksiyomları ele aldığımızda bunlarla akıl yürütmek ve kanıtlamalarda bulunmak mümkündür. Öklid (MÖ 330-275) de bu tür aksiyomlardan yola çıkarak üçgenin kenarlarının eşit olduğunu ispatlamıştır.[1043]

Bu ve bunlara benzer örneklerden hareketle bu kıyasa ayrıca eşitlik kıyası da denilebilir. Çünkü Galen, bağıntısal kıyası "eşitlik" gibi bazı temel kavramlar üzerinden ele alır ve kanıtlama noktasındaki önemine değinir. Zaten eşitlik kavramı da göreli bir kavramdır. Mesela: "Eğer ilk sayı ikinci sayıya eşitse ve her birine eşit bir sayı eklenirse ilk sayının eklenmiş hali ile ikinci sayının eklenmiş hali birbirine eşittir ve eğer iki eşitin her birinden eşitler çıkarılırsa, birinci sayının kalanı ikinci sayının kalanına eşit olacaktır". Eşitliğin varlığı tamamen iki tarafın varlığına bağlıdır. Yani burada eşitlik birinci ve ikinci sayının varlığına bağlıdır. Şayet bunlar olmazsa eşitlikten bahsetmek mümkün değildir. Eşit olan şeylerden eşit olan şeyler

[1043] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 40; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 50.

çıkarılırsa geriye kalanlar da birbirine eşittir aksiyomu ayrıca Aristoteles'in *İkinci Analitikler* kitabında müşterek ilkeler olarak geçmektedir. Ona göre bu ilkelerin uygulanması sadece bahis konusu olduğu ilmin kendisine münhasırdır.[1044]

Görüldüğü üzere bu noktaya kadar Galen genel olarak sayılar üzerinden bu kıyas türüne örnekler vermektedir. Ona göre sadece sayılar değil izâfet kategorisine dahil olan her şeyde durum aynıdır. Ama sayılar dışındaki şeylerle kurduğu kıyaslarda görünüşte temel bir aksiyomun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen Galen, her kıyasın temelinde mutlaka temel bir aksiyomun olduğu düşüncesinden vazgeçmemektedir. Mesela: "Eğer Sophroniscus, Sokrates'in babası ise Sokrates, Sophroniscus'un oğludur" veya "Eğer Sokrates Sophroniscus'un oğlu ise Sophroniscus, Sokrates'in babasıdır" örneğini kıyas formatında zikredecek olursak kıyas şu şekilde olur:

> Eğer Sokrates Sophroniscus'un oğlu ise Sophroniscus, Sokrates'in babasıdır;
> Fakat Sokrates, Sophroniscus'un oğludur;
> Bu yüzden Sophroniscus, Sokrates'in babasıdır[1045].

Bu kıyasın varlığı veya geçerliliği tamamen bitişik şartlı öncüle bağlıdır ve görünüşte herhangi bir temel aksiyom üzerine inşa edildiği de görülmemektedir. Ancak Galen, baba-oğul ilişkisi düşünüldüğünde "birinin babası varsa o da onun (babasının) oğludur" temel aksiyomunun bu kıyasın temelinde yer aldığı sonucuna varılacağını belirtir.[1046] O, her kıyasın geçerliliğinin veya kanıtlayıcı olmasının tümel aksiyomlara dayandığı düşüncesini hayatının geç bir döneminde keşfettiğini bu yüzden bu düşüncesinin kanıtlama üzerine yazdığı şerhlerinde ve *Περί του των συλλογισμων άριθμον (Peri tu tōn syllogismōn arithmon)* eserinde yer almadığını söylemektedir.[1047]

Bunun dışında Galen azlık-çokluk zarflarından "daha çok" ve "daha az" gibi zarflar üzerinden de bağıntısal kıyas oluşturmaktadır. Bu zarfların kullanımı noktasındaki tek fark kullanılan önerme veya öncülde bizzat geçmemeleridir. Bu

[1044] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/195-196; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 33-35.
[1045] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 41; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 50; Barnes, *Truth, etc.: Six Lectures on Ancient Logic*, 270.
[1046] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 41; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 50.
[1047] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 42; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 51.

yüzden Galen bu tür durumlar için yapılarının güvenilirliğini ve kanıtlayıcı güçlerini genel bir aksiyom aracılığıyla elde ettiklerini söylemektedir.[1048] Bu zarfların doğrudan geçtiği kıyasların bağıntısal olarak addedilmesi zaten zorunlu bir şeydir. Ancak bunların etkisinin hissedildiği kıyasların da bağıntısal kıyas olarak kabul edilmesi dikkate şayandır. O bu duruma şu örneği vermektedir:

> Daha iyi olanın erdemi seçilmeye değerdir,
> Ruh bedenden daha iyidir,
> Bu yüzden ruhun erdemi bedeninkinden daha çok seçilmeye değerdir.[1049]

Bu örneğe bakıldığında "daha az" veya "daha çok" zarflarının bizzat kullanıldığı gözükse de örneğin Grekçe'sine bakıldığında böyle bir durumun söz konusu olmadığı anlaşılır. Biz örneği Türkçe olarak zikrederken mecburi bir şekilde "daha" ve "daha çok" zarfını kullandık. Hankinson, Galen düşünce sistemini göz önünde bulundurarak bu kıyasın Galen'in kullanmış olduğu "Genelde aynı oranda olan şeyler özelde de aynı orandadır"[1050] aksiyomuyla açıklanabileceğini ifade etmektedir.[1051]

Galen, azlık-çokluk, baba-oğul ilişkisi dışında bağıntısal kıyasların izâfeti de kapsayan nispet (*ἀνάλογος/analogos*) üzerinden de oluşturulduğunu söylemektedir. Ona göre nispet kavramının yerine "benzerlik" (*ὡσαύτως/hōsautōs*), eşitlik (*ἴσως/isōs*) aynı oranda olma ve aynı olmaklık (*ὁμοίως/homoiōs*) kavramları da kullanılabilir. Nispetin doğruluğunun da tümel bir aksiyomdan gelip gelmediğinin araştırılması gerekmektedir.[1052] Nispet, aynı cinsten olan şeyler arasında oluşturulur. Yani iki çizgi, iki yüzey veya iki hacim arasında nispet oluşturulabilir. Bir çizgi ile bir yüzey arasında veya bir yüzey ile bir hacim arasında nispet oluşturulamaz.[1053] Bu yüzden Galen nispet kavramı yerine bu kavramların kullanılmasında bir mahzur görmemektedir. Bu tür ilişkilerle oluşturulan bağıntısal kıyasa Platon'un *Devlet* eserinde yapmış olduğu şehir-ruh benzerliğini örnek gösterir ve daha sonra da

---

[1048] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 41; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 50-51; Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/72.
[1049] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 42; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 51; Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/73.
[1050] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 46; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 53.
[1051] Hankinson, "Galen and the Logic of Relations", 27/73-74.
[1052] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 45; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 52.
[1053] Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 23.

nispetin matematiksel formunu zikreder: "Sokrates'e göre bir şehir adil hale geldikçe adil olarak adlandırıldığı gibi ruh da adil olunca adil olarak adlandırılır, aynı şekilde, eylem, yasa veya adil olarak adlandırılan her şey aynı anlama göre adlandırılır."[1054] Aslında Galen burada Sokrates'in kullanmış olduğu yöntemin tamamen bağıntısal kıyas olduğunu söylemeye çalışmaktadır. Çünkü ona göre Sokrates şehrin adaletli olma niteliğini şehir ve ruh arasında bir benzerlik kurarak daha doğrusu ruhu şehre nispet ederek/benzeterek ruh için de söylemektedir. Bu benzerlik üzerinden kurulan nispet şu şekilde bir kıyas kurularak daha da ileri götürülmektedir:

> Aynı şekilde şehir ve ruh adil oldukça adil olarak adlandırılırlar;
> Bir şehir, her bir kısmı kendi işini yaptığı için adil olarak adlandırılır;
> Bu yüzden bir ruh da aynı ilkeden dolayı adil olarak adlandırılır[1055].

Galen, izâfetin varlığını bu noktada tamemen iki şey arasındaki benzerliğe bağlamaktadır. Mesela; "Birinciyle ikinci arasında nasıl bir ilişki varsa üçüncü ile dördüncü arasında da aynı ilişki vardır" öncülüyle kurulacak her bağıntısal kıyasta birinci ikincinin iki katıysa üçüncü de dördüncünün iki katı olur veya birinci ikincinin üç katıysa üçüncü de dördüncünün üç katı olur. Birinci ve ikincide gerçekleşen her şey üçüncü ve dördüncüde de aynı şekilde gerçekleşir. Çünkü Galen'e göre herkes bu tür kıyasların "Genelde aynı oranda olan şeyler özelde de aynı orandadır" aksiyomuna dayandığını bilir ve anlar. Bu şekilde kurulan örnekleri Aristoteles'in *Topikler* eserinde de görmek mümkündür.[1056] Bu noktada Galen'in Aristoteles'in izâfet anlayışını takip ettiği söylenebilir. Ancak Galen, Aristoteles'in izâfet anlayışını daha ileri bir seviyeye götürme eğilimini taşıyor gibi görünmektedir. Zira o, izâfet, nispet, benzerlik vb. şeylerden yola çıkılarak kurulan bütün kıyasların öncelikle bağıntısal kıyas türüne dahil olduğunu ikinci olarak da bir aksiyomun gücüne (*δύναμις/dynamis*) göre oluşturulan tür olduğunu bilmek gerektiğini söyler.[1057] Bu yüzden Galen izafete kıyasları da dahil ederek izafetin kapsamını genişletmiştir denilebilir.

[1054] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 45; Kieffer, *Galen's Institutio Logica,* 52.
[1055] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 46; Kieffer, *Galen's Institutio Logica,* 53.
[1056] Aristoteles, *Τοπικά (Topica/Topics)*, 1/277-278; Aristoteles, *Organon V Topikler*, 42; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī, al-ǧuzʾ al-ṯāliṯ*, 7/500-501.
[1057] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 46-47; Kieffer, *Galen's Institutio Logica,* 53.

Sonuç olarak bağıntısal kıyasın ilk defa kim tarafından ele alındığı ile ilgili kesin bir bilginin mevcudiyetinden söz edilmesinin mümkün olmadığı kanaatini taşımaktayız. Ancak Galen'in mantığın, sadece kavram ve önerme mantığı olmadığını vurgulayarak bağıntısal olarak adlandırdığı kıyası da açık ve anlaşılır bir şekilde incelemiş olmasının mantık ilmi için önemli bir katkı olduğu söylenebilir. Çünkü Aristoteles bağıntısal çıkarımların farkında olmasına rağmen bu çıkarımları ayrı bir kıyas türü olarak ele almaz. Belki de Galen, Aristoteles mantığında bağıntısal kıyasa dair akıl yürütmelerin yetersizliğini açığa çıkarmak için bu kıyas türüne açık bir şekilde değinmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi Galen'e göre mantığın alanı Aristoteles'in kavram temelli ve Stoacılar'ın da önerme temelli mantığından daha geniştir. Galen'in bu cesurca girişimi on dokuzuncu yüzyıl Batılı mantıkçılarının mantığı yeniden geliştirme girişimlerinin ve İslâm dünyasındaki âlimlerin bu kıyas ile ilgili akıl yürütmeler üzerine değerlendirmelerde bulunmalarının arkasındaki itici güçlerden biri bile sayılabilir. Fakat bu girişimlerin ve değerlendirmelerin varlığı ancak mantık tarihinde bağıntısal kıyas üzerine yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarılabilir.

Galen'den sonra Batı dünyasında, on dördüncü yüzyılda Ockhamlı William ve Gersonides'in (1288-1344)[1058] on yedinci yüzyılda da Joachim Jungius[1059] ve Juan Caramuel Lobkowitz'in (1606-1682)[1060] girişimleri de dahil olmak üzere daha önceki mantıkçıların bu tür çıkarımlarla uzlaşmaya yönelik bir dizi çabaları mevcuttur.[1061] Ancak 1847 yılında Augustus De Morgan'ın (1806-1871) *Formel Logic* adlı eseri yayınlanana kadar bu tür çabaların büyük ölçüde unutulduğu görülmektedir. De

[1058] Charles H. Manekin, *The Logic of Gersonides: A Translation of Sefer ha-H eqqesh ha-Yashar (The Book of the Correct Syllogism) of Rabbi Levi ben Gershom with Introduction, Commentary, and Analytical Glossary* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992), 25-26.

[1059] E. Jennifer Ashworth, "Joachim Jungius (1587-1657) and the Logic of Relations", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 49/1 (1967), 72-85.

[1060] Petr Dvořák, "Relational Logic of Juan Caramuel", *Handbook of the History of Logic: Mediaeval and Renaissance Logic,* ed. Dov M. Gabbay - John Woods (Amsterdam: Elsevier, 2008), 2/645-665.

[1061] Paul Thom, "Termini Obliqui and the Logic of Relations", *Archiv für Geschichte der Philosophie* 59/2 (1977), 143-155; Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", 172-194.

Morgan, Aristoteles mantığının bağıntısal çıkarımlar noktasında başarısız veya Galen gibi yetersiz olduğunu vurgular.[1062]

Batı dünyasındaki gibi İslâm dünyasında da bağıntısal kıyas noktasında benzer bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir. Çünkü Arap geleneğindeki mantıkçıların, bağıntısal kıyası içeren akıl yürütmeler üzerinde büyük ölçüde durdukları belirtilmektedir.[1063] Özellikle de on sekizinci yüzyıl Osmanlı mantıkçılarının pek çoğunun, kategorik kıyasın geçerliliğine dair -bir orta terim ve iki öncülden oluşması gerektiği- klasik Aristotelesçi varsayımı kesin bir şekilde terk ettikleri ve "bilinmeyen kıyaslar" olarak adlandırdıkları şeyleri bağıntısal kıyasın öncülleri ile araştırmaya başladıkları aktarılmaktadır.[1064] İslâm mantık geleneğinin on beşinci yüzyıldan itibaren bir durgunluk ya da düşüş halinde olduğu şeklindeki yaygın varsayım göz önüne alındığında, bu gelişme şaşırtıcı gelebilir. Bu varsayım, İslâm mantık tarihinin kapsamlı bir modern incelemesi olarak kabul edilebilen Nicholas Rescher tarafından yazılan *İslâm Mantığının Gelişimi* eserinde yer almaktadır. Rescher'a göre İslâm mantığının kemikleşme süreci on üçüncü yüzyıldan sonra başlar. Rescher, 1550 yılına gelindiğinde ise mantık ilminin İslâm dünyasında bir araştırma dalı olarak öldüğünü ve tamamen metin odaklı bir yorum tüccarlığına döndüğünü ifade etmektedir.[1065] Rescher'ın bu eserde İslâm mantıkçılarına dair tuttuğu kayıtlar on beşinci yüzyılın sonlarında veya on altıncı yüzyılda sona erer. Khaled el-Rouayheb, Rescher'ın ifadelerinden ve tuttuğu kayıtlardan yola çıkılarak 1300 ile 1550 yılları arasındaki dönemin kasvetli olarak kabul edilmesi halinde 1550'den sonraki dönemde İslâm mantığının yaşayan bir disiplin olarak tamamen köreldiğini ve bu haliyle kesinlikle araştırılmaya değer görülmemesi gerektiği gibi bir yanılgıya yol açacağını söyler.[1066] Zaten son yıllarda Rescher'ın ve bu noktada

[1062] Augustus De Morgan, *Formal Logic: Or, The Calculus of Inference, Necessary and Probable* (London: Taylor and Walton, 1847), 116-124, 132, 146-149, 229; Daniel D. Merrill, *Augustus De Morgan and the Logic of Relations* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990), 79; Bochenski, *A History of Formal Logic*, 95; Irving M. Copi, *Symbolic Logic* (New York: Macmillan Publishing, 1979), 117; El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*, 1-2.

[1063] El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*, 2.

[1064] El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*, 2.

[1065] Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 148.

[1066] El-Rouayheb, *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*, 2.

onu takip edenlerin[1067] bu iddiasının Tony Street ve Robert Wisnovsky tarafından kabul edilmeyip eleştirildiği görülmektedir. Her iki yazar da on üçüncü yüzyıl sonrası İslâm mantık geleneğinin kapsamlı bir şekilde reddedilmesi için hiçbir kanıtın sunulmadığına dair çarpıcı gerçeğe dikkat çekmektedir.[1068] Bu gerçeğe bağıntısal kıyas da dahildir. Çünkü İslâm dünyasında bağıntısal kıyasın hiçbir dönemde göz ardı edilmediği görülmektedir. Ancak bağıntısal kıyasın İslâm dünyasında ne şekilde alımlandığını ve incelendiğini ortaya koymak çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Bu yüzden bağıntısal kıyasın İslâm dünyasındaki gelişimi için ayrı bir çalışmanın yapılması gerektiği kanaatini taşımaktayız.[1069]

2.2.4.1.5. Ek Varsayımlı Kıyas (Κατὰ πρόσληψιν)

Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτικ*ή (*Eisagōgē dialektikē*) eserinin son bölümünde Meşşâî okulu mensuplarının ek varsayımlı kıyas olarak adlandırdığı ve faydalı olduğunu söyledikleri bir kıyas türüne değinmektedir. O, bu tür kıyasların gereksiz olduğunu ve bu durumu *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs)* eserinde gösterdiğini söylemektedir. Ancak yine de onlar hakkında birkaç şey söylemenin uygun olacağı düşüncesinden vazgeçmemektedir.[1070]

Galen "ek varsayım" için *πρόσληψις (proslēpsis)* kelimesini kullanmaktadır. Bu kavramı Aristoteles *Birinci Analitikler* eserinin ikinci bölümünde devri ispat konusunda sadece bir yerde kullanmaktadır.[1071] Ross, bu kelimenin Theophrastus tarafından eklendiğini dile getirir ve bu yüzden de onu parantez içinde zikreder.[1072] Alexander Aphrodisous ise bu kelimeyi tartışır ve onu *metalēpsis* kelimesinden ayırır. Ayrıca *metalēpsis* kelimesinin de Aristoteles ve diğer Meşşâîler tarafından

---

[1067] Şems İnati, "Mantık", çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu, *İslâm Felsefesi Tarihi*, ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman (İstanbul: Açılım Kitap, 2001), 3/34.

[1068] Tony Street, "Arabic Logic", *Handbook of the History of Logic: Greek, Indian and Arabic Logic*, ed. Dov M. Gabbay - John Woods (Amsterdam: Elsevier, 2004), 1/523-596; Robert Wisnovsky, "The Nature and Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (ca. 1100-1900 ad) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations", *Philosophy, Science & Exegesis: In Greek, Arabic & Latin Commentaries*, ed. Peter Adamson vd., Bulletin of the Institute of Classical Studies 83 (London: Institute of Advanced Studies, 2004), 2/149-191.

[1069] Ayrıca bu kıyas türü ile ilgili son yıllarda pek çok çalışma yapılmaktadır. Bunların başında Khaled el-Rouayheb'in *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* çalışması gelmektedir.

[1070] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 47; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 53-54.

[1071] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/149; Aristoteles, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*, ed. W. David Ross (Oxford: Oxford University Press, 1957), 189.

[1072] Aristoteles, *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*, 441.

hipotetik kıyasın küçük öncülü olarak kullanıldığını ama Stoacıların bu öncülü *proslēpsis* olarak adlandırdığını aktarmaktadır. Kendisi ise bu iki kelimeyi eş anlamlı kabul etmektedir.[1073] Galen "bu tür kıyası faydalı kabul eden Meşşâî okulu mensupları" ifadesiyle muhtemelen Alexander Aphrodisous'u kastetmektedir. Çünkü Alexander Aphrodisous, bu tür kıyasın faydalı olduğunu belirtmektedir.[1074]

Galen bu kıyası iki farklı örnek üzerinden ele almaktadır:

İlk örnek şu şekildedir: "Bunun yüklem olduğu şeye bu da yüklem olur, bu buna yüklem olmaktadır, bu yüzden bu da buna yüklem olur". O, bu durumu daha açık hale getirmek için şöyle bir örnek kullanmaktadır:

> Ağaç olan şey ayrıca bitkidir,
> Fakat ağaç olan şey çınardır,
> Bu yüzden çınar ayrıca bitkidir.

Bu örneğe ayrıca "yüklem olmak" veya "söylenmek" kelimesi de eklenebilir. Bu da şu şekilde olur:

> Ağaç neye yüklem olursa bitki de ona yüklem olur,
> Ağaç çınara yüklem olmaktadır,
> Bu yüzden bitki de çınara yüklem olur.[1075]

İkinci örnek ise şu şekildedir: "Bu ne ise ayrıca budur, bu, budur, bu yüzden ayrıca budur". Galen bu durumu daha açık hale getirmek için de şu örneği vermektedir:

> Ağaç olan şey, ayrıca çınardır,
> Fakat bitki ağaçtır,
> Bu yüzden bitki çınardır.[1076]

[1073] Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/263-264; Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics 1.23-31*, ed. Richard Sorabji, çev. Ian Mueller (London: Bloomsbury Academic, 2006), 41-44.

[1074] Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/263; Alexander of Aphrodisias, *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics 1.23-31*, 41.

[1075] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 48; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 54.

[1076] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 48; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 54.

Galen, bu tür kıyasları, yüklemli kıyasın başka bir türü olarak değil bir derlemesi/örneği olarak görmektedir. Bazı şerhlerinde bu durumu gösterdiği için bu tür kıyaslardan daha fazla bahsetmenin gereksiz olduğu kanaatini taşımaktadır. Kendisi, bu tür kıyasları gereksiz görmekle beraber onları çürütmekle uğraşmamaktadır. Çünkü ona göre kıyasların ele alınmasında yararlı olanların hiçbiri atlanmamalı ancak gereksiz olanların çürütülmesine de gerek yoktur.[1077]

Galen, kıyaslara dair ne varsa önemli gördüklerine detaylı bir şekilde değinirken önemsiz gördüklerine ise üstün körü bir şekilde değinmektedir. Çünkü ona göre bu tür kıyasların kanıtlama noktasında hiçbir faydası yoktur. Zaten onun başta kıyas konusu olmak üzere bütün mantık konularını önemsemesi bütün bunları kanıtlamanın malzemesi olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden onun kıyasları neden kanıtlama için elzem gördüğüne değinmek gerekmektedir.

2.2.4.1.6. Kıyasların Kanıtlama Noktasındaki Önemi

Kanıtlama veya akıl yürütme bir şey hakkında kesin bilgiye ulaşmaktır. Kesin bilgi ise ya bir şeyin öyle olduğuna veya öyle olmadığına inanmaktır. Ya da düşünülen şeyin zihin dışındaki şeyin varlığına uygun olduğunu, ona karşı olmadığını kabul etmektir. Ayrıca ona uygun olduğunu ya da ona uygun olmaması veya ona karşı olmasının hiçbir zaman mümkün olmadığını ya da bu şeyden hasıl olanın ârızî olarak değil zâtî olarak hasıl olduğunu bilmektir.[1078] Kesin bilgide doğrunun şartı, ârızî değil zâtî olmasıdır. Ârızî şekilde de kesin bilgiye ulaşmak mümkündür. Galen, bu düşünceden hareketle kesin bilgiye ulaşmak için kanıtlamalarda bulunmaktadır. O, bunu kategorik ve hipotetik kıyaslar üzerinden yapmaya çalışmaktadır. Onun sadece yüklemli kesin kıyastan üç şekil ve bu şekillerden de geçerli on dört mod dışında başka şekil ve geçerli kıyas kabul etmediğini daha önce ifade etmiştik. Zaten O, bu durumu *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs)* eserinde gösterdiğini ifade eder.[1079] Galen, öncelikle kategorik kıyasların daha sonra da hipotetik kıyasların kanıtlama noktasındaki önemine değinir.

[1077] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 48; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 54.
[1078] Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin "Şerâ'it'ul-Yaḳîn"i* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 55.
[1079] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 26; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 43.

Ona göre kategorik kıyaslar var olan şeylere dair yapılan akıl yürütmelerde kullanılır. Yani kategorik kıyasların konusu var olan şeyler ve araz konumunda olan dokuz kategori üzerinden var olan şeylere yöneltilen sorulardır. Mesela; var olan bir şeyin ölçüsü, ne tür olduğu, mekânı ve zamanı gibi sorular ancak kategorik kıyaslar kullanılarak cevaplandırılır. Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική* (*Eisagōgē dialektikē*) eserinin on ikinci bölümünün neredeyse tamamında kategorik kıyasların kanıtlama noktasındaki faydalarına değinir. Bu kanıtlama ister coğrafya isterse de astronomi, vb. alanlara dair olsun her zaman kategorik kıyaslar kullanılmalıdır. Çünkü var olan şey hakkında kesin bilgi bu kıyaslarla elde edilir. Hangi alan olursa olsun eğer sorular cevher dışındaki kategoriler ile ilgiliyse mutlaka kategorik kıyaslar kullanılır. Bu kıyaslar bazen tümel bazen tikel bazen olumlu bazen de olumsuz olur. Mesela; ikizkenar üçgen ile ilgili bir önerme ele alındığında şayet bu önerme bütün ikizkenar üçgenleri kapsıyorsa veya hiçbir ikizkenar üçgeni kapsamıyorsa tümel olur. Tam tersi şekilde de tikel olur ve bu şekilde kullanılır.[1080] Bütün bunlardan hareketle Galen'in kategorik kıyasları hangi alan olursa olsun şayet amaç kesin bilgi ise zorunlu ve faydalı kabul ettiğini söylemek mümkündür.

Kategorik kıyaslarla kanıtlama yaparken dikkat edilmesi gereken hususlardan biri önermelerin sözsel ifadeleridir. Özellikle de tümel önermelerin ifade şekilleri önem arz etmektedir. Mesela; bütün üçgenler ile ilgili olarak "Üç açısı iki dik açısına eşittir" denilirse bu önerme tikel olur. Galen'e göre bu önerme ne kesindir ne de belirlidir. Ama bu önerme "Her ikizkenar üçgenin taban açıları birbirine eşittir" şeklinde ifade edilirse bu önerme hem kesin hem de tümel olur.[1081] Bu ifadelerden hareketle Galen'in kesin/bilimsel kanıtlamalarda mühmele/belirsiz önermelere itibar etmediği açık bir dille ifade edilebilir. Çünkü onun için kanıtlamanın, bilimselliğin ve kesinliğin şartlarından birinin "tümellik ve belirlilik" olduğu söylenebilir. Ancak Galen, Greklerin "Bütün ikizkenar üçgenlerin taban açıları birbirine eşittir", "Her ikizkenar üçgenin taban açıları birbirine eşittir" gibi "tüm" veya "her" gibi nicelik lafızlarının kullanıldığı önermeleri "İkizkenar üçgenlerin taban açıları birbirine

[1080] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 26-29; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 43-44.
[1081] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 28; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 44.

eşittir" gibi nicelik lafızlarının kullanılmadığı önermeleri anlam olarak eşit kabul ettiklerini belirtir.[1082]

Galen, kesin kanıtlamalar için en uygun kıyasın birinci şeklin birinci kıyası (*Barbara*) olduğunu vurgular. Çünkü bu şeklin birinci kıyasıyla yapılan her kanıtlamanın sonucunda kesin bilgi zâtî olarak ortaya çıkar. Ancak Greklerin birinci şeklin bu kıyasını ya "İnsan hayvandır", "Hayvan cevherdir", "İnsan da cevherdir" şeklinde ya da "Her insan hayvandır", "Her hayvan cevherdir", "O halde her insan cevherdir" şeklinde iki farklı formda ifade ettiklerini söyler.[1083] Galen'in Grekler olarak bahsettiği kişilerin kim olduğu açık değildir ama onların tekil önermeleri tümel önerme hükmünde gördükleri söylenebilir. Bu husus günümüz mantık kitaplarında da bu şekilde kabul edilmektedir.[1084]

Galen, kesin kanıtlama için birinci şeklin birinci kıyasından sonra ikinci olarak birinci şeklin ikinci kıyası (*Celarent*) ile ikinci şeklin ilk iki kıyasını (*Cesare* ve *Camestres*) zikreder. Çünkü bu kıyaslarda tümel olumlu öncül bulunduğu için kanıtlama için faydalı olurlar.[1085]

Birinci şeklin üçüncü kıyası (*Darii*) ise Galen için tam bir kanıtlama ifade etmez. Bu yüzden o, bu kıyasın ispat için bazen faydalı olabileceğini söyler. Galen bu kıyası ele alırken daha önce bahsedilen kıyaslar için kullandığı *ἀποδείξεις* (*apodeikseis*) kavramını kullanmaz. Bu şeklin kanıtlama noktasındaki faydasına değinirken *ἀποφάνσεις* (*apophanseis*) kavramını kullanır. Bu kavram bizzat kanıtlama değil de açıklama ve ifade etme anlamında kullanılır.[1086] Mesela; "Bu üçgen ikizkenardır", "Bazı ikizkenar üçgenin taban açıları eşittir" öncüllerinden "O halde bazı üçgenlerin taban açıları eşittir" sonucu çıkar.[1087] Galen'in birinci şeklin üçüncü kıyası için kullanmış olduğu *ἀποφάνσεις* (*apophanseis*) kavramından yola çıkarak onun bu kıyası tamamen kesin veya tamamen bilimsel kabul etmediğini ve sadece bilgileri düzenleme/sistemleştirme noktasında kullanılması gerektiğini

[1082] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 28-29; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 44.
[1083] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 29; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 44.
[1084] Öner, *Klasik Mantık*, 68; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 111; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 90.
[1085] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 29; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 45.
[1086] Greek Word Study Tool, "ἀπόφανσις", (Erişim 30 Nisan 2022).
[1087] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 29-30; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 45.

savunduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda Galen, Aristoteles'in kıyas şekillerini mükemmel ve eksik şekilde sınıflandırmasına karşı çıkmaktadır. Zira Aristoteles birinci şeklin bütün modlarını mükemmel kabul ederken Galen sadece ilk modu yani Barbara modunu en mükemmel ve kesin kıyas olarak kabul eder. O, kıyas şekillerinin kanıtlama noktasındaki önemi üzerinde dururken birinci şekilde tümel ve olumlu öncül içermeyen modları diğer şekillerde tümel ve olumlu öncül içeren modlardan sonra zikreder.

Ayrıca Galen'in ifadeleri göz önüne alındığında kesin kanıtlamadaki sıra düzeninde onun tikelliği olumsuzluktan sonraya koyduğu açıkça anlaşılabilir. Bu ifadelere binaen Galen için önermelerin ispat noktasındaki öncelik-sonralık sıralaması "Tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz" şeklinde olur.

Galen birinci şeklin dördüncü kıyası ile ikinci şeklin son iki kıyasına değinmez ve üçüncü şekildeki kıyasları inceler. Bu şekildeki kıyaslardan üç tanesi tikel olumlu üç tanesi de tikel olumsuz sonuç verir. Mesela; "Her iyi seçilmeye değerdir", "Aşağılık/onursuz/rezil (*αἰσχρουργία/aiskhrourgia*) olanın zevki seçilmeye değer değildir", "O halde rezil olanın zevki iyi değildir" örneği ele alındığında zevk kavramı tikel olumsuz olarak kanıtlanmıştır.[1088] Galen'in ispat noktasında tikelliği pek önemsememesinin sebebi muhtemelen belirsizlik içermesidir. Çünkü o "Her iyi, seçilmeye değerdir", "Bazı zevk, seçilmeye değer değildir", "Bu yüzden bazı zevk, iyi değildir"[1089] kıyasının az önce zikrettiğimiz kıyastan daha belirsiz, "Her iyi, seçilmeye değerdir", "Her zevk, seçilmeye değer değildir", "Bu yüzden her zevk iyi değildir"[1090] kıyasının ise bu kıyastan daha belirsiz olduğunu vurgular.[1091]

Aslında Galen'in tüm bu örneklerden sonra varmak istediği sonuç kategorilerdir. Yani ona göre ispatlamaya çalıştığımız her şey mutlaka bir

[1088] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 30; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 45.
[1089] "πᾶν ἀγαθὸν αἱρετόν ἐστι", "τὶς οὖν ἡδονὴ οὐκ ἔστιν αἱρετόν", "τὶς ἄρα ἡδονὴ οὐκ ἔστιν ἀγαθόν".
[1090] "πᾶν ἀγαθὸν αἱρετόν" "οὐ πᾶσα ἡδονὴ αἱρετόν", "οὐ πᾶσα ἄρα ἡδονὴ ἀγαθόν". Bu örnekleri Türkçeleştirirken karşılaşılan en büyük problem olumsuzluğun özneye mi yoksa yükleme mi ait olduğudur. Çünkü örneğin Grekçesine baktığımızda olumsuzluk eki olan "οὐ/οὐκ/οὐχ" öznenin başında zikredilirken Türkçeleştirdikten sonra ise yüklem için zikredilmektedir. Bu yüzden verilen örneklerin Grekçesi göz önünde bulundurularak anlaşılmaya çalışılması daha doğru olacaktır.
[1091] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 30; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 45.

kategorinin altına girmektedir. Çünkü yukarıda bahsedilen iyi, zevk veya zevkin türleri nitelik kategorisinin, ikizkenar üçgenin taban açılarının eşit olması da izâfet kategorisinin altında incelenir. Örneğin; dünyanın evrenin merkezinde bulunduğunu kanıtlamak isteyen biri araştırmasını "nerede yerleşiktir" yani "neredelik" kategorinde, Hipokrates ve Demokritos'un aynı dönemde yaşamadıklarını kanıtlamak isteyen biri araştırmasını "Ne zaman doğmuşlardır" yani "nezamanlık" kategorisinde, dünyanın küre şeklinde olup olmadığını kanıtlamak isteyen biri araştırmasını nitelik kategorisinde yapar. Yani küre şeklinin dünyanın niteliği olduğu sonucuna varır.[1092] Sebepler hakkındaki araştırmalar ve bunların kullanılmasıyla yapılan kıyaslamalar etki ve edilgi kategorilerine göre yapılır. Mesela; tıpta sesin, nefesin, beslenmenin ve sindirimin hangi sebepten dolayı oluştuğu, felsefede ise depremin, yıldırımın, şimşeğin ve gök gürültüsünün sebepleri etki ve edilgi kategorileriyle kanıtlanır. Sahip olma kategorisinde "Zengin insan kimdir? (*τίς ἐστιν ὁ πλούσιος/Tis estin ho plousios*)", "Fakir insan kimdir? (*τίς ὁ πένης/Tis ho penēs*)", "Varlıklı kimdir? (*τίς ὁ εὔπορος/Tis ho euporos*) ve "Yoksul kimdir? (*τίς ὁ πτωχός/Tis ho ptōkhos*) gibi sorulara cevap aranır. "Bir elbise nasıl dokunur?", "Bir ağ nasıl örülür?", "Bir kutu veya bir yatak nasıl yapılır?" vb. soruları araştıran kimse bunu terkip kategorisi altında yapar.[1093]

Galen, son olarak kategorik kıyaslar üzerinden durum kategorisini ele alır. Bu kategoriyi ise tıbbî sorulara cevap verme noktasında önemli görür. Mesela; kırık bir bacak, el veya bedenin herhangi bir parçası için en iyi durumun hangisi olduğu, bir hekimin bedendeki göçmeleri tedavi ederken, kanamaları durdururken veya bu türden başka herhangi bir şey yaparken hasta için en iyi durumun, pozisyonun hangisi olduğu gibi kanıtlamalar bu kategoriye göre yapılır.[1094]

Hipotetik kıyasların kanıtlama noktasındaki önemine gelecek olursak Galen, bu tür kıyasların bilinen bilgilerdeki eksiklikten dolayı doğrudan kanıtlanan şeylerde değil de doğrudan kanıtlanmayan şeylerde bir araç olarak kullanılması gerektiğini belirtmektedir.[1095] Yani bu tür kıyaslarla elde edilen bilgi ârızî bir şekilde elde edilir.

[1092] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 30-31; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 45.
[1093] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 31; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 45.
[1094] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 32; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 46.
[1095] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 66.

Bu düşüncesine binaen *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin on dördüncü bölümünün ilk kısmında hipotetik kıyasların ne tür sorularda veya sorunlarda kullanılacağına değinir. Ona göre bu tür kıyaslar varlığı veya varoluşu algıya konu olmayan şeylerde yani apaçık görünmeyen varlıklara dair durumlarda kullanılır. Bu yüzden; kader var mıdır, tanrısal takdir var mıdır, tanrılar var mıdır ve boşluk var mıdır? gibi soruların bu tür kıyaslarla cevaplanacağını vurgular.[1096] Galen'in vermiş olduğu bu örnekler kendisinden önceki filozofların geleneksel olarak tartıştığı şeylerdir. İlk iki soru Stoacıların, son iki soru ise Epikürün ele almış olduğu sorulardır.[1097] Galen, kategorik kıyasların karşısında yer alan hipotetik kıyasların kategorileri aşan sorular ile ilgilenmesi gerektiğini söyler.[1098] Ancak onun bu düşünceye sıkı sıkıya bağlı olduğu söylenemez. Çünkü duyulara açık olmayan şeyleri bazen kategorik bazen de hipotetik kıyasları kullanarak kanıtladığı görülmektedir.[1099] Bu düşüncesinin uygulamalı halini *Περὶ σπέρματος (Peri spermatos)* eserinde görmek mümkündür. Çünkü o, bu eserinde hem kategorik hem de hipotetik kıyas yoluyla belirli bir görüşü desteklemeye çalışmaktadır.[1100]

Hipotetik kıyasın şartlı önermelerden oluştuğunu daha önce ifade etmiştik. Galen de bu noktada eskiler dediği Meşşâîlerin ve yeniler dediği Stoacıların hipotetik önermeleri kaça ayırdıklarını tekrardan hatırlatır. Ona göre Meşşâîler bu kıyasları bitişik ve ayrık şeklinde ikiye ayırırken Stoacılar, bitişik, ayrık ve ayırıcı şeklinde üçe ayırır. Kendisi de bu anlayışı takip ederek şartlı ve ayrık aksiyomlardan ikişer kıyas olduğunu söyler. Galen'in burada Meşşâîlerden ve Stoacılardan kimi kast ettiği belli değildir. Meşşâîlerden ilk defa kimin hipotetik kıyasları bitişik ve ayrık olarak iki kısma ayırdığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Biz burada Galen'in ifadelerine göre konuyu ele almaya çalışacağız. Ayrıca Galen Khrysippos'a karşı çıkarak kanıtlama için olumsuz bağlaçlarla oluşturulmuş hiçbir kıyasın fayda

[1096] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 32; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 46.
[1097] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 110; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi, Felsefe, Metafizik ve Bilim*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015), 101-112; Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*, çev. Serdar Uslu (İstanbul: Küre Yayınları, 2011), 1/118-124.
[1098] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 26.
[1099] Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, 4/609.
[1100] Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, 4/609.

vermeyeceğine değinir.[1101] Yani o, olumsuzluktan hareketle hiçbir doğru sonuca ulaşılamayacağını vurgular. Mesela "Dion hem Atina'da hem de Isthmus'da değildir", "Fakat Dion Atina'dadır", "Bu yüzden Dion Isthmusta değildir"[1102] kıyasında iki ihtimal birbirinden tam manasıyla ayrıldığı için Galen'e göre algıya konu olan şeylerin kanıtlanması için faydalıdır. Bu tür kıyaslar, günlük yaşamda algıya konu olan problemlerde ve mahkeme salonlarında konuya dair kanıtlamalarda fayda sağlayabilir.[1103]

Galen, tam ayrıklık ve eksik ayrıklık tartışmalarını daha da ileriye taşıyarak şeyler/durumlar/gerçekler arasında çelişki/karşıtlık/ayrıklık, sonuç ve eksik ayrıklık olmak üzere üç farklı ilişkinin varlığından bahseder. Ayrıklıkta şeyler asla bir arada bulunmaz, sonuç'ta şeyler genellikle bir arada bulunur ve üçüncü kısımda ise şeyler bazen bir arada bulunur bazen bulunmaz. Aralarında zorunlu bir sonuç ilişkisi ve ayrıklık olmayan her şey bitişik önermelerle ifade edilir. Mesela; "Dion yürüyor ve Theon konuşuyor", "Hem Dion'un yürümesi hem de Theon'un konuşması söz konusu değildir", "Fakat gerçekte Dion yürüyor" veya "Fakat Theon konuşuyor" gibi önermeler ve bunlarla kurulan kıyaslar Galen'e göre kanıtlama için kesinlikle faydasızdır.[1104] Hipotetik önermelerden ortaya çıkan kıyaslar ise sonuç veya çelişki (bu çelişki/ayrıklık tam veya eksik olabilir) yoluyla bir şeyden diğerine ilerlemekle tamamlanır. Bunların dışında da kanıtlama için yararlı olan bir şeyden diğerine ilerlemenin başka bir türü yoktur.[1105] Galen, daha önce değindiğimiz Khrysippos'un beş kanıtlanamaz kıyasından üçüncüsünü reddetmek için bu ifadeleri kullanmaktadır. Çünkü o, tam sonuçtan[1106] iki ve tam ayrıklıktan da iki kıyas olmak üzere dört kıyasın yani kanıtlanamaz hipotetik kıyasın var olduğunu söyler. Tam sonuç ile elde edilen kıyasları birinci ve ikinci, tam ayrıklık ile elde edilen kıyasları ise dördüncü ve beşinci olarak adlandırır. Bu noktada Khrysippos ile aynı fikirde olduğunu belirtir.

[1101] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 32; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 46; "κατὰ συνέχειαν καὶ κατὰ διαίρεσιν ἕτεμον οἱ παλαιοί· καλοῦσι δὲ τὰς μὲν κατὰ συνέχειαν οἱ Στωικοὶ συνημμένα ἀξιώματα, τὰς δὲ κατὰ διαίρεσιν διεζευγμένα, καὶ συμφωνεῖταί."

[1102] Bu kıyas Grekçe metinde eksiktir. Kıyasın sadece ilk öncülü Grekçe metinde bulunmaktadır. Biz Galen'in ifadelerinden yola çıkarak böyle bir sonuç çıkardık. Detaylı bilgi için bk.; Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 32-33; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 111-112.

[1103] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 33; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 46.

[1104] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 33-34; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47.

[1105] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 34; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47.

[1106] Galen, tam sonuç ile muhtemelen kıyasların sadece iki ihtimal üzere olmalarını kast etmektedir.

Ancak Galen üçüncü kanıtlanamaz kıyası ele alırken Khrysippos ile aynı ifadeleri kullanmış olsa da Galen'in ifadeleri varsayılan/kabul edilen şeylerin doğasına göre aynı değildir. Çünkü üçüncü kanıtlanamaz kıyas Khrysippos'un düşündüğü gibi olumsuz bitişik şartlı bir öncülden değil de eksik ayrıklıktan meydana gelir. Bu kıyas da tam bir sonuçtan ve tam bir ayrıklıktan elde edilen kıyaslarda olduğu gibi, iki değil, bir olumlu ek varsayım içermektedir.[1107]

Galen, tam ve ayrık şartlı kıyaslar ile tam sonuçlu ve eksik sonuçlu bitişik şartlı kıyasların kanıtlama noktasındaki önemine değinmek için Platon'u örnek gösterir. Çünkü ona göre Platon, *Alkibiades* diyaloğunun birinci kitabında bu kıyasları kullanmıştır. Ancak Galen, bu noktada iki farklı kıyas zikreder ve bunlar arasındaki ayrıma değinir. İlk kıyas şu şekildedir:

> Eğer Alkibiades adaleti biliyorsa bunu ya başkasından öğrenmiştir ya da kendisi keşfetmiştir;
> Adaleti ne başkasından öğrenmiştir ne de kendisi keşfetmiştir;
> O halde Alkibiades adaleti bilmiyordur.

> İkinci kıyas da şu şekildedir:
>
> Eğer Alkibiades adaleti biliyorsa bunu ya başkasından öğrenmiştir ya da kendisi keşfetmiştir;
> Fakat o, adaleti başkasından öğrenmemiştir;
> Bu yüzden o, adaleti kendisi keşfettiği için bilir.[1108]

İlk kıyasta, Platon, ikinci kanıtlanamaz kıyası kullanır ve ayrık şartlı kıyasın her iki öncülünü de reddederek şartlı öncülün de sonucunu reddeder. Bu nedenle, Alkibiades'in adaleti bildiği yani mukaddemin yanlışlığını ortaya çıkarır. İkinci kıyasta ise ayrık şartlının bir üyesini onaylamayarak diğerinin doğruluğunu onaylar.[1109]

Galen, sadece kategorik ve hipotetik kıyaslarla yapılan kanıtlamalarda değil genel olarak kanıtlama noktasında dikkat edilmesi gereken hususlardan da bahsetmektedir. Bu hususlardan biri lafızları farklı ancak manaları aynı olan eşdeğer önermeler ve bu önermelerle kurulan kıyaslardır. O, bu tür şeylere dikkat edilmesi

[1107] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 34-35; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 47.
[1108] Platon, *Alkibiades I-II*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 39; Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 38; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 49.
[1109] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 116.

gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin: "Sen, gündüz olduğunu söylüyorsun, fakat sen doğru söyleyensin, bu yüzden gündüzdür." Ona göre bu kıyas kanıtlayıcıdır. Çünkü tümel bir aksiyomun bu örneğin temelinde yer aldığını söyler. Bu temel aksiyom da şudur "Olanı, olduğu gibi söyleyen, doğru söyler" ve şu şekilde açığa çıkar: "Doğruyu söyleyen adam şöyle diyor; biri Theon'un gündüz olduğunu söylediğini söylüyor ve Theon her zaman doğruyu söyler, bu yüzden gündüzdür. Yani her zaman doğruyu söyleyen biri gündüz olduğunu söylüyorsa doğrudur. Bu yüzden "Gündüz olduğu doğrudur" diyen biri ile "gündüzdür" diyen biri aynı şeyi söyler.[1110] Alexander Aphrodisous, bu tür bir kıyasın genç filozoflar diye bahsettiği Stoacılar tarafından kanıtlayıcı olarak addedilmediğini aktarmaktadır. Kendisi ise bu kıyasın kanıtlayıcı olması için temel aksiyomun kıyasta birebir zikredilmesi gerektiğini ifade eder.[1111] Halbuki Galen için temel aksiyomun varlığı yeterlidir, kıyasta açıkça zikredilmesine gerek yoktur. Bu noktada Galen'in modern dönemde ele alınan örtük kıyası gündeme getirdiği söylenebilir.[1112] Fakat modern dönemde ele alınan örtük kıyasta ikinci öncül ve sonuç önermesinin zikredilmediği durumlar da mevcuttur. Halbuki Galen için sadece kıyasın temel öncülünün zikredilmemesi söz konusudur. Bu yüzden Galen'in kıyasın temel öncülünü zikretmeme anlayışı ile modern dönemde ele alınan örtük kıyas birbirinden farklıdır denilebilir.

Akıl yürüten ve kanıtlama yapan birinin dikkat etmesi gereken ikinci bir husus da şu iki önemli nokta ve ilkedir:

Birincisi; Greklerin geleneklerine göre "kelime" ile neyin ifade edildiğini öğrenmek, ikicisi ise kanıtlamanın tümel bir aksiyoma dayanıp dayanmadığını bilmektir.[1113] Yani akıl yürütmelerde ve bu akıl yürütmeler sonucu yapılan kanıtlamalarda kullanılan lafızların hem manası hem de bedihi bir ilkeye dayanıp dayanmadığı önemlidir. Galen'in bahsetmiş olduğu ilk ilke zannımızca sadece Greklere hasredilmiş bir şey değildir. Çünkü her dilde aynı manayı kasteden pek çok lafız mevcuttur. Bu yüzden hangi dilde kanıtlama yapılacaksa o dilin gramerine de

[1110] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 42-43; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 51.
[1111] Alexander of Aphrodisias, *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*, 2/344.
[1112] Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 124.
[1113] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 44; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 52, 126.

vakıf olmak gerekmektedir. Açıkçası Galen için doğru veya hakikat denilen şey bütün bu sayılanlara dikkat edildikten sonra yapılan akıl yürütmelerin sonucunun gerçekte de öyle olmasıdır. Zaten Galen'e göre hakikat (*ἀλήθεια/alētheia*); var olan şeyleri var olduğu hal üzere ifade eden bir sözdür (*λόγος/logos*).[1114] Bu açıklamadan hareketle daha önce "doğruyu söyleyen" örneğimize geri dönecek olursak, "Dion her zaman doğruyu söyler; fakat o kehanet (*μαντικός/mantikos*) diye bir şeyin var olduğunu söylüyor; bu yüzden kehanet diye bir şey vardır; çünkü Dion her zaman doğruyu söylüyorsa kehanetin gerçekten var olduğunu söyler; eğer kehanetin var olduğu doğruysa kehanet vardır." Bu akıl yürütmede "var olan şeyleri açıklayan bir önerme"nin hakikat kelimesi ile gösterilmesi, hakikat kelimesiyle ne kast edildiğinin bir açıklamasıdır ve tümel aksiyomun yerine "Dion her zaman doğruyu söyler" ifadesi ikame edilmiştir. Ancak sonuç şöyle olur: Eğer Dion her zaman doğruyu söylüyorsa ve söylediği şeylerden biri kehanetin var olduğuysa bu da doğrudur."[1115]

Galen, doğru, kesin ve bilimsel bilgi için bir araç olarak kullanmak istediği mantıkî yöntemi iyi bir şekilde öğrenmek ve pratiğe dökmek için mantık ilmine dair olan ve bu amacına hizmet ettiğini düşündüğü pek çok konuya değinmektedir. O sadece bu konulara değinmekle kalmayıp kendisinden önceki geleneklerin mantık ve yöntem anlayışlarını da zihin süzgecinden geçirmektedir. Bu bağlamda buraya kadar ele aldığı bütün konulara kanıtlamanın malzemesi olarak baktığı söylenebilir. Zira onun düşünce dünyasında yöntemin veya akıl yürütmenin sadece şekil olarak değil içerik olarak da tutarlı, sistemli ve sağlam olması gerekmektedir.

Kıyas dışında pek çok noktada faydalandığını düşündüğümüz akıl yürütme türlerinin başında tümevarım ve analoji gelmektedir. Bu yüzden onun tümevarım ve analoji anlayışına değinmek konunun bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

2.2.4.2. Tümevarım

Tümevarım, daha önce de değindiğimiz gibi tikelden hareketle tümele doğru giden bir akıl yürütme türüdür. Mantıkta genellikle kıyastan sonra ele alınır. Bu tür akıl yürütme daha çok gözlem ve deneye daha doğrusu tecrübeye dayalı ilimler

[1114] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 44; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 52.
[1115] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 44-45; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 52.

tarafından kullanılır. Zaten tecrübenin de tümevarıma benzediği söylenmektedir.[1116] Bu akıl yürütme türü Grek doğa filozofları, Sokrates, Platon, Aristoteles ve Stoacılar tarafından bir şeylere dair bilgi elde etmek için kullanılmıştır. Hatta Aristoteles tümevarım metodunu birebir incelemiştir.[1117]

Galen ise bu akıl yürütme türüne birebir değinmez. Ancak bu yönteme hekimlik anlayışı noktasında oldukça başvurmuştur. Zira o tıp ekollerini sıralarken bunlardan birinin tecrübe ekolü olduğunu ve bu ekolün anlayışının tek tek örneklerden hareketle bir bütün hakkında hüküm verdiğini, bu hükmün zamanla bir ilke yani tümel bir bilgi haline geldiğini söyler.[1118] Galen, tıp sanatının bir kısmının tecrübeye, yani gözleme, korumaya, hatırlamaya ve tedbire dayandığını söyler.

2.2.4.3. Analoji

Analoji; iki şey veya olay arasındaki benzerliğe dayanarak bunlardan birisi için verilen hükmü diğeri için de vermektir.[1119] Aristoteles, bu tür akıl yürütmenin ne tikelden tümele ne de tümelden tikele doğru olmayıp tikelden tikele doğru olduğunu söyler.[1120] Yani bu tür akıl yürütme sonucunda ispat edilen şey bütün hakkındaki hüküm değil tikel hakkındaki hükümdür. Aristoteles'e göre büyük ucun, üçüncü terime benzer bir terimle orta terime ait olduğu ispat edildiğinde analoji yöntemi kullanılmış olur.[1121]

Galen'in bu yöntemi doğrudan ele aldığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Ancak tıp ekollerinden tecrübe ekolünü zikrederken tecrübenin bir türünün de analoji olduğunu söyler. Ona göre tecrübeye önem veren birisi ya tabiî ya arızî bir şekilde ya da kolay bir çaba ile faydalı veya zararlı olduğunu gözlemlediği bir şeye ulaşıp bu şeyi gerçekleştirmek isterse bu tecrübesini benzer hastalıklara da uygulayabilir.

[1116] Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 24.

[1117] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/174-175; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 182-184; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/294-296.

[1118] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 25.

[1119] Öner, *Klasik Mantık*, 189; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 198-199; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 220; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 254; Emiroğlu - Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, 27; Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Nazım Hasırcı, "Mantıki Kıyas ile Fıkhi Kıyasın Karşılaştırılması", *İslâmî İlimler Dergisi* 5/2 (2010), 59-73.

[1120] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/176; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 185; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/297.

[1121] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/175; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 184; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/296.

Aslında analoji tecrübe ekolünü ayakta tutan bir yöntemdir. Çünkü bir şey, faydalı veya zararlı addedilen bir şeye benzetildiğinde ve bu durum pek çok kez tekrar ettiğinde bu şey faydalı veya zararlı görülen şeye de uygulanır.[1122]

2.2.5. Beş Sanat

Mantığın en önemli konusunu kıyas oluşturur. Kıyasta kullanılan önermelerin hakikate uygunluğu ve epistemolojik değerlerine[1123] göre de beş sanat olarak isimlendirilen *Burhân, Cedel, Sofistik Çürütmeler, Retorik* ve *Poetik* meydana gelir. Bu beş sanatın tamamında zihin her zaman kıyası kullanır.[1124] Beş sanatın hepsinde kıyas kullanıldığına göre bunlar arasındaki fark kıyası oluşturan öncüllerin içerik değerlerine göre belirlenmektedir.

Yaptığımız incelemeler ve araştırmalar sonucunda Galen'in beş sanatın tamamına değinip değinmediğine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Ancak onun, en çok kanıtlama üzerinde durduğunu, kanıtlamayı etkili bir şekilde kullandığını ve retorikten kendi çıkarları doğrultusunda en iyi şekilde faydalandığını tespit ettik. Bu yüzden biz de öncelikle Galen'in kanıtlama anlayışı üzerinde duracağız. Daha sonra da retoriği ne şekilde kullandığına değineceğiz. Diğer üç sanat noktasında Galen'in herhangi bir ifadesine ulaşamadığımız için bunlara değinmeyeceğiz.

2.2.5.1. Burhân (Kanıtlama)

Galen, burhân kavramı yerine kanıtlama, kanıtlayıcı, kanıt sağlayan vb. anlamlara gelen ἀποδεικτικός (*âpodeiktik/apodeiktikos*) kavramını kullanır.[1125] Bu noktada Aristoteles'ten etkilendiği söylenebilir. Çünkü Aristoteles'in mantık sanatı ile ilgili eserlerinin Grekçeleri incelendiğinde bu kavramı pek çok yerde Galen'in ele aldığı tarzda kullandığı görülmektedir.[1126] Galen'in bu kullanımından anladığımız kadarıyla kanıtlamadan kastı sadece burhan değildir. Onun amacı kanıtlamaya dahil olan veya kesin kanıtlamaya fayda veren her şeyi incelemektir. Bu yüzden o, doğrudan burhân kavramını kullanmak yerine burhân kavramını da kapsayan

[1122] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 27.
[1123] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 233.
[1124] Öner, *Klasik Mantık*, 200.
[1125] Greek Word Study Tool, "ἀποδεικτικός" (Erişim 20 Temmuz 2022).
[1126] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/61-181; Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/181-257; Aristoteles, *Ars Rhetorica*, ed. Adolphus Roemer (Lipsiae: B. G. Teubneri, 1898), 84.

kanıtlama kavramını kullanmaktadır. Ayrıca Galen bize kanıtlamanın sadece teorik tarafını veya sadece pratik tarafını değil aynı zamanda kanıtlamanın teoriği ile pratiğinin birbiriyle ne kadar iyi uyuştuğuna dair bilgiler sunmaktadır.[1127] Biz de Galen'i takip ederek kanıtlamayı ne şekilde ele aldığına değinmeye çalışacağız.

Öncelikle kanıtlama kavramını incelemek gerekmektedir. Kanıtlama; bazen genel bazen de özel anlamda kullanılır. Genel anlamda kullanıldığında kıyas manasına gelir. Kıyas da öyle bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla bu verilerden başka bir şey sadece bu veriler dolayısıyla zorunlu olarak çıkar.[1128] Kanıtlamanın özel anlamda kullanılmasına gelince o, kanıtlanmış bir şeyin gerçekliğine götüren kıyastır. Bu anlamıyla kanıtlama sonuncuyu ilk ile açıklar ve başlangıçtan sona doğru ilerler. Bunun için terkîb olarak da isimlendirilebilir. Mesela unsurlardan bitkiler, bitkilerden sıvılar, sıvılardan parçaları benzeyen organlar, parçaları benzeyen organlardan aletli organlar, onlardan da beden meydana gelir, öyleyse bedenin unsurlardan meydana geldiği söylenir.[1129]

Galen, *Περί της τάξεως των ιδίων βιβλίων (Perî tēs takseos tōn idiōn bibliōn)* eserinde kendi eserlerinin hangi sıra ve düzende okunması gerektiğine değinirken okuyucularını veya takipçilerini iki gruba ayırmaktadır. İlk grup Galen'in çalışmalarına ve yaşam tarzına bakarak söylediklerinin doğruluğuna inanırken ikinci grup gerçeği bulmak için herkesi ve her şeyi sorgulama anlayışına sahiptir. Ona göre birinci grup sadece söylenen şeylerden faydalanırken ikinci grup bunun yanı sıra şeylerin kesin bilgisini de elde edebilir.[1130] Görünen o ki Galen burada otoriteye güvenme ve bağımsız araştırma yapma arasında zıtlık olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır. Çünkü o okuyucularının makbulâttan, meşhurâttan, müsellemâttan sıyrılıp yakinîyâtın peşine düşmelerini istiyor gibi görünmektedir. Bu yüzden *Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἱρέσεως (Pros Thrasyboulon peri aristes haireseōs)* eserinde okuyucuyu herhangi bir okula karşı duygusal bir bağlılıktan kurtarmayı

[1127] Lloyd, "Theories and Practices of Demonstration in Galen", 255.
[1128] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*, 1/62; Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, 5; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*, 7/108.
[1129] M. Cüneyt Kaya, "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü", *Felsefe Arkivi* 0/34 (2011), s. 64.
[1130] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 266.

amaçlamakta[1131] ve kanıtlama üzerine yazdığı on beş bölümden oluşan eserini okumalarını tavsiye etmektedir. O, bu eserinde kesin bilginin imkânı ve yöntemleri üzerine konuştuğunu, bu eserde anlatılanları öğrenmekle kalmayıp kendini bu noktada eğitenlerin konu her ne olursa olsun şeylerin gerçek ve kesin bilgisini bulabileceklerini söylemektedir.[1132] Galen, kanıtlamayı; doğru öncüllerden elde edilen bir akıl yürütme olarak tanımlamaktadır.[1133] Ancak Galen'in kanıtlamaya dair yapmış olduğu bu tanım en nihai veya kapsayıcı bir tanım değildir. Çünkü pek çok yerde kanıtlayıcı bir akıl yürütmenin öncüllerinin algı veya zihin tarafından açıkça görünen öğelere dayanması gerektiği üzerinde de durmaktadır.[1134] Kanıtlama yönteminin en güçlü yanı da kanıtlanabilen her şey hakkında akıl yürütebilme potansiyeline sahip olmasıdır.[1135]

Galen'in kanıtlama ile ilgili eseri günümüze ulaşmadığından bu konuda daha sistematik bir şeyler söylemek için onun diğer eserlerinin incelenmesi gerekmektedir. Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinde hekimler arasındaki anlaşmazlıklardan bunaldığı için kendisini kanıtlama teorisi noktasında uzun yıllar boyunca eğittiğini dile getirmektedir.[1136] Bu eserde olduğu gibi pek çok eserinde kanıtlama yöntemine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bu eserlerden yola çıkarak onun kanıtlama yöntemini şu şekilde ele aldığı söylenebilir: Kanıtlama yöntemindeki ilk adım problemi açıklamaktır. Bu açıklama, bizi kanıtlamaya

---

[1131] Galen, *Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἱρέσεως (De Optima Secta ad Thrasybulum/On the Best Sect)*, 1/106-223.

[1132] Hayes - Nimis, *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*, 81-109; Stephen Menn, "The Discourse on the Method and the Tradition of Intellectual Autobiography", *Hellenistic and Early Modern Philosophy*, ed. Jon Miller - Brad Inwood (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 141-191; Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 266.

[1133] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 24; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 42; Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 267.

[1134] Galen, *Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας (De Optima Doctrina/On the Best Method of Teaching)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1821), 1/49-51; Galen, *Περὶ κνουμένων διαπλάσεως (De Foetuum Formatione/On the Formation of the Foetus)*, 4/676; Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, 4/593; Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/357; Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/5-10; Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11/462.

[1135] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 268.

[1136] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/469.

çalıştığımız sonuca uygun öncülleri aramaya sevk eder.[1137] Problem (yani, araştırma için ortaya konan bir önerme) her zaman belirli bir isimle isimlendirilen bir nesneyle ilgilidir. Galen'e göre bir araştırmacının yapması gereken ilk şey, bu ismin anlamını açıklamaktır.[1138] Bu açıklama, araştırmaya dahil olan herkes tarafından anlaşılabilecek ve üzerinde fikir birliğine varılacak yapıda olmalıdır.[1139] Bu ismin veya mananın tanımı yapıldıktan sonra (bu, bazen *kavramsal tanım/ἐννοηματικῶν ὅρων/ennoematikōn horōn* olarak da adlandırılabilir) bu tanım, herhangi bir şey hakkında yaptığımız araştırmaların sonucunun doğruluğu noktasında bir ölçüt görevi görür.[1140] Galen'in bahsetmiş olduğu bu durum muhtemelen araştırmacıların attıkları her adımın doğruluğunu ölçmek için oluşturulan bir şey anlamına gelmektedir. Çünkü araştırmanın sonucunun doğru olup olmadığı ilk başta yapılan tanım ile uygunluğuna göre belirlenir. Ancak kanıtlayıcı bir akıl yürütme yapan araştırmacı için en önemli şey, probleme uygun öncülleri bulması zorunluluğudur. Öncüllerin kanıtlayıcı olması, yani salt fikirden ziyade bilgi üretmesi için doğru olmaları ve nihayetinde apaçık/basit bir şeye dayanmaları gerekir. Aynı zamanda bu öncüllerin, araştırılan şeyin özüne de tekabül etmeleri, başka bir deyişle onun bazı özsel niteliklerinden türetilmiş olmaları önem arz etmektedir.[1141] Bu şekilde anlamın araştırılmasını özün araştırılması takip eder.[1142] Bu aşamada araştırma tamamen araştırılan özsel yüklemlerin türüne yani kategorilere göre ilerler. Bu anlayışa binaen Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde bazı kategorilere dahil olan ve kıyas yoluyla çözüme kavuşturduğu problemlere değinir.[1143] Aynı şekilde *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos*

[1137] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/213; Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 268.

[1138] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 268.

[1139] Galen, *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν (De Differentiis Pulsuum/Differences of Pulses)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1824), 8/704-706; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/12-16.

[1140] Galen, *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν (De Differentiis Pulsuum/Differences of Pulses)*, 8/708.

[1141] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/219.

[1142] Charles Brittain, "Common Sense: Concepts, Definition and Meaning in and out of the Stoa", *Language and Learning: Philosophy of Language in the Hellenistic Age*, ed. Dorothea Frede - Brad Inwood (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 191-196; Jane Hood, "Galen's Aristotelian Definitions", *Definition in Greek Philosophy*, ed. David Charles (Oxford: Oxford University Press, 2010), 450-466; Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 269.

[1143] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 26; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 43.

dogmatōn) eserinde de bedenin hangi kısmının ruhun yönetici kuvvesi olduğunu araştırırken kategorilerden (neredelik kategorisi) faydalanır.[1144] Galen, araştırmasının sonuçlarını özetleyerek, onları bir kıyas formuna sokar ve ruhun yönetici yetisinin beyinde olduğu sonucuna varır.[1145]

Kanıtlama olmaksızın bazı şeyler ya duyu algısı ya da akli bir sezgi ile bilinebilir. Galen, akli sezgi için νόησις (*noēsis*) kavramını kullanır.[1146] Bu kavram Grekçede; akıl, zekâ, kavrama, idrak, somut ve fikir gibi anlamlara gelmektedir.[1147] Duyu algısı ve aklî sezgi ile bilinemeyen şeyler ancak kanıtlama ile bilinir. Doğru bir kanıtlama ancak mantıksal kurallara riayet edildiğinde mümkün olur. Kanıtlamada mutlaka var olan bir bilgiden hareket edilmelidir. Bu bilgi kanıtlanmak istenen şeye uygun olmalıdır. Galen, bu noktada şu örneği zikretmektedir:

> Theon, Dion'a eşittir;
> Philon da Dion'a eşittir;

Bu iki öncülde fikir birliği oluşursa "Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine de eşittir" ön bilgisinden hareketle Theon'un Philon'a eşit olduğu sonucuna ulaşılır. Galen, kanıtlama yaparken bir sonuca ulaşmak için kanıtlanmak istenen şeye uygun var olan bedihi bir bilgiden hareket etmektedir. Bilgi aracı olarak kabul ettiği duyu algısında ve aklî sezgide de durum aynıdır. Zira duyusal algının gerçekleşebilmesi için duyuya açık şeylerin varlığı zorunludur. Aklî sezginin oluşabilmesi için de var olandan hareket etmek gerekir.

Galen'in kullanmış olduğu Aristotelesçi kanıtlama kavramının kökeni -her ne kadar Meşşâîleri (Stoacılar ve Platoncularla birlikte) mantığı bozdukları ve kendilerini faydasız zorluklara dahil ettikleri için suçlasa da- yeterince açık ve seçiktir. Galen'in kanıtlama ile ilgili ifadelerinden yola çıkarak Aristoteles'in mantık ve kanıtlama üzerine olan *Birinci Analitikler* ve *İkinci Analitikler* kitaplarına aşina olduğu kesin bir dille ifade edilebilir. Galen'in kendisi de bu kitaplar üzerine yayımlamak için değil de kendi amaçları için on dokuz kitap yazdığını

[1144] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 269.
[1145] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/655.
[1146] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 3; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 31.
[1147] Greek Word Study Tool, "νόησις" (Erişim 22 Temmuz 2022).

belirtmektedir.[1148] Ayrıca her ne kadar Galen eklektik bir kişiliğe sahip olmasa da onun mantığının eklektik bir yapıda olduğu söylenebilir. Çünkü Aristoteles mantığı ile Stoa mantığı arasındaki farklılıkları en aza indirmeye çalışmaktadır.[1149] Bu durum Galen'in zaman zaman Stoacı kanıtlama teorilerini kullanmasının nedeni olarak gösterilebilir.

Kanıtlama, öncüllerinin belirli şartları taşıması ve geçerli olması gereken bir akıl yürütme türüdür. Başlangıç noktası olarak temel ve açık gerçeklerden yola çıkmak gerekmektedir.[1150] Geçerli bir akıl yürütmenin sonucu kendi öncüllerini tümdengelim ilkeleri üzerinden takip eder. Galen'den önce Meşşâî ve Stoacı okullar tümdengelim ilkelerine dair çalışmalarda bulunmuşlardır. Meşşâîler, ''tüm'' ve ''bazı'' kelimelerinin kullanıldığı öncüller arasındaki ilişkiyi incelemiş ve Aristoteles'in kategorik kıyasına dayanan bir akıl yürütme teorisi geliştirmişler. Galen, bu teoriye oldukça ilgi göstermiştir. Diğer taraftan Galen, Stoacıların ''eğer'' ve ''veya'' gibi kelimelerle ifade edilen şartlı önermeler arasındaki mantıksal ilişkiyi inceleyen mantıkî anlayışlarına karşı eleştirel bir tavır takınmıştır. Hipotetik kıyasların kullanımı noktasında Stoacılardan etkilense de onun kullanmış olduğu hipotetik kıyaslar önemli derecede onların kullanmış olduğu kıyaslardan farklıdır.[1151]

Bir akıl yürütmenin öncülleri mutlaka belirli şartları karşılamalıdır. Akıl yürütmeler sadece doğru olan değil aynı zamanda herkesin mutabık olduğu öncüllerden başlamalıdır. Burada kastedilen şey en azından bazı kişilerin bu öncüller konusunda hemfikir olmasıdır. Bu durum için uygun olan öncüller ilk ilkeler veya aksiyomlar ve duyular açısından apaçık olanlardır. İlk ilkeler açık ve kanıtlamaya ihtiyaç duymamalıdır. Mesela göz zarar gördüğü zaman bunun sebebi araştırıldığında herkes tarafından kabul edilen ve apaçık olan kanıtlanmaya ihtiyaç duymayan bir ilkeden ilerlemek gerekmektedir. Bu tür ilkeler kendiliğinden apaçıktır. Bu konuda

[1148] Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", s. 209.
[1149] Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", s. 209.
[1150] Galen, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἁμαρτημάτων (De Animi Cuiuslibet Peccatorum Dignotione et Curatione/On the Diagnosis and Cure of the Errors of the Soul)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 5/94; Galen, *On the Passions and Errors of the Soul*, çev. Paul W. Harkins (United States of America: Ohio State University Press, 1963), 100.
[1151] Morison, "Logic", 70.

"Hiçbir şey sebepsiz oluşmaz", "Her şey var olan bir şeyden gelir" ve "Hiçten hiçbir şey çıkmaz" gibi ilk ilkeler örnek olarak gösterilebilir.

Galen kesin ve açık bir şekilde bilmenin kaynaklarının akıl ve algı/sezgi/duyu olduğunu ifade etmektedir. Algıyı kesin ve açık bilginin bir kaynağı sayması şaşırtıcı değildir. Çünkü tıp sanatı ile ilgili birçok eseri duyuların anatomik ve fizyolojik yapısı ile bilişsel fonksiyonları üzerinedir. Ona göre apaçık bir şekilde bilme doğru kanıtlama ile birleştiğinde şeylerin gerçek doğasını araştırmamıza imkân sağlamaktadır. Doğru kanıtlama da mantık kurallarına dayanan bir akıl yürütmedir. Galen bu gerçeği tıp, dil ve felsefe başta olmak üzere uğraştığı her ilim dalında açık bir şekilde göz önüne sermektedir. Mantığın sadece doğru kanıtlama için değil ayrıca tecrübenin verilerinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi için de gerekli olduğunu belirtmektedir. Bu durum daha çok tıp sanatının pratik kısmına dair yazdığı eserlerinde mevcuttur.

Galen, kanıtlama teorisinin tamamlayıcısı olarak tanım, bölme, sınıflandırma ve çözümleme konularını ele alır. Bu noktada Aristoteles'ten etkilendiği söylenebilir. Çünkü Aristoteles de *İkinci Analitikler* eserinin ikinci kitabında yukarıda bahsedilen konuları kanıtlama teorisiyle beraber ele alır.[1152]

2.2.5.1.1. Tanım

Tanım, mantık ilminin tasavvurât bölümünün en önemli konularından biridir. Bu yüzden tasavvurât bölümünün amacının tanıma ulaşmak olduğu söylenir. Tanım; şeylerin mahiyetine delalet eden sözdür.[1153]

Günümüze kadar gelen ve ulaştığımız eserlerini inceleyebildiğimiz kadarıyla Galen'in, tam veya ilintisel tanıma dair herhangi bir açıklamada bulunduğuna rastlayamadık. Ancak Galen'in kanıtlama ile ilgili düşünceleri incelendiğinde tanıma, müstakil bir konu olarak kategorilerden sonra değil de kanıtlama konusunda bir şeyleri kanıtlama yöntemi olarak değindiği görülmektedir. Bu duruma değindiği yerlerden biri *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinin ikinci

[1152] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/230-240; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 106-166.

[1153] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/232; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 111; Aristoteles, *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation*, 1/337; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, 16.

bölümüdür. O, burada her ismin -bu isim ister hastalık isterse hastalık dışındaki bir isim olsun- cins, tür, ayırım ve genel niteliklere dayanarak kendi kurucu tanımına yani tam tanımına göre ayrıştırılması gerektiğini söyleyerek bu duruma işaret etmektedir.[1154]

Tanım, özleri ortaya koyması açısından Galen'in kanıtlama anlayışı için önem arz etmektedir. Yine de tanım, Galen'in mantıksal pratik uygulamalarında kanıtlanamaz olarak kabul edilen diğer aksiyomlardan daha az belirgindir.[1155] Galen tanımın bir noktaya kadar amaçlarına hizmet ettiğini söyler ama tanımın kesin şekli konusunda net bir şey söylemez. Ona göre tanımlanmayan aksiyomlar ya anlamsızdır ya da oldukça problemlidir. Tıp sanatıyla ilgili olan tanımlarının belirsiz ve önemli ölçüde yorumlanmaya ihtiyaç duyduğu söylenmektedir.[1156] Ayrıca ilintisel tanımı Galen'in ortaya koyduğu ifade edilmektedir.[1157] Ali Sami en-Neşşar, Galen'in ilintisel tanımı Stoacılardan etkilenerek ortaya koyduğunu aktarmaktadır.[1158] Amélie Marie Goichon, İbn Sînâ'nın Arap mantığında ele alınan ilintisel tanımın Galen'den alındığını ifade ettiğini belirtmektedir.[1159] Fakat İbn Sina'nın metinlerinde bu konuya dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

2.2.5.1.2. Bölme (Taksîm)

Galen, tanımdan sonra gelen en önemli kanıtlama şeklinin bölme olduğunu söyler.[1160] Bölme; bir şeyi parçalarına ayırmak anlamına gelmektedir. Tanım konusunun tamamlayıcısıdır. Klasik mantıkta "bir bütünün kendisini oluşturan elemanlarına bölünmesi" ve "bir tümelin tikellerine bölünmesi" şeklinde iki farklı bölme türünden bahsedilmektedir. Bölmenin amacına uygun bir şekilde icra edilebilmesi için tam olması, bölümlerin, bölünenle aynı veya ona aykırı olmaması,

---

[1154] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/150; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 75.

[1155] Lloyd, "Theories and Practices of Demonstration in Galen", 265.

[1156] Lloyd, "Theories and Practices of Demonstration in Galen", 269.

[1157] Nicholas Rescher, *Târiḫ 'İlmi'l-Manṭıḳ 'İnde'l-'Arab*, çev. Muhammed Mehran (Paris: Menşûrat-ı Asmar, 2005), 62-63; Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 33; 'Aṭiyye, *Câlînûs fi'l-fikri'l-ḳadîm ve'l-mu'aşır*, 79.

[1158] Ali Sâmî Neşşâr, *Menâhicu'l-baḥş 'inde müfekkiri'l-İslâmi* (Beyrut: Daru'n-nehdeti'l-arabiyye, 1984), 62; Fehmi Jadaane, *Stoacılığın İslâm Düşüncesi Üzerindeki Etkisi*, çev. Ece Ergin (İstanbul: AlBaraka Yayınları, 2020), 111.

[1159] Jadaane, *Stoacılığın İslâm Düşüncesi Üzerindeki Etkisi*, 111.

[1160] Galen, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (De Morborum Differentiis/Differences of Diseases)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 6/847; Galen, *Περὶ δυσπνοίας (De Difficultate Respirationis/Difficulties in Breathing)*, 7/895.

bölünen terimlerin birbirine döndürülmemesi ve bölünen terimin bölümlerden daha genel olması gerekmektedir.[1161] Aslında bölme, aklî istidlâle dayanan, tutarlı ve düzenli bir iç plana sahip bulunan her şeyde kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem pek çok ilim adamı tarafından kullanılmıştır. Bunların başında Platon gelmektedir. Platon, *Sofist* ve *Devlet Adamı* diyaloglarında cinsin türlerine bölünmesine dair pek çok örnek vermektedir.[1162] Aristoteles'e göre bölme, öz içinde hiçbir şeyi unutmamak için mümkün olan tek yöntemdir.[1163]

Galen, bölme yöntemi noktasında Platon'a dayalı akıl yürütmelerde bulunmaktadır. O, hastalığın kaç türünün olduğunu öğrenmek isteyen birisinin başka türlere ayrılması mümkün olmayan en alt türlerden birine ulaşana kadar bölme yöntemini en iyi ve doğru şekilde yapması gerektiğini vurgularken Platon'un bu konu ile ilgili *Philebus*, *Sofist* ve *Devlet Adamı* diyaloglarının en ince ayrıntısına kadar bilinmesi gerektiğini de göz ardı etmemektedir.[1164] Bu durum bölme yöntemini Platon'dan aldığını söylemeye sebep gösterilebilir.[1165] Galen, bölme yöntemi noktasında Platon'un yanı sıra Aristoteles'e de değinmektedir. Ona göre Aristoteles, *Περὶ μορίων ζῴων (Peri morîōn zōon)* eserinde hayvanların tüm ayırımlarını belirtmeye çalışmakta ve bu konuda birçok zorlukla karşılaştığı için yalnızca büyük bir dikkat ve ihtiyatla bir şeyler ileri sürmeye cüret etmektedir.[1166]

Bölme yöntemi daha çok hem bölünen şeyi hem de başkasını kapsayan tümel bir şey sebebiyle o şeyin tahayyülü zor olduğunda kullanılmaktadır.[1167] Bu yöntem, keşfin temelidir.[1168] Bölme, bir şeyi birçok şey haline getirmektir yani tüm veya tümel olan bir şeyi benzer veya benzer olmayan parçalara ayırmaktır. Galen için bu yöntem tıp sanatında da oldukça önemlidir.[1169] Bu yöntem bize, ilkten veya en

[1161] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 74-75; Emiroğlu - Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, 56-57.
[1162] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 2/335; Durling, "Method in Galen", 43.
[1163] Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/248; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 146; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī*, 7/245.
[1164] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/26; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 14.
[1165] Tıeleman, "Methodology", 62.
[1166] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/26; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 14.
[1167] Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 65.
[1168] Hankinson, "Galen on the limitations of knowledge", 224.
[1169] Durling, "Method in Galen", 43.

genelden en sona, en özele veya artık bölünme kabul etmeyen en temel birimlere nasıl ulaşmamız gerektiğini öğretir.[1170] Bölme, sekiz farklı şekilde icra edilir:

> Birincisi; hayvanın insan ve at türlerine bölünmesinde olduğu gibi cinsi türlerine bölmektir.
>
> İkincisi; insanın Amr ve Zeyd'e bölünmesinde olduğu gibi türü fertlerine bölmektir.
>
> Üçüncüsü; toprağın beyaz, kırmızı, killi vb. şekillerde bölünmesi gibi bütünü kendisine benzer parçalarına bölmektir.
>
> Dördüncüsü; Amr'ın cisminin el, ayak ve baş gibi organlara bölünmesinde olduğu gibi bütünü kendisine benzer olmayan parçalara bölmektir.
>
> Beşincisi; göz kelimesini hem insan gözü hem de suyun kaynağı için kullanmamızda olduğu gibi ortak ismi, delalet ettiği anlamlara bölmektir.[1171]
>
> Altıncısı; beyaz kavramının insan, kuş ve taş gibi şeylere bölünmesinde olduğu gibi arazı cevherlere bölmektir.
>
> Yedincisi; insanlardan bazısının beyaz bazısının siyah olarak bölünmesinde olduğu gibi cevheri arazlara bölmektir.
>
> Sekizincisi; siyahtan bazısının sıcak bazısının da soğuk olarak bölünmesinde olduğu gibi arazı alakasız arazlara bölmektir.[1172]

Bölme metodu ayrıca bellemenin kolaylaştırılması noktasında da kullanılabilir. Çünkü bölme ile bölünen şeyin içeriğine vakıf olunur, içeriğine vakıf olunan şeyin ezberlenmesi de kolaylaşmaktadır.

[1170] Phillip De Lacy, "Plato and the Method of the Arts", *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, ed. Luitpold Wallaach (Ithaca: Cornell University Press, 1966), 123-132.
[1171] Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 65-66.
[1172] Kaya, "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü", s. 63.

2.2.5.1.3. Sınıflandırma (Terkîb)

Sınıflandırma, şeyleri kaplam derecesine göre ayırmaktır. Sınıflandırmada, şeyler benzerliklerine ve farklılıklarına göre cinslerine veya türlerine bölünerek mürekkepten basite doğru gidecek bir şekilde düzenli hale getirilir. Sınıflandırma; yapay ve doğal olmak üzere iki şekilde yapılır. Geçerli bir sınıflandırma yapmak için sınıflandırmanın tam olması, sınıflandırılan şeylerin sadece benzer oldukları türün içine alınması ve aynı anda iki ayrı türe dahil edilmemesi gerekmektedir.[1173] Hem Platon hem de Aristoteles bu yöntemi kullanmıştır.[1174]

Bu yöntem çokluktan tekliğe, mürekkepten basite doğru bir işleyişe sahiptir. Tanım olarak isimlendirilir. Bunun sebebi muhtemelen tanımın birleştirici manasından dolayıdır. Bu yöntem en iyi şekliyle Porphyrios ağacındaki hiyerarşide tecelli etmektedir. Zira Zeyd ve Amr gibi tek tek bireylerden yola çıkılarak insan kavramına, insan, at ve benzerlerinden hareketle hayvan kavramına ulaşılır. Bu durum en genel olan varlık kavramına varıncaya kadar bu şekilde devam eder.

Galen, sınıflandırma metoduna önem vermekle beraber onun hakkında çok açıklamada bulunmamaktadır.[1175] Tıp sanatında hastalıkların belirlenmesi ve ilaçların oluşturulması noktasında bu metot oldukça önem arz etmektedir. Bölme metodunda tür kavramı merkezdeyken sınıflandırma metodunda cins kavramı merkezdedir. Galen'in bu metodu kayıp olan *Περὶ της ἀποδείξεως* (*Peri tēs apodeikseōs*) eserinde tartıştığı ifade edilmektedir.[1176] Ayrıca *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde de bu metoda değindiği görülmektedir.[1177]

[1173] Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 96-97; Emiroğlu - Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, 290; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, 154-155.

[1174] Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 2/334; Aristoteles, *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*, 1/247-251; Aristoteles, *Organon IV (İkinci Analitikler)*, 142-151; Badawī, *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī*, 7/441-452.

[1175] Galen, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἁμαρτημάτων (De Animi Cuiuslibet Peccatorum Dignotione et Curatione/On the Diagnosis and Cure of the Errors of the Soul)*, 5/58-103.

[1176] Durling, "Method in Galen", 44.

[1177] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/568; Müller, *Über Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis*, 20/3-4.

2.2.5.1.4. Çözümleme (Tahlîl)

Bu yöntem, bir tür analizdir. Galen bu yönteme çok değinmemektedir. Ancak bu yöntemin, su saati veya güneş saati gibi şeyleri nasıl oluşturacağımız noktasında önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca böyle bir yöntemin geometri, aritmetik ve astronomik hesaplamalarda da kullanıldığını söylemektedir.[1178]

Bu metot iki yol üzere yapılmaktadır. Biri tanımın çözümlenmesi (*tahlîlu'l-hadd*) diğeri ise tersine çözümlemedir (*tahlîl bi'l-aks*):[1179]

Tanımın çözümlenmesi; bir şeyin tanımını onu oluşturan parçalara bölmektir. İnsanın tanımı olan "insan düşünen hayvandır" önermesini hayvan ve düşünen olarak ele alıp bu kavramlara göre insan çözümlenmeye tabi tutulur. Tıp sanatı, sağlık ve hastalıkla ilişkili olan ve olmayan durumların bilgisi şeklinde tanımlanır. Bu tanım sağlık ve hastalık ile ilişkili olan durumlar ile sağlık ve hastalık ile ilişkisi olmayan durumlar olarak parçalarına ayrılır. Bu parçaların her biri de sebepler ve belirtilere göre kısımlara ayrılır. Daha sonra da tıp sanatı bunlar üzerinden çözümlenmeye çalışılır.

Tersine çözümlemede bileşik bir şey, kendisini oluşturan basit parçalara ayrılır ve böylece o şeyin sonundan başlayıp başına dönülür. İnsan nefs ve bedenden; beden el, ayak ve baş gibi aletli organlardan, aletli organlar et, sinir ve kemik gibi parçaları benzer organlardan, parçaları benzer organlar dört sıvıdan; dört sıvı besinlerden ve besinler de dört unsurdan oluşmaktadır.

Bir konuda hüküm verilip bu hükmün doğruluğu kesin bir tarzda bilinmiyorsa kendisi üzerine hüküm verilen konunun tikellerinin tamamını veya çoğunu incelemek de çözümleme yönteminin kapsamına girmektedir. İncelenen tikeller çoğaldıkça hem şeyin ezberlenmesi hem de hatırlanması kolaylaşmaktadır.[1180]

Çözümleme metodu bölme metoduna bağlıdır. Çünkü bir şeyin çözümlenebilmesi için öncelikle bölünmesi gerekmektedir. Bölünen şey bölündüğü hali ile tam olarak anlaşılmadığı durumlarda çözümleme kullanılır.

[1178] Durling, "Method in Galen", 44.

[1179] Et-tahlîl bi'l-'aks kavramının anlamları için bk., Ali Tekin, *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhân Teorisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 38-42.

[1180] Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, s. 67.

2.2.5.2. Retorik

Retorik, Grekçe ῥοή (*roē*) kökünden gelmektedir. Bu kök "akıcı, akan, akar, akışkan, akma, akıntı, akış ve akışkanlık" gibi anlamlara gelmektedir.[1181] Bir terim olarak retorik "inandırıcı ve etkili konuşan, konuşma becerisine sahip, hatip olmaya uygun" anlamlarında kullanılmaktadır.[1182] Bu kavramın Arapça aslı ise "hatâbe" kelimesidir ve "hutbe okuma, güzel söz söyleme, vaaz ve nasihat etme" gibi anlamlara gelmektedir. Retorik "bir topluluğa bir maksadı anlatmak, bir fikri açıklamak, öğüt vermek, bir görüşü benimsetmek, bir eyleme teşvik etmek gibi amaçlarla yapılan güçlü ve etkileyici konuşma veya güzel konuşma sanatı" mânasında kullanılır. Konuşan kişiye hatîb, yaptığı konuşmaya da hitâbet denir.[1183], Aristoteles, retoriği diyalektiğin karşılığı olarak görür.[1184] Ayrıca Aristoteles'e göre retorik; herhangi bir durumda mümkün olan inandırma yöntemlerinin kullanılmasıdır.[1185] Stoacılar ise doğrudan mantığı retorik ve diyalektik şeklinde iki kısma ayırırlar.[1186] Onlara göre retorik; kesintisiz düzgün konuşma bilimidir.[1187] Yani retorik akıcı ve güzel bir şekilde konuşarak muhatabı bir şeye inandırma veya bir konuda onu ikna etme olarak anlaşılabilir.

Hem retorik hem de diyalektik sadece belli bir ilme özgü olmayıp tüm insanların ilgilenip icra edebilecekleri şeylerdir. Çünkü herkes bir şekilde bu sanatı; kendi görüşlerini açıklama, kanıtlama, başkalarının görüşlerini eleştirme ya da onların görüşlerine karşı kendilerini savunma durumuna gelebilir.[1188] Retorikte üç tür inandırma yöntemi vardır. Birincisi konuşan kişinin karakterine bağlıdır. İkincisi dinleyicinin ruh halini değiştirmeye yöneliktir. Üçüncüsü ise konuşan kişinin konuşmasıyla sağladığı kanıt veya sözde kanıtlara bağlıdır. Aristoteles'in retorik

---

[1181] Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 339.
[1182] Greek Word Study Tool, "ῥητορικός" (Erişim 7 Haziran 2022).
[1183] Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, "Hitâbet" (Erişim 7 Haziran 2022).
[1184] Aristoteles, *Ρητορική (Rhetorikê)* (Atina: Daidalos I. Zacharopoulos, ts.), 8; Aristotle, *On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*, çev. George A. Kennedy (Oxford: Oxford University Press, 2007), 30; Aristoteles, *Retorik*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 21.
[1185] Aristoteles, *Ρητορική (Rhetorikê)*, 18; Aristotle, *On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*, 37-38; Aristoteles, *Retorik*, 26; Ross, *Aristoteles*, 420.
[1186] Dumitriu, *History of Logic*, 1/221; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 37; Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 298; Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 313-314.
[1187] Dumitriu, *History of Logic*, 1/221; Dürüşken, "Stoa Mantığı", 290; Çapak, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, 37.
[1188] Aristoteles, *Ρητορική (Rhetorikê)*, 8; Aristoteles, *Retorik*, 21; Ross, *Aristoteles*, 420.

sanatında ön planda tuttuğu amaç kanıtlamadır. Bu yüzden öncelikle onları incelemekle başlar. Retorikte kullanılan kanıtlamanın örnek/temsil (tümevarımın retorikteki karşılığı[1189]) ve entimem/örtük kıyas (kıyasın retorikteki karşılığı[1190]) şeklinde iki alt türü vardır. Örtük kıyas, en mükemmel retorik yöntemidir ve ikna etmenin temelidir.[1191]

Retorik sanatını Aristoteles gibi kanıtlamayı önceleyerek ele alanlardan biri de Galen'dir. Galen'in retoriğe dair eserinin olup olmadığı ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşamamakla beraber bu sanatı pek çok noktada icra ettiği kesin bir dille ifade edilebilir. Bu yerlerden biri de Erasistratus'u eleştirdiği *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eseridir. Burada o, çekme anlamına gelen ὁλκός ho*lkos/attraction*) kelimesi üzerinden Erasistratus'u eleştirmekte ve bu konuda söylediği her şeyin şaklabanlık (*βωμολοχικὸν/bōmolokhikôn/buffoonery*) olduğunu söylemektedir. Çünkü Galen'e göre mantıksız olarak kullanılan ve söylenen kelimeler retorikten ziyade şaklabanlıktır.[1192] Bu eleştirisinden yola çıkarak retoriğin bile mantık kurallarına uyulmadan yapılamayacağı düşüncesinde olduğu söylenebilir. Biz de burada onun retorik sanatına dair kullanımlarına yer vermeye çalışacağız.

Galen özellikle de doğru bilgiyi elde etme noktasında otoriteye bağlı olanlar ve kendi özgür iradeleri ile araştırma yapanlar arasında ayrıma giderken retorik sanatını kullanmaktadır.[1193] O, hasımlarını çelişkiye düşürmek ve kendi üstünlüğünü belirtmek için de retoriğe başvurmuştur. Aslında klasik mantıkta hasmı çelişkiye düşürmek suretiyle üstünlük sağlamaya çalışmak cedel sanatına girmektedir. Ancak burada bizim için önemli olan Galen'in bunu retorik üzerinden yapmış olmasıdır. Bu durumu da bize aktaran Fârâbî'dir. Fârâbî, Galen'in *Hîletü'l-bür'* eserinde hekim Thales'i (ö. 548/545) küçük düşürmek için bunu Thales'in babasının mesleğinin

[1189] Aristoteles, *Ρητορική (Rhetorikê)*, 22-23; Aristotle, *On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*, 40; Aristoteles, *Retorik*, 28-29; Ross, *Aristoteles*, 420.
[1190] Aristoteles, *Ρητορική (Rhetorikê)*, 22-23; Aristotle, *On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*, 40; Aristoteles, *Retorik*, 28-29; Ross, *Aristoteles*, 420.
[1191] Ross, *Aristoteles*, 420-421; Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Coşkun Baba, *Retoriğin İkna Gücü* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018); Coşkun Baba, "Retorik ve Mantık İlişkisi", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2019), 247-260.
[1192] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/62; Galen, *On The Natural Faculties*, 97.
[1193] Havrda, "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration", 266.

sıradanlığını dile getirerek yaptığını ifade etmektedir.[1194] Bu durum retorikte, konuşanın kendisinin faziletlerini, hasmınınsa kusurlarını ortaya koyması olarak bilinir.[1195] Galen, aynı eserin başka bir yerinde Mendaberius'u[1196] küçük düşürmek ve kusurlu olduğunu belirtmek için onun şehirlerden uzak köylerde yetiştiğini kendisinin ise küçük âlem diye bahsettiği Büyük Roma'da yaşadığını söyleyerek üstünlüğünü dile getirmektedir.[1197]

Retorikte önemli bir kaynak olan tanık gösterme Galen tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Mesela şehvet gücünün karaciğerde olduğunu kanıtlamak için, zina yapanların karaciğerlerinin sökülerek cezalandırılması gerektiğine dair iddiayı ve aklın beyinde bulunduğunu kanıtlamak için de insanların aptallık yapanlar için beyinsiz kelimesini kullanmalarını delil olarak öne sürmektedir. Yine cesaretin kalpte olduğuna dair iddiasını desteklemek için de korkak olan biri için insanların yüreksiz kelimesini kullandıklarını dile getirmektedir.[1198]

Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eserinde retorik sanatına Erasistratus'u eleştirirken değinmektedir. O bu durumu şöyle dile getirmektedir:

Sevgili efendim, bir kanıt olmadan bizi böyle bir retorikle ezmeyin; görüşümüze kesin bir itirazda bulunun ki ya eski öğretiyi parlak bir şekilde çürüterek bizi ikna edesiniz, ya da öte yandan, sizi cehaletinizden döndürelim. Peki neden "retorik" diyorum? Çünkü biz de bazı retorikçilerin, herhangi bir tartışma girişiminde bulunmadan, çürütmekten tamamen aciz oldukları şeylerle alay ettiklerinde, onların isteklerinin gerçekten bu şekilde oluşturulmuş bir

[1194] Fârâbî, *Kategoriler ve Retorik*, 80.
[1195] Ali Tekin, *Fârâbî'de Felsefenin Serüveni* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 60.
[1196] Burada Bahsedilen kişi muhtemelen Bithynia'lı Nicomedia'lı Menodotus'tur (ö. II. Asır). Çünkü Galen, pek çok eserinde bu isme değinmektedir.Galen, *Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (In Hippocratis De Acutorum Morborum Victu/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1828).
[1197] Fârâbî, *Kategoriler ve Retorik*, 81; Lahcen Elyazghi Ezzaher, *Three Arabic Treatises on Aristotle's Rhetoric: The Commentaries of al-Fârâbî, Avicenna, and Averroes* (United States of America: Southern Illinois University Press, 2015), 31.
[1198] Fârâbî, *Kategoriler ve Retorik*, 82-83; Ezzaher, *Three Arabic Treatises on Aristotle's Rhetoric: The Commentaries of al-Fârâbî, Avicenna, and Averroes*, 33.

retorik olduğunu varsaymamalıyız. Retorik, ikna edici akıl yürütme ile ilerler; mantıksız sözler retorik olmaktan çok soytarılıktır.[1199]

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Galen retorik sanatına önemli bir rol biçmektedir. Bu rol mantıksal kurallar çerçevesinde işlenmektedir. Yani Galen için belli durumlarda kullanılan ve mevcut olandan hareketle muhatabı inandırma yollarını kullanan bu sanatın tutarlı bir şekilde icra edilmesi gerekmektedir. Yoksa muhatabı ikna etmeye çalışmak safsatadan öteye gitmemektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki Galen pek çok noktada Meşşâî ve Stoacı mantık anlayışından faydalanmaktadır. Hatta mantık tarihindeki en önemli ve en büyük iki geleneği çok yakından bildiği ve onlarla iç içe olduğu söylenebilir. Ancak bazı noktalarda her iki geleneği de eleştirdiği görülmektedir. Mesela, Stoacıların metotsuz akıl yürütmelerini[1200] ve Meşşâîlerin de bütün geçerli akıl yürütmelerin kategorik kıyaslar olduğuna dair düşüncelerini eleştirir.[1201] Bu yüzden onun bu geleneklerden birine mensup olduğunu düşünmek pek mümkün gözükmemektedir. Fakat Galen'in Meşşâî filozoflarla ortak olan en temel düşüncesi her akıl yürütmenin veya kanıtlamanın mutlaka temel/tümel bir aksiyoma/ilk ilkeye/bedihi bilgiye dayanması gerektiğidir. Galen'in amacı doğru, kesin ve faydalı olana ulaşmak olduğu için her iki gelenekten bu amacına uygun şekilde faydalanmıştır. O, ilk olarak standart Stoacı önermeler mantığını ve Meşşâî kıyasın bir versiyonunu özetleyerek kanıtlama teorisinin ana hatlarını verir. İkinci olarak, işlem sırasını tersine çevirir ve hipotetik Stoacı kanıtlanamazlardan önce kategorik Aristotelesçi akıl yürütmeleri tartışarak kanıtlama teorisine döner. Üçüncü olarak da kanıtlama için faydalı gördüğü bağıntısal kıyasa değinir. Galen, bir taraftan Aristoteles mantığı ile Stoa mantığını birbirlerini tamamlayıcı bir niteliğe sahip olarak görürken bir taraftan da onları eksik görür. Bu durum Galen'in mantığı ele alma noktasındaki en şaşırtıcı durumdur. Bu karmaşıklığa rağmen ne Aristoteles ve şarihlerinin ne de Stoacıların değindiği bağıntısal kıyaslara yer verir.

[1199] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties),* 2/61-62; Galen, *On The Natural Faculties*, 95-97.
[1200] Lloyd, "Theories and Practices of Demonstration in Galen", 260.
[1201] Barnes, "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations", 182.

Galen için mantık, varlığı, varlığın cinslerini ve türlerini, bu cinslere ve türlere arız olan şeyleri; kesin bir şekilde ortaya koyan, açıklığa kavuşturan, aydınlatan, tanımlayan, tarif eden bir araç hükmündedir. Mantığın bilginin kesinliği noktasındaki önemine pek çok yerde değinmektedir.[1202] Bunlara dair bilgimiz ona göre öncelikle duyular aracılığıyla gerçekleşir ancak bu bilgiler mantık süzgecinden geçirilmeden tutarlı ve kabul edilebilir bir seviyeye gelmez. Yani bilimsel kanıtlamalara öncelikle duyuya açık olan şeylerden, birincil cevherlerden başlanmalıdır. Daha sonra, zorunlu sonuçlarına göre bu şekilde ortaya konulan şeylerin özsel doğalarının belirlenmesi gerekir. Onun bu anlayışı, Aristoteles ve Stoa geleneğinin sanatsal bir karışımı olarak değerlendirilebilir. Duyuya açık olan şeyleri önceleyip onları aklın kurallarına tabi tutmadan dikkate almaması Aristotelesçi bir çizgide olduğunu gösterir.

Mantık, teorik bir ilimdir ve doğru bilgiye nasıl ulaşılması gerektiğini ele alır. Bundan dolayı bu bölümde Galen'in önemle üzerinde durduğu mantık ilminin kendisi yani teorik yönü ele alındı. Sonraki bölümde ise bu teorik yöntemin pratiğe yansımaları ele alınacaktır. Yani sonraki bölüm tamamen mantık-tıp ilişkisine ayrılacağı için teorinin pratiğe yansımaları tıp sanatına dair örnekler üzerinden açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

[1202] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/39-52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GALEN'DE MANTIK-TIP İLİŞKİSİ

Milattan önce üçüncü yüzyılın ortalarında Helenistik dönem hekimleri arasında felsefî tartışmalar cereyan etmiştir. Her ne kadar bu tartışmaların öncelikli olarak tıbbî bilginin özel doğası ile ilgili olduğu söylense de aslında bu hekimlerin tartıştığı şey bilimsel bilgidir. Bu tartışmalar ile birlikte ilk defa Rasyonalizm ve Empirizm arasında kesin sınırlar çizilmiştir.[1203] Aslında rasyonalist ve empirik terimlerinin kökeninin bu tartışmalara dayandığı da söylenebilir. Çünkü bu tartışmalar tıp sanatı ile uğraşanları ikiye bölmüş ve her bir taraf rasyonalistler ve empirikler şeklinde iki muhalif grup olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Her iki grup öncelikle kendi düşüncelerini ifade etmiş ve diğer grubu da sert bir dille eleştirmiştir. Bu iki grup arasındaki anlaşmazlıklar ve tartışmalar karşılıklı devam etmiş ve çıkmaz bir hal almaya başlamıştır.

Galen, her iki grup arasındaki tartışmaları bize açık bir şekilde aktarmaktadır. Ona göre her iki grup hastaların nasıl tedavi edileceği noktasında hemfikir olmakla beraber doğru tedavinin deneyimle mi yoksa bilimsel teorilerle mi keşfedileceği noktasında ayrışmışlardır.[1204]

İki yüzyıldan fazla süren bu tartışmalar bazı hekimleri çözüm yolları bulmaya itmiş ve yeni bir tıp ekolünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu ekole mensup olanlar Kuramcılar olarak adlandırılmıştır. Onlar, bu tartışmalara son verecek çözümü bulduklarını iddia etmişlerdir. Bu yüzden daha önce sadece rasyonalist ve empiristler arasında cereyan eden tıbbî bilginin veya bilimsel bilginin doğasına dair tartışmalara metodistler de katılmıştır. Rasyonalistler özellikle de Stoacılar dogmatik

[1203] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, IX.
[1204] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 24-38.

felsefeyi takip ederken Deneyciler ve Kuramcılar felsefî şüpheciliğe dayanır. Özellikle Menodotus (MÖ II. yüzyıl) ve Sextus Empiricus gibi bazı geç dönem Deneycileri, Pironizm şüpheciliğini en iyi şekilde temsil etmişlerdir.

Bu tartışmalar hem felsefî hem de tıbbî cenah için oldukça önemlidir. Mesela Platon'un *Timaios* diyaloğu, insan vücudunun yapısı, sağlık, hastalık ve bu ikisinin nedenleri üzerine olan uzun tartışmasıyla ve filozofların tıp teorisiyle meşgul olmasının ne kadar doğal olduğu konusunda bize net bir fikir vermektedir.[1205] Aristoteles de sağlığın ve hastalığın ilkelerini tartışmanın doğa filozofunun görevi olduğunu iddia eder ve bunun pek çok doğa filozofu tarafından yapıldığını da söyler.[1206] Bu yüzden yeni bir tıp sanatı geliştirmeye çalışan hekimler, bahsedilen bu tartışmalara çözüm bulmak amacıyla çeşitli hastalıkların doğasını anlaşılır kılan, bu hastalıkların nedenlerini tespit edebilen ve bu temeller üzerine uygun tedaviyi inşa edebilen tıbbî bir teori geliştirme çabasına giriştiler. Böyle bir teori en nihayetinde onlara geleneksel hekimliği eleştirebilmenin ve bu tartışmaları daha mantıklı değerlendirebilmenin imkanını sağlayacaktır. Bu ve buna benzer düşüncelerle beraber tıp sanatında özgür bir felsefî düşünce gelişmeye başlamıştır.

Bu tartışmaların felsefe-mantık-tıp üçlüsü arasındaki ilişkinin temellerini oluşturduğunu fark edip böyle bir çözüm arayışına girenlerden biri de Galen'dir. Galen, felsefe ile tıp özellikle de mantık ile tıp arasındaki ilişkiyi en iyi şekilde yansıtır. Daha önce de değindiğimiz gibi Galen bu ekollerin görüşlerine ve birbirlerine getirdikleri eleştirilere dair bir eser de kaleme almıştır. Bu eser dışında Galen'in *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (Peri haireseōn tois eisagomenois), On Outline of Empiricism* ve *Περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας (Peri tēs iatrikēs empeirias)* eserleri de bu konuda bize bilgi veren başlıca kaynaklardır. Özellikle *Περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας (Peri tēs iatrikēs empeirias)* eserinde geçmişin en yetenekli en bilge hekimlerinin ve en iyi filozoflarının görüşünü standart kabul ederek tıbbın başlangıçta deneyimle bağlantılı olarak logos/akıl tarafından ortaya konulduğunu ve bu sanatın ancak bu yöntemlerin her ikisini de kullanan biri tarafından mükemmel bir

[1205] Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 25-116.
[1206] Aristoteles, *Parva Naturalia (Doğa Üzerine Kısa Yazılar)*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 21.

şekilde uygulanabileceğini ifade etmektedir.[1207] Ancak hem felsefe hem de tıp tarihine bakıldığında ondan sonra bu konuya önem verilmediği söylenebilir. Felsefe tarihi eserlerinde bu tartışmalara dair bir şey bulmak da mümkün değildir. Her ne kadar son dönemlerde felsefî cenahtan bir kesim Helenistik düşünceyle özellikle de o dönemin bilgi anlayışıyla ilgilenmeye başlamışsa da bu konunun gerektiği kadar ön plana çıkarılmadığı kanaatindeyiz. Bu yüzden bu bölümde ilk kaynağını bu tartışmaların oluşturduğunu düşündüğümüz felsefe, mantık ve tıp ilişkisini Galen özelinde ele almaya çalışacağız.

Galen, sadece felsefî hırsları olan bilgili bir hekim değildir. O, filozof ve mantıkçı kimliği ile ön plana çıkan rasyonalist bir hekimdir. Galen, felsefenin başta mantık, fizik ve etik olmak üzere tüm bölümlerini kapsayan çok sayıda felsefî konu hakkında eser yazmıştır. Bu konularda da oldukça ayrıntılı görüşlere sahiptir. Zaten onun tıp ile ilgili eserleri veya yazıları felsefî ve mantıkî görüşleriyle içiçedir.

Genelde tıp-felsefe özelde de tıp-mantık ilişkisi, rasyonel tıbba doğru atılan adımlarla başlamıştır. Çünkü daha önce hastalığın sebepleri ve doğası ile değil doğrudan hastalık ile ilgilenilmiştir. Rasyonel tıpla beraber bu durum değişmiş ve artık hastalığın sebepleri, doğası araştırılmış ve incelenmiştir. Bu noktadan sonra hekim sadece tedavi eden değil, hastalık ve sağlık üzerinde duran, organizmayı ve onu oluşturan organların her birini tanıyan kişi konumuna gelmiştir.[1208] Hekim bir yandan felsefenin dört illet nazariyesi üzerinden varlıkları ve olayları açıklarken diğer yandan bu sebeplerden istifade ederek hastalığı teşhis ve tedavi etmeye çalışır. Aslında bu durum hem varlığın hem de bu varlık skalasında önemli bir yere sahip olan insanın ve bu insana dair her şeyin birlik içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu yüzden rasyonel tıbba doğru atılan adımlarla beraber insana ve insan bedenine ilişen hastalıkları inceleyen her hekimin felsefe ve mantığı bilmesi zorunlu hale gelmiştir.

[1207] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 49.
[1208] Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, 44.

Galen'e göre tıbbın konusu sağlık, gayesi ise sağlığın korunmasıdır.[1209] Hekim, insanın oluştuğu organları, bu organların işlevlerini, oluşumunu, sağlığın ve hastalığın çeşitlerini, sebeplerini, belirtilerini, hastalık halinde sağlıklı olmak için fayda veren şeyleri, sağlık halinde de sağlığı korumaya yarayan şeyleri, beden ve organlardaki değişimleri, beslenmeyle bedene dahil olan, sindirim ile bedenden atılan katı ve sıvı gıdaları, atıkları vb. şeyleri bilmelidir.[1210] Bu yüzden Galen, kendisinden önceki bilginlerin; "tıp; kişiyi sağlıklı kılan ve hasta eden şeyleri bilmektir" şeklinde bir ifade kullandıklarını aktarmaktadır.[1211] Ancak Galen, sağlık, sağlığın korunması ve hastalık ile ilgili şeylerin bilgisinin elde edilmesine dair yöntemler konusunda hekimlerin ihtilaf halinde olduklarını söyler. Bazıları bu konuda sadece tecrübenin[1212] yeterli olduğu görüşünü bazıları ise tecrübeyle beraber kıyas yönteminin de gerekli olduğu görüşünü benimsemektedir.[1213] Tıp-mantık ilişkisini temele aldığımızda bizim için önemli olan akıl yürütmenin en temel ve en mükemmel şekli olan kıyas yöntemini benimseyen fırkanın görüşleridir. Bu yöntemi benimseyenler için en önemli şey bedenin tabiatını ve bedenleri hasta eden veya sağlığa kavuşturan bütün nedenleri tam manasıyla bilmektir. Ayrıca kıyas ehline göre hekim, bedeni kuşatan hava, su, mekân, meslek, adet, yiyecek ve içecek değişkenlerini tam manasıyla kavramalıdır. Bunları kavradığı veya bildiği oranda bütün hastalıkların sebeplerinin mevcudiyetini, ilaçların etkisini, tedavinin nasıl ve hangi ilaçlarla gerçekleşeceğini, dahası kıyas ve akıl yürütmenin ölçüsünü bilir.[1214] Galen, bu noktada Hipokrates'in de bedenin tabiatını en ince ayrıntısına kadar

---

[1209] Galen, *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus/The Best Doctor is also a Philosopher)*, 1/54; Bachmann, *Galens Abhandlung darüber, daß der vorzügliche Arzt Philosoph sein muß*, 1/14-15; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 62.

[1210] Yakıt, *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*, 53.

[1211] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/64-65; Ḥunayn ibn Isḥāq, *Kitāb Ǧālīnūs fī firaq al-ṭibb li-l-mutaʿallimīn*, ed. Muḥammad Salīm Sālim (Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīyah, 1977), 1/11-13.

[1212] Tecrübe kavramının tarihi için bk., Philodemus, *On Methods of Inference A Study In Ancient Empiricism*, çev. Phillip Howard De Lacy - Estelle Allen De Lacy (Philadelphia: American Philological Association, 1941), 165-182; Jonathan Barnes, "Medicine, experience and logic", *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice*, ed. Jonathan Barnes vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 26.

[1213] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/65; Ḥunayn ibn Isḥāq, *Kitāb Ǧālīnūs fī firaq al-ṭibb li-l-mutaʿallimīn*, 1/14-15; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 27.

[1214] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/69; Ḥunayn ibn Isḥāq, *Kitāb Ǧālīnūs fī firaq al-ṭibb li-l-mutaʿallimīn*, 1/23-24; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 29.

bilinmesi gerektiğini ve bu durumu tıpta her şeyin başlangıcı olarak addettiğini aktarmaktadır.[1215] Çünkü Hipokrates'e göre bedene arız olan hastalığın cinslerinin ve türlerinin kısımlarını bilmeyen hekimler, tedavinin amaçları noktasında hataya düşer. Felsefe varlığı tanıtırken mantık tanıtılan bu varlığı kategorize etme yöntemidir.

Tıp-mantık ilişkisi, mantığın İslâm dünyasına geçişinde de önemli bir dönüm noktasıdır. Hz. Muhammed'in vefatından sonra halifeler devrinde genişlemeye başlayan İslâm dünyasının sınırları Süryanilerin bulunduğu Suriye-Irak bölgelerine kadar uzanmıştır. Buradaki Süryani Nestûriler, Yakubîler veya Monofizitler İskenderiye'nin Helenistik öğretilerini buralara taşımışlardır. Müslümanlar, Süryanilerin bulunduğu bölgeleri fethedince de Süryaniler İslamî gücün altında varlıklarını ve Yunan öğretilerini sürdürmeye devam ettirmişlerdir. Süryanilerin sürdürmüş olduğu bu öğretiler, mantığın astronomi ve tıp öğretimindeki rolüyle birlikte İslâm dünyasına tercüme edilmeye başlanmıştır. Sekizinci yüzyılda başlayan tercüme faaliyetleriyle beraber Bağdat'taki halifeler "tabiplerin ve filozofların lideri" (*reîsu'l-etıbbâ ve'l-felâsife*) şeklinde isimlendirilmeye başlanmıştır.[1216] İslâm dünyasında mantığın gelişmesinin ardındaki sebeplerden en önemlisi kanaatimizce tıp ilmi ile mantık arasında Galen'in daha önceden bahsetmiş olduğu ilişkidir. Çünkü Galen'e göre mantık, fizik ve ahlak ilimlerinde bilgili olmayan/tecrübe kazanmamış birinin hekimliği hakkıyla yerine getirmesi imkansızdır.[1217] Bu ilişkiyi Fâtımîler döneminin ünlü hekim ve filozofu Alî b. Rıdvân (ö. 460/1068 [?]) şöyle dile getirmektedir:

Bir kimse ancak Galen'in yöntemini takip ettiği zaman en iyi hekim olabilir; bu da aynı zamanda filozof olmasıyla mümkün olur. Felsefî eğitim almayan herhangi bir kimse

[1215] Galen, *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus/The Best Doctor is also a Philosopher)*, 1/54; Bachmann, *Galens Abhandlung darüber, daß der vorzügliche Arzt Philosoph sein muß*, 1/14-15; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 62.

[1216] Hans Henrich Biesterfeldt, "Medicine in the Arab World", *Encyclopedia of Medieval Philosophy Between 500 and 1500*, ed. Henrik Lagerlund (Stockholm: Springer, 2020), 1146-1151.

[1217] Robert J. Hankinson, "Galen's Concept of Scientific Progress", ed. Wolfgang Haase - Hildegard Temporini, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Rise and Decline of the Roman World)* 2/37 (1992), 1781; Hankinson, "Galen's Philosophical Eclecticism", 3506.

sadece tıp pratisyenidir. Çünkü hekim; matematik, fizik, ahlak ve mantık bilimlerinde eğitilmelidir. Hekim olmak bütün bu ilimlerde mükemmel bir bilgiyi gerektirir.[1218]

Hekimlerin eğitiminde mantık uzun süre merkezi bir role sahip olmuştur.[1219] Bu sebepten Ebû Bekir Râzî[1220], İbn Sînâ ve İbn Meymûn (ö. 601/1204) gibi âlimler tıbbî-mantıkî veya tıbbî-felsefî geleneği sürdürmüşlerdir. Nicholas Rescher, tıp ve mantık arasında çok yakın bir ilişkinin bulunduğunu hatta onuncu yüzyılda İslâm dünyasında yazılmış olan Arapça biyografik sözlüklerde mantıkçı-hekim şeklinde tanımlanan şahısların mevcut olduğunu belirtmektedir.[1221]

3.1. MANTIKÎ-TIBBÎ YÖNTEM

Bu başlık altında Galen'in tıp ilminde karşılaştığı problemleri çözmek için doğru bilginin yöntemi olarak kabul ettiği mantık sanatını ne şekilde kullandığına değinmeye çalışacağız. Galen, tedavi yöntemi olarak benimsediği mantıkî yöntemi özellikle *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinde tartışmaktadır.[1222] Bu eserin yanı sıra Galen'in farmakoloji ile ilgili incelemelerinde de bu yöntemi kullandığı görülmektedir.[1223] Bu yöntem sayesinde hastalığa, ilaçlara veya insan bedeninin sağlık ve hastalık durumlarına dair yeni şeyler keşfedilir.[1224] Bu yöntem, tıp sanatında uygulanırken akılda tutulması gereken en önemli şey doğal olmayan bütün durumların karşıtları ile tedavi edilmesidir.[1225]

Galen'e göre tıp hem tecrübeye hem de akla dayalı olan bir sanattır.[1226] Aklı, düşünürken hatadan koruyan mantıkî bir yöntem olmadan hiçkimse tıp sanatında

---

[1218] Joseph Schacht - Max Meyrhof, *The Medico-Philosophical Controversy between Ibn Butlan of Baghdad and Ibn Ridwan of Cairo. A contribution to the History of Greek learning among the Arabs.* (Cairo: The Egyptian University Faculty of Arts Publication, 1937), 77.

[1219] Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 55.

[1220] er-Râzî, *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî*.

[1221] Rescher, *İslâm Mantık Tarihi*, 86.

[1222] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/27; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 15.

[1223] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους I-VI (De Compositione Medicamentorum secundum Locos I-VI/On the Composition of Drugs according to Places I-VI)*, 12/614; Durling, "Method in Galen", 45; Nicholas Everett, *The Alphabet of Galen: Pharmacy From Antiquity to The Middle Ages* (Toronto: University of Toronto Press, 2012), 36-63.

[1224] Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/64.

[1225] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/768.

[1226] R. J. Hankinson, "Epistemology", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (United Kingdom: Cambridge University Press, 2008), s. 175.

bütünlüğe ve kesinliğe ulaşamaz.[1227] Hatta o, mantıkî yöntem olmadan ne Aristoteles'in ne de Theophrastus'un hiçbir şey yazamayacaklarını söylemektedir.[1228] Galen, her zaman doğru olan kavramlardan hareket edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Daha sonra bu temel kavramlardan yola çıkılarak yorum veya sonuç çıkarılmalıdır. Bir teori oluşturma veya var olan bir şeyi temellendirme noktasındaki en önemli şey akıl ve tecrübenin beraber kullanılmasıdır. Her şeyden önce tecrübe, aklın hükümlerini doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra mantıkî yöntem, ilaçların keşfine büyük katkı sağlar. Mantıkî yönteme göre ilaçları keşfeden kimse ardından (hastanın) diyatezi arayışına girmelidir.[1229] Mantıkî yöntem ile bileşik ilaçlar keşfedilirken tecrübe onların faydalarını test eder.[1230] Yani tecrübe açık ve seçik bir şekilde ortada olan bir şeye dair oluşan hükümdür. Doğru olduğu söylenen şeylerin kısmen tecrübe kısmen de akıl ile doğrulanması gerekmektedir. Mesela ateşi olmayan hastaların irin (sarımtırak renkli sıvı) kustuğu veya bu irinin idrara dönüşüp dönüşmediği tecrübe ile belirlenirken, verilecek olan hükümlerin doğruluğu veya yanlışlığı akıl ile tespit edilir. Tecrübe bize ilaçların gerçek niteliklerini öğretirken akıl da her hastalık durumunda tedavinin genel amacını öğretmektedir. Kısacası tecrübe somut olarak mevcut olan maddenin özellikleriyle ilgiliyken akıl ise bu maddelerin var olma nedenleri üzerinden asıl fonksiyonlarını belirlemektedir.

Mantıkî yöntem olmadan ilaçları terkip etmek de pek mümkün değildir.[1231] Ayrıca mantıkî yöntem irrasyonel tecrübelerle çelişir.[1232] Kaç tane hastalık olduğunu bilmek için kişi kendini mantıkî yöntem noktasında eğitmelidir.[1233] Galen, bütün insanlar için uygun bir şekilde ortaya konulmuş şeyleri doğrulamanın tecrübe ve akıl/akıl yürütme şeklinde iki kriterinin olduğunu söylerken mantıkî yöntemin de bilinmesi istenen şeyleri keşfetme gücüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Mesela

[1227] Durling, "Method in Galen", 44.
[1228] Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 174-175.
[1229] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους I-VI (De Compositione Medicamentorum secundum Locos I-VI/On the Composition of Drugs according to Places I-VI)*, 12/128.
[1230] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, 13/376.
[1231] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, 13/706.
[1232] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/31.
[1233] Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 62-63.

bu kriterler göz önünde bulundurularak ateşi olan bir hastaya neden ilaç olarak soğuk su yazıldığını soran birine iki şekilde cevap verilebilir: (i) Ateşin oluşumu ve doğası ele alınır, hastalıklarda özellikle uygun anlar kavramı ve soğuk suyun doğası açıklanır. Bütün bu şeyler yapıldıktan sonra bu tür bir hastalık ve böyle bir anda soğuk suyun doğru bir tedavi için nasıl doğru olduğu açıklanmaya çalışılır. (ii) Bunların hiçbirinin doğasından bahsedilmez. Ancak bu tür hastalıklarda ve bu tür anlarda soğuk suyun sıklıkla faydalı olduğunun gözlemlendiği söylenilerek deneyime başvurulur.[1234] Yani Galen burada hem yakinî bilgiye hem de meşhur veya makbul olan bilgiye başvurularak cevap verilebileceğini ifade etmektedir.

Galen'in kullanmış olduğu tıbbî yöntemin, mantıkî yöntemin temelleri üzerine inşa edildiği görülmektedir. Zira bir hastalığı tespit etme noktasında öncelikle tanımlama metoduna başvurmaktadır. Ona göre tıp sanatı ile uğraşan herkesin öncelikle hastalığın, semptomun ve duygulanımın ne olduğunu tam bir şekilde tanımlaması ve bahsedilen bu şeylerin hangi yönlerden birbirine benzediğini, hangi yönlerden birbirinden farklı olduklarını ayırt etmesi, sonra da bunları denemeye ve filozofların bize öğrettiği yönteme göre onları uygun ayırımlarıyla birlikte ele alması gerekmektedir.[1235] Tam olarak tanımlanmayan herhangi bir hastalığı, cinsine veya ayırımına göre bölmek mümkün değildir. Bu yüzden hastalıkların tam olarak anlaşılması için tam bir tanım yapmak önem arz etmektedir. Hastalık veya yukarıda bahsedilenlerden herhangi biri tam olarak tanımlanıp özelliklerine, semptomlarına ve fonksiyonlarına göre taksim edildikten sonra ise bu duruma uygun bir aksiyom seçilir. Galen, hastalık noktasında genelde "Hiçbir şey sebepsiz oluşmaz" aksiyomunu temele alır ve bu aksiyomla beraber kesin bir sonuca varmaya çalışır. Zaten Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinin birinci bölümünde, tıp sanatında ispatlanan her şeyin kendinde apaçık olan/doğru olması için başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan kesin birincil kanıtlanamaz önermelere indirgenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.[1236]

[1234] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/29; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 16.

[1235] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/27; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 15.

[1236] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/34; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 18.

Galen, bu temel aksiyom düşüncesini dört unsur noktasında da açıkça kullanmaktadır. O, hastalıkları tedavi ederken dört elementin -sıcak, soğuk, yaş, kuru- niteliklerinin her bir organın doğal yapısı için gerekli olduğu düşüncesini göz önünde bulundurmaktadır. Her beden bu dört niteliğin karışımından oluşmaktadır. Bunlardan hareketle her bir organın karışımını bilen biri o organın bozukluk sebeplerini, semptomlarını ve iyileştirme yöntemini bilir. Galen'in kullanmış olduğu tedavi edici yöntem de bu dört nitelik arasındaki doğal dengeyi onarmaya yöneliktir. Kendisi bu dengeyi sağlamaya çalışırken de "Karşıtlar, karşıtlarıyla tedavi edilir" aksiyomunu temele alır. Ona göre iyi bir hekim olmak, bu temel aksiyomları bilip onlara göre tedavi uygulamaya dayanmaktadır.

Galen'e göre hastalık, bedenin doğal yapısında bir bozukluk veya eksikliğin meydana gelmesiyle oluşur. Daha önce de belirtildiği gibi Galen bu tür durumlarda öncelikle bozulan fonksiyonların neler olduğunun belirlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durum zaten kendinde apaçık olan şeyi açıklığa kavuşturmaya çalışmaktır. Gözde meydana gelen bir bozukluğu ele aldığımızda ilk olarak gözün fonksiyonunun görme olduğu ve bu durumdan dolayı nerede bir eksikliğin veya bozukluğun oluştuğu tespit edilmeye çalışılır. Bazen de buna benzer durumlarla ilgili ayrıntılı bir araştırma yapmak gerekebilir. "Hiçbir şey sebepsiz oluşmaz"[1237] gibi genel aksiyomdan hareketle de bu bozukluğun sebebi tespit edilmeye çalışılır. Eğer bozukluk aşırı sıcak veya nemden kaynaklanıyorsa soğukluk ve kuruluk gibi zıt nitelikler üzerinden tedavi uygulanır. Bu yöntem de "Zıtlar zıtlarla tedavi edilir" temel aksiyomuna dayanmaktadır.[1238]

Galen'in tıp sanatında mantığı ne şekilde kullandığına değinirken tümel yöntem olarak addettiği[1239] yönteme de değinmek gerekmektedir. Bu yöntem aslında mantığın kıyas konusu işlenirken kıyas oluşturmak için kullanılan tümel öncüllere ve bu tümel öncüllerdeki hükmün tikel öncüllere uygulanma keyfiyetine dayanmaktadır. Burada tümel öncüllerin hükmünün tikel öncüllere uygulanma keyfiyeti tabirini

[1237] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/36; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 19.

[1238] Galen, *Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασίστρατον (De Venae Sectione adversus Erasistratum/On Bloodletting against Erasistratus)*, 11/167; Galen, *Galen on Bloodletting*, 27; Hankinson, "Epistemology", 167.

[1239] Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/216; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/322.

kullandık. Çünkü Galen'e göre bu tür tümel yöntemler doğru ve kesin bilgi için yeterli değildir.[1240] Amacı doğru ve kesin bilgi olan herkes tikeller noktasında da kendini eğitmelidir.[1241] Hekimlerin çoğu en çok tümel hükümleri tikellere uygulamaya çalışırken zorlanmakta ve hataya düşmektedir. Bu yüzden Galen sürekli pratik yapılması ve yaşam boyunca bunun devam etmesi gerektiğini söyler.[1242] Ancak bu şekilde kişi, metodik olarak elde ettiği bilginin salt deneyimden elde ettiği bilgiden daha güvenilir olduğu sonucuna varabilir.[1243]

Tedavi yönteminde önemli olan şeylerden biri sebeplerin tam bilgisine ve sebeplerin farklı türlerini anlamakla ilgili uygun bir idrake sahip olmaktır. Galen, sebeplerin bilgisiyle oldukça ilgilenmiş gözükmektedir. Zira sebepler ile ilgili özel çalışmaları mevcuttur.[1244] Her bir tedavi yöntemi hastalığın kendi yakın sebebiyle ilişkili olarak uygulanmalıdır. Çünkü aynı duruma sahip iki vakanın farklı nedenlerden dolayı oluşmuş olması muhtemeldir. Tedavi de sebeplerin farklılığına göre uygulanır.[1245] Ancak Galen sebeplere dogmatik tarzda güvenilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Bazen araştırılan sebepler makul ve doğrulanabilir olmayabilir. Böyle bir araştırma sonucunda elde edilen sonuçlar her zaman yanlışa sevk etmektedir. Buraya kadar bahsettiğimiz bütün teorik bilgilere ve gerekli araçlara sahip olan her hekim belirli vakaları incelemeye ve uygun tedaviyi belirlemeye başlayabilir. Bu aşamada Galen'in çokça kullandığı *ἔνδειξις* (*endeiksis*/*belirti/işaret/ semptom*) kavramı[1246] devreye girer.[1247] Bu kavram Galen'in tedavi yöntemi konusunda kullanmış olduğu en önemli kavramlardan biridir. Genellikle hastalığın

[1240] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/608.
[1241] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/628-629.
[1242] Galen, *Πρὸς Πατρόφιλον περὶ συστάσεως ἰατρικῆς (De Constitutione Artis Medicae ad Patrophilum/On the Composition of the Art of Medicine)*, 1/245; Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/123.
[1243] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/183.
[1244] Hankinson, "Philosophy of nature", 2008, 229-233; Van Der Eijk, "Therapeutics", 291.
[1245] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/47.
[1246] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 3.
[1247] Bu kavramın kullanımı ile ilgili daha detaylı bilgi için bk., Jackie Pigeaud, "Les Fondements Théoriques du Méthodisme", *Les Ecoles Medicales a Rome*, ed. Philippe Mudry - Jackie Pigeaud (Geneve: Librairie Droz, 1991), 7-50; Danielle Gourevitch, "La Pratique Méthodique: Définition de la Maladie, Indication et Traitement", *Les Ecoles Medicales a Rome*, ed. Philippe Mudry - Jackie Pigeaud (Geneve: Librairie Droz, 1991), 51-81.

"sonucunun yansıması" anlamında kullanmaktadır.[1248] Bu semptomlar ise tedavi altındaki hastanın bedeninden elde edilir. Bunlardan yola çıkılarak tedavi uygulanır. Doğru tedavi uygulamak için öncelikle bu semptomlara ve bunların ne ile ilintili olduğuna bakmak gerekmektedir. Galen'e göre hastalığın teşhis edilmesi noktasında en önemli semptomlar hastanın idrarı ve nabzıdır.[1249] Bunların dışında erkek ve kadın arasındaki farklılık veya havanın ve çevrenin etkileri de sayılabilir.

Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinin ikinci bölümünde tedavi edici yöntemin tecrübeden tamamen bağımsız olduğunu ve bu ikisini tek bir yöntem olarak kabul eden rasyonalistlerin ve ampiristlerin hataya düştüklerini dile getirmektedir. Kendisi bu yöntemin tecrübe yerine tamamen semptom kavramı üzerine kurulu olduğunu söylemektedir. Galen'in bu kavramı söz konusu hastalığın belirli semptomlarının tedavisine işaret eden bir şey olarak addettiği söylenebilir.[1250] Çünkü ona göre tecrübeden farklı olan her şey semptom olarak adlandırılır.[1251] Bu nedenle tedavi edici yöntemi uygun bir şekilde oluşturmak isteyen kişi, zorunlu olarak ilk semptomlardan başlamalı ve bunlardan sonraki şeylere ve daha sonra onlara bağlı olan şeylere geçmeli ve bunu asıl amacına veya son noktaya ulaşana kadar ara vermeden yapmalıdır. Mesela amacı her hastalığa çare bulmak olan bir araştırma düşündüğümüzde bu araştırmada yapılması gereken ilk şey daha önce değindiğimiz gibi bir başlangıç noktası belirlemektir. Bu araştırma için başlangıç noktası hastalığa dair bilgi ve hastalığın doğası gereği ne tür bir şey olduğunu ortaya koymaktır. Hastalığın ne tür bir hastalık olduğu anlaşıldıktan sonra hastalığın semptomları üzerine yoğunlaşmak gerekmektedir. Öncelikle hastalığın genel ve yaygın semptomlarının ne olduğu keşfedilmeye çalışılır. Daha sonra ise bu semptomlardan özel olan semptomlara doğru gidilir. Bu noktada bütün insan fertlerinin insan, bütün inek fertlerinin inek, bütün köpek fertlerinin de köpek olarak adlandırıldığı gibi bütün hastalıkların en genel kavram olan hastalık kavramının

[1248] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/126; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 202.
[1249] Van Der Eijk, "Therapeutics", 294.
[1250] Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", 103.
[1251] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/127; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 64.

kaplamına girdiği ve hepsinin hastalık olarak adlandırılması gerektiği unutulmamalıdır. Çünkü Galen'e göre bütün hastalıklar bir ve aynı şeyi paylaşır.[1252]

Aslında Galen'in burada kastettiği şey öncelikle tek tek özel durumların veya şeylerin ne olduklarının bilinmesi ve daha sonra da bunların mantık kuralları çerçevesinde ele alınması gerektiğidir. Yukarıda bahsi geçen araştırmada mantık kurallarına riayet edilmesi gerektiğinden kastımız cins, tür ve ayırımları iyi bilip hastalıkları ona göre belirlemek veya sınıflandırmaktır. Gerçekte her ne kadar tek tek fertler mevcut olup onlarla etkileşim halinde olunsa da Galen, mesela bütün köpek fertlerinin (deniz hayvanları hariç) aynı ayırımlara, hassalara veya niteliklere sahip oldukları için hepsinin köpek genel kavramıyla adlandırılması yani hepsinin köpek türü altında ele alınması gerektiğini dile getirmektedir.[1253] Aynı şey insan türü fertlerinde veya başka türün fertlerinde de söz konusudur. Araştırmalarda bu şekildeki yöntemsel anlayışa sahip olmak araştırmacı için işleri kolaylaştıran bir durumdur. Çünkü tek tek fertlerle ilgilenmek yerine türler ve cinslerle ilgilenmek daha kolaydır. Bu da onu çokluktan tekliğe veya karmaşıklıktan basitliğe doğru götürür. Böyle bir anlayışla sağlığa veya hastalığa yaklaşıldığında sağlıklı olan bütün insanlar için "sağlıklı" kavramı, hasta olan bütün insanlar için -hastalık her ne olursa olsun- "hastalıklı" kavramının kullanılması gerektiği anlaşılır. Bütün bunlardan sonra Galen'in bahsetmiş olduğu bu tedavi yönteminin işleyiş keyfiyetine değinmek yerinde olacaktır.

3.2. TEDAVİ YÖNTEMİNİN İŞLEYİŞ ŞEKLİ

Galen'e göre bir hekimin sahip olması gereken ilk ilke veya şart "Konuyla ilgili tedavilerin niteliği ve niceliği, uygulama yöntemleri hakkında gerekli bilgiye ve bu uygulama yöntemlerinin doğru zamanı ile ilgili bir idrake/sezgiye/anlayışa sahip olmasıdır."[1254] Tedavilerin niteliği, niceliği ve uygulama yöntemleri, perhiz, farmakoloji ve cerrahi süreç, dersler aracılığı ile öğrenilebilirken, uygulama yöntemlerinin doğru zamanı ile ilgili bir anlayışa sahip olmak zor ve oldukça çaba gerektiren bir durumdur. O, bu durumun hekimin, bir vakadan diğerine farklılık

[1252] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/128; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 64.
[1253] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/129; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 64-65.
[1254] Van Der Eijk, "Therapeutics", 288.

gösteren koşullar hakkındaki profesyonel yargısına dayanan bir varsayım meselesi olduğunu belirtmektedir. Bu konudaki diğer bir zorluk da hekimin kendisine gelen hastanın sağlıklı hali hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayıp doğrudan onun hastalıklı haliyle karşılaşmasıdır. Bu durum, patolojik durumlara ilişkin genel bir bilginin hem yetersiz hem de kişinin elinde uygulaması gereken tek şey olduğunun başka bir nedenidir. Bundan dolayı hekim, hastaları hakkında hiçbir zaman tam bilgi sahibi olamayacaktır ve bu durum oldukça risk unsuru taşımaktadır.

Galen'in her ilmin temelinde mantığın olması gerektiği ile ilgili düşüncesinden hareketle mantığın tıp sanatı ile olan ilişkisi bu noktada yani yöntem noktasında dört farklı şekilde tezahür etmektedir. Bunlar; bölme, birleştirme, tanım ve burhân yöntemleridir. Öncelikle bu yöntemlerin ne olduğunu daha sonra da Galen'in bu yöntemleri tıp sanatında nasıl kullandığını açıklamaya çalışacağız. Tanım yöntemini hastalığın, sağlığın veya tıp sanatıyla ilgili kavramların ne olduğunu açıklığa kavuşturmada, bölme yöntemini daha çok tedavi noktasında, terkip yöntemini ise hastalıkların sınıflandırılmasında ve özellikle de ilaçların terkibinde kullandığını söylemek mümkündür.

Bu başlık altında tanım yöntemine değinmeyeceğiz. Çünkü tanım yöntemini, mantık ilmininin tıp sanatında nasıl kullanıldığını örnekler üzerinden açıklamaya çalışacağımız başlık altında ele alacağız.

3.2.1. Bölme Yöntemi

Bölme, tedavi yöntemlerinin en önemli şartlarından biridir. Galen'e göre tedavilerde düşülen birçok hatanın sebebi bölmenin iyi bir şekilde anlaşılıp uygulanmamasından kaynaklanmaktadır. Galen'in bölme ile tedavi yöntemine kendi damgasını bastığı da söylenebilir. Çünkü Galen'den önce bölmenin, tedavi yönteminin temel yapı taşı olarak kabul edilmediği vurgulanmaktadır.[1255] Bölme, bölünebilmeyi (*διαίρεσις/diairesis*) açıklamaktadır. Galen'in bu bağlamda kullandığı ilgili kavram ise "nitelik", "tanımlama" veya "tasdik" anlamlarına gelen ayırım

[1255] Van Der Eijk, "Therapeutics", 289.

(*diorismos*)'dır.[1256] Bu kavramlar, Galen'in eski Grek felsefesi ve biliminden benimsediği ve büyük çalışmalarının her bölümünde uyguladığı iki temel epistemolojik yöntemi temsil etmektedir.[1257] Bu noktada Galen, Hipokrates, Platon ve Atinalı tıp yazarı Mnesitheus'a (ö. IV. Asır) değinmektedir.[1258]

Bölme, şeylerin tümel sınıflarının daha özel türlere ayrılmasını ifade etmektedir. Bu yöntem özellikle cinslerin, türlerin ve ayırımların incelenmesinde kullanılır. Bunun tedavi alanında kullanılması patolojik bir durumun cinslerine ve türlerine göre ayrılması şeklinde tezahür etmektedir. Mesela bölme yöntemi ile nabızda meydana gelen çok sayıdaki farklılık tespit edilebilir.[1259] Bu sayede tedavi, hedeflenen şekilde icra edilebilir. Bu duruma "A türü bir hastalığın sadece B ile tedavi edilebiliyor olması ve C de A'nın bir türü ise B'nin aynı şekilde C'ye de uygulanması" örnek gösterilebilir.

Bölme en üstten en alta doğru gerçekleşen hiyerarşik bir yöntemdir. Bu yüzden bölmede en önemli şey ayırımlardır. Cinsin altındaki türler için doğru ve yakın ayırımlar bulunmadığı sürece bölme yönteminin doğru sonuç vermesi zanna dayalı olmaktadır. Bu yöntem tedavi için kullanıldığında da aynı durum söz konusudur. Zira bir hastalık cinsinin altında yer alan hastalık türlerini doğru bir şekilde ayrıştırmak için her bir türün yakın ayırımının iyi bilinmesi gerekmektedir. Bölme yönteminin tedavi noktasındaki bir başka önemi de "doğal olmayan durum"un iki farklı türü olarak hastalık (*νόσος/nosos-νόσημα/nosēma*) ve semptom (*σύμπτωμα/symptōma*)[1260] arasında, farklı semptom türleri[1261] arasında, hastalık ile duygu (*πάθος/pathos*)[1262] arasında veya dengesizlikler (*δυσκρασίαι/dyskrasiai*)[1263],

[1256] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/3-4; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/40.
[1257] Van Der Eijk, "Therapeutics", s. 289.
[1258] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/3.
[1259] Galen, *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν (De Differentiis Pulsuum/Differences of Pulses)*, 8/602.
[1260] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/86.
[1261] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/65; Galen, *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (De Symptomatum Differentiis/Differences of Symptoms)*, 7/42-84.
[1262] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/89-90.
[1263] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/121-122.

ateşler (*πυρετοι/pyretoi*) ve iltihapların (*φλεγμοναι/phlegmonai*) birkaç farklı türü arasında ortaya çıkmaktadır.[1264]

Ayırım kavramına gelince bu kavram cinse özgü bir tedavi kuralı anlamına gelmektedir. Mesela B tedavisinin A türü durumlara karşı etkili bir tedavi olduğu kabul edilir ve gerekirse de bu tedavi kuralının belirli bir durumda ne ölçüde geçerli olduğunu belirleyen bir dizi ölçüte göre düzeltilir ve ayarlanır. Bu ölçütlerden bazıları yaş, cinsiyet, fizyolojik yapı, yaşam tarzı veya mizaç gibi hastanın bedeni ile ilgiliyken diğerleri iklim ve mevsim gibi çevresel faktörlerle ilgili olabilir. Aynı şekilde çiğ veya pişmiş, saf veya karıştırılmış, içten veya haricen uygulanması gibi tedavinin yapısı veya uygulama tarzı ile ilgili olan ölçütler de mevcuttur.[1265]

Galen'e göre birisi bu yöntemi ister normal ister normal olmayan herhangi bir şey üzerinde kullanabilir. Çünkü bu yöntemin sonuçlarından kusursuz belirtiler meydana gelmektedir. Hekim de bu yöntem ile insani açıdan mümkün olan tedavi hatalarına düşmekten tek başına kurtulabilmektedir. Böylece diğer herkesten daha iyi bildiği veya hiç bilmediği hastalarla da en iyi şekilde ilgilenme ve onları tedavi etme konumuna erişir.[1266] Daha önce hastalık ve hastalık türleri konusunda da değindiğimiz gibi hastalar noktasında yaş, çevre, mizaç vb. durumlara dikkat edilmesi gerekmektedir. İşte bölme yöntemi bunların hepsini ele alan bir yöntemdir. Sonuç olarak Galen'in burada kastettiği şey bir hekimin tedaviyi araştırma, planlama ve uygulama noktasında karşılaştığı ve yapması gereken şeyler tanımlama/belirleme, inceleme, kategorize etme ve doğru bir yöntemle ilgili bilgiyi sınıflandırmadır.[1267] Doğru bir yöntemle sınıflandırmaktan kasıt o şeyleri cins, tür, ayırım, hassa ve arazlarına göre bölmektir. Burada önemli olan diğer bir nokta ise Galen'in hastalığın özel durumlarına özgü olarak bozulan işleyiş, bozulmayı beraberinde getiren durum, bu durumun sebepleri ve bundan kaynaklanan sonuçların tanımlanması ve ayrıştırılması gerektiğini vurgulamasıdır. Ona göre birçok hekimin kafasının karıştığı veya başarısız olduğu nokta burasıdır. Çünkü onların çoğu hastalığın sebebi ile

[1264] Galen, *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν (De Febrium Differentiis/On the Differences of Fevers)*, 7/273-405.
[1265] Van Der Eijk, "Therapeutics", 290.
[1266] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/4-6.
[1267] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/41; Van Der Eijk, "Therapeutics", 290.

hastalığın kendisini veya hastalığın sonuçları ile hastalığın kendisini karıştırmaktadırlar. Bu durum tedavi noktasında onları başarısızlığa mahkûm etmektedir. Ayrıca çoğu, sağlık ve hastalık arasındaki kavramsal ilişkileri, birini bir kategoriye diğerini onunla ilişkisi olmayan başka bir kategoriye koyarak karıştırmaktadırlar.[1268] Tüm bunlardan sonra Galen'in en iyi hekimin mantıksal bir zemine sahip olması gerektiği ile ilgili düşüncesinin sebepleri açığa çıkmış bulunmaktadır.

Galen'in bölme yöntemini her eserinde uyguladığını söylemek mümkündür. Bunların başında *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eseri gelmektedir. Kendisi, bu eserinin ikinci bölümünün başında tabiatın dışında bedende oluşan şeyleri açıklamaya çalışırken bölme yöntemini kullanmaktadır. Ona göre tabiatın dışında bedenlerde meydana gelen şeyler dört kısma bölünür: Bunlardan biri bozulmuş etkinliğin kendisidir, ikincisi bunu meydana getiren eğilimdir, üçüncüsü bunun sebepleridir ve dördüncüsü ise onu zorunlu olarak takip eden semptomlardır.[1269] Hastalık olarak adlandırılan şey de bu dört durumda gerçekleşir. Bunlar bir nevi hastalığın belirtileri olarak addedilebilir. Galen'in bölme yöntemini kullandığı eserlerinden biri de farmakoloji ile ilgili eseridir. O, bu yöntemi kullanarak gücün dört aşamasına göre ilaçların özelliklerini belirlemeye çalışır. Buna göre ilaçlar zayıf, hafif, güçlü ve yoğun olmak üzere dört kısma ayrılır.[1270] Bunun dışında bilinmeyen hastalıklar veya ilaçlarla karşılaşıldığında bunların ne olduğunun bilinmesi için sınıflandırma yöntemine başvurmak gerekmektedir.

3.2.2. Sınıflandırma Yöntemi

Sınıflandırma yöntemi, mantığın tıp sanatıyla olan ilişkisi noktasında oldukça önem arz etmektedir. Bu yöntem daha çok ilaçların terkibinde kullanıldığı gibi gerçekte oluşan yeni hastalıkların türlerinin ve cinslerinin belirlenmesinde de kullanılmaktadır. Galen'in bu konu ile ilgili *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata topous)* ve *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων*

[1268] Van Der Eijk, "Therapeutics", 291; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/50-52, 54-55, 57-61.
[1269] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/78; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 40.
[1270] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων VII-XI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus VII-XI/On the Powers of Simple Drugs VII-XI)*, 12/2-4.

τῶν κατὰ γένη (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata genē) isimli iki önemli eseri mevcuttur. Bu iki eserin MS 180 ve 193 yılları arasında eş zamanlı olarak yazıldığı belirtilmektedir.[1271]

İlaçlar öncelikli olarak basit ve mürekkep şeklinde sınıflandırılmaktadır. Zaten mürekkep ilaçlara uygulanan teorik metot basit ilaçların mantıksal incelemesinden türemektedir. Galen bu hususi̇taki temel teorisini ifade etmekte ve bunu mürekkep ilaçlara uygulamaktadır.[1272] Öncelikle her bir ilacın temel ve ikincil niteliklerinin araştırılması gerekmektedir. Çünkü ancak bu şekilde mürekkep bir ilaçta yaygın olarak bulunan temel nitelikler tespit edilebilmektedir. Burada önemli olan konulardan biri de Galen'in ilaçları sınıflandırma yöntemine göre ele alırken "terkip kategorisi"ni temele almış olmasıdır. Bu kategori mürekkep ilaçların tespitinde önemli bir rol oynamaktadır. Galen bu kategoriyi terkip yöntemi adı altında ele almaktadır. Ancak bu yöntem basit ilaçların incelemesi hususunda yetersizdir. Kendisi bu durumun farkında olmasına rağmen bunu problem ettiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir.[1273]

Galen mürekkep ilaçlarla ilgili eserlerin amacını sınıflandırma yöntemini kullanarak: (i) İlaçların terkibi, (ii) Geçmişten nakledilen ilaçların değerlendirilmesi ve (iii) Teorik bilgi (böyle bir değerlendirmede bulunmak için) olmak üzere üç aşamada ele almaktadır.[1274] Bu noktada tecrübe teoriden daha çok değerlidir. Galen bu bağlamda teori/akıl/sebep ve tecrübe kavramlarını ele almaktadır. *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata genē)* eserinde bazı ilaçların sadece aklî/teorik olarak, bazılarının tecrübî olarak bulunduğu, bazılarının ise akıl ve tecrübenin birlikteliğini gerektirdiğini daha sonra akıl ve tecrübeyle tespit

[1271] Heinrich von Staden, "Inefficacy, Error and Failure: Galen on δόκιμα φάρμακα ἄπρακτα", *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*, ed. Armelle Debru (Leiden: Brill, 1997), 66; Sabine Vogt, "Drugs and Pharmacology", *The Cambridge Companion to GALEN*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 311.; Sabine Vogt, "İlaçlar ve Farmakoloji", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 382.

[1272] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, 13/763-764.

[1273] Vogt, "Drugs and Pharmacology", s. 314.

[1274] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, 13/459.

edilenlerle ilgili olarak, aranılanı bulmak için bir keşif yöntemi kullanıldığını ve akıl tarafından varsayılanların tecrübeyle doğrulandığını belirtmektedir.[1275]

Akıl ve tecrübe arasındaki bu teorik denge sadece ilaçların terkibi noktasında değil Galen tıbbının her yerinde mevcuttur.[1276] Empirik araştırma ve tecrübe, uygun ilaçları tespit etme noktasında saf teoriden daha iyidir. Ancak bu tecrübe Galen'in deyimiyle mantıksal bir süreç içermelidir. O, empirik araştırma ve tecrübeden bahsederken kendisinden önceki hekimlerin ilaçlarla ilgili eserlerini nitelikli bir incelemeye tabi tuttuğunu belirtmektedir. Bunların arasında en kayda değer olanı Dioscorides'in *Materia Medica* eseridir.[1277] Burada önemli kavramlardan biri "nitelikli tecrübe/inceleme" kavramıdır. Zira Galen'in düşüncesinde nitelikli tecrübenin temelinde mantıksal bir süreç yer almaktadır. Bu süreç boyunca incelenen ilaçlar üzerine yazılan her eser aklî bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Daha sonra ilaçlarla ilgili bilgiler önerme haline getirilerek veya kıyas formatında ele alınarak ilaçların nitelikleri açığa çıkarılmaktadır.[1278]

Galen'in kendi yaklaşımına göre tedaviler ve ilaçlar uzun bir tecrübeye dayalı olarak değerlendirilmelidir. Tıp sanatının hemen hemen her bölümünde akla ve mantığa dayanan Galen, tedavi ve ilaçlar ile ilgili bölümlerde daha çok gelenek ve tecrübe tarafından kanıtlanmış verilere dayanmaktadır.[1279] Bu durumun uğraşılan şeylerin yapısından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü ilaçları oluştururken her ne kadar işin temelinde teorik bir bakış olsa da pratikte teorinin işlevsiz kaldığı görülmektedir. Uğraşılan ilaçların yapısı, çevre koşulları vb. şeyler teorik olarak kabul edilenden farklı durumlara yol açabilmektedir.

Galen, bölme ve sınıflandırma yöntemlerini tıp sanatında çokça kullanmaktadır. Özellikle de *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (Anatomikai enkeiriseis)*

[1275] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, 13/886.

[1276] Vogt, "Drugs and Pharmacology", s. 315.

[1277] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11/794; Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, 279-298; Tıeleman, "Methodology", 53-55; Hankinson, "Epistemology", 169-178; Vogt, "Drugs and Pharmacology", s. 316.

[1278] Philip J. Van Der Eijk, *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity: Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease* (United States of America: Cambridge University Press, 2005), 279-298.

[1279] Vogt, "Drugs and Pharmacology", 317.

eserinde bu yöntemlerin uygulamalı halini görmek mümkündür.[1280] Bu eserin altıncı bölümünde beslenme organlarının türlerini ele alırken bölme yöntemini, hayvanların veya insanların anatomisini öğrenmeye çalışırken yaptığı incelemelerden yola çıkarak organları benzer olan canlıları da sınıflandırma yöntemini kullanarak ayrı ayrı gruplar haline getirmektedir. Bunun dışında Galen hayvanları beslendikleri yiyeceklere göre de sınıflandırmaktadır. Mesela dikenli otları yiyen hayvanları ayrı bir grup olarak ele almakta ve bundan yola çıkarak bu tür otları yiyen hayvanların midelerinin büyük ve sert olduğu sonucuna varmaktadır.[1281] *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (Peri stoikheiōn kath' Hippokratēn)* eserinde de bu iki yöntemi bir arada kullanmaktadır. Ona göre dört unsura dayalı iki öğretim yöntemi vardır. Birincisi, vehimde bir şeyin bütününden ve en sonundan başlar, o şeyin kaynağına ve başlangıcına ulaşıncaya kadar geriye gider. İkincisi ise bir şeyin kaynağından ve başlangıcından başlar o şeyin tamamına ve sonuna ulaşıncaya kadar devam eder. Bu iki öğretim yönteminden ilkine dönüştürme/döndürme ve tahlil denir. Örneğin; parçaları benzer olan organların karışımlardan (mizaç-huy), karışımların besinlerden, besinlerin bitkilerden ve bitkilerin de dört unsurdan oluştuğunu söylemek böyledir. İkinci yöntem ise terkip olarak isimlendirilir. Örneğin; bitkilerin dört unsurdan, besinlerin bitkilerden, karışımların besinlerden, parçaları benzer olan organların karışımlardan, bileşik organların parçaları benzer olan organlardan ve bedenin tamamının da bileşik organlardan oluştuğunu söylemek böyledir.[1282] Bu iki yöntemden tahlil, bölme ile gerçekleşirken terkip, sınıflandırma ile gerçekleşmektedir. Galen pek çok eserinde bu iki yöntemi bir arada kullanmakta ve onları her öğretimin başı olarak görmektedir.[1283]

[1280] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/215-731; Galen, *On Anatomical Procedures I-IX*, çev. Charles Singer (London: Oxford University Press, 1956), 1-237; Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus IX,6-XV/On Anatomical Procedures)*, ed. Simon Max, çev. Ḥubayš b. al-Ḥasan (Leipzig: Hinrich, 1906b), 1/1-322; Galen, *On Anatomical Procedures IX-XV*, ed. Malcolm C. Lyons, - B. Towers, çev. Wynfrid Laurence Henry Duckworth (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), 1-264.

[1281] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/532-588; Galen, *On Anatomical Procedures I-IX*, 147-171.

[1282] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/162-163.

[1283] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/305-306; Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/1-214; Galen, *Περὶ κράσεων (De Temperamentis/On Mixtures)*, 1/509-694; Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/1-452; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/50-51.

3.2.3. Kanıtlama Yöntemi

Kanıtlama yönteminin Galen tarafından ne şekilde ele alındığına önceki bölümde değinmiştik. Burada bizim için önemli olan, Galen'in bilgide kesinliğin yöntemi olarak kabul ettiği kanıtlama yöntemini tıpta nasıl uyguladığıdır. Ona göre bu yöntem tamamen akıl üzerinden ilerler ve iyileştirilmeye çalışılan bedenin doğasını ve bedenin her gün karşılaştığı tüm nedenlerin güçlerini incelememizi belirtir. Çünkü hastalık ve sağlık bu nedenlerin sonucudur. Tüm hastalıkların veya sağlığın nedenlerinin bilinebilmesi için hava, su, yer, meslek, yiyecek, içecek ve alışkanlıklar hakkında da bilgi sahibi olunması gerekmektedir.[1284] Mesela bedenin bir parçasının veya kısmının ağrılı, sert, dirençli ve şişkin olduğu varsayıldığında hekimin yapması gereken ilk şey sebebi -yani parçanın içine anormal miktarda sıvı aktığını, şiştiğini ve onu gererek ağrıya neden olduğunu- bulması gerekir.[1285] Hastalığın sebebi ortadan kalkınca hastalık da ortadan kalkacağı için sebebi ortadan kaldırmak için çaba göstermeli ve incelemelerde bulunmalıdır.

Galen sebeplerin bilinmesi gerektiği ile ilgili pek çok durumdan veya vakadan bahsetmektedir.[1286] Bunların başında kuduz bir köpek tarafından ısırılan iki adamın tedavi olmak için tanıdık hekimlerine gitmesidir. Bu hekimlerden birinin sadece yarayı tedavi edip başka hiçbir eylemde bulunmadığını diğer hekimin ise köpeğin kuduz olduğunu bildiğinden yarayı kapatmak yerine daha çok açıp güçlü ve keskin ilaçlar kullanarak hastayı tedavi etmeye çalıştığını ifade etmektedir. Bu uygulamalar sonucunda ilk hastanın yaralı kısmı birkaç gün sonra iyileşirken ikinci hastanın tedavi süresi uzun sürdüğü için sağlığına biraz daha geç kavuşur. Çünkü ikinci hastayı tedavi eden hekim bütün sebepleri inceleyerek onları ortadan kaldırmaktadır. Hastaların tedavilerinin üzerinden belli bir süre geçtikten sonra ilaçları içen kişinin kurtulup tekrar sağlığına kavuştuğunu, diğerinin ise acı

[1284] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/69; Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 5.

[1285] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/70; Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 6.

[1286] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 55-56.

çekmediğini düşünmesine rağmen birden sudan korktuğunu, spazmlara girdiğini ve sonunda öldüğünü vurgulamaktadır.[1287]

Görüldüğü üzere Galen için kanıtlama işlemi, tanımlama, bölme ve sınıflandırma gibi yöntemlerin doğru bir şekilde uygulanmasından sonra gerçekleşmektedir. Bu yöntemlerin herhangi birinde bir eksiklik olduğunda kanıtlama apaçık olmayıp bulanık yani belirsiz bir hal alır. Bu yüzden kanıtlamanın bütün süreçlerine dikkat etmek gerekmektedir.

3.3. TIP SANATINDA TÜMELLER VE TİKELLER

Burada tümeller ve tikellerden ilk anlamda kasttettiğimiz, akıl ve tecrübedir. Çünkü akıl, tümellere delalet ederken tecrübe, tikellere delalet etmektedir. Bu başlık altında Platon ve Aristoteles özelinde Galen'in, temelinde akıl ve tecrübenin yer aldığı tümellere ve tikellere dair yaklaşımlarını ele almaya çalışacağız. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak, sonraki başlık altında ele alacağımız mantığın tıp sanatındaki kullanımı ile ilgili örneklere bir zemin hazırlayacaktır. Çünkü ele alacağımız örnekler hem tümel hem de tikel öncüllerden oluşmaktadır.

Platon ve Aristoteles'in açık bir şekilde tıbbı, sanatın standart bir örneği olarak kullandıkları ve her ikisinin de tıp ile retoriği karşılaştırdıkları belirtilmektedir.[1288] Platon'un *Gorgias* diyaloğunda Sokrates, tıp gibi sanatların hem konularına hem de yaptıkları şeylerin sebebine ilişkin rasyonel bir açıklama verebileceğini iddia etmektedir: "Kendilerine yemek pişirmenin bir sanat olmadığını, bir görenek olduğunu, tıbbın ise bir sanat olduğunu söylemiştim. Çünkü tıp önce hastaların doğasını inceler. Böylece hekim yaptığı şeyleri neden ve nasıl yaptığını bilir ve bunların nedenlerini gösterebilir."[1289] Aristoteles de *Retorik* eserinde aynı şekilde tıp ve retoriği kıyaslamaktadır: "Tıp, neyin sağlıklı neyin sağlıksız olduğu noktasında inandırma yollarını kullanırken retorik hemen hemen her konuda

[1287] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/88; Galen, *Περὶ θεριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν (De Theriaca ad Pamphilianum/On Theriac to Pamphilianus)*, 14/279; Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 13-14; Leigh, *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*, 47/147.

[1288] Riccardo Chiaradonna, "Universals in Ancient Medicine", *Universals in Ancient Philosophy*, ed. Riccardo Chiaradonna - Gabriele Galluzzo (Pisa: Edizioni della Normale, 2013), 381.

[1289] Platon, *Gorgias*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 130.

inandırma yollarını kullanmaktadır."[1290] Aristoteles başka bir yerde ise retorik ve diğer tüm sanatlar gibi tıbbın da tikellere değil tümellere odaklandığını dile getirmektedir:

[…] Diğer sanatların hiçbirinde bu türden bir açıklama yapılamaz. Örneğin tıp, Sokrates ve Kallias'ın nasıl iyileştirileceğini değil belirli bir grup hasta insanın nasıl iyileştirileceğini inceler. Tikel durumlar birbirinden o kadar farklıdır ki hepsi hakkında bilgi sahibi olabilmek imkânsızdır [*τὸ δὲ καθ' ἕκαστον ἄπειρον καὶ οὐκ ἐπιστητόν/To de kat' hekaston apeiron kai ouk epistēton*].[1291]

Aristoteles'in ifadelerinden yola çıkılarak tıbbın bir sanat olduğunu, sanatların da tikel durumlarla değil tümel durumlarla ilgilendiğini ve bu sebeple tıbbın teorik bilginin tamamını içerdiğini söylemek mümkündür. Ancak bu bilgi, tekil olması açısından her bir tekil hastanın tedavisine odaklanmaz. Çünkü Aristoteles'e göre tikel durumlar belirsizdir ve tekillikleri içinde rasyonel olarak bilinemezler. Bunun yerine tıp, tümel olarak bilinebilir ve tanımlanabilir belirli koşullarda bulunan hastaları "belirli bir türden" iyileştirmeye neyin yardımcı olduğu hakkında teoriler kurar. Tikel bilgiler tecrübe alanı ile ilgiliyken tümel bilgiler aklî alan ile ilgilidir. Aristoteles de tecrübeyi; tamamen algının ve hafızanın tekrarlarından oluşan tikellerin bilgisi olarak sunmaktadır.[1292] Sanat farklıdır, çünkü yalnızca insana özgü olan algı ve bellekten farklı bir bilişsel güç olarak aklı içermektedir.[1293] Aklın da tümelleri yani birçok şeye yüklenebilen şeyleri kavramak gibi özel bir işlevi bulunmaktadır. Ayrıca akıl, olanla değil o şeyin niçin öyle olduğuyla da ilgilenir. Tümel olan şeyler aklî bilginin uygun nesnesidir ve bu şekilde tecrübe ile kavranamazlar. Bu yüzden tecrübe tikellerin bilgisi iken sanat yani aklî olan tümellerin bilgisidir.[1294] Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Platon ve Aristoteles ilim/bilim ile sanatı birbirinden ayırmak için sanatı "Τέχνη/Tekhnē" kavramı ile ifade etmişlerdir. Galen de tıp için bu kavramı kullanmaktadır. Hatta bu konuda *Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē)* isimli bir eseri mevcuttur. Bu yüzden onun da tıbbı bir

[1290] Aristoteles, *Retorik*, 26.
[1291] Aristoteles, *Retorik*, 28.
[1292] Aristoteles, *Metafizik*, 76-77.
[1293] Chiaradonna, "Universals in Ancient Medicine", 382.
[1294] Robert J. Hankinson, "Art and Experience: Greek Philosophy and the Status of Medicine", *Quaestio* 4 (2004), 3-24.

sanat olarak kabul ettiğini ve dolayısıyla bu sanatı icra ederken tikellere değil daha çok tümellere odaklandığını söylemek mümkündür. Ancak tüm bunlara rağmen Galen için tikeller bu sanatta oldukça önem arz etmektedir. Çünkü iyi eğitim görmüş bir hekim bir hastalığın tam tanımını bilebilir[1295] ve semptomlarını nedensel terimlerle açıklayabilir, ancak yine de bireysel bir hastayı tedavi ederken teşhisinde başarısız olabilmektedir. Muhtemelen Aristoteles'in, tecrübeyi (yani özünde bireylere yönelik bir tür bilgiyi) tıp sanatının pratiğinde esas kabul etmesi bu sebepledir.[1296] Çünkü eğer birisi teorik bilgiye tecrübe olmadan sahip olmuşsa ve tümel olanı biliyorsa fakat içerdiği tikeli bilmiyorsa o kişi genellikle hastasını tedavi edemez. Özetlemek gerekirse tecrübe olmadan teorik tümel bir bilgiyi pratiğe dökmek yani tikellere uygulamak her zaman kesin sonuçlar doğurmaz. Aristoteles'in ifadesiyle "Tecrübe sanatı, tecrübesizlik ise rastlantıyı yaratır".[1297]

Platon ve Aristoteles'in akıl ve tecrübeye yönelik bu yaklaşımları Galen'in çokça eleştirdiği Deneycilerin, Kuramcıların ve Rasyonalistlerin ortaya çıkmasının sebebi olarak kabul edilebilir. Çünkü Deneyciler tıp sanatında sadece tecrübeye, Kuramcılar sadece teoriye ve Rasyonalistler ise sadece akla önem vermektedir. Galen'in bunları eleştirmesinin sebebi de muhtemelen akıl ve tecrübenin veya tümel ve tikelin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu düşünmesidir.[1298] Zaten Galen bu düşüncesine binaen *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (Pros Pisōna peri tēs thēriakēs)* eserinin girişinde panzehir üzerine bir eser kaleme alan Magnus'tan "Sanatında iyi eğitilmiş ve sadece pratik meselelerin deneyiminde değil, aynı zamanda teoride de pratik yapmış, pratik deneyimine dayanarak da doğru bir şekilde akıl yürütme konusunda iyi eğitilmiş bir adam" şeklinde övgüyle bahsetmektedir.[1299] Galen'in konumu bir bakıma bu iki yaklaşım arasında bir sentez olarak görülebilir ve dolayısıyla tıp sanatını pratikte tecrübeye dayanan akılcı bir sanat olarak gören Aristoteles'in görüşüyle karşılaştırılabilir. Aslında, Galen kesinlikle bir Rasyonalist

[1295] Burada tam tanım ile beş tümelden cins ve fasıl ile yapılan tanım kast edilmektedir.
[1296] Aristoteles, *Metafizik*, 78.
[1297] Aristoteles, *Metafizik*, 77.
[1298] Galen, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (De Theriaca ad Pisonem/On Theriac to Piso)*, 14/246; Leigh, *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*, 47/115.
[1299] Galen, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (De Theriaca ad Pisonem/On Theriac to Piso)*, 14/210; Leigh, *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*, 47/67.

olmasına ve nedensel bilginin uygun terapinin temelini oluşturduğunu iddia etmesine rağmen, kötü Rasyonalist hekimleri ve sadece teoriyi savunan filozofları, tecrübeyi ihmal ettikleri ve temelsiz teorilere daldıkları için şiddetle eleştirmektedir. Bununla birlikte, Galen'in tecrübeye ilişkin görüşleri, tecrübenin aklî olarak tedavi edilebileceğini ve deyim yerindeyse akla indirgenebileceğini öne sürdüğü için, Deneye önem veren hekimlerin (aynı zamanda Aristoteles'in) görüşlerinden önemli ölçüde farklıdır. Ayrıca, aklın en azından tikellerin bilgisine bu şekilde yaklaşabileceğini savunmaktadır.[1300]

Galen'in devasa eseri *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* hem Deneyci hem de Kuramcı görüşün ayrıntılı bir eleştirel tartışmasını içermektedir. Bu eserin ilk iki bölümü özellikle ilgi çekicidir.[1301] Çünkü bunlar, tümeller teorisinin öne çıkan bir konuma sahip olduğu tedavi biliminde bir tür genel metodolojik öncül mesabesindedirler. Galen bu eserinde sıklıkla günümüze ulaşmayan *Περὶ της ἀποδείξεως (Peri tēs apodeikseōs)* adlı eserine atıfta bulunur. Bu yüzden *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinde üstünkörü bir şekilde bahsettiği teorileri kayıp olan bu eserinde tamamen geliştirmiş olması ihtimal dahilindedir. Daha önce değindiğimiz üzere Galen'in felsefî eğitimi benzersizdir. Çünkü kendisi, Platon'u, Aristoteles'i, Theophrastus'u, Helenistik gelenekleri, Platoncu ve Aristotelesçi filozof ve şarihleri ve onların eserlerini son derece iyi biliyordu. Bu çarpıcı gerçek Galen'in tecrübe ve akla veya tümellere ve tikellere dair olan yaklaşımının ayırt edici karakterini açıklar niteliktedir. Bütün bunlardan dolayı Galen'de felsefe veya özelde mantık ve tıp sanatı karşılıklı bir ilişki içerisindedir. Çünkü o, mantık ve felsefe teorilerinden geniş ölçüde yararlanarak tıp sanatı geleneğinin ayırt edici epistemolojik problemlerini tartışmakta ve yeniden şekillendirmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de -ancak onun mantık ve felsefeye olan yaklaşımının özel tıbbî amaçları dikkate alındığında tam olarak anlaşılabilen- bu felsefî doktrinlerin oldukça farklı bir şeklini geliştirmektedir.[1302] Mantık ve felsefeden yola çıkarak tıp sanatının epistemolojik problemlerine açıklık getirdiği

[1300] Chiaradonna, "Universals in Ancient Medicine", 393.
[1301] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/1-18; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 3-11.
[1302] Chiaradonna, "Universals in Ancient Medicine", 401.

yerlerden biri *Θεραπευτικῆς μεθόδου (Therapeutikēs methodou)* eserinin ikinci bölümüdür:

Bütün hastalıklara hastalık denilmesi gerekir, bunlar tıpkı insan, inek ve diğer canlılar gibi bir ve aynı şeyi [ἑνὸς καὶ ταὐτοῦ μεθέξει/henos kai tautou metheksei] paylaşırlar. Çünkü tüm insanlarda benzersiz olan bir şey vardır [ἓν γὰρ καὶ ταὐτὸν ἐν ἅπασι τοῖς ἀνθρώποις ἐστί/en gar kai tauton en apasi tois anthrōpois]. Bu nedenle aslında tüm insanlar aynı adla anılır. Benzer şekilde, köpekler hakkında bir anlayışa sahip olmak istediğimizde ilgilendiğimiz şey tüm köpeklere özgü bir şeydir. Aynı şekilde, atlarda da at olarak adlandırılmalarına sebep olan benzersiz tek bir şey vardır.[1303]

Başka yerlerde olduğu gibi burada da Galen tıp sanatına dair konuları uygun bir şekilde ele almak için gerekli olduğu ölçüde mantık ve felsefeden yararlanmaktadır. Onun görüşüne göre, mantıksal ve felsefî yöntemler kendi içlerinde izlenmemelidir yani bu yöntemlerin pratiğe dökülmesi gerekmektedir. Yoksa bu yöntemler, yöntem olmaktan öteye gidemez. Kısacası tikel tikellikte, tümel de tümellikte kalmamalıdır. Tümel olanın içlemi, tikel olanın da kaplamı bilinmedir. Her ne kadar tümel ve tikel veya akıl ve tecrübe epistemolojik olarak birbirinden ayrı anlaşılsa da gerçekte bunlar her zaman iç içedir. İşte Galen de bu gerçeğin farkında olduğu için hem tümelin hem de tikelin önemsenmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır. Ancak yine de o, bütün tikellerde tümel bir yönün olması veya bütün tecrübelerin mutlaka aklî bir temele dayanması gerektiği düşüncesini her zaman dile getirmektedir. Çünkü sadece tekiller dikkate alındığında hiçbir zaman kesinliğe ulaşılamaz.

Mantık-tıp ilişkisi bağlamında tümel ve tikel mevzusunun önemli bir tarafı da Galen için her akıl yürütmenin mutlaka tümel bir öncüle dayanması gerektiğidir. O, genel bir tedavi yönteminin taslağını oluşturmaya çalışırken tümellerden faydalanmaktadır. Genel bir tedavi yöntemini ise Glaukon'un talebi üzerine *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Tōn pros Glaukōna therapeutikōn)* eserinde ortaya

[1303] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/128; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 64; Chiaradonna, "Universals in Ancient Medicine", 401.

koymaya çalışmaktadır.[1304] Onun için tümel veya tikel öncüllerin bir tedavi yöntemi oluşturma noktasında temel yapı taşı olduğu apaçıktır. Çünkü tümel öncüller yöntemin kaplamını oluştururken tikel öncüller içlemini oluşturur. Tümel öncüllerde içerik türlerden ve cinslerden oluşurken tikel öncüllerde şahıslardan oluşur. Zannımızca Galen, Empiristleri ve Metodistleri bu öncülleri önemsemedikleri için de eleştirmektedir. O, Empiristleri genellikle herhangi bir yöntemlerinin olmadığı, tedavilere kontrolsüz ve geçici "deneme-yanılma" şeklindeki yaklaşımları ve ne olduklarına dair net bir teorik bilgi olmadan tedaviler üzerinde doğaçlama ve denemeler yapma eğilimleri nedeniyle eleştirirken[1305] Metodistleri ise tıp sanatına dair her şeyin altı ay gibi kısa bir süre içerisinde öğrenilebileceğini söyledikleri için eleştirir. Hatta onların bir yönteminin olmadığını da söyler.[1306]

Bu konuda terminoloji oldukça önem arz etmektedir. Öncelikle tümel veya genel anlamlarına gelen καθόλου (*katholou*) kavramı kullanılmaktadır. Galen'e göre tümel bilgiyi amaçlayan tedavi yöntemi ile tikellerle ilgilenen pratiğe dayalı terapi arasında bir zıtlık mevcuttur. Bir taraftan her bir hastanın tedavisinin, tümel olarak geçerli olan yani anatomi, fizyoloji, patoloji, teşhis/tanı, diyet uzmanlığı/perhiz, farmakoloji ve cerrahi, sağlam ilkeler üzerine kurulmuş ve kesin mantık kurallarına bağlı olan tıbbî bilgilere dayanması gerektiğini iddia eder. Bunun sebebi de bahsedilen teorik temeller olmaksızın terapinin/tedavinin başarılı olamayacağı ve hataya/yanlışa meyyal olacağıdır. Gerçekten de Galen, tedavi yönteminin pratikteki kesinliği ve uygulanabilirliği için tümel bilimsel bir teorinin önemini defalarca vurgulamaktadır. Diğer taraftan rakip hekimler tarafından yapılmış olan ölümcül hataların, uygun bir teorik zemine sahip olmadıkları veya mantık ve bilim felsefesinin kurallarını titizlikle uygulama noktasındaki başarısızlıklarından dolayı olduğuna işaret etmek için bazen kendi bildiği veya uyguladığı yöntemin de dışına çıktığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle Galen için tıp sanatı tamamen tümel, teorik

[1304] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/1-146; Muḥammad Salīm Salim, *Kitāb Ǧālīnūs ilā Ġlawqun fī l-taʾattī li-šifāʾ al-amrāḍ. Šarḥ wa-talḫīṣ Ḥunayn ibn Isḥāq* (Cairo: al-Hayʾah al-miṣrīyah al-ʿāmmah li-l-kitāb, 1982), 4/3-517; Van Der Eijk, "Therapeutics", 286.

[1305] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/30-31; Van Der Eijk, "Therapeutics", 288.

[1306] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/30.

anlamıyla sadece akademik bir zevk/lüks değildir en azından bir yaşam ve ölüm meselesidir.[1307]

Galen, tedavi yöntemi noktasında tümel ve tikel öncüllerin önemine değindikten sonra bu yöntemin içlemini açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Ona göre bu noktada bir hekimin karşılaması gereken ilk şart tedavilerle ilgili ilaçların niteliği, niceliği, uygulanma biçimleri ve uygulamanın doğru zamanı hakkında bilgi sahibi olmaktır.[1308] İlaçların niteliği, niceliği ve uygulanma biçimleri diyetetik, farmakoloji ve cerrahi konularda eğitim görmekle öğrenilebilirken ilaçların uygulanması için doğru zamanı öğrenmek oldukça zordur. Çünkü Galen'e göre bu durum tamamen tikel durumlarla alakalıdır ve bu noktada tümel şeyler söylemek veya oluşturmaya çalışmak imkansızdır.[1309] Tikeller noktasındaki durum, hekimin bir vakadan diğerine değişiklik gösteren ve koşullara ilişkin profesyonel yargısına dayanan bir varsayım meselesidir.[1310] Bu hususta ki (tikeller konusundaki) diğer bir zorluk da hekimin hastayla ilk kez hasta olduğu zaman karşılaşmasıdır yani hastanın sağlıklı haliyle ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmamasıdır. Bu yüzden hekim tedavi ettiği hasta hakkında hiçbir zaman tam bir ön bilgi elde edemez. Bu da daima bir risk unsuru taşır. Yapılabilecek en iyi şey, genel teorik bilginin yani tümellerin ve pratik deneyimin yani tikellerin bir kombinasyonu temelinde çalışmaktır.

İbn Meymûn (ö. 601/1204), Galen'in, tümel ve tikel öncülleri *Menâfi (Faydalar)* adlı eserinin üçüncü kısmında kötülüğün türlerini ele alırken kullandığını belirtmektedir: "Âdet kanı ile meniden ölmeyen, acı çekmeyen, sürekli olarak hareket eden ya da güneş gibi sürekli olarak parlayan bir canlının meydana gelmesinin mümkün olduğu şeklindeki batıl bir düşünceye nefsini sevk etme." İbn Meymûn, Galen'in bu ifadelerinin tümel önermenin bir cüzüne dikkat çektiğini ve söz konusu önermenin de "Herhangi bir maddeden meydana gelmesi mümkün olan her şey, söz konusu madde türünden var olması mümkün olan en mükemmel tarzda

[1307] Van Der Eijk, "Therapeutics", s. 286-287.
[1308] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/1-2; Van Der Eijk, "Therapeutics", 288.
[1309] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/2.
[1310] Van Der Eijk, "Therapeutics", 288.

var olmuştur" şeklinde olduğunu ifade etmektedir.[1311] İnsan türünün fertlerine ilişen noksanlık insan türünün bir ferdinin maddesindeki noksanlık sebebiyledir. Kısacası tümel olarak ele alınan insan türünde bir eksikliğin değil insan türünün tek tek bireylerinin maddesinde oluşan eksiklikten dolayı insanın kötü olduğu ve daima kötülük içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Galen, *Περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας (Peri tēs iatrikēs empeirias)* eserinin onuncu bölümünde de sadece tecrübeye dayalı olarak tedavileri uygulayan Empiristleri eleştirirken tümel ve tikel kavramlarına değinmektedir. Ona göre deneyim veya tecrübeye dayanan kişiler sadece tikel şeyleri biriktirir ve dolayısıyla şeyler hakkında tümel ve kapsamlı bir bilgiye sahip olamazlar. Mesela, ishal olan bir hastayı tedavi etmek isteyen birisinin ayva veya narın kendisine fayda sağlayacağını bilmektense, kabızlığa iyi gelen ilaçların kendisine fayda sağlayacağını bilmesi daha faydalı ve yardımcı olur.[1312] Çünkü bir şey hakkında tümel bilgiye sahip olmak ishal için faydalı olan bu iki yöntem dışında pek çok şeyi yani ishal hastaları için yararlı olan hemen hemen her şeyi kapsar. Bir başka örnek de nefes almanın ve konuşmanın hangi organ tarafından sağlandığını öğrenmekle ilgilidir. Galen aynı şekilde "Aktif olan her şey kendi kaynağına bitişiktir" ilkesinden veya onun tabiriyle tümelleşen bilgiden yola çıkarak nefes alma ve konuşmanın kalbe veya beyne yakınlığına göre bu iki organdan hangisinin bu durumun sebebi olduğunu belirlemeye çalışmaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse Galen, akıl ve tecrübe ekseninde tümel ve tikel bilgilere değinmektedir. O, akıl ile tümel bilgiyi, tecrübe ile de tikel bilgiyi özdeşleştirmektedir. Tıbbı da sadece tekiller veya tikellerle uğraşan bir sanat olarak değil tümellerle uğraşan bir sanat olarak kabul ettiği için bu sanatta tecrübelere akıl dahil olmadan veya tikel bilgiler sonucunda bir tümelleşme olmadan kesinlikten söz etme olasılığının düşük olduğu görüşündedir. Bu durumu tıp sanatının epistemolojik problemlerini mantık kuralları çerçevesinde çözmeye çalışırken daha açık bir şekilde göstermektedir. Bundan dolayı bu konudaki örneklere değinmek yerinde olacaktır.

[1311] Musa b. Meymûn, *Delâletu'l-hâirîn*, çev. Osman Bayder (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 441.
[1312] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 62.

3.4. MANTIĞIN TIP SANATINDA KULLANIMI

Tıp sanatı; insan bedeni ve insan bedeninin sağlık ve hastalık durumlarıyla ilgilenir. Bu yüzden insan bedeninde meydana gelen her şeyin bilinmesi hekim için oldukça önem arz etmektedir. İnsan bedeninde meydana gelen şeyin nasıl ortaya çıktığını, nedeninin ne olduğunu ve ne için olduğunu göstermek hekimliğin temel zorunluluklarından sayılabilir. Ancak bütün bunları ortaya koymak hem felsefe hem de mantık eğitimi gerektiren ve gerçeğe ulaşmanın tek yolu olan kanıtlama teorisinde ustalığa dayanan rasyonel bir yöntem olmadan yapılamaz.[1313] Galen, tıp sanatında bu gerçeğin veya gerekliliğin farkında olan en önemli hekimlerden biri sayılabilir. Bu başlık altında da Galen'in mantığı tıp sanatında ne şekilde kullandığı üzerinde durmaya çalışacağız. Bu durumu da daha çok örnekler üzerinden ele alacağız.

Galen'in mantık ilmini bir yöntem olarak ne kadar önemsediğini tıp sanatında konu ne olursa olsun öncelikle kavramları ele almasıyla anlaşılabilir. Zannımızca kavramlar Galen için doğruya ulaşma noktasındaki en temel malzemelerdir. Bu noktada önemsediği kavramların başında beş müfret ve tümel olan cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti gelmektedir.

3.4.1. Beş Tümel

Galen'in mantık ilmi açısından beş tümel ile ilgili düşüncelerine daha önce değinmiştik. Burada Galen'in tıp sanatı açısından beş tümeli ne şekilde kullandığını ele almaya çalışacağız.

Galen, tıp sanatını icra ederken beş tümelden en çok cins ve ayırıma başvurmaktadır. Özellikle hastalığın cinsinin veya türünün belirlenmesi noktasında cins ve ayırım onun için önemli iki kavramdır. O, bazı hastalıkları isimlendirirken ayırımı kullanmaktadır. Mesela ülserin bazı türlerini diğer türlerinden ayıran özelliklerini göz önünde bulundurarak kavramlaştırma veya isimlendirme yapmaktadır.[1314] Bunun dışında Galen, hastalık ve duygulanım/hastalık hali (*πάθος/pathos-affection*) gibi iki kavramı birbirinden ayırmak için de ayırıma

[1313] Debru, "Physiology", 264.

[1314] Galen, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (De Morborum Differentiis/Differences of Diseases)*, 6/836-880; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/83-84-85; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 42-43.

başvurmaktadır.[1315] Ayrıca kendisi beş tümelin çok şeyi bir kavram altında birleştirme ve zatî-arazî olma durumlarından faydalanarak hastalıklara yaklaşmaktadır. Mesela pek çok menenjit şekliyle karşılaşıp bunların hepsini menenjit hastalığı türü altında ele alması bu durumu özetlemektedir. Bunun yanı sıra "Themison topaldır" denildiğinde "topal" teriminin Themison kişisinin tamamına değil onun bedeninin bir parçasına nispet edildiğini, bu yüzden arızî olduğunu söylerken de bu duruma işaret etmektedir.[1316]

Galen, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν (Peri diagnōseōs kai therapeias tōn en tē hekâstou psykhē idiōn pathôn)* eserinde Epikürcü Antonius'un *On Guarding One's Passions* eseri bağlamında[1317] ruhun tutkuları/ihtirasları ile hatalarını birbirinden ayırmak için beş tümeli kullanmaktadır. Ona göre hata; yanlış bir kanıdan, ihtiras ise akla itaat etmeyi reddeden içimizdeki irrasyonel bir güçten kaynaklanmaktadır. Burada görüldüğü üzere o, ayırıma dikkat çekerek hata ve ihtirası tanımlamaktadır. Bunun yanı sıra hata ve ihtirasın genel anlamda yine hata cinsi altında zikredildiğini söyleyerek de cinse atıfta bulunmaktadır. Bu yüzden şehvet düşkünü olanların, öfkesiyle hareket edenlerin ve iftiraya inananların hepsinin hatalı oldukları söylenir.[1318] Galen, hata ile ihtirası ayırmak için şöyle bir örnek daha vermektedir: Mesela bir adamın insanlara iyilik yapma ilkesine sahip olduğunu varsayalım, çünkü insanlara iyilik yapmak gerçek bir amaçtır. Eğer uyku, tembellik, zevk sevgisi veya buna benzer bir nedenle iyilik yapmayı ihmal ederse ihtiras nedeniyle hata yapmış olur. Ancak bir kimse sadece kendisine zevk ve huzur sağlamaya karar vermişse ve bu nedenle haksızlığa uğrayan yurttaşlarına veya ev halkı üyelerine yardım etmekten kaçınıyorsa bu adam ihtiras

---

[1315] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/27; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 15.

[1316] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/143-148; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 70-74.

[1317] Galen, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν (De Propriorum Animi Cuiuslibet Affectuum Dignotione et Curatione/The Passions of the Soul)*, ed. Karl Gottlob Kühn (Leipzig: Cnobloch, 1823), 5/1; Galen, *On the Passions and Errors of the Soul*, 27; Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Leipzig: O.R. Reisland, 1923), 3/373-408.

[1318] Galen, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν (De Propriorum Animi Cuiuslibet Affectuum Dignotione et Curatione/The Passions of the Soul)*, 5/2-3; Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/341-342, 367, 407; Galen, *On the Passions and Errors of the Soul*, 28.

sebebiyle değil de bozuk/kusurlu ve yanlış yargısından dolayı hata yapmış olur.[1319] Yani burada hatanın ayırımı yanlış bir hüküm vermek, ihtirasın ayırımı ise duyguların akla baskın gelmesidir.

Galen, *Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē)* eserinde hem cins hem de ayırım kavramına bedendeki organları sınıflandırmaya çalışırken değinmektedir. Ona göre bedendeki organların dört cinsi vardır: İlk olarak beyin, karaciğer, kalp ve testisler olan ana organlar vardır. Sonra bu ana organlara bağlı organlar vardır. Bunlar beyne bağlı olan sinirler, kalbe bağlı olan arterler, karaciğere bağlı damarlar ve testislere bağlı olan sperm kanallarıdır. Bir de doğuştan yetileri olan (kendi kendilerini yöneten) organlar vardır. Bunlar kemikler, kıkırdak, bağlar, zarlar, salgı bezleri, yağ ve yumuşak ettir. Son olarak hem doğuştan gelen yetileri olan hem de kol, bacak, gövde ve benzeri organlardan kendilerine ulaşan yetileri olan organlar vardır. Bu organlar için atardamarlar, toplardamarlar ve sinirler gereklidir. Saç ve tırnağın ise yönetilmesi yoktur sadece oluşumu vardır. Bu dört cinsin ayırımları da zikredilen bu bilgilerde mevcuttur.[1320] Burada Galen hem bedende kaç cins organın var olduğunu hem de bu organlardan bazılarının temel, bazılarının tali olduğunu, bazıların kendi kendini yönettiğini bazılarının ise başka organlar tarafından yönetildiğini söyleyerek söz konusu organların ayırımlarına değinmektedir.

Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Tōn pros Glaukōna therapeutikōn)* eserinde de beş tümel kavrama başvurmaktadır. O, öncelikle hastalık cinsinin altında zikrettiği ateşi de hastalığın bir türü olarak kabul etmekte ardından ateşi (i) her gün, (ii) üç günde bir ve (iii) dört günde bir çıkan ateş şeklinde üç türe ayırmaktadır. Daha sonra ise her gün çıkan ateşin ayırımının "Sıcaklığın elin ilk dokunuşunda değil de bir süre sonra hissedilmesi, belli bir yakıcılıkla birlikte yaş olması, nabzın düşük olması, daha az susatması ve idrarın ya beyaz ya seyreltik ya yoğun ve bulanık ya da kırmızı olması" olarak, üç günde bir çıkan ateşin ayırımının

[1319] Galen, *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἁμαρτημάτων (De Animi Cuiuslibet Peccatorum Dignotione et Curatione/On the Diagnosis and Cure of the Errors of the Soul)*, 5/76-77; Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/342; Galen, *On the Passions and Errors of the Soul*, 87-88.

[1320] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/319; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/77; Galen, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev. Nur Nirven (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 110.

"Daha çok susatması, dil ve bütün vücudun çok kuru olması, çok şiddetli titremeyle başlaması ve idrarın ya sarı ya da açık kahverengi olması" olarak ve dört günde bir çıkan ateşin ayırmının ise "Nabzın orta derecede ve yavaş olması, orta derecede susatması ve idrarın çok çeşitli olması" olarak zikretmektedir.[1321] Galen, bu eserin iltihap ve iltihap türlerini ele aldığı ikinci bölümünde doğrudan tür ve ayırım kavramlarına değinmektedir. O, iltihabın çok sık görüldüğünü, birçok türünün olduğunu, bu türlerin kendilerine özgü ayırımları ile birbirlerinden ayrıldığını ve bu ayırımlara uygun olarak tedavinin uygulanması gerektiğini vurgulamaktadır.[1322] Ayırıma dikkat çektiği yerlerden biri de *διάθεσις/diathesis* (*hal-şart/condition*) ve *ἕξις/heksis* (*durum/state*) kavramlarına dair yaptığı tanımlardır. Aslında bu kavramların Türkçeleri dikkate alındığında ikisinin de literal olarak aynı manaya geldiği anlaşılmaktadır. Ancak Galen'e göre bu kavramlar birbirinden farklıdır. Çünkü o bu kavramları, ayırımlarını dikkate alarak ele almaktadır. Bu yüzden şöyle demektedir: "Heksis ve diathesis birbirinden farklıdır. Çünkü diathesis kolayca değişebilen bir şeydir ama heksis, uzun sürelidir ve değiştirilmesi de zordur".[1323] Galen'in burada bahsetmiş olduğu durum araz olan nitelik kategorisine ait hal ve meleke kavramlarını akıllara getirmektedir. Yani bazı nitelikler cevherden veya içinde bulunduğu konudan daha kolay ve çabuk ayrılırken bazıları ise daha zor ve daha geç ayrılmaktadır.[1324] Buradan da anlaşılacağı üzere Galen için ayırım sadece tanımlarda veya tariflerde değil aynı zamanda kavramlar arasında da oldukça önem arz etmektedir. Bu durum kavramlar arası ilişkilerden "ayrıklık" ilişkisi olarak anlaşılabilir. Fakat bir kavramın ne olduğu bilinmeden başka bir kavramdan ayrı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bir kavramın ne olduğunun bilinmesi ise tamamen tanıma veya tarife ilişkin bir şeydir.[1325] Dolayısıyla buradaki ayırımın, ayrıklık olarak anlaşılması kanaatimizce doğru olmayacaktır.

[1321] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/18-24; Galen, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, 169-172.

[1322] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/71.

[1323] Galen, *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (De Symptomatum Differentiis/Differences of Symptoms)*, 7/43; Galen, *On Diseases and Symptoms*, çev. Ian Johnston (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 28.

[1324] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Tekin, *Ebü'l-Ferec Abdullah İbnü't Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*, 340-345.

[1325] Galen, *On Diseases and Symptoms*, 63.

Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (Peri stoikheiōn kath' Hippokratēn) eserinde elementleri ele alırken bölme yöntemini kullanmakta ve bu yöntemi de cins ve tür kavramları üzerinden uygulamaktadır. O, element kavramını en genel cins olarak kabul etmekte ve bu cinsi uzak elementler, yakın elementler ve en yakın elementler şeklinde üç türe ayırmaktadır. Uzak elementler türünü; bütün bileşik somut cisimlerde ortak olan ateş, hava, toprak ve suya, yakın elementler türünü; kanlı hayvanların canlı bedenlerine özgü olan dört mizaca yani kan, balgam, sarı safra ve kara safraya, en yakın elementler türünü ise her bir hayvan türüne özgü olan organlara yani yağ, et, boynuz, diş, ilik ve tırnak gibi dokulara ayırmaktadır.[1326] *Περὶ κρισίμων ἡμέρων* (*Peri krisimōn hemerōn)* eserinde de kriz ile ilgili açıklamalarda bulunurken tür kavramından faydalanmaktadır. Kendisi, krizin altı türe ayrıldığını belirtmektedir:

> Altı tür kriz vardır. Biri, sağlığa yönelen hızlı bir değişimdir; buna gerçekten iyi [olumlu yönde] bir kriz deniyor. Güvenilir bir boşaltım veya şiddetli bir iltihaplanma yoluyla ortaya çıkar. Boşaltım; ter, burun kanaması, bağırsak hareketi, idrar, kalçadaki atardamarların ağzından çıkan kan veya adet akışı ile olacaktır. Şiddetli iltihap ise eklemlerden birinde veya mükemmel olmayan uzuvlardan birinde olacaktır. İkincisi, ölüme doğru giden hızlı bir değişimdir; buna kötü, zor bir kriz denir. Üçüncüsü, uzun bir süre sonra, onu yaşayan kişi için sağlıkla sonuçlanan değişimdir. Buna hastalığın olgunlaşması denir. Dördüncüsü, uzun bir süre sonra hasta için ölümle sonuçlanan değişimdir. Buna mahveden/harap eden denir. Beşincisi, hızlı ve yavaştan oluşan ve hasta için sağlık ve güvenlikle sonuçlanan değişimdir. Buna iyi bir bileşik kriz denir. Altıncısı, onu yaşayan için ölümle sonuçlanan bileşik krizdir. Buna kötü bileşik kriz denir.[1327]

Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (Eis to Hippokratous peri tēs tou anthrōpou physeōs)* eserinde kan, balgam, sarı safra ve kara safranın birbirinden farklı elementler olduğunu ifade etmeye çalışırken ayırımdan faydalanmaktadır. Bu dört elementin ayırımının ise yapıları ve şekilleri olduğunu vurgulamaktadır:

[1326] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/135-136.

[1327] Gerrit Bos, *The Alexandrian Summaries of Galen's On Critical Days: Editions and Translations of the Two Versions of the Jawâmi', with an Introduction and Notes*, ed. Y. Tzvi Langermann vd. (Leiden/Boston: Brill, 2014), 92/65.

[…] Bu dört unsur; kan, balgam, sarı safra ve kara safra'dır. Öncelikle bunların adlarının uzlaşıma göre ayrıldığını ve hiçbirinin diğerleriyle aynı ada sahip olmadığını söylüyorum; dahası, doğaları gereği temel biçimleri birbirinden ayrılır, balgam kandan tamamen farklıdır, kan safradan oldukça farklıdır, safra balgamdan oldukça farklıdır. Renkleri göze, dokunuşları ele aynı görünmeyen nasıl birbirlerine benzer? Çünkü eşit derecede sıcak, soğuk, kuru ve nemli değiller. O zaman onlar özsel formları ve güçleri bakımından birbirlerinden çok farklıdırlar, ateş ve su bir değilse, bir olamazlar.[1328]

Bu elementlerden kara safrayı diğerlerinden ayırmak için ayrıca kalın anlamına gelen *παχύς* (*pakhus*) kavramını kullanmaktadır. Bu nitelik dışında soğuk ve kuru nitelikleri ile de kara safranın diğer elementlerden ayrıldığını dile getirmektedir.[1329] Buna göre kara safra soğukluk niteliği ile sarı safra ve kandan ayrılır. Çünkü sarı safra ve kan, kara safradan daha sıcaktır ve sıcak olan soğuk olandan daha akışkan olur. Kuruluk niteliği üzerinden ayırım yapıldığında kara safra nemli olan kan ve balgam gibi elementlerden ayrılır. Ayrıca kandan daha az akışkan olduğu da görülür. Ancak sarı safra da kuruluk niteliğine sahiptir. Bu durumda tam bir ayrıklık gerçekleşmez. Böyle bir durumda kurulukla beraber akışkanlık niteliği dikkate alınır ve kara safranın daha soğuk ve daha yoğun/daha az akışkan olduğu söylenir. Kara safra bu nitelikle sarı safradan da ayrılır. Sonuç olarak kara safra, kandan ve sarı safradan daha kalın, daha yapışkan ve daha soğukken, balgamdan daha kuru ve daha az soğuktur. Bunun yanı sıra Galen kara safra için zikrettiği ayırımlardan yola çıkarak kara safrayı türlere de ayırmaktadır.[1330]

Galen'in burada kullanmış olduğu yöntem oldukça önem arz etmektedir. Zira onun için mantığın tıp sanatındaki önemi mantığın gerçeği keşfetme doğasına sahip olmasından kaynaklanmaktadır. O, mantığın bu doğasını bazen bir bütün halinde bazen de mantığın belli bölümlerini ön plana çıkararak kanıtlamalarda

---

[1328] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (In Hippocratis De Natura Hominis/On Hippocrates' Nature of Man)*, 15/65; Keith Andrew Stewart, *Galen's Theory of Black Bile: Hippocratic Tradition, Manipulation, Innivation*, ed. John Scarborough vd. (Leiden/Boston: Brill, 2015), 51/64-66.

[1329] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (In Hippocratis De Natura Hominis/On Hippocrates' Nature of Man)*, 15/66; Stewart, *Galen's Theory of Black Bile: Hippocratic Tradition, Manipulation, Innivation*, 51/66-67.

[1330] Galen, *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*, 8/176-177; Galen, *Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ ζ'-η' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (In Hippocratis Aphorismi VI-VII/On Hippocrates' Aphorisms VI-VII)*, 18/91.

bulunmaktadır. Burada kara safranın diğer elementlerden farklı olduğunu ortaya koymak için beş tümelden ayırım ve nitelik kategorisinden birlikte faydalanmaktadır. Zaten onun düşünce sisteminde her şeyin mutlaka bir kategoride yer aldığı veya bir kategoriye dayandığı düşüncesi temel bir ilke gibidir. Bu yüzden kanıtlama için tanım, kıyas, tümevarım, analoji vb. akıl yürütme türlerine başvurduğunda orada bir kategorinin varlığını mutlak manada zorunlu görmektedir.

3.4.2. Tanım

Önceki bölümde değindiğimiz üzere Galen'in tanım konusunu ne şekilde ele aldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte Galen, mantıktaki ilintisel tanımın faili olarak nitelendirilmektedir. Burada bizim için önemli olan Galen'in kanıtlamanın bir türü veya aşaması olarak kabul ettiği tanım yöntemini kullanma keyfiyetidir.

Galen'e göre bütün öğretimler üç bileşenden oluşan bir düzene sahiptir. Birincisi amaç kavramından çıkar ve tahlilden meydana gelir. İkincisi tahlil ile elde edilenlerin terkibinden meydana gelir. Üçüncüsü ise tanımın tahlilinden meydana gelir. Bu üç ilkeye öğretim yöntemleri demek de mümkündür. Bu üçüncü yöntem Galen için oldukça önem arz etmektedir. Zaten *Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē)* eserinde bu yöntemi kullanacağını belirtmektedir. Ayrıca o bu yöntemin "tanımın dönüşümü, tanımın açılımı, tanımın bölünmesi, tanımın genişlemesi, tanımın açıklanması ve tanımın özetlenmesi" şeklinde isimlendirildiğini de aktarmaktadır.[1331] Galen tıp sanatı ile ilgili eserlerin çoğunda da tanım yöntemini kullanmaktadır. Ancak o, yaptığı herhangi bir tanımın özsel veya ilintisel olduğunu söylememektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi Galen için tanım kanıtlama noktasında oldukça önem arz etmektedir. Bu yüzden onun tıpta yaptığı tanımlamaların temelinde mantıkçı kimliğinin ön plana çıktığı kanaatindeyiz. Bu düşünceye binaen Galen'in tıpta yaptığı tanımları mantıktaki özsel ve ilintisel tanımların oluşum kurallarını göz önünde bulundurarak değerlendirmenin bir zorunluk taşıdığını söylemek mümkündür.

[1331] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/305; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/55; Galen, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, 103.

Galen, öncelikle tıp sanatını tanımlamak için bu yöntemi kullanır. O, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (Peri aireseōn tois eisagomenois)* eserinde tıbbı, konusuna ve amacına göre tanımlamaktadır:

Konusuna göre:

Tıp, kişiyi sağlıklı kılan ve hasta eden şeyleri bilmektir.

Amacına göre:

Tıp, amacı sağlık ve sağlığın korunması olan ilimdir.[1332]

Τέχνη ἰατρική (Tekhnē iatrikē) eserinde ise tıbbı; "sağlık ve hastalıkla ilgili şeylerin ve ne sağlıklı ne de hastalıklı şeylerin bilgisidir" şeklinde tanımlamaktadır.[1333] Galen bu tanımda kullanılan "bilgi" kavramının cinsin yerine, "sağlık ve hastalıkla ilgili şeyler veya ne sağlıklı ne de hastalıklı şeyler" kavramının ise ayırımın yerine zikredildiğini belirtmektedir.[1334]

Galen, farmakoloji alanında ilacın ne olduğunu ortaya koymaya çalışırken de tanım yöntemini kullanmaktadır:

Doğamızı[1335] değiştirme gücü olan (*δύναμις/dynamis*)[1336] her şeye ilaç adı verilir.[1337]

Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Tôn pros Glaukōna therapeutikōn) eserinde sarılık, zona hastalığı ve yılancık (*ἐρυσιπέλατος/erysipelatos/erysipelas*) hastalıklarını tanımlarken tam özsel bir tanım yapıyor gibi görünmektedir. O, sarılığı:

[1332] Muḥammad Salīm Salim, *Kitāb Ǧālīnūs fī firaq al-ṭibb li-l-mutaʿallimīn* (Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīyah, 1977), 1/11-12; Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 3; Galen, *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*, 24.

[1333] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/307; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/57; Galen, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, 104.

[1334] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/307; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/57.

[1335] Bu kelime için Galen φύσις kavramını kullanmaktadır. Bu kelime "doğa, köken, oluşum, tabiat vb." anlamlara gelmektedir. Greek Word Study Tool, "φύσις" (Erişim 24 Ağustos 2022).

[1336] Bu kelime "güç, kabiliyet, meleke, kapasite" gibi anlamlara gelmektedir. Greek Word Study Tool, "δύναμις" (Erişim 24 Ağustos 2022).

[1337] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11/380.

"Sarı safra doğasını koruyarak kanla birlikte bedenin bütün kısımlarına taşındığında oluşan hastalık" şeklinde tanımlamaktadır. Ancak sarı safra tek başına ayrılıp bir yere yerleşirse oluşan hastalığa zona[1338] adı verilir. Bedende bir akıntı varsa ve bu akıntı gerektiğinden daha sıcak olan safranın kanla karışımıysa veya köpüklü ve çok seyreltik kıvamı olan kandan geliyorsa oluşan hastalığa yılancık[1339] adı verilir.[1340] Burada zikredilen hastalıkların tanımlarını göz önünde bulundurduğumuzda "safranın akması/akıntı halinde olması" her üç kavramın yakın ve ortak cinsi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak sarılık "doğasını koruyarak kanla birlikte bedenin tamamına yayılması" ifadesiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla bu ifadeyi sarılık hastalığının ayırımı olarak kabul etmek mümkündür. Şayet sarı safra kanla birlikte değil de tek başına ayrılıp bedenin sadece bir yerine yerleşirse bu durum ayrı bir hastalığı yani zona hastalığını meydana getirir. Dolayısıyla bu ifade de zona hastalığının ayırımı sayılabilir. Bu akıntı "çok sıcak olan safranın kanla karışımı ise veya köpüklü ve çok seyreltik kıvamda olan kandan geliyorsa" bu sefer sarılık ve zona dışında başka bir hastalık yani yılancık hastalığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ifadenin de yılancık hastalığının ayırımı olduğu kabul edilebilir.

Galen'in tanım yöntemine başvurduğu yerlerden biri de "sebep" kavramı ile ilgilidir. O, *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (Peri tōn symptōmatōn diaphoras)* eserinde "sebep" kavramını şöyle tanımlamaktadır: Bir şeyin oluşumuna kendi doğasından katkıda bulunan şeye, onun sebebi denir.[1341] Bu tanımda "şey" kavramını sebep kavramının yakın cinsi ve "bir şeyin oluşumuna tabiî olarak katkıda bulunmak" kavramını da sebep kavramının yakın ayırımı kabul edersek bu tanım sebep kavramının tam tanımı olur. Ancak Galen'in bu tanımı yaparken beş tümeli dikkate alıp almadığını bilmiyoruz. Bundan dolayı bu tanımın tam, eksik veya adsal

[1338] Zona: varisella zoster virüsünün sebep olduğu ve daha önce su çiçeği geçirmiş kişilerde görülen, vücudun tek tarafında deride su toplamış ağrılı kabartılarla seyreden bir hastalıktır. Halk arasında kuşak hastalığı veya gece yanığı olarak da bilinir. Vikipedi, "Zona" (Erişim 14 Ekim 2022).

[1339] Cildin yüzeysel tabakasının (üst dermis) nispeten yaygın bir bakteriyel enfeksiyonudur. Cilt içindeki yüzeysel lenf damarlarına kadar uzanır. Kabarıklık ile karakterize, İyi tanımlanmış, hassas, parlak kırmızı döküntü, tipik olarak yüzde veya bacaklarda, ancak cildin herhangi bir yerinde ortaya çıkabilir. Bir selülit şeklidir ve potansiyel olarak ciddi seyredebilir. Vikipedi, "Erizipel" (Erişim 14 Ekim 2022).

[1340] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/74-75; Galen, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, 200-201.

[1341] Galen, *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (De Symptomatum Differentiis/Differences of Symptoms)*, 7/47.

bir tanım olup olmadığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Galen aynı eserde hastalık kavramının ise tam tanımını yapmaktadır: Hastalık; bedenin tabiî işleyişini engelleyen bir haldir.[1342] Bu tanımda zannımızca "hal" kavramı hastalığın yakın cinsi ve "bedenin tabiî işleyişini engellemek" ise yakın ayırımıdır.

Bu bölümde beş tümele dair örnekler başlığı altında değindiğimiz kara safranın durumu ile ilgili mevzuda Galen kara safrayı tam bir tanımının yapılabileceği şekilde açıklamaktadır.[1343] Kara safranın yakın cinsi daha önce de zikrettiğimiz gibi Galen'in "insan bedenini oluşturan yakın element" olarak isimlendirdiği kavramdır. Ayırım(lar)ı ise "siyah", "soğuk", "kuru", "kalın" ve "yapışkan" olmasıdır. Bu bilgiler ışığında kara safra: "siyah, soğuk, kuru, kalın ve yapışkan nitelikleri ile insan bedenini oluşturan yakın bir elementtir" diyerek tam ve özsel bir şekilde tanımlanabilir. Galen, hekimlerin herhangi bir hastalık durumunda vücuttan atılan atıklarda kara safranın varlığını tespit edebilmeleri için tam ve özsel bir tanımın yapılmasının önemli olduğuna inanmaktadır. Çünkü *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eserinde şöyle bir açıklama bulunmaktadır:

Öyleyse geriye, eskilerin inancına ve ispatına göre karışımların/mizaçların oluşumunda neler olduğunu açıkça açıklamaktan başka ne kalıyor? Bu, bir karşılaştırmadan daha net anlaşılabilir. O zaman, üzümden çok uzun zaman önce sıkılmış ve içerdiği ısı aracılığıyla mayalanan ve değişime uğrayan yeni bir şarap düşünün. Bu değişim süreci sırasında üretilen, biri hafif ve hava benzeri, diğeri ise ağır ve daha çok toprağımsı olan iki kalıntı madde düşünün; bunlardan biri, anladığım kadarıyla, döküntü[1344] ve diğerine tortu diyorlar. Şimdi, sarı safrayı bunlardan birincisiyle ve kara safrayı ikincisiyle doğru bir şekilde karşılaştırabilirsiniz […].[1345]

[1342] "Νόσημά ἐστι διάθεσις σώματος ἐνεργείας τινὸς ἐμποδιστικὴ πρώτως". Galen, *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (De Symptomatum Differentiis/Differences of Symptoms)*, 7/50; Galen, *On Diseases and Symptoms*, 186.

[1343] Galen, *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (In Hippocratis De Natura Hominis/On Hippocrates' Nature of Man)*, 15/66; Stewart, *Galen's Theory of Black Bile: Hippocratic Tradition, Manipulation, Innivation*, 51/68.

[1344] Bu kavramın Grekçe'si "ἄνθος" (hantos) kavramıdır. Bu kavram Grekçe'de "çiçek", "çiçeklenme", "döküntü", "parlaklık" gibi anlamlara gelmektedir. Biz bu kavramın bağlamını ve ele alındığı konusuyu göz önünde bulundurarak "döküntü" olarak tercüme etmeyi uygun bulduk. Greek Word Study Tool "ἄνθος", (Erişim 4 Ekim 2022).

[1345] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/135; Galen, *On The Natural Faculties*, 209.

Bu açıklamalarda görüldüğü üzere kara safra ağır ve toprağımsı niteliklere sahip olan tortuya kıyasla tespit edilmektedir. Çünkü daha önce kara safranın tanımı yapılırken bu niteliklerin onun ayırımı olduğu ifade edilmişti. Yani buradaki tortu kara safranın kendisidir. Kara safra ile ilgili bu tanımı Galen'in pek çok eserinde görmek mümkündür.[1346] Yukarıda görüldüğü üzere Galen kara safra için tek bir ayırım değil de siyahlık, soğukluk, kuruluk, kalınlık ve yapışkan olma gibi beş ayırımdan söz etmektedir. Zannımızca kendisi bu beş niteliği kara safrayı diğer üç karışımdan (kan, sarı safra, balgam) ayırmak için zikretmektedir. Bu yüzden bu niteliklerin kara safra için birer mukassim ayırım mesabesinde olduğu söylenebilir. Galen'in daha sonra zikrettiği ağır ve toprağımsı ifadeyi ise kara safranın mukavvim ayırımı şeklinde kabul etmek mümkündür.

Galen, *Περί ηθών (Peri ethōn)* eserinde mizacı/karakteri açıklamaya çalışırken tam özsel bir tanım yapmaktadır. Ona göre mizaç; kişiyi, düşünmeden veya seçmeden ruhun eylemlerini gerçekleştirmeye teşvik eden bir ruh halidir.[1347] Bu tanıma dikkat edildiğinde "ruh hali olması" mizacın yakın cinsi, "düşünme ve seçme olmadan ruhun eylemlerini gerçekleştirmeye teşvik etme" ise mizacın yakın ayırımıdır.

Tanım; mantık, ontoloji, epistemoloji ve metodolojinin keşistiği bir konudur. Zira tam tanım, tanımlanmak istenilen şeyin yakın cinsi ve yakın ayırımında elde edilir ve o şeyin mahiyetini ortaya koyar. Ayrıca tanımlanan şeyin özü hakkındaki bilgiyi metodolik bir tarzda açıklar. Bu yönüyle de konunun salt mantığa ait olmadığı açıktır. Galen bu yöntemi özellikle de tıpta kullanarak pratikteki önemini vurgulamaya çalışmaktadır. Bu yöntemle beraber teşhise veya tedaviye başlamadan önce şeyin (hastalık vb.) ne olduğu anlaşılır. Anlaşılan şeyin kavranması da daha kolay hale gelir.

[1346] Galen, *Περὶ κράσεων (De Temperamentis/On Mixtures)*, 1/603; Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/916; Galen, *Περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως (De Purgantium Medicamentorum Facultate/On the Power of Cleansing Drugs)*, 11/335; Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους VII-X (De Compositione Medicamentorum secundum Locos VII-X/On the Composition of Drugs according to Places VII-X)*, 13/197.

[1347] P. N. Singer, "Character Traits", *Galen Psychological Writings*, ed. P. N. Singer (United Kingdom: Cambridge University Press, 2013), 135; Bu konuda daha detaylı bilgi için bk., Richard Walzer, "Galen'in Ahlak Felsefesine Yeni Bir Bakış (Yakın Zamanda Keşfedilen Bir Arapça Kaynaktan)", çev. Mehmet Çavdar, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 35 (2020), 235-256.

3.4.3. Kategoriler

Galen, araştırma, inceleme ve kanıtlama dahil her şeyin en temelde bir kategoriye dayandığı düşüncesini pek çok yerde dile getiriyor gibi görünmektedir. Zira o, dört unsur ve bunların dört niteliği ile ilgili tartışmalarda bile kategorilere yer vermektedir. Aslında onun düşüncesine göre böyle bir durumun tartışma konusu olması bile abestir.

Hankinson, Galen'in dört nitelikten sıcak ve soğuğu aktif yani etki kategorisinde, yaş/nem ve kuruluğu da pasif yani edilgi kategorisinde değerlendiren Aristoteles ile Stoacılar'dan farklı olarak hepsini etki kategorisinde değerlendirdiğini aktarmaktadır.[1348] Hankinson bu düşüncesini Galen'in *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eserine dayandırmaktadır.[1349] Ancak Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata gene)* eserinde Aristoteles ve Stoacılar gibi sıcak ve soğuğu etki, yaş ve kuruluğu da edilgi kategorisinde değerlendirmektedir.[1350] Bunların yanı sıra Galen insan bedenindeki organların ve kasların hareket ettirme kuvvetine sahip oldukları için etki kategorisinde, belirli organlar tarafından kanın içinde taşınan yiyecek ve içecekleri de edilgi kategorisinde ele alır.[1351] Mesela vücuda alınan besin kana dönüştüğünde besinin hareketi edilginken toplar damarın hareketi etkindir.[1352]

Galen'in tıp sanatı ile ilgili olan eserlerinde sıklıkla kategoriler üzerinden konuyu ele alması daha doğrusu konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışması kategorilerin bilgi edinme ve aktarma noktasındaki önemini ön plana çıkarmaktadır. Zira besin ve beden arasındaki karşılıklı ilişkinin kısa ve açık bir şekilde kategorilerle ortaya konulduğu söylenebilir.

Galen'in tıp sanatı ile ilgili eserlerinde etki ve edilgi kategorilerine rastlamakla beraber diğer kategorilere dair örnekler de mevcuttur. Bunlardan biri izâfet/görelik kategorisidir. Galen, doğal yetileri ele alırken kan yapan yetinin izâfet

[1348] Hankinson, "Philosophy of nature", 2008, 217.
[1349] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/7-9.
[1350] Galen, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*, 13/367-369; Vogt, "Drugs and Pharmacology", 308.
[1351] Debru, "Physiology", 265-266.
[1352] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/7.

kategorisine girdiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre bu yeti hem doğrudan etkinliğin nedenidir hem de arızî olarak etkinin de nedenidir. Neden, bir şeye göreyse -çünkü o, ondan kaynaklanan şeyin nedenidir, başka hiçbir şeyin nedeni değildir- yetinin de izâfet kategorisine girdiği aşikâr olur.[1353] Bunun dışında Galen bu kategoriyi hem besinler hem de ilaçlar noktasında sürekli kullanmaktadır. Çünkü o, bir yandan besinleri dört mizaç ile ilişkilendirirken diğer yandan ilaçları yapmış oldukları tesirlerle ilişkilendirmektedir. Ayrıca bu kategoriden faydalanarak besinleri ve ilaçları kolay bir şekilde sınıflandırmaktadır.[1354]

Galen kan yapımı ve beslenme sürecinin tamamen niteliksel bir değişime bağlı olduğunu söyleyerek nitelik kategorisine atıfta bulunmaktadır. Aynı şekilde midedeki besinin sindiriminin de besinin kendisini alana uygun bir niteliğe dönüşümünden ibaret olduğunu söylemektedir.[1355] Yani Galen, dışarıdan alınan besinin beden için uygun hale gelmesi ve beden için uygun hale geldikten sonra kana dönüşme sürecinin tamamen niteliksel bir şey olduğunu vurgulamaktadır. *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (Peri stoikheiōn kath' Hippokratēn)* eserinde Galen bedenlerdeki değişimi de nitelik ve nicelik kategorileri üzerinden açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Ona göre bedenlerdeki değişim nitelik ve nicelik olmak üzere iki çeşittir. Nicelikteki değişme de iki çeşittir: Bunlardan biri bedendeki bir şeyin azalması, diğeri ise bedendeki bir şeyin artması şeklindedir. Bedende bir şey azaldıysa hekim, eksilen şeye benzer başka bir şeyi -azalan şeyin yerine koymak için- arttırmalıdır. Beden dört unsurdan oluştuğundan arttırılmak istenen besinin de dört unsurdan oluşturulması gerekmektedir. Çünkü beden basit olan dört unsurla beslenmez. Diğer taraftan bedende bir şey artarsa, hekim onu tahliye ederek azaltmanın bir yolunu bulmalıdır. Nitelikteki değişim ise beden ısındığında veya soğuduğunda ona ilişen şeydir. Bu durum olduğunda şuna bakılmalıdır: Eğer bu değişim güçlü/sert bir değişim değilse, hasta, değiştirilmiş olanı dönüştürecek ve tam tersine çevirecek bir ilaçla yani sahip olduğu kalitenin en uç noktasına kadar olmasa da beden sadece tabiatından orta derecede uzaklaştırılacak bir ilaçla tedavi edilmelidir. Bu nedenle, beden normal durumundan soğuğa doğru meyletmişse, biber

[1353] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/9.
[1354] Nutton, *Ancient Medicine*, 247-253.
[1355] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/155.

veya akırıkarha[1356] ile beden ısıya meyilliyse, marul veya arpa suyu ile tedavi edilmelidir. Bununla birlikte, eğer bedendeki değişim çok sert ve keskinse veya büyük ölçüde değişmişse, onu eskisinin tam tersine değiştiren ve dönüştüren bir ilaç ile tedavi etmek gerekmektedir. Yani beden çok soğumuşsa ateşle ısıtılmalı, çok ısınmışsa suyla soğutulmalıdır.[1357]

Görüldüğü üzere bedenin itidal üzere olan tabiatından çıkması da tekrar bu duruma geri dönmesi de tamamen nitelik ve nicelik kategorileriyle ilgili bir durumdur. Bundan ötürü bu kategoriler bilinmeden bedendeki değişimlerin veya dönüşümlerin ne şekilde ve ne miktarda değiştiğini bilebilmek imkânsız bir hal almaktadır. Ayrıca Galen aynı eserde nitelik ve niteliğin farklı türlerine de değinmektedir.[1358]

Galen'in kategorilere başvurduğu konulardan biri de hastalıklardır. O, hastalıkları zaman kategorisini dikkate alarak aşamalara ayırmaktadır. Mesela bazı hastalıkların başlangıç evresinde bazılarının orta evrede bazılarının son evrede olduğunu söylerken tamamen bu kategoriye bağlı kalmaktadır.[1359] Hatta o, zaman kategorisini temele alarak hastalıkların evresiyle ilgili eserler de kaleme almıştır.[1360] Bunun dışında Galen, hastalığın, sağlığın ve ne hastalık ne de sağlık olan durumun belirtilerinin ya şimdiki zamanda ya geçmiş zamanda ya da gelecek zamanda mevcut olduğunu veya olacağını açıklamaya çalışırken de temele aldığı şey yine zaman kategorisidir.[1361]

Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Tōn pros Glaukōna therapeutikōn)* eserinde Glaukon'un kendisinden genel bir tedavi yöntemini anlatmasını istediğini söylemektedir. Ona göre bu yöntem ilaçların niteliği, niceliği,

[1356] Anacyclus pyrethrum (pellitory): İspanyol papatyası, Mount Atlas papatyası veya Akarkara, Asteraceae papatya ailesindeki çiçekli bitki türüdür. Akdeniz Avrupa'sına ve Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerine özgüdür. Ancak aynı zamanda Avrupa'nın diğer bölgelerinde, Hindistan'da ve Pakistan'da yetiştirilmektedir. Wikipedia, "Anacyclus pyrethrum" (Erişim 17 Ekim 2022).
[1357] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/161-162.
[1358] Galen, *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (De Elementis ex Hippocrate/On the Elements According to Hippocrates)*, 1/484-485; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/166.
[1359] Nutton, *Ancient Medicine*, 245.
[1360] Galen, *Περὶ κρισίμων ἡμέρων (De Diebus Decretoriis/On Critical Days)*; Galen, *Περὶ κρίσεων (De Crisibus/On Crises)*.
[1361] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/313.

kullanım tarzı ve uygun zamandır.[1362] Görüldüğü üzere Galen, genel bir tedavi yöntemini tamamen kategorileri bilmeye bağlamaktadır. Çünkü genel bir tedavi yöntemini bir tür cevher olarak düşündüğümüzde bu cevherin en iyi şekilde bilinebilmesi veya uygulanabilmesi için kullanılacak olan ilaçların nasıl ne miktarda ve ne zaman kullanılması gerektiği zorunlu olarak bu cevhere ilişmektedir.

Kategoriler en genel kavramlar olmakla birlikte Galen için her şeyin temelinde bulunan kavramlardır. Çünkü ister bölme yöntemi ister sınıflandırma yöntemi kullanılsın her yöntem mutlaka bir kategoride son bulmakta ya da bir kategoriyle başlamaktadır. Kategorilerin Galen mantığında ve tıbbında varlığın, düşüncenin ve akıl yürütmenin temel yapı taşları olduğunu söylemek mümkündür.

3.4.4. Yüklemli Kesin Kıyas

Yüklemli kesin kıyaslar iki öncül bir sonuçtan meydana gelmektedir. Kanıtlamanın en kesin örneklerinin yüklemli kesin kıyaslarla elde edildiğini söylemek mümkündür. Galen bu gerçeğin farkında olmalıdır ki tıp sanatına dair eserlerinde bu kıyas türünün örneklerine yer vermektedir. Mesela basit ilaçlar üzerinde durduğu *Περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως (Peri tēs tōn kathairôntōn pharmâkōn dynameōs)* eserinde zeytinyağının kanamayı durdurduğu şeklindeki farmakolojik iddiaya birkaç sayfa ayırmaktadır. O, bu iddiayı ileri sürenlerin mantıksal bir hata yaptıklarını iddia etmektedir:

Zira kanamayı durduran her şeyin sert olduğu dolayısıyla zeytinyağının da sert olduğu konusunda mutabık kalınmıştır. Ama bu varsayımdan -önermeler ister yüklemli isterse de şartlı olarak zikredilsin- zeytinyağının sert olduğu sonucu çıkmaz. Çünkü yüklemli kıyasın ikinci şeklinde iki tümel olumludan sonuç çıkmaz ve şart/koşul zorunluluk için doğru değildir. Yüklemli kıyasta iki öncül şunlar olacaktır:

> Her kanamayı durduran şey serttir,
> Her zeytin yağı serttir,[1363]

[1362] Galen, *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*, 11/1; Galen, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, 159.

[1363] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11/499; Barnes, *Truth, etc.: Six Lectures on Ancient Logic*, 271.

Bu örnekte görüldüğü gibi Galen kıyasa, kıyasın türlerine, yüklemli kesin kıyasın şekillerine vb. oldukça hakimdir. Bu örnek yüklemli kesin kıyasın ikinci şeklindendir. Galen'in de belirttiği üzere bu şekilde iki tümel olumludan geçerli bir sonuç çıkmaz. Çünkü birinci mantık aksiyomu (olumlu önermelerde yüklem daima tikeldir) gereği olumlu olan bütün yüklemler tikellik ifade eder. Bu kıyastan geçerli bir sonucun çıkması için bu iki öncülden birinin olumsuz olması gerekir. Bu kurala uyulduğunda ise bu kıyasın geçerli hali şöyle olacaktır:

Her kanamayı durduran şey serttir,
Hiçbir zeytin yağı sert değildir,
Hiçbir zeytin yağı kanamayı durduran değildir.

Görüldüğü üzere ikinci şeklin "iki öncülden biri olumsuz olmalı" ve "büyük önerme tümel olmalı" şeklindeki iki kuralına riayet edildiğinde bu kıyas ikinci şeklin *Camestres* modu ve geçerli bir kıyas olur. Bu iki kurala riayet edildiğinde üç geçerli mod daha oluşur. Onlar da şöyledir:

Her kanamayı durduran şey serttir,
Bazı zeytin yağı sert değildir,
Bazı zeytin yağı kanamayı durduran değildir.

Hiçbir kanamayı durduran şey sert değildir,
Bazı zeytin yağı serttir,
Bazı zeytin yağı kanamayı durduran değildir.

Hiçbir kanamayı durduran şey sert değildir,
Her zeytin yağı serttir,
Hiçbir zeytin yağı kanamayı durduran değildir.

Bu kıyasların her üçü de ikinci şekildendir. Birinci kıyas ikinci şeklin *Baroco* modu, ikinci kıyas ikinci şeklin *Festino* modu ve üçüncü kıyas da ikinci şeklin *Cesare* modudur. Dolayısıyla her üç kıyas da geçerlidir. Zira her üç kıyasın büyük önermesi tümel ve iki öncülden biri olumsuzdur.

Bu kıyas türü ile ilgili bir başka örnek de şudur:

Gün aşırı tutan sıtma (humma'l-ğıbb) safradan kaynaklanır.
Safradan kaynaklanan her şey sıcak ve kurudur.

Öyleyse gün aşırı tutan sıtma sıcak ve kurudur.[1364]

Bu kıyas, birinci şeklin birinci modudur. Görüldüğü üzere birinci şeklin "küçük önerme olumlu olmalı" ve "büyük önerme tümel olmalı" şeklindeki iki kuralına riayet edilmiştir. Dolayısıyla da kıyas geçerlidir.

3.4.5. Bitişik Şartlı Kıyas

İkinci bölümde Galen'in bu kıyas türünü ne şekilde ele aldığına değinmiştik. Burada bu kıyas türünün örneklerine yer vereceğiz. Galen'in bu kıyas türünü kullandığı en önemli konu ruhun yönetici kuvvesinin nerede bulunduğu konusudur. O, bu kuvvenin yerinin nerede olduğunu kesin bir şekilde kanıtlamak için *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn)* eserinde şöyle bir kıyas kurmaktadır:

> Sinirlerin kaynağı nerede ise ruhun yönetici kısmı da oradadır.
> Sinirlerin kaynağı beyindedir.
> O halde ruhun yönetici kısmı beyindedir.[1365]

Bu kıyasın bitişik şartlı öncülüne dikkat edildiğinde bu öncül Galen için bir aksiyom niteliğindedir ve dolayısıyla da onun yerine zikretmesi gereken "sinirlerin kaynağı beyindeyse ruhun yönetici kısmı oradadır" öncülünü zikretmemiştir. Ancak buna rağmen bu kıyasın geçersiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu kıyasın tam hali ise şöyledir:

> Sinirlerin kaynağı beyindeyse ruhun yönetici kısmı oradadır,
> Sinirlerin kaynağı beyindedir,
> O halde ruhun yönetici kısmı beyindedir.

Bu kıyasta görüldüğü üzere yüklemli önerme bitişik şartlı önermenin ön bileşeninin aynısı yani ön bileşeni onaylamaktadır. Bu yüzden sonuç önermesi şartlı önermenin art bileşeninin aynısı olmuştur. Zaten bu kıyas, bitişik şartlı kıyasın modus ponens yani olumluluğu tasdik etme kısmına girmekte ve dolayısıyla da

[1364] Kaya, "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü", 64.

[1365] Galen, *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*, 5/219-220; Pierluigi Donini, "Psychology", *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 191; Pierluigi Donini, "Psikoloji", çev. Nur Nirven, *Galenos Kitabı*, ed. R. J. Hankinson (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023), 246.

geçerli bir kıyastır. Galen bitişik şartlı kıyasın bu formunu pek çok yerde kullanmaktadır. Çünkü bu kıyasın bu formu günlük hayatta ve bilimsel çalışmalarda en çok kullanılan formdur.[1366]

Galen'in bu kıyası kullandığı bir diğer konu da *endeixis* kavramından yola çıkarak hastalıkları veya hastalıkların sebeplerini teşhis etmedir. O, tıp ve felsefe arasındaki karşılıklı ilişki üzerine yazdığı *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Hoti ho aristos iatros kai philosophos)* eserinde *endeixsis* ve mantık arasındaki bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre nasıl ki tür ve cins bakımından tüm hastalıkların ne olduğunu ve bunların nasıl oluştuğunu bilmek için mantıksal bir metodun kullanılması zorunluysa her hastalık için *endeixis*'in tedavi edici bir ölçüt olarak alınması da zorunludur.[1367] Şimdi burada Galen'in mantıksal metot ile bağlantılı olarak *endeixis*'i tam olarak ne anlamda kullandığını açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Çünkü Galen'in kastettiği şey anlaşılmadığında *endeixis* kavramı sadece bir belirti veya akla, mantığa gerek duymayan bir şekilde anlaşılabilmektedir. Muhtemelen Galen de böyle bir ihtimalin varlığını düşünmüş olmalı ki bu konuda bir açıklamada bulunmaktadır. Ona göre *endeixis*; sonucun bir yansımasıdır.[1368] Bu açıklamaya mantık ilmi açısından bakıldığında *endeixis*'i kıyasın büyük öncülü, mukaddemi veya bilinen bilgi olarak görmek mümkündür. Yani Galen'in *endeixis* kavramını hem tıp sanatı hem de mantık ilmi açısından "şeyin/konunun doğasına/özüne götüren bir şey" olarak kullandığı söylenebilir. Zaten, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde de *endeixis* terimini tam olarak aynı anlamda kullanmaktadır.[1369] Jürgen Mau'nun da bu eser üzerine yazdığı şerhinde tartıştığı gibi *endeixis* burada mantıksal bir kanıt rolü oynamaktadır. Yani *endeixis* doğrudan gerçeklere ve apaçık bilgilere dayanmaktadır.[1370]

[1366] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 160.

[1367] Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", 107.

[1368] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/126; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 63; Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", 107.

[1369] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 24; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 42.

[1370] Jürgen Mau, *Galen Einführung in Die Logik: Kritisch-exegetischer Kommentar mit deutscher Übersetzung* (Berlin: Akademie-Verlag, 1960), 29.

Galen'in *endeixis* kavramını hem mantıkta hem de tıp sanatında teknik bir terim olarak kullandığı söylenebilir. Ancak bu noktada bu terimi tıp sanatında kullanmak için onu felsefeden mi aldığı yoksa felsefe ve mantıkta kullanmak için tıp sanatından mı aldığı sorusu akıllara gelebilir. Bu sorunun yanı sıra felsefî-mantıkî-tıbbî teknik bir terim olarak *endeixis* şayet ilk defa Galen tarafından kullanılmamışsa bu kavramın ne zaman ortaya çıktığı, ilk defa tıp sanatında mı yoksa mantıkta mı kullanıldığı sorusu da sorulabilir. Fridolf Kudlien, bu kavramın türevlerinin Platon'un diyaloglarında mevcut olduğunu ancak Galen'deki gibi teknik bir kullanıma sahip olmadığını aktarmaktadır.[1371] Aynı şekilde Jürgen Mau'da bu kavramın Aristoteles'in *Organon* eserinin yanı sıra diğer eserlerinde de mevcut olduğunu ancak teknik bir kullanıma sahip olmadığını belirtmektedir.[1372] Bu kavramı Metodistler de kullanmaktadır. Bu yüzden bu kavramın ilk defa onlar tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Ancak Michael Frede, *endeixis* kavramının Metodist kökenli olmadığını, daha sonraki Helenistik epistemolojide yaygın olarak işaret türlerini ve buna bağlı olarak koşul türlerini ayırt etmek için kullanıldığını dile getirmektedir.[1373] Fakat Frede, bu ifadelerinin kaynaklarına ve bu kavramın tarihine dair herhangi bir kanıt sunmamaktadır. Dolayısıyla bu kavramın ilk defa kim veya kimler tarafından kullanıldığı, ilk defa felsefede mi yoksa tıp sanatında mı kullanıldığı ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Galen'in hem mantıkta hem de tıp sanatında bu kavrama çokça önem verdiği aşikardır.

Galen *endeixis*'ten yola çıkarak kıyasın -bu kıyas ister basit isterse de şartlı olsun- temel yani hegemonik olarak adlandırdığı öncülünü oluşturur. Hastalıklara dair kanıtlar bazen bir, bazen iki bazen de ikiden fazla olabilmektedir. Bu yüzden Galen de bu durumları göz önünde bulundurarak hastalıklara dair kanıtları tam

[1371] Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", 109.

[1372] Mau, *Galen Eınführung in Die Logik: Kritisch-exegetischer Kommentar mit deutscher Übersetzung*, 29.

[1373] Michael Frede, "The Method of the so-called Methodical School of Medicine", *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice*, ed. Jonathan Barnes vd. (New York: Cambridge University Press, 1982), 4-5; Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", 111; Richard J. Durling, "'Endeixis' as a Scientific Term: Endeixis in Authors Other Than Galen and its Medieval Latin Equivalents", *Galen's Method of Healing*, ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien (Leiden: E. J. Brill, 1991), 112; Ian Cassells, "A Brief Note on Arabic Equivalents to Galen's "Ενδειξις", *Galen's Method of Healing*, ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien (Leiden: E. J. Brill, 1991), 114-116.

sonuçlu veya eksik sonuçlu bitişik şartlı kıyas formatında ele almaya çalışmaktadır.[1374] Burada *endeixis* için A kavramını, hastalık için de B kavramını kullanalım. Bu durumu bitişik şartlı kıyas formatında ele aldığımızda şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

Eğer A ise B'dir,
A'dır,
O halde B'dir.

Veya

Eğer A ise …'dır.

Bu örneklerde A, tabiat dışı bir durumu gösterirken B, özel bir tabiatı veya özü göstermektedir. A yerine "terleme", B yerine de "derinin görünmez gözeneklerinin iyi çalıştığı" kavramını veya cümlesini eklersek durum şöyle olur:

Eğer bir kişi terliyorsa derisinin görünmez gözenekleri iyi durumdadır,
Bu kişi terlemektedir,
O halde derisinin görünmez gözenekleri iyi durumdadır.[1375]

İkinci örneğin anlamı bazen bir kanıtın belirli olmayan veya sadece bir hastalığa işaret etmediğidir. Burada Galen'in yönteme ne kadar önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Aslında onun yöntemden kastettiği şeyin her bir durum için uygun tedaviyi bulmak olduğu söylenebilir. Ona göre hem birinci örnekteki hem de ikinci örnekteki durumların sonuçlarını doğru bir şekilde bilebilmemiz, her hastalığın kendi uygun sınıfında ele alındığı uygun bir hastalık sınıflandırmasına sahip olmamıza bağlıdır. Zaten bu da şeylerin temel doğasından ziyade, bir belirti ve bir kanıt meselesidir.[1376] Galen'in bize anlatmak istediği şey ise şudur: Kesin olan kanıtlara ek olarak faillik ve duygulanım hakkındaki kesin apriori gerçeklerden yola çıkılarak şeylerin yapısı veya doğası altında yatan gerçeği söyleyecek bir teoriye dair çıkarımlarda bulunulabilir. Bu teori sağlık ve hastalığın uygun şekilde açıklayıcı bir tanımıyla birlikte, belirli bir dizi empirik koşulda sorunun nedeninin ne olması

[1374] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/126; Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 63.
[1375] Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 204.
[1376] Hankinson, *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*, 206.

gerektiği noktasında da bize yardımcı olabilir. Faillik ve hastalıkla ilgili apriori gerçeklerle desteklenen sebepler -zıtlar, zıtları ile tedavi edilir gibi- dengesizliği düzeltmek için yapılması gerekenlere dair genel bir şablon verir. Son olarak bu şablon da hastanın belirli tedavilerden geçme gücü ve yeteneği ile ilgili daha fazla bilgi ile desteklenen, uygun bir tedavi sağlar.[1377]

Galen yine *endeixis* kavramını kullanarak nefes alma zorluğunun, vücudun derinliklerinde bir ısı birikimine delalet ettiğini söylerken bitişik şartlı kıyastan faydalanmaktadır. Bu durum şu şekilde gösterilebilir:

> Eğer bir kişi nefes alma zorluğu çekiyorsa vücudunun derinliklerinde ısı birikimi mevcuttur,
> A kişisi nefes alırken zorluk çekmektedir,
> O halde A kişinin vücudunun derinliklerinde ısı birikimi mevcuttur.[1378]

Galen, *Περὶ σπέρματος (Peri spermatos)* eserinde yavruların ebeveynlere benzeme durumlarını açıklamaya çalışırken bitişik şartlı kıyası kullanmaktadır. Her ne kadar Galen bu durumu kıyas formatında ele almamışsa da biz kıyas formatında ele almaya çalışacağız. Bu da şu şekildedir:

> Eğer yavrular ebeveynlerin ikisine de benzeyebiliyorsa bu benzerliğin nedeni her ikisinde de ortak olmalıdır,
> Yavrular her iki ebeveyne de benzeyebilir,
> O halde benzerliğin nedeni her ikisinde de ortak olmalıdır.[1379]

> Galen bu durumu başka bir şekilde daha ele almaktadır:

> Eğer yavru ortak bir nedenden dolayı ebeveynlere benziyorsa, ya meninin doğasından veya hayız sıvısının yapısından dolayı onlara benzemektedir,
> Ancak ortak bir hayız sıvısı yoktur,
> O halde meninin doğası gereği onlara benzemektedir.[1380]

İkinci örneğin ilk öncülü ele alındığında mukaddemin bitişik şartlı, talinin ise ayrık şartlı olarak zikredildiği görülmektedir. Galen, mantık ilmini bir yöntem olarak tıp sanatıyla ilgili konularda kullanırken bu konuları önerme veya kıyas formatında

[1377] Galen, *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*, 10/661-665.
[1378] Kudlien, "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)", 104.
[1379] Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, 4/609-610.
[1380] Galen, *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*, 4/610.

ele almak yerine normal bir tartışma gibi zikretmektedir. Bu yüzden bu tür örneklerin tam olarak hangi kıyas türüne dahil edilmesi gerektiği noktasında tam bir bilgiye sahip olmamakla beraber bitişik şartlı kıyas başlığı altında zikretmeyi uygun bulduk. Ama Galen'in kanıtlamaları bu şekilde yani bitişik şartlı ve ayrık şartlı şeklinde ayırmaksızın tek bir öncülde her ikisini kayıtsızca ele alma şekli bizim için oldukça şaşırtıcıdır. Çünkü onun bu tavrının benzer örneklerini *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων (Peri kraseōs kai dynameōs tōn aplōn pharmakōn)* eserinde de görmek mümkündür.[1381] Bitişik ve ayrık şartlı önermeleri, bitişik şartlı kıyasın büyük öncülünde birlikte zikretmeye dair örnekler Fârâbî'de de mevcuttur. Fârâbî, bitişik şartlı kıyasın ikinci formunu ele alırken bu türden örnek vermektedir: Bu hususta verdiği örnek şöyledir:

> Eğer sonsuz cisim mevcut olur ise bu ya basit ya mürekkep olacaktır;
> Ancak sonsuz cisim ne basit ne de mürekkeptir;
> Öyleyse sonsuz cisim mevcut değildir.[1382]

Bu kıyasta görüldüğü üzere yüklemli önerme, bitişik ve ayrık şartlı önermelerin terkibinden oluşan şartlı önermenin art bileşenini yani ayrık şartlı önermeden oluşan kısmı onaylamamaktadır. Bu yüzden sonuç, ön bileşenin karşıtı olup geçerli bir kıyas formu olmaktadır. Fârâbî'nin, burada verdiği örnek form olarak Galen'in verdiği örnek(ler)le aynıdır. Şartlı kıyasları mantık ilmine kazandıran Stoacılarda bu türden kıyas örnekleri mevcut değildir. Bu yüzden bu türden kıyas formlarının ilk defa Galen tarafından ele alındığı düşünüleebilir. Şayet bu düşünce doğru olursa Fârâbî'nin şartlı kıyaslar hususunda Stoacılardan çok Galen'den etkilendiği söylenilebilir. İslâm dünyasında bu türden kıyas örneklerine yer veren sadece Fârâbî değildir. Çünkü İbn Sînâ önerme konusunu işlerken bitişik ve ayrık şartlıdan terkip edilen bitişik şartlı önerme, iki bitişikten terkip edilen ayrık şartlı önerme ve bir yüklemli ile bir ayrık şartlıdan terkip edilen bitişik şartlı önerme gibi

---

[1381] Galen, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*, 11/499-501.

[1382] Fârâbî, *Kitâbu'l-ḳıyâsi'ṣ-ṣaġîr ev Kitâbu'l-muhtasari'ṣ-ṣaġîr fî keyfiyyeti'l-ḳıyâs ev Kitâbu'l-muhtasari'ṣ-ṣaġîr fi'l-mantıḳ 'ala tarîkati'l-mütekellimîn, el-Manṭıḳ 'inde'l-Fârâbî* içinde, ed. Refîk el-Acem (Beyrut: Dâru'l-meşriḳ, 1986), 2/83-84; Mübahat Türker-Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), 106; Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, 196.

pek çok terkibin imkanından söz etmektedir.[1383] Bu hususta İbn Sînâ'nın da doğrudan Galen'den etkilendiği veya Galen'den etkilendiğini düşündüğümüz Fârâbî'den etkilendiği ihtimal dahilindedir.

Aslında Galen için hipotetik kıyaslar -ister bitişik şartlı isterse ayrık şartlı olsun- hastalığın sebebini/sebeplerini bulma veya hastalığın sonuçlarının ne olacağı noktasında büyük bir öneme sahiptir. Mesela öfkenin sebeplerini ve sonuçlarını ele alırken bu kıyas türünden faydalanmaktadır. Bu durumun kıyas formatı ise şöyledir:

> Her ne zaman öfke vücudun doğal ısısını yükseltirse karaciğer etkilenir ve daha fazla sarı safra üretir,
> Öfke vücudun doğal ısısını yükseltmiştir,
> O halde karaciğer etkilenmiş ve daha fazla sarı safra üretmiştir.
>
> Ve;
>
> Her ne zaman öfke vücudun doğal ısısını yükseltirse karaciğer etkilenir ve daha fazla sarı safra üretir,
> Karaciğer etkilenmemiş ve daha fazla sarı safra üretmemiştir,
> O halde öfke vücudun doğal ısısını yükseltmemiştir.[1384]

Bu iki kıyasa dikkat edildiğinde bitişik şartlı kıyasın iki geçerli formu olduğu anlaşılacaktır. Zira ilk kıyasta yüklemli önerme, bitişik şartlı önermenin ön bileşenini onayladığı için kıyasın sonucu, şartlı önermenin art bileşeninin aynısı olup bu form geçerli bir kıyas olur. İkinci kıyasta ise yüklemli önerme, bitişik şartlı önermenin art bileşenini onaylamadığı için kıyasın sonucu, şartlı önermenin ön bileşeninin karşıtı olup bu form da geçerli bir kıyas olur.

Bu kıyası daha ileri taşımak da mümkündür. Çünkü bu kıyasın sonuç önermesi olumlu olursa yani karaciğer daha fazla sarı safra üretirse midede sağlıksız bir sarı safra birikimine neden olur ve bu da başka patolojik olayları tetikleyebilir. Bunun yanı sıra sarı safra ve kanın en sıcak sıvılar olduğu göz önüne alındığında, sarı safradaki herhangi bir artış vücuttaki ısıda da tehlikeli bir artışa neden olabilir.

[1383] İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, ed. Süleyman Dünya (Kahire: Dâru'l-mâ'arif, 1119), 248-254; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*, 27; Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, 196.

[1384] Galen, *Περὶ κράσεων (De Temperamentis/On Mixtures)*, 1/633; Heinrich von Staden, "The Physiology and Therapy of Anger: Galen on Medicine, the Soul and Nature", *Islamic Philosophy, Theology and Science Text and Studies*, ed. Hans Daiber vd. (Leiden/Boston: Brill, 2012), 83/84.

Dolayısıyla öfke, kalp hareketlerinde geçici bir değişikliğe, nabzın bozulmasına, gözlerde ateşli bir kızarıklığa, yüzün kızarmasına, çarpmasına ve şişmesine neden olmakla kalmaz;[1385] ayrıca ciddi hastalıklara neden olan bedensel değişikliklere de neden olabilir.[1386]

Galen; Hipokrates, Aristoteles, Praksagoras, Philotimos ve antik dönemdeki pek çok kişinin damarlarda besin değiştiğinde doğal sıcaklık makul bir seviyede ise salgıların orantılı ölçüde, makul seviyede değilse başka salgıların ortaya çıktığını kanıtladıklarını belirterek besinlerin bedenlerde meydana getirdiği durumları yine bitişik şartlı kıyas üzerinden değerlendirmektedir. Bu durumu şu şekilde ele almak mümkündür:

> Vücuda alınan besin doğası gereği sıcaksa daha fazla safra üretir,
> A besini doğası gereği sıcaktır,
> O halde A besini daha fazla safra üretir.
>
> Ya da;
>
> Vücuda alınan besin doğası gereği soğuksa daha fazla balgam üretir,
> A besini doğası gereği soğuktur,
> O halde A besini daha fazla balgam üretir.[1387]

Galen, safrayı; sarı safra ve kara safra şeklinde ikiye ayırarak bunlardan hangisinin sebep olduğu hastalıkların ölümcül olduğunu açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Ona göre kara safradan kaynaklanan bir hastalık ölümcülken sarı safradan kaynaklanan hastalık ise hiçbir şekilde ölümcül değildir. Bu durumu kanıtlamak için de şöyle bir kıyas kurmaktadır:

> Bir hastalık kara safradan kaynaklanıyorsa ölümcüldür,
> Dizanteri kara safradan kaynaklanmaktadır,
> O halde dizanteri ölümcüldür.
>
> Ya da;
>
> Bir hastalık sarı safradan kaynaklanıyorsa ölümcül değildir,

[1385] Galen, *Περὶ τῶν ὑγιεινῶν πραγματεία (De Sanitate Tuenda/On the Preservation of Health)*, 6/255.
[1386] Galen, *Περὶ τῶν ὑγιεινῶν πραγματεία (De Sanitate Tuenda/On the Preservation of Health)*, 6/40; Staden, "The Physiology and Therapy of Anger: Galen on Medicine, the Soul and Nature", 83/84.
[1387] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/117.

Dizanteri sarı safradan kaynaklanmaktadır,
O halde dizanteri ölümcül değildir.[1388]

Bu örnekler bitişik şartlı kıyasın geçerli formu olan ön bileşeni onaylama kısmına dahildir. Bu yüzden Galen bu formu kullanarak sarı ve kara safranın vücuttaki durumunu açıklamaya çalışmaktadır.

Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (Peri stoikheiōn kath' Hippokratēn) eserinde de insanın tek bir unsurdan oluşmadığını ortaya koymaya çalışırken bitişik şartlı kıyası bir kanıtlama yöntemi olarak kullanmaktadır. Bu kanıtlamanın içeriğini de Hipokrates'e dayandırmaktadır. O, bu içeriği iki kıyas şeklinde zikretmektedir.[1389] Birinci kıyas şu şekildedir:

Eğer insan tek bir unsurdan oluşursa acı hissetmez,
Ama insan acı hissetmektedir,
O halde insan tek bir unsurdan oluşmamaktadır.

İkinci kıyas ise şu şekildedir:

Eğer insan tek bir unsurdan oluşmasına rağmen acı hissediyorsa tıbbî olarak her zaman aynı şekilde tedavi edilir,
Ama onun her zaman tıbbî olarak aynı şekilde tedavi edilmediği görülmektedir,
Bu yüzden insanın tek bir unsurdan oluşup acı hissetmesi söz konusu değildir.

Bu iki kıyas, bitişik şartlı kıyasın art bileşeninin onaylanmadığı (modus tollens) kısma dahildir. Bu yüzden her iki kıyas da geçerlidir. Buradaki akıl yürütmenin manası şudur: Eğer insan tek bir unsurdan oluşursa ona acıyı hissettirecek hiçbir şey olmayacağından bu kıyas sayesinde zorunlu olarak acı hissetmediği ortaya çıkar. Şayet insanın tek bir unsurdan oluştuğunu savunanların görüşünü kabul etsek ve onlara acıyı hissedebileceklerini söylersek o zaman acı onlara zatlarından dolayı ilişir. Eğer zatları tek bir şeyden oluşuyorsa acıları da tek bir acı olur. Acı tek olduğu için de tedavisi de tek bir şekilde olur. Ancak bu acının farklı şekillerde de tedavi edildiği aşikardır. Galen'e göre bu kıyasın temeli

[1388] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/131.
[1389] Galen, *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (De Elementis ex Hippocrate/On the Elements According to Hippocrates)*, 1/436-438; Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/151.

duyumdur ve bir fikir birliği meselesidir.[1390] Bu kıyasın öncülleri kanıtlama yoluyla duyum ve fikir birliğinden çıkar ve sonucu da kesin (burhânî) olur. Duyulara dayalı bir kanaate dayanan bu ilk ilke, farklı tedavi yöntemlerinin olduğudur. Bunun nedeni, bazı tedavilerde sıcak, bazılarında serin, bazılarında kuru, bazılarında nemli, bazılarında engelleyici ve koruyucu, bazılarında rahatlatıcı ve gevşetici vb. şeyler kullanılmasıdır. Kesin olarak kabul ettiğimiz iki öncül bu ilkeye bağlıdır. Bu iki öncül de şöyledir: İlk olarak, tedavi yöntemleri farklıysa, ağrıların oluşma biçimleri de farklıdır. İkinci olarak, eğer ağrıların oluşma biçimleri farklıysa, o zaman ağrıların meydana geldiği şeyler de farklıdır. Bu iki öncülden çıkan sonuç ise insanın kesinlikle tek bir unsurdan oluşmadığıdır.

Galen'in bu kıyas türünü kullanarak akıl yürüttüğü yerlerden biri de nefes almanın faydalarını tartıştığı *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (Peri khreias anapnoēs)* eseridir. Bu eserde nefes alma ile ilgili beş farklı görüşten bahsetmektedir. Bunlardan biri de Philistion (MÖ IV. yüzyıl) ve Diocles'in (MÖ IV. yüzyıl) savunduğu "nefes almanın iç ısıyı soğutmak için" olduğu görüştür. Galen, bu görüşü çürütmek için banyo ve hamam örnekleri üzerinden bitişik şartlı kıyası kullanmakta ve kıyası şu şekilde kurmaktadır:

> Eğer sadece soğutma için nefes alınıyorsa sıcak su kazanlarının buharını soluyanların boğulması gerekmektedir,
> Sıcak su kazanlarının buharını soluyanlar boğulmamaktadır,
> O halde sadece soğutma için nefes alınmamaktadır.[1391]

Görüldüğü üzere bu kıyas bitişik şartlı kıyasın modus tollens formudur ve dolayısıyla da geçerli bir kıyastır. Çünkü burada yüklemli bir önermeden oluşan ikinci öncül, bitişik şartlı bir önermeden oluşan birinci öncülün art bileşeninin karşıtıdır yani art bileşeni onaylamamaktadır. Bu durumda da sonuç önermesi, ön bileşenin karşıtı olur ve kıyas geçerli olur.

Dikkat edildiği üzere bitişik şartlı kıyasın ilk öncülü her zaman bir varsayım barındırmaktadır. Galen, bu durumun farkında olduğu için *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις*

[1390] Walbridge, *The Alexandrian Epitomes of Galen*, 1/151.

[1391] Galen, *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (De Utilitate Respirationis/On the Use of Breathing)*, 4/494; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 111.

αἷμα περιέχηται (Ei kata physin en artēriais haima periekhētai) eserinde Erasistratus'un atardamarların kan içerip içermediği ve kalpten gelen bir ruh ile dolu olup olmadıklarına dair görüşlerinin yanlış bir varsayıma dayandığını söyleyerek reddetmektedir. Ona göre Erasistratus ve onu takip edenler "Eğer atardamarlarda kan varsa ve kalpten gelen ruh ile dolmuşlarsa hareketlerinin düzeni bozulur" şeklindeki şartlı öncülü doğru kabul etmektedirler. Erasistratus ve takipçilerinden hiçbiri "Eğer atardamarlar kan içeriyorsa hareketlerinin düzeni bozulur" şeklinde kendi başına alınan bir öncülü doğru kabul etme cesaretinde bulunamazlar. Çünkü atardamarların kalp tarafından doldurularak değil, tam tersine genişletilerek doldurulması her zaman mümkündür. Yani atardamarların kalp tarafından doldurulduklarından için genişlemedikleri aksine geniş oldukları için kalp tarafından doldurulduklarından ihtimali her zaman mevcut olacaktır. Bu nedenle, şartlı öncül doğruysa öncelikle kalpten gelen ruh ile doldurulduklarını kabul etmek gerekir. Zira her iki öncül yani "Atardamarlar kan içerir ve kalp tarafından doldurulmaları ile genişlerler" öncülleri varsayılırsa sonucun sadece bunlardan birini takip etmesi gerektiği gibi bir zorunluluk olmamasına rağmen sonuç doğal hareketlerinin düzeninin bozulduğu zorunluluğunu takip eder. O halde atardamarların genişlemesi ile ilgili olan iddia şu şekilde ileri sürülmelidir: "Eğer atardamarlar kan içeriyorsa ve kalp tarafından doldurulmalarıyla genişliyorlarsa hareketlerinin düzeni bozulacaktır". Ancak onların hareket düzeninden herhangi bir bozulmanın olmadığı apaçık ortadadır. Dolayısıyla her ikisinin (atardamar ve toplardamar) de kan içermesi ve kalpten doldurulmakla genişlemeleri söz konusu değildir. Erasistratus'u takip edenler, bitişik şartlı olarak zikrettikleri öncülün hem ön bileşenini ve art bileşenini hem şartlıyı hem de bu şartlı öncülde mevcut olan sonucun çelişiğini kabul ettikleri için sonucu kabul etme noktasında akıl almaz bir şekilde başarısız olmaktadırlar. Galen bu noktada onları aşağılar nitelikte bu durumun yani şartlı ve şartlı öncülün sonucunun çelişiğinden ön bileşenin çelişiğinin sonuç olarak çıktığını sokaktaki cahil biri tarafından bile bilindiğini söylemektedir.[1392] Galen'in burada değindiği durum şu şekilde kıyas haline getirilebilir:

[1392] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/726-727; Galen, *On Respiration and the*

Eğer A ise B'dir,
B değildir,
O halde A değildir.

Bu kıyas Galen'in Khrysippos üzerinden değinmiş olduğu ikinci tür kanıtlanamaz kıyastır. Yani bitişik şartlı kıyasın modus tollens formudur. Bu tür kıyaslarda yüklemli önerme, bitişik şartlı önermenin art bileşeninin karşıtı olduğunda yani art bileşeni onaylamadığında sonuç, ön bileşenin karşıtı olur. Galen'in bahsetmiş olduğu durum budur. Ancak ona göre Erasistratus ve onun takipçileri mantık ilmini bilmedikleri için apaçık olan bu akıl yürütmeyi yanlış yapmışlardır. Onların bu iddiası şu şekilde düzeltilebilir: Bu iddianın ön bileşeni sadece "atardamarların kan içerdiği" kısmından değil de ayrıca "kalp tarafından doldurularak genişlerler" kısmından da oluşursa sonuç, bu bitişik şartlı öncülün olumsuzlanması olur. Çünkü şartlı önermenin tamamında ön bileşen bitişik şartlı bir önerme ve sonuç da basit bir önerme olduğunda ayrıca sonucun çelişiği de varsayıldığında bitişik şartlı önermenin çelişiği zorunlu olarak çıkar.[1393]

Atardamarlar ve kan ilişkisine dair söylediğimiz her şeyi tek bir kıyas altında şu şekilde zikredebiliriz:

Eğer atardamarlar kan ile doluysa ve hem nabız düzgünse hem de onlar sayesinde olan/büyüyen diğerlerinin de aynı şekilde nabız atmasını engellemiyorsa o zaman kalpten gelen ruh ile değil başka bir nedenden dolayı nabız atarlar,
Fakat birincisidir,
O halde ikincisidir.[1394]

Bu kıyas, her ne kadar birinci öncülü biraz farklı olsa da hipotetik kıyasların kanıtlanamaz kabul edilen ilk şeklidir. Bu kıyası daha anlaşılır kılmak için şu şekilde zikretmemiz mümkündür:

Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis, 171.

[1393] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/727; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 173.

[1394] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/730-731; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 175-177.

Eğer A ise (atardamarlar kan ile doluysa ve hem nabız düzgünse hem de onlar sayesinde olan/büyüyen diğerlerinin de aynı şekilde nabız atmasını engellemiyorsa) B'dir (o zaman kalpten gelen ruh ile değil başka bir nedenden dolayı nabız atarlar)
Fakat A'dır,
O halde B'dir.

Bu kıyasta farklı olan şey A'nın birden çok bileşenden oluşmasıdır. Yani içerik açısından bir farklılık arz etmektedir. Yoksa form olarak zaten bitişik şartlı kıyasa dahildir.

Galen, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (Pros Pisōna peri tēs theriakēs)* eserinde panzehir ile ilgili durumları tartışırken bitişik şartlı kıyas tarzında akıl yürütmektedir. Ona göre timsahlar tarafından ısırılan bir insanın yarasının üzerine timsah yağı sürüldüğünde, öldürücü olan tarla faresinin ısırdığı bir insanın yarasının üzerine normal fare öğütülüp ısırığın üzerine yerleştirildiğinde ve aynı şekilde yılan tarafından ısırılan bir insanın yarasının üzerine yılanın bedeni ezilip yarasının üstüne konulduğunda yara ağrısız bir şekilde iyileşir.[1395] Her ne kadar Galen bu ifadelerinin bizzat bitişik şartlı kıyas örneği olduğunu söylemese de belli bir tecrübe ve akıl yürütme sonucunda bunu söylediğini belirtmektedir. Onun bu ifadelerinin geçerli bitişik şartlı kıyas formu şöyledir:

Timsah ısırığıyla oluşan yaranın üzerine timsah yağı sürülürse yara daha çabuk iyileşir,
Timsah ısırığıyla oluşan yaranın üzerine timsah yağı sürülmüştür,
O halde yara daha çabuk iyileşmiştir.

Bir diğer geçerli formu da şöyledir:

Timsah ısırığıyla oluşan yaranın üzerine timsah yağı sürülürse yara daha çabuk iyileşir,
Yara daha çabuk iyileşmemiştir,
O halde Timsah ısırığıyla oluşan yaranın üzerine timsah yağı sürülmemiştir.

[1395] Galen, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (De Theriaca ad Pisonem/On Theriac to Piso)*, 14/246; Leigh, *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*, 47/115.

Galen, varmış olduğu bu sonuçların doğruluğundan şüphe etmediğini ve bu sonuçların kendisine mantıksız gelmediğini söylemektedir.[1396] Zannımızca bunun sebebi bu kıyasların bitişik şartlı kıyasın geçerli formları olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı durum tarla faresi ve yılan tarafından ısırılma durumlarında da söz konusudur.

Bu ve buna benzer pek çok konuda Galen bitişik şartlı kıyasın geçerli formlarını kullanarak kanıtlamalarda bulunmaktadır. Tıp sanatında en çok bu kıyas türünü kullandığı söylenebilir.

3.4.6. Ayrık Şartlı Kıyas

Ayrık şartlı kıyasın nasıl bir kıyas türü olduğuna önceki bölümde değinmiştik. Burada bizim için önemli olan şey Galen'in bu kıyas türünü tıp sanatında hangi hususları veya konuları açıklığa kavuşturmaya çalışırken kullandığıdır. Bu kıyas türüne dikkat edildiği zaman içerik olarak "gece-gündüz", "varlık-yokluk" gibi en az iki ihtimalin olduğu yerlerde tercih edilmektedir. Galen, tıp sanatında bu kıyas türüne pek çok noktada başvurmaktadır. Ancak doğrudan ayrık şartlı kıyas kavramını kullanmamaktadır. Sadece ayrık şartlı kıyasın tam ve eksik kısımlarını göz önünde bulundurarak akıl yürütmeler yapmaktadır. Biz de onun akıl yürütmelerinden yola çıkarak bu konudaki örnekleri ele almaya çalışacağız. Öncelikle tam ayrık şartlı kıyas örneklerini ardından eksik ayrık şartlı kıyas örneklerini inceleyeceğiz.

Tam ayrık şartlı kıyas günümüz mantık kitaplarında yer alan bağdaşmaz ayrık şartlı kıyastır. Eksik ayrık şartlı kıyas ise bağdaşır ayrık şartlı kıyastır. Bu kıyas da olumsuzda ve olumluda bağdaşma olmak üzere ikiye ayrılır. Tam ayrık şartlı kıyasın bağdaşmaz olarak kabul edilmesinin sebebi birinci öncülde şart koşulan ayrıklığın tam manasıyla gerçekleşmesidir. Eksik ayrık şartlı kıyasın bağdaşır olarak kabul edilmesinin sebebi ise birinci öncülde şart koşulan ayrıklığın tam manasıyla gerçekleşmemesidir. Çünkü bu türden kıyaslar bazen olumluda bazen de olumsuzda bağdaşmaktadırlar.

[1396] Galen, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (De Theriaca ad Pisonem/On Theriac to Piso)*, 14/247; Leigh, *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*, 47/117.

3.4.6.1. Tam Ayrık Şartlı Kıyas

Galen, sağlık ve hastalık kavramlarını tanımlamaya çalışırken tam ayrık şartlı kıyası yani büyük öncülü hakikiye türü önerme olan kıyası kullanmaktadır. O, sağlık kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: Sağlık ya bedenin işlevlerinin ya da organların oluşumunun doğaya uygun olmasıdır.[1397] Galen'in sağlık kavramı ile ilgili sonraki tanımlarından[1398] anladığımız kadarıyla bu iki ihtimal -ya bedenin işlevlerinin ya da organların oluşumunun doğaya olan uygunluğu- beraber doğru veya beraber yanlış olamazlar. Yani sağlık derken hem bedenin işlevlerinin hem de organların oluşumunun birlikte doğaya uygun olduğu anlaşılamaz. Bu durum ayrık şartlı kıyasın hakikiye kısmına girmektedir. Hastalık kavramına gelecek olursak Galen, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (Peri diaphoras nosēmatōn)* eserinin başında bu kavramın hem yapısal hem de işlevsel anlamda bütünleyici tanımlarını sunmaktadır. Ona göre hastalık ya doğaya aykırı bir oluşumdur ya da işlev bozukluğunun nedenidir.[1399] Bu iki ihtimal de hakikiye türü önerme olduğu için tam ayrık şartlı kıyasa örnek teşkil etmektedir. Bu tanımlara dikkat edildiğinde Galen'in sağlık için itidal, hastalık için ise bir itidalsizliğin varlığından haber verdiği görülmektedir.

Galen'in tam ayrık şartlı kıyası kullandığı yerlerden biri de *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (Ei kata physin en artēriais haima periekhētai)* eseridir. O bu eserinin başında kanın atardamarlarda bulunma halini veya şeklini açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. Ona göre herhangi bir atardamar yaralandığında kanın boşaldığı gözlemlendiğinden, iki şeyden birinin olması gerekir: Kan ya atardamarların kendisinde bulunur ya da başka bir yerden transfer edilir. Ancak kan başka yerden transfer edilirse, doğal hallerindeyken içlerinde sadece ruh olduğu herkese açıktır. Eğer öyleyse, yara durumunda ruhun kandan önce çıktığının görülmesi gerekir. Gözlemlendiği üzere de böyle bir durum söz konusu değildir.[1400]

[1397] Galen, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (De Morborum Differentiis/Differences of Diseases)*, 6/836-837; Galen, *On Diseases and Symptoms*, 22.

[1398] Galen, "Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)", 1/307-313.

[1399] Galen, *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (De Morborum Differentiis/Differences of Diseases)*, 6/837-838; Galen, *On Diseases and Symptoms*, 23.

[1400] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/703-705; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 145.

Galen'in bu ifadelerinden yola çıkılarak bağdaşmaz ayrık şartlı kıyasın dört geçerli formu oluşturulabilir:

A) Kan ya atardamarların kendisinde bulunur ya da başka yerden transfer edilir,
Kan, atardamarların kendisinde bulunmaktadır,
O halde kan başka yerden transfer edilmemektedir.

B) Kan ya atardamarların kendisinde bulunur ya da başka yerden transfer edilir,
Kan, başka yerden transfer edilmektedir,
O halde kan atardamarların kendisinde bulunmamaktadır.

C) Kan ya atardamarların kendisinde bulunur ya da başka yerden transfer edilir,
Kan, atardamarların kendisinde bulunmamaktadır,
O halde kan başka yerden transfer edilmektedir.

D) Kan ya atardamarların kendisinde bulunur ya da başka yerden transfer edilir,
Kan başka yerden transfer edilmemektedir,
O halde kan atardamarların kendisinde bulunmaktadır.

Bu dört geçerli formun ayrık şartlı öncülü Galen'in zihninde hakikiye türü bir önermedir. Hakikiye türü önermelerden kurulan kıyasın bileşenleri arasında çelişiklik ilişkisi olduğu için ön bileşen ile art bileşenin ikisinin birden doğru ya da ikisinin birden yanlış olması söz konusu değildir. Aklın "üçüncü halin imkansızlığı" ilkesi gereği bu bileşenlerden biri doğru ise diğeri mutlaka yanlış olur. Yani burada üçüncü bir ihtimal mevcut değildir. Dolayısıyla ayrık şartlı kıyasın bu dört geçerli formundan A ve B formları onaylamak yoluyla değillemek, C ve D formları ise değillemek yoluyla onaylamak olarak adlandırılır.[1401]

Galen, bu kıyas ile ilgili açıklamalarından yola çıkarak birinci öncülün "Atardamarlar yaralandığında kanın derhal boşaldığı görülürse, o zaman yaralanmadan önce de atardamarlarda kan vardır" şeklinde de ifade edilebileceğini söylemektedir. Ona göre bu argümana *παραχρῆμα* (*parakhrēma-hemen/derhal*) kelimesinin eklenmesi, koşullu önermede öncülden sonra gelen mantıksal sonucu doğru kılmaktadır. Bu kelime olmadan bu öncül "atardamarlar yaralandığında, kanın boşaldığı görülürse" sonuç olarak tam da başlangıçta söylenen yani "Kan ya önceden

[1401] Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 164.

atardamarların içinde mevcuttu ya da şimdi transfer edilmiştir" şeklinde olur. Ama birinci öncüle "*παραχρῆμα* (*parakhrēma*)" kelimesi eklenince sonuç önermesi "Yaralanmadan önce atardamarlarda kan vardır" şeklinde olur.[1402] Aslında Galen'in burada bahsettiği şey oldukça önemlidir. Çünkü bazen öncüllerde doğrudan sonucu açık eden kelimeler bulunabilmektedir. Buradaki kelime de bu durumun bir örneğidir. Bunun yanı sıra burada zaman kategorisi de devreye girmektedir. Şayet atardamarların yaralanması ile kanın akması arasına belli bir zaman girerse kanın atardamarlara sonradan eklendiği düşüncesi akla gelebilir. Ama atardamarların yaralanması ile kanın akması eş zamanlı olursa kanın önceden atardamarlarda mevcut olduğu açığa çıkar. Bu yüzden Galen'in kanın sonradan atardamarlara transfer edildiği ihtimalini ortadan kaldırmak için bu tür kelimelerin varlığına dikkat çektiği söylenebilir.

Galen aynı eserin devamında da tam ayrık şartlı kıyası kullanarak kanıtlamalarda bulunmaktadır. O, kanın damarlarda bulunma keyfiyeti ile ilgili varsayımların geri kalanına geçerek, ruhun kalpten gelen basınçla atardamarlara iletildiği varsayılsa bile kan transferi doktrininin o zaman bile inandırıcı olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. O, şöyle demektedir:

"Toplardamarlar, ya atardamarlar gibi tamamen çökecek (*σχάζω/ἔσχατον-skhazō/eskhaton*) ya da belli bir noktaya kadar çökecek şekilde yapılmıştır. Burada doğru olan nedir? Birincisi yani tamamen çöktükleri kabul edilsin ki böylece hiçbir şey ihmal edilmemiş olsun. Fakat öyle olursa akıl yürütme, ayrıklık noktasındaki eksiklik yüzünden geçersiz ve sonuçsuz olacaktır. Çünkü pneuma [ruh] boşaldığı zaman artık "Ya kütle halinde bir boşluk olacak ya da sürekli onunla olan şey onu takip edecek" denilmesi mümkün olmayacaktır. Ama biz ona ayrıklıkta ihmal edilen üçüncü bir ihtimali yani "Damarlar boşaldıkça çökecektir"i hatırlatacağız. Bu nedenle akıl yürütme sonuçsuz kalacaktır. Çünkü doğru bir önerme yani "ama kütle halinde boş bir yer oluşmaz" küçük öncülü oluşturmasına rağmen "Sürekli onunla olan şey onu takip edecektir" şeklinde bir iddiada bulunmak artık mantıklı değildir. Ama o zaman sonuç ne olacak? Şu olacak: "Dolayısıyla, ya sürekli onunla

[1402] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/704; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 145.

olan onu takip edecek ya da damar çökecektir". Böylece, atardamar tamamen çökerse, kan transferi argümanının kusurlu olduğu kanıtlanacaktır."[1403]

Galen'in bu ifadelerine bakıldığında bunların hepsinin tam ayrık şartlı kıyas formatında olduğu aşikardır. Çünkü bu tür ifadeler hakikiye türü önerme formatındadır. Ayrıca Galen, bu argümanı savunanların bütün ihtimalleri hesaba katmadan akıl yürütmede bulunduklarına dikkat çekerek kıyasın form açısından da geçerli olmadığını kanıtlamaya çalışmaktadır.

Galen, aynı örneği bu eserin devamında farklı formlarda ele almaktadır. Bu formlardan biri şöyledir:

> Eğer atardamarlar kan içeriyorsa o zaman kalp tarafından ruh ile doldurulmamaktadır,
> Fakat atardamarlar kan içermektedir,
> O halde kalp tarafından ruh ile doldurulmamaktadır.[1404]

Bu kıyasın ilk öncülüne bakıldığında şekil olarak bitişik şartlı kıyasın örneği gibi anlaşılabilir. Ancak bu kıyasın, bitişik şartlı kıyasın değil ayrık şartlı kıyasın formları arasında bir karşılığı bulunmaktadır. Bu yüzden bu kıyasın doğru şekli şöyle olmalıdır:

> Atardamarlar ya kan içermektedir ya da kalp tarafından ruh ile doldurulmaktadır,
> Fakat atardamarlar kan içermektedir,
> O halde atardamarlar kalp tarafından ruh ile doldurulmamaktadır.

Bu kıyas ikinci bölümde değindiğimiz dördüncü kanıtlanamaz kısmına girmektedir. Ayrık öncülün ön bileşeni ile art bileşeni bir arada bulunamayacağı için bu kıyas bağdaşmaz ayrık şartlı kıyasa örnek teşkil etmektedir. Bu tür kıyaslar da daha önce değindiğimiz gibi büyük öncülü hakikiye türü önermelerden kurulmaktadır.

Galen bu duruma dair tartışmaları devam ettirerek şöyle bir kıyastan daha bahsetmektedir:

[1403] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/710; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 151-153.

[1404] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/730; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 175.

> Atardamarlar ya kalpten gelen ruh ile doldurularak genişler ya da geniş oldukları için dolarlar,
> Fakat birincisi değildir,
> O halde ikincisidir.[1405]

Bu kıyas ise ikinci bölümde hipotetik kıyas başlığı altında ele aldığımız kanıtlanamaz kıyasların beşinci kısmına girmektedir. Bu kıyas, ilk öncülün ön bileşeni ile art bileşeni hiçbir zaman bir arada bulunmadığı ve atardamarların genişlemesi/geniş olması ile ilgili üçüncü bir ihtimal olmadığı için bağdaşmaz ayrık şartlı kıyasa örnek teşkil etmektedir.

Bu kıyaslarla Galen doldurulmakla genişlemek ile geniş olmakla doldurulmak arasındaki farka değinerek atardamarların durumunu açığa çıkarmaya çalışmaktadır. Mesela şarap tulumları ve torbalar doldurulduklarından genişlerken bakırcıların körükleri geniş oldukları için doldurulurlar. Atardamarların durumu ile ilgili olarak da bu iki ihtimal dışında başka ihtimal mevcut değildir.

3.4.6.2. Eksik Ayrık Şartlı Kıyas

Eksik ayrık şartlı kıyasa gelecek olursak Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinin on beşinci bölümünde bu kıyas türüne tıp sanatı üzerinden örnek vermektedir. Kendisi bu tür kıyaslar için *παραδιεζευγμένοις* (*paradiezeygmenois/paradisjunctive*) kavramını kullanmaktadır. Bu noktada verdiği örnekten anladığımız kadarıyla bu tür kıyaslar mâniatü'l-cem ve mâniatü'l-hulû türünden önermelerle kurulan bağdaşır ayrık şartlı kıyasa dahildir. Bu tür kıyaslarda sadece iki ihtimal değil ikiden fazla ihtimal mevcuttur. Bu yüzden Galen bunları bu kavram ile isimlendirmektedir. Verdiği örnek ise şöyledir: "Besinlerin mideden bütün vücuda dağılımı ya besinlerin kendi hareketi aracılığıyla ya mide tarafından sindirilerek ya bedenin kısımları tarafından çekilerek ya da damarlar (toplardamar) tarafından iletilerek oluşur." Bu örneğin kıyas formu ise şöyledir:

> Besinlerin mideden bütün vücuda dağılımı ya mide tarafından sıkıştırılması ya damarlar tarafından iletilmesi ya organlar tarafından çekilmesi ya da besinlerin kendi gücüyle hareket etmesiyle oluşur,

[1405] Galen, *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*, 4/730; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 177.

> Fakat mide besinleri sıkıştırmamaktadır,
> Bu yüzden besinlerin mideden bütün vücuda dağılımı ya damarlar tarafından iletilmesi ya organlar tarafından çekilmesi ya da besinlerin kendi gücüyle hareket etmesiyle oluşur.[1406]

Bu örnekte de görüldüğü üzere kıyasın bir tarafı olumsuzlanınca geriye sadece bir ihtimal değil birden çok ihtimal kalmaktadır. Yani bu tür kıyasların maddesi "ya gecedir ya da gündüzdür" ve "Sayı ya tektir ya da çifttir" gibi sadece iki ihtimalin var olduğu önermelerden değil ikiden çok ihtimalin var olduğu önermelerden oluşturmaktadır. Bu kıyasın ayrık şartlı önermesinin bileşenleri arasında üst karşıtlık ilişkisi vardır. Bu yüzden önermenin ön bileşeni ve art bileşeni arasında sadece doğrulukları bakımından ayrıklık bulunur. Önerme konusunda değindiğimiz üzere bu tür ayrık şartlı önermelere mâniatü'l-hulû denir. Bu tür önermeler olumlu olduğunda ön bileşen veya art bileşenden biri doğruysa diğeri mutlaka yanlış olur. Ama bileşenlerden biri yanlışsa diğeri doğru veya yanlış olabilir. Çünkü onun dışında başka ihtimaller de mevcuttur. Bu ihtimalleri oluşturan ön bileşen ve art bileşenlerin hepsi birden doğru olamaz. Ancak Galen'in açıkladığı üzere besinlerin mideden bütün vücuda dağılımı sadece bu dört ihtimalle mümkünse yani bunların dışında başka bir ihtimal yoksa bu dört ihtimalin birlikte yanlış olması mümkün değildir.

Klasik mantıkta mâniatü'l-hulû türünden olan önermelerde ve bu önermelerle kurulan kıyaslarda genelde ayrık şartlı öncülde sadece iki ihtimal zikredilir ve bu iki ihtimalin beraber yanlış olması imkansızken beraber doğru olmaları mümkündür. Bu örnekte görüldüğü üzere ayrık şartlı önermede mevcut ihtimallerin hepsi zikrediliyorsa o zaman beraber yanlış olamazlar. Zaten Galen *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eserinde buna benzer bir durumdan bahsetmektedir.[1407]

3.4.7. Hulfî Kıyas

Hulfî kıyas; sözlükte ters olma, karşı koyma, çürütme anlamlarına gelen "hulf" sözcüğünden gelmektedir. Mantık ilminde ise bu kıyas; "ispatı istenen

[1406] Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*, 36; Kieffer, *Galen's Institutio Logica*, 48.
[1407] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/107; Galen, *On The Natural Faculties*, 167.

önermenin karşıt halinin imkânsızlığını göstererek ispat edilmesi istenen önermenin doğru olduğuna hükmetmek" şeklinde tanımlanmaktadır.[1408] Hulfî kıyas, bir kategorik ile bir hipotetik kıyastan oluşturulur ve saçmaya indirgeme şeklinde yapılan kanıtlamada kullanılır. Galen, *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Eisagōgē dialektikē)* eserinde bu kıyasa değinmemektedir. Bu nedenle biz de ikinci bölümde bu konuyu ele almadık. Ancak tıp sanatı ile ilgili eserlerinde rakiplerinin görüşlerini çürütürken pek çok noktada bu kıyas formatında akıl yürütmelerde bulunmaktadır. Bu yüzden onun bu kıyasa günümüze ulaşmayan *Περί του των συλλογισμων άριθμον (Peri tou tōn syllogismōn arithmon)* eserinde değindiği düşünülebilir. Çünkü kişiliğinden ve yöntem anlayışından anladığımız kadarıyla Galen ne olduğunu açıklamadığı bir şeyi kullanmamaktadır.

O, bu kıyası bir ispat yöntemi olarak en çok *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eserinde kullanmaktadır. Hatta bu eserinin birinci bölümünde doğrudan bu kıyasa atıfta bulunmaktadır.[1409] Yine bu eserin ikinci bölümünde Erasistratus ile safra konusunu tartışırken onun görüşünü çürütmek için bu kıyası kanıtlama yöntemi olarak kullanmaktadır:

"Safrayı karaciğerin özel olarak salgıladığını ve besinin safra içermediğini varsayalım. Çünkü sen bu iki olasılığı da kabul ediyorsun. Bu durumda, alınan/sindirilmiş besinin minimum veya maksimum safra içermesi kesinlikle önemli bir fark yaratacaktır. Çünkü bunlardan biri zararsızdır. Büyük miktarda safra içeren besin karaciğerde gerektiği gibi saflaştırılamadığı yani safrasından temizlenemediği için çeşitli hastalıklara özellikle de sarılığa neden olur. Zaten Erasistratus'un kendisi de sarılığın safranın fazla olduğu yerde meydana geldiğini belirtir. O halde hekimin öncelikle dışarıdan alınan besinin safra içerdiğini, ikinci olarak da pancarın çok miktarda, ekmeğin az miktarda, zeytin yağının hepsinden daha çok miktarda, şarabın hepsinden daha az miktarda ve diğer tüm diyet ürünlerinin farklı miktarlarda safra içerdiğini bilmesi çok önemlidir. Daha az safra içerenler yerine daha fazla safra içeren ürünleri gönüllü olarak seçmek saçma olmaz mı? Ancak besin safra içermeyip safra hayvanın bedeninde oluşuyorsa ne olacak? Bedenin hangi durumunun ardından daha çok, hangi durumunun ardından daha az safra oluştuğunu bilmek de faydalı

[1408] Öner, *Klasik Mantık*, 158; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 174; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı,* 169; Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık,* 228.

[1409] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties),* 2/48. ᾽Εναργῶς γὰρ ἐνταῦθα τὸ ληρῶδες τῆς αἰτίας ἐλέγχεται (Burada bu varsayımın, saçmaya indirgeme yoluyla aksi kanıtlanmaktadır).

olmaz mı? Çünkü açıkçası, bedenin hastalıklı durumlarını değiştirmek ve dönüştürmek - aslında onları daha iyiye çevirmek- bizim elimizdedir. Ama hangi açıdan hastalıklı olduklarını ya da normalden ne şekilde uzaklaştıklarını bilmiyorsak, onları nasıl iyileştirebiliriz? Bu nedenle Erasistratus'un söylediği gibi safranın oluşumu hakkında gerçeği bilmek tedavi noktasında yararsız değildir."[1410]

Görüldüğü üzere Galen kendi iddiasını kabul etmeyen Erasistratus'un yanlış yaptığını göstermek için onun iddiasını yani "Safranın karaciğer tarafından özel olarak salgılandığını ve besinin safra içermediğini" kabul etmektedir. Ancak ona göre bu iddia kabul edildiğinde ortaya çıkacak sonuç saçma olacağından Erasistratus'un bu iddiasından vazgeçmesi gerekmektedir.

Galen benzer şekilde *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (Peri khreias anapnoēs)* eserinde nefes almanın faydalarını ele alırken Asclepiades'in, Praxagoras'ın, Hipokrates'in, Erasistratus'un, Philistion ve Diocles'in bu konudaki görüşlerinin yanlış olduğunu kanıtlamak için hulfî kıyas tarzında akıl yürütmede bulunmaktadır. Asclepiades'e göre nefes almak ruhun kaynağı, Praxagoras'a göre ruhu besleyen şey, Philistion ve Diocles'e göre iç ısıyı/bedenin tabiî iç ısısını serinleten/soğutan şey, Hipokrates'e göre ruhu hem besleyen hem de soğutan şey ve Erasistratus'a göre ise arterleri/atardamarları ruh ile yeniden dolduran/tazeleyen şeydir. Galen sırasıyla bu görüşlerden her birini ele alır ve bunların kabul edilmesi durumunda ne gibi saçma sonuçların meydana geleceğini kanıtlamaya çalışır.[1411]

Galen'e göre bu görüşlerin hepsi doğuştan gelen ısıyı koruma noktasında birleşmektedirler. O, sadece Erasistratus'un görüşünün çürütülmesi gerektiğini diğer görüşlerin ise çürütülmeye bile değer olmadıklarını ifade etmektedir. Erasistratus'a göre nefes alma, atardamarları ruh ile tekrar tekrar dolduran şeydir. Nefes alıp nefesimizi tuttuğumuzda Erasistratus'un dediği gibiyse zaten ruh ile dolu oluruz ve içimizde nefes anlamında ruh varken o an tekrardan nefes almaya ihtiyaç yoktur. Ama nefesimizi tuttuğumuzda içimizde hiç nefes yokmuş gibi boğulmaya başlarız.

[1410] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/113-114.

[1411] Galen, *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (De Utilitate Respirationis/On the Use of Breathing)*, 4/470-511; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 80-133.

Ancak Erasistratus, nefes almanın durması sırasında kalbin akciğerdeki havayı bile çekemeyeceğini, çünkü bu koşullarda solunum organları tarafından aynı hacimde genişlemenin sürdürüldüğünü söylüyor. Bundan kalbin genişlemediği sonucu çıkar. Eğer genişlemezse açıkça hareket etmez. Fakat kalbin hareket ettiği apaçıktır. Bu nedenle sonuç, temel iddia yani nefes tutulduğunda kalbin havayı çektiği ile çelişkilidir.[1412]

3.4.8. Analoji

Analojinin iki şey veya olay arasındaki benzerliğe dayanarak bunlardan birisi için verilen hükmü diğeri için de vermek olduğunu daha önce ifade etmiştik. Burada ise Galen'in bu akıl yürütme türünü uygulama keyfiyetine değineceğiz.

Galen'in, hekimlerin daha önce bilmediği bir hastalık ile karşılaştığı veya bu hastalığı bilseler dahi bunu nasıl tedavi edeceklerini bilmediği durumlardan bahsederken analoji yöntemini kullandığı söylenebilir. Ancak Galen doğrudan bu yöntemin analoji olduğunu söylemez. Bunun yerine o, bu tür hastalıkları tedavi etme noktasında hekimlerin benzerden hareket etme dediği yöntemi bir araç olarak kullandıklarını ifade etmekte ve hekimlerin bu araçla, genellikle aynı ilacı bir hastalıktan diğerine ve etkilenen bir yerden diğerine aktardıklarını ve daha önce bilinen bir tedaviden oldukça benzer bir tedaviye geçtiklerini vurgulamaktadır.[1413] Ona göre bu yöntem sanatın amacına ulaşmak için tecrübe yoluyla ilerler. Çünkü daha önceki şey hakkında verilen hükmün pek çok defa tecrübe edilmesi gerekmektedir. O, bir hastalıktan yola çıkarak benzer bir hastalığı tedavi etmeye; iltihaplı veya kangrenli bir cilt hastalığı olan yılancık hastalığından yola çıkarak uçuk/herpes (*ἕρπητα/herpēta*) hastalığını tedavi etmeyi örnek göstermektedir. Ayrıca bedenin hastalıklı olan bir yerini temele alarak benzer bir yeri tedavi etmeye koldan yola çıkarak uyluk/kalça bölgesini tedavi etmeyi, bir tedavi yöntemini veya ilacı

[1412] Galen, *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (De Utilitate Respirationis/On the Use of Breathing)*, 4/473-475; Galen, *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*, 85.

[1413] Galen, *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*, 1/68; Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 5.

başka bir hastalığı benzer özellikleri taşıdığı için tedavi etmeye de ishal durumunda elmadan yola çıkarak muşmula/yenidünya ile tedavi etmeyi örnek göstermektedir.[1414]

Galen, analojiyi doğanın sanatsallığını veya doğanın hiçbir şeyi boşuna yapmadığını ele aldığı ve bu konuda Erasistratus ile tartıştığı *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (Peri dynameōn physikōn)* eserinin ikinci bölümünde çok açık bir şekilde kullanmaktadır. Ona göre doğa sanatsaldır ve her şeyi sadece dıştan değil içten de en iyi şekilde şekillendirir. Ayrıca doğa sadece şekil vermekle kalmaz hayvanları, insanları vb. şeyleri besler ve büyütür. O, doğanın sanatsallığının kaplamında gördüğü sperm failini devreye sokarak spermin de şekillendirici bir yapıya sahip olduğunu söyler ancak yine de bunun doğa sayesinde olduğunu unutmaz. Bu noktada o spermin şekillendirme durumunu heykeltıraş olarak zikrettiği Phidias ve onun heykeltıraşlıkta kullandığı balmumuna (parafin/mum) benzeterek açıklığa kavuşturmaya çalışır. Aslında sperm, Phidias'a benzeyen bir sanatçıdır, kan ise bu sanatçının kullandığı mumdur.[1415]

Burada görüldüğü üzere Galen tikel bir konuyu açıklığa kavuşturmak için daha somut, daha açık olan başka tikel bir konuya benzetmektedir. Bu durum tamamen analojik bir akıl yürütme türüdür denilebilir. Yani burada nasıl ki heykeltıraş olan Phidias malzemesi olan muma şekil veriyorsa fail olan sperm de malzemesi olan kana aynı şekilde şekil vermektedir. Buradaki ortak nokta şekil verme potansiyeline sahip olan failliktir. Yukarıdaki örnekte geçen sperm ve kan; benzetilen, Phidias ve mum; kendisine benzetilen, illet veya ortak nokta; şekil verme veya şekil alma potansiyeli, teşbih (benzetme) ise yeni bir şey var etme hükmüdür.

Galen bu ve buna benzer analojik tarzda pek çok akıl yürütmede bulunmaktadır. Mesela vücudun tutma, çekme ve itme yetilerini ele alırken doğum esnasında itme kuvvesinin faal olduğunu ve bu yetiyi ölçüsüz uygulayan kadınlarda şiddetli ağrıların bütün rahmin kuvvetli bir şekilde yerinden kaymasına yol açacağını dile getirmektedir. Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için de bu durumu bir göreşçinin güreş esnasındaki durumuna benzetmektedir. Güreşçi, güreş

[1414] Galen, *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*, 5.
[1415] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/84.

yarışmalarında ve mücadelelerinde başkalarını devirip yere atma hevesiyle sık sık kendisi de diğer güreşçiyle beraber devrilmektedir. İtme yetisinin fazla zorlanması sonucunda oluşan durum da buna benzerdir.[1416] Bunun yanı sıra Galen omuzun üst kısmını (üst kol) çevreleyen kasın daha iyi anlaşılabilmesi için bu kası daha somut ve daha çok bilinen Grek alfabesindeki *δ* (*delta*) harfine benzeterek açıklamaya çalışmaktadır. Bu konuda da analojiye başvuran Galen üst kol kası ile delta harfininin ortak noktasını şekil benzerliği olarak belirlemektedir.[1417]

Galen'in yaşadığı dönemde muhtemelen insanları (ölü veya diri olması fark etmeksizin) denek olarak kullanmak veya onları kesip incelemek yasaktır. Çünkü kendisi insan anatomisine dair bütün bilgilerini inek, öküz, at, deve, fil, keçi, koyun, maymun vb. pek çok hayvanın anatomik yapısından elde eder. O, insan anatomisine dair en somut ve en kesin bilgiye ulaşmak için hayvan türleri arasında vücut yapısı bakımından insana en çok benzediğini düşündüğü maymunları inceler. Bu noktada da analojiyi kullanır. Çünkü Galen, maymunların anatomisine dair söylediği her hükmü insan anatomosi için de söylemektedir.[1418] Bunun yanı sıra Galen analoji yöntemini, insan bedenindeki organların faydalarından yola çıkarak beslenmenin araçlarını ele alırken de kullanmaktadır. O, her organın beslenmesi gerektiğini ve bunun tek yolunun da ağız olduğunu söylerken boğazı geniş bir caddeye, beslenmeye yardımcı olan diğer şeyleri de tali yollara benzetmektedir.[1419] Galen'in burada yaptığı benzetme tamamen şekilseldir. Yani beslenme araçlarını anlatırken bir şehrin ana ve tali yollarını somut bir örnek olarak zikretmesi ikisi arasındaki şekil benzerliğinden kaynaklanmaktadır.

Buraya kadar Galen'in tıp sanatını icra ederken kendisine hem teoride hem de pratikte bir konfor ve kesinlik sağlayacağını bildiği mantık ilmini ne şekilde kullandığına örnekler üzerinden dikkat çekmeye çalıştık. Bu hususta ifadelerinden ve verdiği örneklerden onun mantık ilminin hem tanımına hem amacına hem de faydasına hâkim olduğu söylenebilir. Tanımına hâkimdir çünkü hem düşünürken

[1416] Galen, *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*, 2/151.
[1417] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/354; Galen, *On Anatomical Procedures I-IX*, 65.
[1418] Galen, *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*, 2/548; Galen, *On Anatomical Procedures I-IX*, 153; Nutton, *Ancient Medicine*, 237.
[1419] Galen, *On The Usefulness of The Parts of The Body*, 1968, 1/204.

hem de konuşurken hatadan kaçınmaya çalışmaktadır. Amacına hâkimdir çünkü mantık ilminin diğer ilimler için bir alet ilmi olduğunun bilincinde olarak tıp sanatını mantıkî kurallar çerçevesinde ele almaktadır. Son olarak faydasına hâkimdir çünkü doğru akıl yürütmeler yaparak doğru sonuçlara varmakta ve kendi iddiasını kabul etmeyenlerin iddiasını kabul ederek onları kendi silahıyla vurmaktadır.

SONUÇ

Çalışmamızda öncelikle Galen'in ilmî kişiliğinin arka planını, bu arka planla birlikte oluşan bilgi ve yöntem anlayışını ele aldık. Felsefe, mantık ve ahlak ilmine olan ilgisi onu felsefe okulları ve mantık gelenekleriyle ilişki kurmaya götürdüğü söylenebilir. Bu okullardan ve geleneklerden de etkilenerek kendi dönemine kadar daha çok tecrübeye dayalı bir ilerleme anlayışı üzerine inşa edilen tıp sanatının temellerine ayrıca aklın ve mantığın yerleştirilmesi gerektiğini vurgulayarak tıp sanatına rasyonel bir boyut kazandırdığı görülmektedir. Onun bu çabası mantığın her ilim için zorunlu olduğunun tipik bir örneğidir. Mantık ilmine olan yaklaşımının temellerinde de mantığın kanıtlama noktasında gerekli olduğu düşüncesi bulunmaktadır. Bu durumu Galen'in hem mantık ilmine hem de kendisinden önceki mantık geleneklerine olan yaklaşımı ve mantık ilmine olan katkıları üzerinden açıklamaya çalıştık. Ayrıca mantığı kanıtlamanın bir aleti olarak tıp sanatında kullandığı hususlarına değinerek mantık ilmine olan yaklaşımını ve mantık-tıp arasında kurduğu yöntemsel ilişkiyi gözler önüne sermeye gayret ettik.

Sonuç olarak Yüklemli kesin kıyasın dördüncü şekli üzerinden araştırmaya başladığımız Galen'in, başta mantık ve tıp sanatı arasında kurmuş olduğu zorunlu ilişki olmak üzere pek çok hususta ilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu hususları birkaç madde de sıralamak mümkündür:

(i) Öncelikle Galen'in çalışmalarının çoğu tıp sanatıyla ilgili olduğu için kendisi günümüzde daha çok hekim kimliği ile tanınmaktadır. Ancak tıp sanatıyla ilgili eserleri incelendiğinde her bir konuyu mantıksal çerçevede ele aldığı dikkate değer bir husustur. Kendisi mantık ilmini fizik ve ahlak gibi felsefenin bir kolu kabul ettiği için öncelikle felsefeye ilgi duymuştur. Bazı eserlerinde bu ilginin felsefeyle hesaplaşma veya felsefeyi yerinden etme noktasına vardığı da görülmektedir. Özellikle de *Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἕπονται* (*Hoti tais tou sōmatos krasesin ai tēs psykhēs dynameis hepontai*) eserinde tıp sanatıyla

ilgilenenlere karakterlerini diyetle şekillendirme önerisinde bulunarak bireylere belirli bir yaşam biçimine yönlendirme gücü vermekte ve bu şekilde felsefenin yerine tıp sanatını yerleştirme çabası içerisine girmektedir. Tıp sanatının insanları erdemli kıldığı düşüncesiyle ahlak ilminin temeline hekimleri yerleştirmekte ve filozofları uzmanlık alanlarının merkezinden uzaklaştırmaktadır. O, bu eserinde savunmacı bir tavırla insanları erdemli kılma ve onların hayatlarını düzenleme hususunda birincil ilmin felsefe değil tıp sanatı olduğunu söylemeye çalışmaktadır. Belki de kendisi felsefenin alt bölümleri olarak gördüğü mantık, fizik ve ahlak ilimlerini bu amaçla öğrenmiştir. Aslında bu eserinde dile getirdiği hususlardan biri de ahlakî ve zihinsel kusurların bedensel kusurlara dayandığını söyleyerek tıp sanatını felsefeden daha üst bir noktaya yerleştirmektir. Bu hususta Platon'un *Timaios* diyaloğundan faydalanmakta ve erdemsizliğin beslenme, eylemler ve öğrenimler gibi üç alanla tedavi edilebileceğini söylemektedir. Burada iki ihtimal aklımıza gelmektedir. Bu ihtimallerden biri Galen'in mantık ilmini bu amacı (felsefenin yerine temel ilim olarak tıp sanatını yerleştirme çabası) doğrultusunda öğrendiği ve kullandığıdır. Çünkü özellikle *On the Parts of the Art of Medicine* (*Tıp Sanatının Kısımları*) eseri incelendiğinde okuyucusuna mantıksal bölme yöntemi aracılığıyla tıp sanatını doğru kurucu unsurları içerecek şekilde düzenleme keyfiyetini sunmaktadır. Bu amaçla da tıp sanatını, insanı, insan yaşamını düzenleyen ve doğayı anlama ve anlamlandırma noktasında en temel ilim olduğu düşüncesiyle ön plana çıkarmaktadır.

Bir diğer ihtimal de Galen'in, mantık ilmini felsefeyi yerinden etmek için değil de tıp sanatına dair her şeyi en ince ayrıntısına kadar öğrenmek için kullandığıdır. Çünkü tıp sanatında uzmanlaşma konusunu ele alırken, tıbbın bedenin her bir bölümüne göre alt alanlara ayrıldığı gibi o bölümleri etkileyen hastalıklara göre de alt alanlara bölünmesini kabul etmemektedir. Ona göre bu alt alanlar bölme yönteminin yani mantık ilminin ortaya çıkarması gereken şeylerdir.

(ii) Galen mantık, felsefe, ahlak, fizik ve tıp sanatıyla ilgili kendisinden önce mevcut olan bütün literatüre hâkim olduğunu her defasında göstermeye çalışmaktadır. O, mantık noktasında Meşşâîlere ve Stoacılara, felsefe, ahlak ve fizik noktasında ilkçağ filozoflarına, Platon'a ve Aristoteles'e ve tıp sanatı noktasında ise Hipokrates'e, Glaukon'a, Erasistratus'a, tıp sanatında öne çıkan Tecrübe, Metot ve

Kıyas ekollerine ve daha birçok şahsa değinmektedir. Bu açıdan Galen'in bir tarihçi edasıyla hareket ettiği ve eserlerinin tabakat eseri niteliğini taşıdığı da söylenebilir. Tıp sanatı noktasında öne çıkan bu üç ekolün tıbbî tedavi ve uygulama noktasındaki görüşlerine yer vermekte ve söz konusu ekollerin birbirlerine yönelik olan eleştirilerini açıklamaktadır. Galen ayrıca tıp sanatında bu kadar farklı düşüncenin ortaya çıkış sebebini de ele almaktadır. Ona göre tüm hekimler veya tıp sanatıyla uğraşan herkes tıbbın tanımı ve amacı konusunda hemfikirdir. Ancak bunların bilgisinin elde edilmesine dair yöntemler konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hekimlerden bazıları bu bilgileri elde etme hususunda tecrübenin önemli ve yeterli olduğuna dikkat çekerken bazıları da kıyasın gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bazıları ise tecrübe ve akıl yürütmeyi reddederek tedavi noktasında ezberci bir tavırla hastalığın iki genel şeyden oluştuğunu ve üçüncü genel şeyin de ilk iki genel şeyden terkip edildiğini iddia etmektedir. Onlar bu iki genel şeyden birisini "toplanma/tıkanma", diğerini ise "boşaltım" olarak adlandırmakta ve tüm hastalıkların bu iki şey sebebiyle veya bu ikisinin birleşiminden kaynaklandığını öne sürmektedirler. Tedavi için kıyasın gerekliliğini savunanlar için öncelikle bedenin tabiatını öğrenmeyi amaçlar. Daha sonra bedeni hasta eden ya da bedeni sıhhate kavuşturan tüm sebepleri öğrenmeye girişirler. Yani bu görüşün mensuplarına göre hekim, bedeni kuşatan havanın, suyun, mekânların, mesleklerin, adetlerin, yiyecek ve içeceklerin farklılıklarını iyi bir şekilde bilmeli ve bundan haberdar olmalıdır ki hastalığın ve sıhhatin sebeplerini, tedavi için doğru ilaçların tespit edilmesini, ilaçların etkisini ve akıl yürütme ile kıyasın ölçüsünü bilebilsin. Tüm bunlara vakıf olan, hastalık ve sağlık durumlarında hangi sonuçların ortaya çıkacağına da vakıf olur. Galen, bu görüşlerden tecrübe ve kıyas görüşlerini doğru bulmakta ve bunların bir arada olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Kendisi de tıp sanatı noktasında bu iki görüşü benimseyerek tedavi uygulamaktadır.

O, kendisinden önce hem felsefî alanda hem de tıbbî alanda var olan düşünceleri aktarmakla kalmayıp onları birleştirip tek bir bütün halinde ortaya koyma niyetindedir. Çünkü onun için bilimde esas olan şey birlik, süreklilik ve ilerlemedir. Kendisi bu hususta niyetini *The Best Doctor is also a Philosopher (Erdemli Hekim Filozof Olmalı)* adlı eserinde açıkça beyan etmektedir. Bu noktada vardığımız sonuç onun bilimleri birleştirme amacını mantık ilmi üzerinden

gerçekleştirmeye çalıştığıdır. Bundan dolayı o, erdemli bir hekimin mantık konusunda yetkin olması gerektiğini vurgulamaktadır. Mantık sayesinde hekim, bedenin tabiatını öğrenebilir ve hastalıklar hakkında fikir yürütebilir. Nitekim Galen söz konusu eserinde mantık ilminde yetkinleşen hekimin bütün hastalıkların cinsini, türünü ve hangi hastalığa hangi tedavinin uygulanacağını açıkça ortaya koyabileceğini söylemektedir. Bu şekilde de tıp sanatını mantıksal temeller üzerine inşa etmektedir. Dahası tıp sanatının tam manasıyla öğrenilmesinin mantık ilmini bilmekten geçtiği tezini savunmaktadır.

(iii) Galen'in tıp ve mantık arasında sıkı bir ilişki kurmuş olması, tıp sanatını öğrenen, öğrenmeye veya tıp sanatıyla ilgili eserleri tercüme etmeye çalışan herkesin mantık ilmini öğrenmesini bir gereklilik haline getirmiştir denilebilir. Bu hususta vardığımız sonuç mantığın veya mantık eserlerinin İslâm dünyasına tercüme edilmesi sebebinin Galen'in mantığa, tıp sanatı için tamamlayıcı misyon yüklemiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetleri incelendiğinde öncelikle tıp sanatıyla ilgili eserlerin tercüme edilmeye başlandığı görülmektedir. Tıp sanatına dair eserlerle beraber mantık eserleri de tercüme edilmeye başlanmıştır.

(iv) Tıp sanatını bu şekilde mantık ilminin temelleri üzerine inşa eden Galen, mantığı öğrenmekle kalmamış mantığa önemli katkılarda da bulunmuştur. Bunların başında kategoriler konusu gelmektedir. O, Aristoteles'in kabul ettiği kategorilere basit varlık ve terkip kategorisini ekleyerek toplam kategori sayısını on ikiye çıkarmıştır. Basit varlık kategorisine Tanrı gibi mevcut olan ve insan başlı at gibi mevcut olmayan varlıkları örnek vermektedir. Terkip kategorisini ise madde ve sûreti ön planda tutarak ele almaktadır. Bu hususta bir perdenin, ağın veya kutunun yapılışını örnek vermektedir. Yani perde sadece maddeden veya sadece suretten meydana gelmemektedir. Perdenin maddesi ile sureti bir araya getirilerek perde oluşturulmaktadır.

Galen'in mantık ilmine katkı sağladığı konulardan bir diğeri de önermeler arası eşitlik ilişkisine yer vermiş olmasıdır. O, lafızdan ziyade anlama dikkat ettiği için aynı anlam değerine sahip önermelerin birbirine eşit olduğunu söylemektedir. Aslında onun değindiği eşitlik ilişkisi önermelerin döndürmesi konusuna dahildir. Zira asıl önerme ile döndürülen önerme arasında nitelik, nicelik ve doğruluk-

yanlışlık açısından bir fark olmamalıdır. Muhtemelen Galen bu düşünceden hareketle asıl önerme ile döndürülmüş hali arasında eşdeğerlik ilişkisinin mevcut olduğunu gündeme getirmektedir.

Onun mantık ilmine olan bir diğer katkısı ise kıyas konusundadır. O, kategorik ve hipotetik kıyaslar dışında izâfet kategorisi üzerinden değindiği ve bağıntısal kıyas olarak isimlendirdiği üçün bir kıyas türünden daha bahsetmektedir. Çünkü ona göre mantığın alanı Meşşâîlerin kavram mantığından ve Stoacıların önerme mantığından daha kapsamlıdır. Aristoteles mantığı gerçekte birbirleriyle ilişkili olan daha doğrusu varlıkları birbirlerinin varlığına bağlı olan şeyleri kanıtlamamakta ve bu tür şeyler sadece kategoriler başlığı altında birer kavram olarak ele alınmaktadır. Ancak gerçekte var olan durumlara bakıldığında pek çok şeyin varlığı birbirleriyle ilişkili olarak ifade edilmektedir. Gerçek dünyada karşılaştığı bu tür örneklerden hareketle Meşşâîlerin ve Stoacıların kıyaslarını bu tür kanıtlamalar için yetersiz bulmakta ve üçüncü bir kıyas türüne değinmektedir.

Galen'in kıyas konusunda değindiği önemli noktalardan biri de ek varsayımlı kıyas örnekleridir. Ona göre Meşşâîler bu tür kıyasları faydalı görmüştür. Fakat kendisi bunların faydasız olduğunu belirtir. Bu tür kıyaslar, kıyasın büyük öncülüne "ayrıca" bağlacı eklenerek elde edilmektedir. Bu türden kıyaslara "*Bu ne ise ayrıca budur, bu, budur, bu yüzden ayrıca budur*" örneğini vermektedir. Galen bu tür kıyasları bitişik şartlı kıyasın farklı tarzda ifade edilme şekli olarak gördüğü için onları gereksiz ve yetersiz kabul etmektedir.

Kıyas konusunda ele aldığı konulardan bir diğeri de doğrudan kategorik ve hipotetik kıyasların kanıtlama noktasındaki işlevselliğidir. Ancak o, kategorik kıyasların kanıtlama alanı ile hipotetik kıyasların kanıtlama alanını birbirinden ayırmaktadır. Daha doğrusu her iki kıyasın maddesinin farklı olduğuna işaret etmektedir. Ona göre kategorik kıyaslar varlığı gözle görülebilir olan ve duyulara açık olan şeylerde kullanılmalıdır. Bu hususlarda apaçık bir bilgiye ulaşılmak isteniyorsa kategorik kıyasın birinci şekli formunda kıyaslar oluşturulmalıdır. Hipotetik kıyaslar ise varlığı gözle görülmeyen ve duyulara açık olmayan şeylerde kullanılmalıdır. Zaten bu tür kıyaslar varsayımsaldır. Yani hipotetik kıyas formatında

ele alınan şeyler gerçekleşmeme veya doğru olmama ve yanlış olma ihtimallerini barındırmaktadır.

(v) Galen'e dair vardığımız sonuçlardan bir diğer de yüklemli kesin kıyasın dördüncü şekli ile ilgilidir. Hem İslâm hem de Batı dünyasında bu hususta genel kanı bu şeklin Galen tarafından ortaya konulduğudur. Ancak yaptığımız araştırmalar ve incelemeler sonucunda böyle bir kanının büyük olasılıkla doğru olmadığıdır. Zira Galen, günümüzde mevcut olan mantığa giriş niteliğindeki eserinde yüklemli kesin kıyasın sadece ilk üç şekline değinmektedir. Zannımızca bu şeklin ona atfedilmesinin sebebi birinci şeklin doğrudan sonuç vermeyen modlarına değinmiş olmasıdır denilebilir. Ondan sonra gelen filozoflar ve mantıkçılar bu modların ayrı bir şekil olduğu şeklindeki bir algıya kapılarak Galen'in yüklemli kesin kıyas şekillerine bir yenisini daha eklediğini zannetmişlerdir.

(vi) Son olarak Galen'in özellikle mantık noktasında başta Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ olmak üzere İslâm filozoflarını doğrudan veya dolaylı olarak pek çok hususta etkilediğini tespit ettik. Bu hususların başında yüklemli kesin kıyas ve şartlı kıyaslar gelmektedir. Galen, birinci şekle indirgeme konusunu ele alırken ikinci şeklin *Baroco* modunu varsayma metodunu kullanarak ispatlamaya çalışmaktadır. Aynı şeyi benzer şekilde Fârâbî, kıyas eserinde ele almaktadır. Galen'in ve Fârâbî'nin bu hususta görüşlerini ve ifadelerini karşılaştırdığımızda birebir benzer oldukları sonucuna vardık.

Galen, tıp sanatındaki bazı problemleri veya konuları açıklamaya çalışırken mantıktaki bitişik şartlı kıyasın art bileşenini onaylamama formuna başvurmaktadır. Ancak kendisi alışılmışın dışında bitişik şartlı kıyasın büyük öncülünün art bileşenini ayrık şartlı önermeden oluşturmakta ve bu hususta da örnek(ler) vermektedir. Aynı durumun hem Fârâbî hem de İbn Sînâ tarafından da ele alınmış olması bizi bu düşünceye sevketmektedir. Ayrıca Stoacılardan etkilenerek hem bitişik hem de ayrık şartlı kıyasları tam sonuç veren ve eksik sonuç veren şeklinde ele alan Galen'in, bu hususta da Fârâbî'yi etkilediği görülmektedir. Galen'in Fârâbî'yi etkilediğini düşündüğümüz bir başka husus da Platon ve Aristoteles'in görüşlerini uzlaştırmak amacıyla yazdığı *el-Cemʿ beyne reʾyeyi'l-ḥakîmeyn* eseridir. Çünkü Galen aynı şeyi Hipokrates ve Platon arasında *On the Doctrines of Hippocrates and Plato* isimli

eserinde ele almaktadır. Galen'in bu tarzda bir eser yazmış olmasının Fârâbî'nin de aynı yola başvurmasına sebep olarak gösterilebilir. Galen'in *Περὶ Ἀλυπίας (Avoiding Distress)* eseriyle de Ebû Bekr er-Râzî ve Kindî'yi etkilediği söylenebilir. Galen'in bu eserinin Ebû Bekr er-Râzî'nin *fî daf'i'l-ġam* ve Kindî'nin *Risâle fî def'i'l-aḥzân* eserini yazmasına örnek teşkil ettiği düşünülebilir.

Bütün bunlardan sonra Galen'in bir filozof ve mantıkçı olduğu ve ona dair yapılacak herhangi bir çalışmada bu kimliğinin unutulmaması gerektiğidir. Zira felsefe ve mantık konularında eğitim görmek onun için hekimin eğitiminin yalnızca hoş bir eki değil, aynı zamanda önemli bir parçasıdır. Zira ona göre ilk olarak, hekim bilimsel yöntem konusunda eğitilmiş olmalıdır. Buradaki vurgu, bir delilin değerlendirilmesinden ziyade mantık bilgisi, bir ispat ortaya koyma ve geçerli bir argümanı geçersiz bir argümandan ayırt etme yeteneğidir. İkinci olarak, doğayı incelemek felsefenin görevidir ve biyolojinin teorik yönünün tamamı -örneğin bedeni oluşturan unsurların ve organların işlevlerinin araştırılması- bu başlık altına girmektedir. Üçüncü durum hekimin felsefe okuması noktasında bizim için oldukça şaşırtıcı bir etik neden sunmaktadır. Galen, kâr amacı gütmek ile sanatın hiçbir şekilde bağdaşmadığını ve hekimin parayı küçümsemeyi öğrenmesi gerektiğini dile getirerek hekimin ahlakî bir kişiliğe de sahip olmasının elzem olduğunu vurgulamaktadır. Bu yüzden o, meslektaşlarını sık sık açgözlülükle suçlamış ve mesleğini bu suçlamaya karşı savunmak için de hekim olma yolundaki maddi kazanç güdüsünü önemsizleştirmiştir denilebilir. Kendisi, mümkün mertebe tıp sanatını mantık, fizik ve ahlak üzerinden felsefeye benzetmeye çalışmaktadır. Son zamanlarda yapılan çalışmalarla da Galen'in bu çabasının ön plana çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir. Zaten tıp sanatıyla ilgili eserleri incelendiğinde hepsinin felsefî-mantıkî bir anlayış üzerine inşa edildiği açık bir şekilde anlaşılacaktır.

Bahsedilen bütün bu hususlar dışında ayrıca Galen'in bilimde birlik, süreklilik ve ilerleme anlayışından hareketle tıp-astronomi-geometri ve tıp-ahlak-fizik arasında kurduğu ilişki, mantığın İslâm dünyasına tercüme edilmesi noktasında Galen'in etkisi, Galen düşüncesinde kozmos-logos uygunluğu, Galen'in ahlak ve fizik ile ilgilenmesinin sebepleri, İslâm dünyasında Galen algısı/Galen'e yaklaşım,

Galen’in tıp sanatı anlayışının İslâm dünyasında alımlanışı ve Galen’in ruh anlayışının İslâm geleneğine etkisi gibi hususlar da incelenebilir.

KAYNAKÇA

Adamson, Peter. "Galen and al-Râzî on Time". *Medieval Arabic Thought: Essays in Honour of Fritz Zimmermann*. ed. Rotraud Hansberger vd. 4/1-14. Warburg Institute Studies and Texts. London: Warburg Institute, 2012.

Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tıp Tarihi Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2016.

Akdağ, Özcan. *Tabip-Filozof Bergamalı Galenos*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.

Akkanat, Hasan. "Dördüncü Şeklin Aidiyatı, Meşrüiyeti ve İslâm Mantık Düşüncesindeki Yeri". *Felsefe Dünyası* 1/49 (2009), 250-274.

Alexander of Aphrodisias. *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics 1.1-7*. ed. Richard Sorabji. çev. Jonathan Barnes vd. London: Bloomsbury Academic, 1991.

Alexander of Aphrodisias. *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle Prior Analytics 1.23-31*. ed. Richard Sorabji. çev. Ian Mueller. London: Bloomsbury Academic, 2006.

Alexander of Aphrodisias. *Alexandri in Aristotelis Analyticorum Priorum Librum I Commentarium*. ed. Maximilian Wallies. Berolini (Berlin), Reimer: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1883.

al-Fârâbî. *Syllogism: An Abridgement of Aristotle's Prior Analytics*. ed. Richard Sorabji - Michael J. Griffin. çev. Saloua Chatti - Wilfrid Hodges. London: Bloomsbury Academic, 2020.

Âmidî, Seyfüddîn el-. *Keşfü't-temvîhât fî şerḥi'r-Râzî ʿalâ'l-işârât ve't-tenbîhât*. ed. eş-Şeyḫ Aḥmed Ferîdi el-Mezîdî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.

Âmirî, Ebü'l-Hasan el-. *Kitâbü'l-Emed Ale'l-Ebed*. çev. Yakup Kara. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Apelt, Otto. *Beiträge zur Geschichte der Griechischen Philosophie*. Leipzig: Teubner, 1891.

Arıcı, Mustakim (ed.). *Felsefe, Tıp ve Tarih Tabakât Literatürü Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Aristoteles. *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*. ed. W. David Ross. Oxford: Oxford University Press, 1957. https://doi.org/10.1093/actrade/9780199244959.book.1

Aristoteles. *Ars Rhetorica*. ed. Adolphus Roemer. Lipsiae: B. G. Teubneri, 1898.

Aristoteles. *Kategoriler*. çev. Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.

Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2014.

Aristoteles. *Organon I Kategoriler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

Aristoteles. *Organon II Önermeler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1947.

Aristoteles. *Organon III Birinci Analitikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.

Aristoteles. *Organon IV (İkinci Analitikler)*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.

Aristoteles. *Organon V Topikler*. çev. Hamdi Ragıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1952.

Aristoteles. *Parva Naturalia (Doğa Üzerine Kısa Yazılar)*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2019.

Aristoteles. *Retorik*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2019.

Aristoteles. *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation*. ed. Jonathan Barnes. 2 Cilt. Princeton: Princeton University Press, 1984.

Aristoteles. *Ἀναλυτικὰ πρότερα (Prior Analytics)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Ἀναλυτικὰ ὕστερα (Analytica Posteriora/Posterior Analytics)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Κατηγορίαι (Categoriae/The Categories)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν (De Sensu et Sensibilibus/Sense and Sensibilia)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Περὶ ἑρμηνείας (De Interpretatione/On Interpretation)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων (De Sophisticis Elenchis/On Sophistical Refutations)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι (Historia Animalium/History of Animals)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Περὶ ψυχῆς (De Anima/On the Soul)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristoteles. *Ρητορική (Rhetorikê)*. Atina: Daidalos I. Zacharopoulos, ts.

Aristoteles. *Τοπικά (Topica/Topics)*. ed. Immanuel Bekker. 5 Cilt. Oxford: Oxford University Press, 1837.

Aristotle. *On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse*. çev. George A. Kennedy. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Arnauld, Antoine. *Logic, or, The art of thinking: being the Port-Royal logic*. çev. Thomas Spencer Baynes. Edinburgh: Sutherland and Knox, 1850.

Arnim, Johannes Ab. *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Lipsiae: Stutgardiae In aedibus B.G. Tuebneri, 1964.

Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Adres Yayınları, 2012.

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014.

Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014.

Ashworth, E. Jennifer. "Joachim Jungius (1587-1657) and the Logic of Relations". *Archiv für Geschichte der Philosophie* 49/1 (1967), 72-85. https://doi.org/10.1515/agph.1967.49.1.72

Atabek, Emine M. - Görkey, Şefik. *Başlangıcından Rönesansa Kadar Tıp Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1998.

Atademir, Hamdi Ragıp. *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. İstanbul: Köprü Kitap, 2019.

Atay, Hüseyin. "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair". *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (1968).

'Aṭiyye, Aḥmed 'Abdul Ḥalîm. *Câlînûs fi'l-fikri'l-ḳadîm ve'l-mu'aṣır*. Kahire: Dâr Ḳabâ', 1999.

Baba, Coşkun. *Retoriğin İkna Gücü*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.

Baba, Coşkun. "Retorik ve Mantık İlişkisi". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (2019), 247-260.

Bachmann, Peter. *Galens Abhandlung darüber, daß der vorzügliche Arzt Philosoph sein muß*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1965.

Badawī, ʿAbd al-Raḥmān. *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-awwal*. ed. ʿAbd al-Raḥmān Badawī. Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīya, 1948.

Badawī, ʿAbd al-Raḥmān. *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī*. Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīyah, 1949.

Badawī, ʿAbd al-Raḥmān. *Manṭiq Arisṭū, al-ǧuzʾ al-ṯānī, al-ǧuzʾ al-ṯāliṯ*. ed. ʿAbd al-Raḥmān Badawī. Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīya, 1949.

Bağdâdî, Ebü'l-Berekât el-. *Kitâbü'l-muʿteber fi'l-ḥikme*. 3 Cilt. İsfahan: Dânişgâh-i İṣfahân, 1357.

Bar Hebraeus. *L'entretien de la sagesse; introduction aux œuvres philosophiques de Bar Hebraeus*. ed. Herman F. Janssens. Liège, Paris: Faculté de philosophie et lettres, 1937.

Barnes, Jonathan. "A Third Sort of Syllogism: Galen and the Logic of Relations". *Modern Thinkers and Ancient Thinkers*. ed. R. W. Sharples. London: University College London Press, 1993.

Barnes, Jonathan. "Galen, Christians, Logic". *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*. ed. Timothy Peter Wiseman. 399-419. Oxford/New York: British Academy, 2002.

Barnes, Jonathan. "Galen on Logic and Therapy". *Galen's Method of Healing*. ed. Fridolf Kudlien - Richard J. Durling. 1/50-102. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Barnes, Jonathan vd. "Logic". *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. ed. Keimpe Algra vd. 77-176. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Barnes, Jonathan. *Logic and The Imperial Stoa*. Leiden: Brill, 1997.

Barnes, Jonathan. "Medicine, experience and logic". *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice*. ed. Jonathan Barnes vd. 24-68. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Barnes, Jonathan. "The Logical Investigations of Chrysippus". *Wissenschaftskolleg* 85 (1984), 19-29.

Barnes, Jonathan. *Truth, etc.: Six Lectures on Ancient Logic*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Barth, E. M. *The Logic of the Articles in Traditional Philosophy: A Contribution to the Study of Conceptual Structures*. 11 Cilt. Holland: D. Reidel Publishing Company, 1974.

Beyhakī, Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-. *Tetimmetü Ṣıvâni'l-ḥikme*. ed. Muhammed Kürd Ali. Paris: Dâru-Bîblion, 2007.

Biesterfeldt, Hans Henrich. "Medicine in the Arab World". *Encyclopedia of Medieval Philosophy Between 500 and 1500*. ed. Henrik Lagerlund. Stockholm: Springer, 2020.

Bobzien, Susanne. "Logic". *The Cambridge Companion to The Stoics*. ed. Brad Inwood. Toronto: Cambridge University Press, 2002.

Bobzien, Susanne. "Pre-Stoic Hypothetical Syllogistic in Galen's Instıtutio Logica". *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 77 (2002), 57-72.

Bochenski, Józef Maria. *A History of Formal Logic*. çev. Ivo Thomas. U. S. A.: University of Notre Dame Press, 1961.

Bochenski, Józef Maria. *La logique de Théophraste*. Fribourg en Suisse: Publications de l'Université de Fribourg en Suisse, 1947.

Boethius, Anicius Manlius Severinus. *In Topica Ciceronis Commentarium*. ed. Paul Jacques Migne. Parisiis: Pres La Barbiere Denfer, 1847.

Bos, Gerrit. *The Alexandrian Summaries of Galen's On Critical Days: Editions and Translations of the Two Versions of the Jawâmi', with an Introduction and Notes*. ed. Y. Tzvi Langermann vd. 121 Cilt. Leiden/Boston: Brill, 2014.

Boudon-Millot, Vêronique. "Galen's bios and methodos: from ways of life to path of knowledge". *Galen and the World of Knowledge*. ed. Christopher Gill vd. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Brittain, Charles. "Common Sense: Concepts, Definition and Meaning in and out of the Stoa". *Language and Learning: Philosophy of Language in the Hellenistic Age*. ed. Dorothea Frede - Brad Inwood. 164-209. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Bunson, Matthew. "Piso, Gaius Calpurnicus". *Encyclopedia of the Roman Empire*. 431-433. New York: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 1994.

Burnet, John. *Early Greek Philosophy*. London: Adam And Charles Black, 1908.

Cassells, Ian. "A Brief Note on Arabic Equivalents to Galen's "Ενδειξις". *Galen's Method of Healing*. ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien. 114-116. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Cebir, Ferîd. *en-Naṣṣu'l-Kâmil li-Manṭıḳi Aristu*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1999.

Cerami, Cristina. "Alexander of Aphrodisias". *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*. ed. Andrea Falcon. Leiden/Boston: Brill, 2016.

Chiaradonna, Riccardo. "Galen and Middle Platonism". *Galen and the World of Knowledge*. ed. Christopher Gill vd. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Chiaradonna, Riccardo. "Galen on What is Persuasive (Pithanon) and What Approximates to Truth". *Philosophical Themes in Galen*. ed. Peter Adamson vd. 61-88. London: University of London, 2014.

Chiaradonna, Riccardo. *Physics and Philosophy of Nature in Greek Neoplatonism*. "Le traité de Galien Sur la Démonstration et sa postérité tardo-antique". *Philosophia Antiqua* 115 (2009), 43-77. https://doi.org/10.1163/ej.9789004173804.i-322.13

Chiaradonna, Riccardo. "Universals in Ancient Medicine". *Universals in Ancient Philosophy*. ed. Riccardo Chiaradonna - Gabriele Galluzzo. 381-423. Pisa: Edizioni della Normale, 2013.

Copi, Irving M. *Symbolic Logic*. New York: Macmillan Publishing, 5. Basım, 1979.

Coxe, John Redman. *The Writings Hippocrates and Galen*. Philadelphia: Lindsay and Blakiston, 1846.

Creighton, James Edwin. *An Introductory Logic*. New York-London: The Macmillan company, 1919.

Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.

Çapak, İbrahim. *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümeller*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.

Çapak, İbrahim. *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2006.

Çelik, Faik. "Tanrı Hekimden Standart Hekime". *Hekimin Filozof Hali*. ed. M. Bilgin Saydam - Hakan Kızıltan. 131-138. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.

Çelik, Muhammet. "Ebu'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî b. es-Salâh'ın (ö. 548/1153) eş-Şeklü'r-Râbiʿnin Eşkâli'l-Kıyâsi'l-Hamlî Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (2021), 33-68.

Çetin, Ali. "Önermeler". *Mantık El Kitabı*. ed. İsmail Köz - Ali Çetin. 121-154. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Das, Aileen R. *Galen and the Arabic Reception of Plato's Timaeus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

Das, Aileen R. *Galenos ve Platon'un Timaios'unun İslam Düşüncesindeki Alımlanışı*. çev. Merve Nur Yaman. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021.

De Lacy, Phillip. "Galen's Platonism". *The American Journal of Philology* 93/1 (1972).

De Lacy, Phillip. "Plato and the Method of the Arts". *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*. ed. Luitpold Wallaach. 123-132. Ithaca: Cornell University Press, 1966.

De Morgan, Augustus. *Formal Logic: Or, The Calculus of Inference, Necessary and Probable*. London: Taylor and Walton, 1847.

Debru, Armelle. "Fizyoloji". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 325-345. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Debru, Armelle. "Physiology". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 263-282. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Derin, Necmi. "Önermedeki Zât-Unvân (Vasıf) Ayrımının Bilgi Açısından Önemi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 99-114.

Detel, Wolfgang. "Aristotle's Logic and Theory of Science". *Blackwell Companions to Philosophy A Companion to Ancient Philosophy*. ed. Mary Louise Gill - Pierre Pellegrin. 245-269. USA: Blackwell Publishing, 2006.

Dexippus. *Dexippi in Aristotelis Categorias Commentarium*. ed. Adolfus Busse. Berolini: Reimer, 1888.

Dexippus. *Dexippus On Aristotle Categories*. ed. Richard Sorabji. çev. John Dillon. London: Bloomsbury Publishing, 2014.

Dietrich, Albert. *Die Arabische Version Einer Unbekannten Schrift Des Alexander Von Aphrodisias uÜber Die Differentia Specifica*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964.

Donini, Pierluigi. "Psikoloji". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 235-262. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Donini, Pierluigi. "Psychology". *The Cambridge Companion to Galen*. ed. R. J. Hankinson. 184-209. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Dumitriu, Anton. *History of Logic*. 4 Cilt. England: Abacus Press, 1977.

Durling, Richard. "Method in Galen". *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam* 15 (1995), 41-46.

Durling, Richard J. "'Endeixis' as a Scientific Term: Endeixis in Authors Other Than Galen and its Medieval Latin Equivalents". *Galen's Method of Healing*. ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien. 112-113. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Durusoy, Ali. *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.

Dürüşken, Çiğdem. "Stoa Mantığı". *Felsefe Arkivi* 0/28 (2013).

Dvořák, Petr. "Relational Logic of Juan Caramuel". *Handbook of the History of Logic: Mediaeval and Renaissance Logic*. ed. Dov M. Gabbay - John Woods. 2/645-665. Amsterdam: Elsevier, 2008.

Ebherî. *Îsâgûcî ve Şerhi*. çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Ebü'l-Ferec Abdullāh b. et-Tayyib el-Bağdâdî. *eş-Şerḥu'l-Kebîr li-Maḳûlâti Arisṭû*. ed. Ali Hüseyin el-Câbirî. Dımeşk: Dâru'l-Tekvîn, 2010.

Ellis, John. "Alexander's Defense of Aristotle's 'Categories'". *Phronesis* 39/1 (1994), 69-89.

El-Rouayheb, Khaled. *İslam Mantığının Gelişimi 1200-1800*. çev. Yusuf Daşdemir. İstanbul: Klasik Yayınları, Birinci Baskı., 2022.

El-Rouayheb, Khaled. *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900*. Leiden/Boston: Brill, 2010.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2015.

Emiroğlu, İbrahim - Altunya, Hülya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Endelüsî, Sâid el-. *Tabakâtü'l-Ümem*. çev. Metin Şeşen. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Everett, Nicholas. *The Alphabet of Galen: Pharmacy From Antiquity to The Middle Ages*. Toronto: University of Toronto Press, 2012.

Ezzaher, Lahcen Elyazghi. *Three Arabic Treatises on Aristotle's Rhetoric: The Commentaries of al-Fârâbî, Avicenna, and Averroes*. United States of America: Southern Illinois University Press, 2015.

Fârâbî. *Kategoriler ve Retorik*. çev. Ali Tekin. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Fârâbî. *Kitâbu'l-ḳıyâs, el-Manṭıḳ ʿinde'l-Fârâbî içinde*. ed. Refîk el-Acem. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-meşriḳ, 1986.

Fârâbî. *Kitâbu'l-ḳıyâsi'ṣ-ṣaġîr ev Kitâbu'l-muhtasari'ṣ-ṣaġîr fî keyfiyyeti'l-ḳıyâs ev Kitâbu'l-muhtasari'ṣ-ṣaġîr fi'l-mantıḳ 'ala tarîkati'l-mütekellimîn, el-Manṭıḳ ʿinde'l-Fârâbî içinde*. ed. Refîk el-Acem. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-meşriḳ, 1986.

Fârâbî. *Mantığa Giriş Risaleleri (et-Tavtıa, el-Fusûlü'l-Hamse, Kitâbu Îsâgûcî)*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî. *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Fârâbî. "Risâle li'l-Fârâbî fî'r-red 'alâ Câlînûs fîmâ nâḳeże fîhi Arisṭûṭâlîs li 'ażâ'i'l-insân". *Resâʾil felsefiyye li'l-Kindî ve'l-Fârâbî ve İbn Bâcce ve İbn ʿAdî*. ed. Abdurrahman Bedevî. 38-64. Beyrut: Dâru'l-Endulus, 1997.

Ferngren, Gary. "Galen and the Christians of Rome". *History of Medicine* 2/3 (2015), 255-261.

Ferrari, Cleophea. *Der Kategorienkommentar Von Abü'l-Farağ 'Abdallâh Ibn At-Tayyib: Text und Untersuchungen*. Leiden/Boston: Brill, 2006.

Frede, Michael. *Essays in Ancient Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.

Frede, Michael. "The Method of the so-called Methodical School of Medicine". *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice*. ed. Jonathan Barnes vd. 1-23. New York: Cambridge University Press, 1982.

Galen. *Doğal Yetiler Üzerine*. çev. Nur Nirven. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2021.

Galen. *Galen on Bloodletting*. çev. Peter Brain. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Galen. *Galien: Ne Pas Se Chagriner*. çev. Vêronique Boudon-Millot - Jacques Jouanna. Paris: Les Belles Lettres, 2010.

Galen. *Muḫtaṣar min Kitâbi'l-'aḫlâḳ, Dirâsât ve nuṣûṣ fi'l-felsefe ve'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab içinde*. ed. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 1981.

Galen. *My Own Books, Galen: Selected Works içinde*. çev. P. N. Singer. Oxford/New York: Oxford University Press, 1997.

Galen. *On Anatomical Procedures I-IX*. çev. Charles Singer. London: Oxford University Press, 1956.

Galen. *On Anatomical Procedures IX-XV*. ed. Malcolm C. Lyons, - B. Towers. çev. Wynfrid Laurence Henry Duckworth. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.

Galen. *On Diseases and Symptoms*. çev. Ian Johnston. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Galen. *On Respiration and the Arteries An Edition with English Translation and Commentary of De Usu Respirationis, An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur, De Usu Pulsuum and De Causis Respirationis*. çev. David J. Furley - J. S. Wilkie. United Kingdom: Princeton University Press, 1984.

Galen. *On the Doctrines of Hippocrates and Plato First Part: Books I-V*. ed. Phillip De Lacy. Berlin: Akademie-Verlag, 1981.

Galen. *On the Doctrines of Hippocrates and Plato Second Part: Books VI-IX*. ed. Phillip De Lacy. Berlin: Akademie-Verlag, 1981.

Galen. *On The Natural Faculties*. çev. John Arthur Brock. London: Oxford University Press, 1916.

Galen. *On the Passions and Errors of the Soul*. çev. Paul W. Harkins. United States of America: Ohio State University Press, 1963.

Galen. *On The Usefulness of The Parts of The Body*. çev. Margaret Tallmadge May. 2 Cilt. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968.

Galen. *On The Usefulness of The Parts of The Body*. çev. Margaret Tallmadge May. 2 Cilt. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1968.

Galen. "Peri Athôn". *Claudii Galeni Pergameni Scripta Minora*. ed. Ioannis Marquardt vd. 2/9-31. Lipsiae: Teubneri, 1884.

Galen. *Ruhun Duygulanımlarının ve Hatalarının Teşhis ve Tedavisi*. çev. Nur Nirven. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Galen. *Three Treatises On The Nature Of Science: On the Sects for Beginners, An Outline of Empiricism, On Medical Experience*. çev. Richard Walzer - Michael Frede. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1985.

Galen. *Tıp Ekolleri&Erdemli Tabip Filozof Olmalı*. çev. Özcan Akdağ - Osman Bayder. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2021.

Galen. *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*. çev. Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.

Galen. *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus I-IX,5/On Anatomical Procedures)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Ἀνατομικαὶ ἐγχειρίσεις (De Anatomicis Administrationibus IX,6-XV/On Anatomical Procedures)*. ed. Simon Max. çev. Ḥubayš b. al-Ḥasan. Leipzig: Hinrich, 1906b.

Galen. *Εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχηται (An in Arteriis Natura Sanguis Contineatur/On whether Blood is Naturally Contained in the Arteries)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους κατ' ἰητρεῖον βιβλίον ὑπομνήματα (In Hippocratis De Officina Medici/On Hippocrates' Surgery)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1830.

Galen. *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀγμῶν (In Hippocratis De Fracturis/On Hippocrates' Fractures)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1830.

Galen. *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ ἀρθρῶν (In Hippocratis De Articulis/On Hippocrates' Joints)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1829.

Galen. *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως (In Hippocratis De Natura Hominis/On Hippocrates' Nature of Man)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους προρρητικῶν (In Hippocratis De Praedictionibus/On Hippocrates' Prorrhetics)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1829.

Galen. *Εἰς τὸ περὶ διαίτης ὑγιεινῆς τῶν ἰδιωτῶν Ἱπποκράτους (In Hippocratis De Salubri Victus Ratione/On Hippocrates' Regimen in Health)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. *Εἰσαγωγὴ διαλεκτική (Introduction to Logic)*. ed. Karl Kalbfleisch. Leipzig: B. G. Teubner, 1896.

Galen. *Θεραπευτικῆς μεθόδου (De Methodo Medendi/On the Therapeutic Method)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1825.

Galen. *Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ α'-ε' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (In Hippocratis Aphorismi I-V/On Hippocrates' Aphorisms I-V)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1829.

Galen. *Ἱπποκράτους ἀφορισμοὶ ζ'-η' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα (In Hippocratis Aphorismi VI-VII/On Hippocrates' Aphorisms VI-VII)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1829.

Galen. *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν γ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα (In Hippocratis Epidemiarum librum III/On Hippocrates' Epidemics III)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν ζ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα α'-β' (In Hippocratis Epidemiarum librum VI 1-2/On Hippocrates' Epidemics VI 1-2)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. *Ἱπποκράτους ἐπιδημιῶν ζ' καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτο ὑπομνήματα γ'-ζ' (In Hippocratis Epidemiarum librum VI 3-6/On Hippocrates' Epidemics VI 3-6)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1829.

Galen. *Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (In Hippocratis De Acutorum Morborum Victu/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. *Ἱπποκράτους προγνωστικὸν καὶ Γαληνοῦ εἰς αὐτὸ ὑπομνήματα (In Hippocratis Prognosticum/On Hippocrates' Prognostic)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1830.

Galen. *Ὅτι ὁ ἄριστος ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος (Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus/The Best Doctor is also a Philosopher)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς δυνάμεις ἕπονται (Quod Animi Mores Corporis Temperamenta Sequantur/The Faculties of the Soul follow the Mixtures of the Body)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ αἱρέσεων τοῖς εἰσαγομένοις (De Sectis ad eos qui introducuntur/On Sects for Beginners)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ ἀντιδότων (De Antidotis/On Antidotes)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Περὶ ἀνωμάλου δυσκρασίας (De Inaequali Intemperie/On Uneven Distemper)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ ἀρίστης διδασκαλίας (De Optima Doctrina/On the Best Method of Teaching)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ ἀρίστης κατασκευῆς τοῦ σώματος ἡμῶν (De Optima Corporis Nostri Constitutione/The Best Constitution of our Bodies)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἁμαρτημάτων (De Animi Cuiuslibet Peccatorum Dignotione et Curatione/On the Diagnosis and Cure of the Errors of the Soul)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν τῇ ἑκάστου ψυχῇ ἰδίων παθῶν (De Propriorum Animi Cuiuslibet Affectuum Dignotione et Curatione/The Passions of the Soul)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ διαγνώσεως σφυγμῶν (De Dignoscendis Pulsibus/Diagnosis by Pulses)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων (De Morborum Differentiis/Differences of Diseases)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ διαφορᾶς πυρετῶν (De Febrium Differentiis/On the Differences of Fevers)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν (De Differentiis Pulsuum/Differences of Pulses)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ δυνάμεων φυσικῶν (De Facultatibus Naturalibus/On the Natural Faculties)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ δυσπνοίας (De Difficultate Respirationis/Difficulties in Breathing)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ εὐεξίας (De Bono Habitu/Good Condition)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας τροφῶν (De Bonis Malisque Sucis/On Good and Bad Juices)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ θεριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν (De Theriaca ad Pamphilianum/On Theriac to Pamphilianus)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Περὶ κράσεων (De Temperamentis/On Mixtures)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων I-VI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus I-VI/On the Powers of Simple Drugs I-VI)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἁπλῶν φαρμάκων VII-XI (De Simplicium Medicamentorum Facultatibus VII-XI/On the Powers of Simple Drugs VII-XI)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Περὶ κρίσεων (De Crisibus/On Crises)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1925.

Galen. *Περὶ κρισίμων ἡμέρων (De Diebus Decretoriis/On Critical Days)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1825.

Galen. *Περὶ κυουμένων διαπλάσεως (De Foetuum Formatione/On the Formation of the Foetus)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ μαρασμοῦ (De Marcore/On Marasmus)*. ed. Karl Gottlob Kühn. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ μελαίνης χολῆς (De Atra Bile/On Black Bile)*. ed. Karl Gottlob Kühn. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ μήτρας ἀνατομῆς (De Uteri Dissectione/On the Anatomy of the Uterus)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ μυῶν κινήσεως (De Motu Musculorum/On the Movement of Muscles)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ νευρῶν ἀνατομῆς (De Nervorum Dissectione/On the Anatomy of the Nerves)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ ὀστῶν τοῖς εἰσαγομένοις (De Ossibus ad Tirones/On Bones for Beginners)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ ὀσφρήσεως ὀργάνου (De Instrumento Odoratus/On the Organ of Smell)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ πλήθους (De Plenitudine/On Plethora)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ προγνώσεως διὰ σφυγμῶν (De Praesagitione ex Pulsibus/Prognosis by Pulses)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1825.

Galen. *Περὶ σπέρματος (De Semine/On Semen)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ στοιχείων καθ' Ἱπποκράτην (De Elementis ex Hippocrate/On the Elements According to Hippocrates)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη (De Compositione Medicamentorum per Genera/On the Composition of Drugs according to Kind)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους I-VI (De Compositione Medicamentorum secundum Locos I-VI/On the Composition of Drugs according to Places I-VI)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους VII-X (De Compositione Medicamentorum secundum Locos VII-X/On the Composition of Drugs according to Places VII-X)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Περὶ τῆς τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως (De Purgantium Medicamentorum Facultate/On the Power of Cleansing Drugs)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Περὶ τοῦ διὰ μικρᾶς σφαίρας γυμνασίου (De Parvae Pilae Exercitio/Exercise with the Small Ball)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ τοῦ παρ᾽ Ἱπποκράτει κώματος (De Comate Secundum Hippocratem/On Coma According to Hippocrates)*. ed. Karl Gottlob Kühn. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)*. ed. Karl Gottlob Kühn. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Περὶ τῶν ἐν ταῖς νόσοις καιρῶν (De Morborum Temporibus/Opportune Moments in Diseases)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων (De Placitis Hippocratis et Platonis/On the Doctrines of Hippocrates and Plato)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ τῶν παρὰ τὴν λέξιν σοφισμάτων (De Sophismatibus penes Dictionem/On Linguistic Sophisms)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Περὶ τῶν παρὰ φύσιν ὄγκων (De Tumoribus Praeter Naturam/On Abnormal Swellings)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ τῶν πεπονθότων τόπων (De Locis Affectis/On Affected Parts)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ τῶν συμπτωμάτων διαφορᾶς (De Symptomatum Differentiis/Differences of Symptoms)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ τῶν σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις (De Pulsibus ad Tirones/On the Pulse for Beginners)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1824.

Galen. *Περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτιῶν (De Causis Respirationis/On the Causes of Breathing)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ τῶν ὑγιεινῶν πραγματεία (De Sanitate Tuenda/On the Preservation of Health)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασιστρατείους τοὺς ἐν Ῥώμῃ (De Venae Sectione adversus Erasistrateos Romae Degentes/On Bloodletting against the Erasistrateans at Rome)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Περὶ φλεβοτομίας πρὸς Ἐρασίστρατον (De Venae Sectione adversus Erasistratum/On Bloodletting against Erasistratus)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Περὶ φλεβῶν καὶ ἀρτεριῶν ἀνατομῆς (De Venarum Arteriarumque Dissectione/On the Anatomy of Veins and Arteries)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Περὶ χρείας ἀναπνοῆς (De Utilitate Respirationis/On the Use of Breathing)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ χρείας σφυγμῶν (De Usu Pulsuum/On the Function of the Pulse)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1823.

Galen. *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων I-XI (De Usu Partium I-XI/On the Utility of the Parts I-XI)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων XII-XVII (De Usu Partium XII-XVII/On the Utility of the Parts XII-XVII)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1822.

Galen. *Πρὸς Θρασύβουλον περὶ ἀρίστης αἱρέσεως (De Optima Secta ad Thrasybulum/On the Best Sect)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Πρὸς Πατρόφιλον περὶ συστάσεως ἰατρικῆς (De Constitutione Artis Medicae ad Patrophilum/On the Composition of the Art of Medicine)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς (De Theriaca ad Pisonem/On Theriac to Piso)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. *Προτρεπτικὸς λόγος ἐπὶ τὰς τέχνας (Adhortatio ad Artes Addiscendas/Exhortation to the Arts)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Galen. *Τῷ ἐπιλήπτῳ παιδὶ ὑποθήκη (Puero Epileptico Consilium/Advice to an Epileptic Boy)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Τῶν πρὸς Γλαύκωνα θεραπευτικῶν (Ad Glauconem de Methodo Medendi/Therapeutics to Glaucon)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1826.

Galen. *Εἰς τὸ Ἱπποκράτους περὶ τροφῆς (In Hippocratis De Alimento/On Hippocrates' Nutriment)*. ed. Karl Gottlob Kühn. 22 Cilt. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. "Ἱπποκράτους περὶ διαίτης ὀξέων νοσημάτων καὶ Γαληνοῦ ὑπομνήματα (In Hippocratis De Acutorum Morborum Victu/On Hippocrates' Regimen in Acute Diseases)". *Claudii Galeni Opera Omnia*. ed. Karl Gottlob Kühn. 15/418-919. Leipzig: Cnobloch, 1828.

Galen. “Περὶ τοῦ προγιγνώσκειν πρὸς Ἐπιγένην (De Praenotione ad Epigenem/On Prognosis)”. *Claudii Galeni Opera Omnia*. ed. Karl Gottlob Kühn. 14/599-673. Leipzig: Cnobloch, 1827.

Galen. “Τέχνη ἰατρική (Ars Medica/The Art of Medicine)”. *Claudii Galeni Opera Omnia*. ed. Karl Gottlob Kühn. Leipzig: Cnobloch, 1821.

Garofalo, Ivan. *Galenus: Anatomicarum administrationum libri qui supersunt novem. Earundem interpretatio Arabica Hunaino Isaaci filio ascripta. II: Libros V-IX continens*. Naples: Istituto Universitario Orientale, 2000a.

Garofalo, Ivan. *Galenus: Anatomicarum administrationum libri qui supersunt novem. Earundem interpretatio Arabica Hunaino Isaaci filio ascripta. II: Libros V-IX continens*. 2 Cilt. Naples: Istituto Universitario Orientale, 2000b.

Georr, Khalil. *Les Catégories d’Aristote dans leurs versions syro-arabes*. ed. Khalil Georr. Beirut: Institut français de Damas, 1938.

Gill, Christopher. “Galen and the Stoics: Mortal Enemies or Blood Brothers?” *Phronesis* 52/1 (2007), 88-120.

Gill, Christopher vd. (ed.). “Introduction”. *Galen and the World of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Goblot, Edmond. *Traité de Logique*. Paris: Armand Colin, 1918.

Gourevitch, Danielle. “La Pratique Méthodique: Définition de la Maladie, Indication et Traitement”,. *Les Ecoles Medicales a Rome*. ed. Philippe Mudry - Jackie Pigeaud. 51-81. Geneve: Librairie Droz, 1991.

Griffin, Michael J. *Aristotle’s Categories in the Early Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Gutas, Dimitri. *İbn Sînâ’nın Mirası*. çev. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.

Gutas, Dimitri. “Medical Theory and Scientific Method in the Age of Avicenna”. *Before and After Avicenna: Proceedings of the First Conference of the Avicenna Study Group*. ed. David C. Reisman - Ahmed H. al-Rahim. Leiden/Boston: Brill, 2003.

Greek Word Study Tool. (Erişim 22 Mart 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 8 Nisan 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 12 Nisan 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 30 Nisan 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 6 Haziran 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 7 Haziran 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 9 Haziran 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 20 Temmuz 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 9 Eylül 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Greek Word Study Tool. (Erişim 17 Aralık 2022). https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph

Hamârine, Neşet el-. "İslâm Medeniyetinde Tıp Tarihine Dair Yeni Bir Yorum". çev. Eyyüp Tanrıverdi. *Şarkiyat Mecmuası* 20 (2012), 145-171.

Hamevî, Yâkūt el-. *Muʿcemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Daru's-sadr, 1993.

Hankinson, R. J. "Bilgi Felsefesi". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 203-234. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Hankinson, R. J. "Doğa Felsefesi". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 263-299. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Hankinson, R. J. "Epistemology". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 157-183. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Hankinson, R. J. "Galen on the limitations of knowledge". *Galen and the World of Knowledge*. ed. Christopher Gill vd. 206-242. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Hankinson, R. J. *Galen On The Therapeutic Method Books I and II*. Oxford: Clarendon Press, 1991.

Hankinson, R. J. "Galen's Philosophical Eclecticism". ed. Wolfgang Haase - Hildegard Temporini. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Rise and Decline of the Roman World)* 2/36 (1992).

Hankinson, R. J. "Galen's Reception of Aristotle". *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*. ed. Andrea Falcon. 7/238-257. Leiden/Boston: Brill, 2016.

Hankinson, R. J. "İnsan ve Eseri". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 21-58. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Hankinson, R. J. "Philosophy of nature". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 210-241. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Hankinson, R. J. "Philosophy of nature". *The Cambridge Companion to GALEN*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2008.

Hankinson, R. J. "The man and his work". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 1-33. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Hankinson, Robert J. "Art and Experience: Greek Philosophy and the Status of Medicine". *Quaestio* 4 (2004), 3-24.

Hankinson, Robert J. "Galen and the Logic of Relations". *Aristotle in Late Antiquity*. ed. Lawrence P. Schrenk. 27/57-75. Studies in Philosophy and the History of Philosophy. Washington: The Catholic University of America Press, 1994.

Hankinson, Robert J. "Galen's Concept of Scientific Progress". ed. Wolfgang Haase - Hildegard Temporini. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Rise and Decline of the Roman World)* 2/37 (1992), 1775-1789.

Hasırcı, Nazım. "Kıyasta Ya Hep Ya Hiç Prensibi". *Felsefe Dünyası* 1/43 (2006), 84-96.

Hasırcı, Nazım. *Klasik Mantık El Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Hasırcı, Nazım. "Mantıki Kıyas ile Fıkhi Kıyasın Karşılaştırılması". *İslâmî İlimler Dergisi* 5/2 (2010), 59-73.

Hasırcı, Nazım. "Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme". *Felsefe Dünyası* 1/57 (2013), 16-35.

Hatzimichali, Myrto. "Andronicus of Rhodes and the Construction of the Aristotelian Corpus". *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity*. ed. Andrea Falcon. Leiden/Boston: Brill, 2016.

Havrda, Matyáš. "The Purpose of Galen's Treatise On Demonstration". *Early Science and Medicine* 20/3 (2015), 265-287.

Hayes, Evan - Nimis, Stephen. *Galen Three Treatises: On My Own Books, On The Order of My Own Books, That The Best Physician is Also a Philosopher*. Oxford: Faenum Publishing, 2014.

Helmreich, Georg. *Galeni De temperamentis libri III*. Leipzig: B. G. Teubner, 1904.

Henle, Paul. "On the Fourth Figure of the Syllogism". *Philosophy of Science* 16/2 (1949), 94-104.

Hermias, Ammonius. *Ammonii In Aristotelis Analyticorum Priorum Librium I Commentarium*. ed. Maximilian Wallies. Berolini (Berlin), Reimer: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1899.

Hood, Jane. "Galen's Aristotelian Definitions". *Definition in Greek Philosophy*. ed. David Charles. 450-466. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Hubien, Hubert. "John Buridan On The Fourth Figure of The Syllogism". *Revue Internationale de Philosophie* 29/113 (1975), 271-285.

Ḥunayn ibn Isḥāq. *Kitāb Ǧālīnūs fī firaq al-ṭibb li-l-mutaʿallimīn*. ed. Muḥammad Salīm Sālim. Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīyah, 1977.

Huneyn b. İshâk. *Risâletü Ḥuneyn b. İsḥâḳ ilâ ʿAlî b. Yaḥyâ fî ẕikri mâ türcime min kütübi Câlînûs*. ed. Mehdî Muhakkık. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005.

İbn Cülcül. *Ṭabaḳātü'l-eṭıbbâʾ ve'l-ḥükemâʾ*. ed. Fuad Seyyid. Beyrut: Müessesetü'l-risâle, 1985.

İbn Ebû Usaybia. *ʿUyûnü'l-enbâʾ fî ṭabaḳāti'l-eṭıbbâ*. ed. Nizâr Rızâ. Beyrut: Daru'l-Mektebeti'l Hayat, ts.

İbn Fâtik. *Muḫtârü'l-ḥikem*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Osman Güman. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. ed. M. J. De Goeje. Leiden: Brill Matbaası, 1889.

İbn Miskeveyh. *Tehzîbu'l-Ahlâk*. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.

İbn Rüşd. *Telḫîṣu'l-Ḳıyâs li-Arisṭo*. ed. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Matbaa-i Vataniyye, 1988.

İbn Sînâ. *el-İşârât ve't-tenbîhât*. ed. Süleyman Dünya. Kahire: Dâru'l-mâ'arif, 1119.

İbn Sînâ. *en-Necât*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifa: Kategoriler*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.

İbn Sînâ. *Kitâbu'ş-Şifa: Yorum Üzerine (İbâre)*. ed. Muhittin Macit. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

İbn Sînâ, Ebû Ali. *eş-Şifâʾ el-Manṭıḳ: el-Ḳıyâs*. ed. Saîd Zâyid. 11 Cilt. Kahire: Matbaa-i Âmire, 1964.

İbn Sînâ, Ebû Ali. *İşaretler ve Tenbihler (el-İşârât ve't-Tenbîhât)*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.

İbnü'l-Kıftî. *İḫbârü'l-ʿulemâʾ bi-aḫbâri'l-ḥükemâʾ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005.

İbnü's-Salâh, Ebü'l-Fütûh Necmüddîn (Kemâlüddîn) Ahmed b. Muhammed b. es-Serî. "Yüklemli Kıyas Şekillerinden Dördüncü Şekle Dair". çev. Hüseyin Atay. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1968), 46-66.

İnati, Şems. "Mantık". çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu. *İslâm Felsefesi Tarihi*. ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman. 3/31-53. İstanbul: Açılım Kitap, 2001.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Felsefe Dersleri*. İstanbul: Hukûk Matbaası, 1330.

Jadaane, Fehmi. *Stoacılığın İslâm Düşüncesi Üzerindeki Etkisi*. çev. Ece Ergin. İstanbul: AlBaraka Yayınları, 2020.

Janet, Paul - Seailles, Gabriel. *Histoire de la philosophie: Les problèmes et les écoles*. Paris: Librairie Gh. Delagrave, 1887.

Joseph, Horace William Brindley. *An Introduction to Logic*. Oxford: Clarendon Press, 1906.

Jouanna, Jacques. *Greek Medicine From Hippocrates to Galen*. ed. Philip J. Van Der Eijk. çev. Neil Allies. Leiden/Boston: Brill, 2012.

Jouanna, Jacques - Magdelaine, Caroline. *Hippokrates Külliyatı*. çev. Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.

Kaibel, Georg. *Claudii Galeni Protreptici quae supersunt*. Berlin: Weidmann, 1894.

Kalbfleisch, Karl. *Galeni De victu attenuante liber*. ed. Karl Kalbfleisch. Leipzig: B. G. Teubner, 1898.

Kalbfleisch, Karl. *Galeni de Victu attenuante liber*. Lipsiae: B. G. Teubneri, 1898.

Kalbfleisch, Karl. "Uber Galen's Einleitung in Die Logik". *Jahrbücher für classische Philologie. Supplementband*. Leipzig: B.G. Teubner, 1897.

Kâtîbî, Alî b. Ömer. *Şemsiyye Riâlesi (Tahkik, Çeviri ve Şerh)*. çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Kaya, M. Cüneyt. "Tabipler İçin Felsefe: İbn Hindû'nun Felsefe Tasavvuru ve Sözlüğü". *Felsefe Arkivi* 0/34 (2011), 21-79.

Kaya, Mahmut. "Felsefe". *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. 12/311-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kelikli, Murat. "The Fourth Figure in Aristotle". *Entelekya Logico-Metaphysical Review* 2/2 (2018), 75-98.

Kelly, Kate. *Early Civilizations: Prehistoric Times to 500 C.E. (The History of Medicine)*. New York: Facts On File An Imprint of Infobase Publishing, 2009.

Kenny, Anthony. *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*. çev. Serdar Uslu. 4 Cilt. İstanbul: Küre Yayınları, 2011.

Keyser, Paul T. "Science and Magic in Galen's Recipes (Sympathy and Efficacy)". *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*. ed. Armelle Debru. 175-198. Leiden: Brill, 1997.

Kızıltan, Hakan - Brömer, Rainer. "Tıp Felsefesinin Geçmişi, Bugünü ve Geleceği". *Hekimin Filozof Hali*. ed. M. Bilgin Saydam - Hakan Kızıltan. 19-27. İstanbul: İthaki Yayınları, 2018.

Kieffer, John S. *Galen's Institutio Logica*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1964.

Kindî, Ya'kūb b. İshâk. *Risâle fî kemmiyyeti kütübi Arisṭoṭâlîs ve mâ yüḥtâcü ileyhi fî taḥṣîli'l-felsefe*. ed. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde. Kahire: Daru'l-Fikri'l-'Arabî, 1950.

Klein-Franke, Felix. "The Arabic Version of Galen's Περὶ ἐθῶν". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 1 (1979).

Kneale, William - Kneale, Martha. *The Development of Logic*. Oxford: Clarendon Press, 1962.

Kömürcü, Kamil. *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Kudlien, Fridolf. "'Endeixis' as a Scientific Term: Galen's Usage of the Word (in Medicine and Logic)". *Galen's Method of Healing*. ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien. 103-111. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Kutluer, İlhan. "Câlînûs". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Laertios, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. çev. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Lambert, Johann Heinrich. *Neues Organon*. Leipzig: Bey J. Wendler, 1764.

Lambert of Auxerre. *Logica, or Summa Lamberti*. çev. Thomas S. Maloney. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2015.

Laughlin, Burgess. *The Aristotle Adventure: A Guide to the Greek, Arabic, and Latin Scholars who Transmitted Aristotle's Logic to the Renaissance*. Flagstaff, Arizona: Albert Hale Publishing, 1995.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Die philosophischen Schriften*. ed. C. J. Gerhardt. Berlin: Weidmann, 1885.

Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Dissertatio de arte combinatoria*. Lipsiae: Fickius Seuboldus, 1666.

Leigh, Robert. *On Theriac to Piso, Attributed to Galen: A Critical Edition with Translation and Commentary*. ed. John Scarborough vd. 56 Cilt. Leiden/Boston: Brill, 2016.

"Djâlînûs". *The Encyclopaedia Of Islam New Edition*. ed. B. Lewis vd. C. 2. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Libera, Alain de. *Ortaçağ Felsefesi*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Lloyd, G. E. R. "Galen and his contemporaries". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 34-48. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Lloyd, G. E. R. "Galenos ve Çağdaşları". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 59-75. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Lloyd, G. E. R. *Greek Science After Aristotle*. London: Chatto & Windus Ltd, 1973.

Lloyd, G. E. R. "Mathematics as a Model of Method in Galen". *Philosophy and The Sciences in Antiquity*. ed. Robert W. Sharples. 110-130. New York: Routledge, 2005.

Lloyd, G. E. R. *Methods and Problems in Greek Science: Selected Papers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Lloyd, G. E. R. *The Revolutions of Wisdom: Studies in The Claims and Practice of Ancient Greek Science*. California: University of California Press, 1987.

Lloyd, G. E. R. "Theories and Practices of Demonstration in Galen". *Rationality in Greek Thought*. ed. Michael Frede - Gisela Striker. 255-277. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Lukasiewicz, Jan. *Aristotle's Syllogistic From the Standpoint of Modern Formal Logic*. Oxford: Oxford University Press, 2. Basım, 1957.

Lukasiewicz, Jan. "Zur Geschichte der Aussagenlogik". *Erkenntnis* 5 (1935).

Lyons, Malcolm C. *Galen On the Parts of Medicine, On Cohesive Causes, On Regimen in Acute Diseases in Accordance with the Theories of Hippocrates*. 11 Cilt. Berlin: Akademie-Verlag, 1969.

Lyons, Malcolm C. *Galeni in Hippocratis De officina medici commentariorum versio arabica*. Berlin: Akademie-Verlag, 1963.

Lyons, Malcolm C. (ed.). "Kitâb Câlînûs fi tedbîri'l-'emrâżi'l-ḥâddeti 'alâ re'yî buḳrâṭ". çev. Huneyn b. İshâk. *Galen On the Parts of Medicine, On Cohesive Causes, On Regimen in Acute Diseases in Accordance with the Theories of Hippocrates*. 2/76-110. Berlin: Akademie-Verlag, 1969.

Machuca, Diego E. "Pyrrhonism and the Law of Non-Contradiction". *Pyrrhonism in Ancient, Modern, and Contemporary Philosophy*. ed. Diego E. Machuca. 51-78. New Synthese Historical Library 70. New York: Springer, 2012.

Macleod, Roy. *İskenderiye Kütüphanesi Antik Dünya'nın Öğrenim Merkezi*. çev. Elif Derviş. Ankara: Dost Kitabevi, 2014.

Manekin, Charles H. *The Logic of Gersonides: A Translation of Sefer ha-H eqqesh ha-Yashar (The Book of the Correct Syllogism) of Rabbi Levi ben Gershom with Introduction, Commentary, and Analytical Glossary*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1992.

Marquardt, Johann. *De parvae pilae exercitio ad cod. Laurentiani Parisini Marciani auctoritatem*. Güstrow: Domschule Güstrow, 1879.

Mates, Benson. *Stoic Logic*. California: University of California Press, 1953.

Mattern, Susan P. *The Prince of Medicine: Galen in The Roman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Mattock, J. N. "A Translation of the Arabic Epitome of Galen's Book ΠΕΡΙ ΗΘΩΝ." *Islamic Philosophy and Classical Tradition: Essays Presented by His Friends and Pupils to Richard Walzer on His Seventieth Birthday*. ed. Samuel Miklos Stern vd. 235-260. Oxford: University of South Caroline Press, 1972.

Mau, Jürgen. *Galen Eınführung in Die Logik: Kritisch-exegetischer Kommentar mit deutscher Übersetzung*. Berlin: Akademie-Verlag, 1960.

Menn, Stephen. "The Discourse on the Method and the Tradition of Intellectual Autobiography". *Hellenistic and Early Modern Philosophy*. ed. Jon Miller - Brad Inwood. 141-191. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Merrill, Daniel D. *Augustus De Morgan and the Logic of Relations*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1990.

Meyerhof, Max. *Über Echte Und Unechte Schriften Galens Nach Arabischen Quellen*. Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften, 1928.

Meymûn, Musa b. *Delâletu'l-hâirîn*. çev. Osman Bayder. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.

Moody, Ernest Addison. *The Logic of William of Ockham*. New York: Russell & Russell, 1935.

Moraux, Paul. *Der Aristotelismus bei den Griechen von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias*. Berlin-New York: De Gruyter, 1973.

Morison, Ben. "Logic". *The Cambridge Companion to Galen*. ed. R. J. Hankinson. 66-115. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Morison, Ben. "Mantık". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 97-153. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Müller, Iwan von. "Galeni libellus De consuetudinibus". *Programm der Kgl.-Bayer. Studienanstalt zu Erlangen*.

Müller, Iwan von. *Über Galens Werk vom wissenschaftlichen Beweis*. München: Verlag der K. Akademie, in Commission des G. Franz'schen Verlags (J. Roth), 1895.

Nedîm, Muhammed b. İshâk en-. *el-Fihrist*. ed. Mehmet Yolcu. çev. Mehmet Yolcu vd. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.

Nedîm, Muhammed b. İshâk en-. *el-Fihrist*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Neşşâr, Ali Sâmî. *Menâhicu'l-baḫṯ 'inde müfekkiri'l-İslâmi*. Beyrut: Daru'n-nehdeti'l-arabiyye, 1984.

Neşşâr, Ali Sâmî en-. *el-Manṭıḳu'ṣ-ṣûrî münẕü Arisṭo ḥattâ ʿuṣûrine'l-ḥâżıra*. Kahire: Daru'l-Ma'arif, 1966.

Nicholls, Matthew. "Galen and the Last Days of Commodus". *Galen's Treatise Περὶ Ἀλυπίας (De indolentia) in Context*. ed. Caroline Petit. Leiden/Boston: Brill, 2019.

Nutton, Vivian. *Ancient Medicine*. New York: Routledge, 2013.

Nutton, Vivian. "Avoiding Distress". *Galen Psychological Writings*. ed. P. N. Singer. 45-106. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Nutton, Vivian. "Avoiding Distress". *Galen: Psychological Writings*. ed. P. N. Singer. United Kingdom: Cambridge University Press, 2013.

Nutton, Vivian. *Galen A Thinking Doctor in Imperial Rome*. London/New York: Routledge, 2020.

Nutton, Vivian. “Galen on Theriac: Problems of Authenticity”. *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*. ed. Armelle Debru. 133-151. Leiden: Brill, 1997.

Nutton, Vivian. “Style and Context in The Method of Healing”. *Galen’s Method of Healing*. ed. Richard J. Durling - Fridolf Kudlien. 1-25. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Olguner, Fahrettin. *Batı ve İslâm Dünyasında Platon’un Timaios’u*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2019.

Owen, Gwilym Ellis Lane. *Logic, Science and Dialectic: Collected Papers in Greek Philosophy*. ed. Martha Craven Nussbaum. London: Duckworth, 1986. http://archive.org/details/logicsciencedial0000owen_g2l8

Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Divan Kitap, 2013.

Özpilavcı, Ferruh. *Fârâbî’nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Özpilavcı, Ferruh. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik, Çeviri ve Şerh*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Özturan, Hümeyra. *Êthostan Ahlâka*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.

Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.

Petit, Caroline (ed.). *Galen’s Treatise Περὶ Ἀλυπίας (De indolentia) in Context*. Leiden/Boston: Brill, 2019.

Philodemus. *On Methods of Inference A Study In Ancient Empiricism*. çev. Phillip Howard De Lacy - Estelle Allen De Lacy. Philadelphia: American Philological Association, 1941.

Philoponus, Ioannes. *De Aeternitate Mundi Contra Proclum*. ed. Hugo Rabe. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, ts.

Philoponus, John. *In Aristotelis Analytica Priora Commentaria*. ed. Maximilian Wallies. Berolini (Berlin), Reimer: Academiae Litterarum Regiae Borussicae, 1905.

Pigeaud, Jackie. “Les Fondements Théoriques du Méthodisme”. *Les Ecoles Medicales a Rome*. ed. Philippe Mudry - Jackie Pigeaud. 7-50. Geneve: Librairie Droz, 1991.

Pines, Shlomo. “Omne quod movetur necesse est ab aliquo moveri: A Refutation of Galen by Alexander of Aphrodisias and the Theory of Motion”. *Isis* 52/1 (1961), 21-54.

Platon. *Alkibiades I-II*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2019.

Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Platon. *Gorgias*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2016.

Platon. *Menon*. çev. Özlem Bayoğlu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.

Platon. *Phaidon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2019.

Platon. *Sofist*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2019.

Platon. *Theaitetos*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2018.

Platon. *Timaios*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Porphyrios. *Isagoge*. çev. Betül Çotuksöken. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.

Prantl, Carl Von. *Geschichte der Logik im Abendlande*. 4 Cilt. Leipzig: Verlag Von S. Hırzel, 1855.

Rashed, Marwan. *Commentaria in Aristotelem Graeca et Byzantina*. "Alexandre d'Aphrodise entre logique, physique et cosmologie". *Essentialisme* 2 (2007). https://doi.org/10.1515/9783110901306

Râzî, Ebû Bekir. *Kitâb eṣ-ṣukûk ʿalâ Câlînûs*. ed. Mehdî Muhakkık. İran-Tahran: Uluslararası İslâm Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü, 1993.

Râzî, Ebû Bekir er-. *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî*. çev. Hüseyin Karaman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

Râzî, Ebû Bekir er-. *Felsefe Risâleleri*. çev. Mahmut Kaya. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Reinhardt, Tobias. "Andronicus of Rhodes and Boethus of Sidon on Aristotle's 'Categories'". ed. Robert W. Sharples - Richard Sorabji. *Greek & Roman Philosophy 100 BC – 200 AD* 2/94 (2007).

Rescher, Nicholas. *Galen and The Syllogism*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press, 1966.

Rescher, Nicholas. *İslâm Mantık Tarihi*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Rescher, Nicholas. *Târiḫ 'İlmi'l-Manṭıḳ 'İnde'l-'Arab*. çev. Muhammed Mehran. Paris: Menşûrat-ı Asmar, 2005.

Rescher, Nicholas - Marmura, Michael E. *Alexander Against Galen on Motion*. Islamabad: Islamic Research Institute, 1965.

Rocca, Julius. “Anatomi”. çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 301-323. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Rocca, Julius. “Anatomy”. *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 242-262. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Rosenthal, Franz. “Ishaq b. Hunayn’s Ta’rih al-atibba’”. *Oriens* 7/1 (1954), 55-80. https://doi.org/10.2307/1579054

Rosenthal, Franz. *The Classical Heritage in Islam*. London/New York: Routledge, 1994.

Ross, W. David. *Aristoteles*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011.

Sabra, A. I. “A Twelfth-Century Defence of the Fourth Figure of the Syllogism”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965).

Sâid el-Endelüsî. *Tabakâtü’l-Ümem*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Salim, Muḥammad Salīm. *al-Ṣināʿah al-ṣaġīrah li-Ǧālīnūs*. Cairo: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1988.

Salim, Muḥammad Salīm. *Kitāb Ǧālīnūs fī firaq al-ṭibb li-l-mutaʿallimīn*. Cairo: Maṭbaʿat Dār al-kutub al-miṣrīyah, 1977.

Salim, Muḥammad Salīm. *Kitāb Ǧālīnūs fī l-usṭuqussāt ʿalā raʾy Abuqrāṭ*. Cairo: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1986.

Salim, Muḥammad Salīm. *Kitāb Ǧālīnūs ilā Ġlawqun fī l-taʾattī li-šifāʾ al-amrāḍ. Šarḥ wa-talḫīṣ Ḥunayn ibn Isḥāq*. Cairo: al-Hayʾah al-miṣrīyah al-ʿāmmah li-l-kitāb, 1982.

Salim, Muḥammad Salīm. *Kitāb Ǧālīnūs ilā Ṭūṭaran fī l-nabḍ li-l-mutaʿallimīn*. Kahire: al-Hayʾa al-miṣrīya al-ʿāmma li-l-kitāb, 1985.

Sarton, George. *Galen of Pergamon*. Lawrence, Kansas: University of Kansas Press, 1954.

Schacht, Joseph - Meyrhof, Max. *The Medico-Philosophical Controversy between Ibn Butlan of Baghdad and Ibn Ridwan of Cairo. A contribution to the History of Greek learning among the Arabs.* Cairo: The Egyptian University Faculty of Arts Publication, 1937.

Scholz, Heinrich. *Concise History of Logic*. çev. Kurt F. Leidecker. New York: Philosophical Library, 1961.

Schöne, Hermann. “Eine Streitschrift Galen’s gegen die empirischen Ärzte”. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 2 (1901), 1258-1263.

Sezgin, Fuat. *Tariḫü't-türasi'l-'arabi*. çev. Mahmud Fehmi Hicazi. 12 Cilt. Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983.

Sharples, Robert W. *Peripatetic Philosophy 200 BC to AD 200: An Introduction and Collection of Sources in Translation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Sharples, Robert W. "Peripatetics". *The Cambridge History of Medieval Philosophy*. ed. Lloyd P. Gerson. United Kingdom: Cambridge University Press, 2010.

Sicistânî, Ebû Süleyman es-. *Ṣıvânü'l-ḥikme*. ed. Abdurrahman Bedevî. Paris: Dar Byblion, 2004.

Simon, Max. *Sieben Bücher der Anatomie des Galen*. 2 Cilt. Leipzig: Hinrich, 1906a.

Simon, Max. *Sieben Bücher der Anatomie des Galen*. 2 Cilt. Leipzig: Hinrich, 1906b.

Simplicius of Cilicia. *Simplicii in Aristotelis Categorias Commentarium*. ed. Carolus Kalbfleisch. 23 Cilt. Berolini: Reimer, 1907.

Singer, P. N. "Character Traits". *Galen Psychological Writings*. ed. P. N. Singer. 109-201. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Singer, P. N. "New Light and Old Texts: Galen on His Own Books". *Galen's Treatise Περὶ Ἀλυπίας (De indolentia) in Context*. ed. Caroline Petit. Leiden/Boston: Brill, 2019.

Staden, Heinrich von. "Inefficacy, Error and Failure: Galen on δόκιμα φάρμακα ἄπρακτα". *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*. ed. Armelle Debru. 59-83. Leiden: Brill, 1997.

Staden, Heinrich von. "The Physiology and Therapy of Anger: Galen on Medicine, the Soul and Nature". *Islamic Philosophy, Theology and Science Text and Studies*. ed. Hans Daiber vd. 83/63-87. Leiden/Boston: Brill, 2012.

Stakelum, J. W. "Why 'Galenian Figure'?" *The New Scholasticism* 16/3 (1942).

Stakelum, James W. *Galen and The Logic of Proposition*. Romae: Pars Dissertationis Ad Lauream İn Facultate Philosophiae Apud İnstıtutum "Angelicum" De Urbe, 1940.

Stern, Samuel Miklos. "Some Fragments of Galen's on Dispositions (Περὶ ἠθῶν) in Arabic". *The Classical Quarterly* 6/1/2 (1956), 91-101.

Stewart, Keith Andrew. *Galen's Theory of Black Bile: Hippocratic Tradition, Manipulation, Innivation.* ed. John Scarborough vd. 56 Cilt. Leiden/Boston: Brill, 2015.

Street, Tony. “Arabic Logic”. *Handbook of the History of Logic: Greek, Indian and Arabic Logic*. ed. Dov M. Gabbay - John Woods. 1/523-596. Amsterdam: Elsevier, 2004.

Şehrezûrî, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-. *Nüzhetü’l-ervâḥ*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Tanrıverdi, Eyyüp. “Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü”. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 12/23 (Şubat 2007).

Taylor, John. *Greek to GCSE*. 2 Cilt. London: Bloomsbury Academic, 2016.

Tekin, Alaattin. *Ebü’l-Ferec Abdullah İbnü’t Tayyib’in Eisagoge ve Categorias Şerhi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2022.

Tekin, Ali. *Fârâbî’de Felsefenin Serüveni*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.

Tekin, Ali. *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî’de Burhân Teorisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Thom, Paul. “Termini Obliqui and the Logic of Relations”. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 59/2 (1977), 143-155. https://doi.org/10.1515/agph.1977.59.2.143

Thorsrud, Harald. *Ancient Scepticism*. New York-London: Acumen, 2009.

Tıeleman, Teun. “Methodology”. *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 49-65. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Tieleman, Teun. *Galen and Chrysippus on The Soul: Argument and Refutation in The De Placitis Books II-III*. Leiden: E. J. Brill, 1996.

Tieleman, Teun. “Galen and Doxography”. *Aëtıana IV Papers of the Melbourne Colloquium on Ancient Doxography*. ed. Jaap Mansfeld - David Runia. 148/453-472. Philosophia Antiqua. Leiden/Boston: Brill, 2018.

Tieleman, Teun. “Yöntembilim”. çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 77-95. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Tomakin, Ahmet Yasin. *Abbâsîler Döneminde İlmî Hayatta Süryânîler (132-656/750-1258)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.

Tûsî, Nasîruddin et-. *Şerḥu’l-İşârât ve’t-Tenbîhât*. ed. Süleyman Dünya. Kahire: Daru’l-Ma’arif, 1960.

Türker-Küyel, Mübahat. “Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli Olarak Galenos”. *Erdem Dergisi* 5/11 (1988), 501-524.

Türker-Küyel, Mübahat. *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

Türker-Küyel, Mübahat. *Fârâbî'nin "Şerâ'it'ul-Yaḳîn"i*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

Ubeydullah İbn Bahtişû. *Tıp Sanatı ve Nefsin Halleri*. çev. Abdulkadir Coşkun. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

Ueberweg, Friedrich. *System of Logic and History of Logical Doctrines*. London: Thoemmes Press, 1871.

Uzel, İlter. *Anadolu Tıp Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2008.

Vagelpohl, Uwe. *Galeni In Hippocratis Epidemiarum librum I commentariorum I-III versio Arabica*. Berlin: Walter de Gruyter, 2014.

Vagelpohl, Uwe. *Galeni in Hippocratis Epidemiarum librum II commentariorum I-VI versio arabica*. Berlin: Walter de Gruyter, 2016.

Van Der Eijk, Philip J. "'Aristotle! What a thing for you to say!' Galen's engagement with Aristotle and Aristotelians". *Galen and the World of Knowledge*. ed. Christopher Gill vd. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Van Der Eijk, Philip J. *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity: Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease*. United States of America: Cambridge University Press, 2005.

Van Der Eijk, Philip J. "Tedavi Bilimi". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 347-370. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Van Der Eijk, Philip J. "Therapeutics". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 283-303. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Vogt, Sabine. "Drugs and Pharmacology". *The Cambridge Companion to GALEN*. ed. R. J. Hankinson. 304-322. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Vogt, Sabine. "İlaçlar ve Farmakoloji". çev. Nur Nirven. *Galenos Kitabı*. ed. R. J. Hankinson. 371-391. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2023.

Walbridge, John. *The Alexandrian Epitomes of Galen*. Utah: Brigham Young University Press, 2014.

Walzer, Richard. "Galen'in Ahlak Felsefesine Yeni Bir Bakış (Yakın Zamanda Keşfedilen Bir Arapça Kaynaktan)". çev. Mehmet Çavdar. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 35 (2020), 235-256.

Walzer, Richard. "Galens Schrift Über die Siebenmonatskinder". *Rivista degli Studi Orientali* 15/4 (1935).

Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi, Felsefe, Metafizik ve Bilim*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015.

Wellmann, Max. *Die Fragmente der sikelischen Arzte Akron, Philistion und des Diokles von Karystos*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901.

Wenkebach, Ernst - Pfaff, Franz. *Galeni in Hippocratis Epidemiarum libros I et II*. Berlin, Leipzig: B. G. Teubner, 1934.

Wilkins, John. "The Contribution of Galen, 'De Subtiliante Diaeta (On The Thinning Diet)'". *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 77 (2002), 47-55.

Wisnovsky, Robert. "The Nature and Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (ca. 1100-1900 ad) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations". *Philosophy, Science & Exegesis: In Greek, Arabic & Latin Commentaries*. ed. Peter Adamson vd. 2/149-191. Bulletin of the Institute of Classical Studies 83. London: Institute of Advanced Studies, 2004.

Wolff, Christian. *Philosophia Rationalis Sive Logica*. Lipsiae: Francofurti, 1732.

Yakıt, İsmail. *Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.

Zabarella, Giacomo. *Iacobi Zabarellae Patauini Opera logica*. Patauinum: Apud Paulum Meietum Bibliopol, 1586.

Zeller, Eduard. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. 6 Cilt. Leipzig: O.R. Reisland, 1923.

Zeller, Eduard. *Grek Felsefesi Tarihi*. çev. Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Zenker, Julius Theodor. *Aristotelis Categoriae Graece cum versione Arabica Isaaci Honeini filii et variis lectionibus textus Graeci e versione Arabica ductis*. ed. Julius Theodor Zenker. Leipzig: Engelmann, 1846.